JAESCHKE,G.

KURTULUŞ SAVAŞI İLE İLGİLİ İNGİLİZ BELGELERİ

1971

KURTULUŞ SAVAŞI
HATIRALARI
İNGİLİZ
BELGELERİ

JAESCHKE'S

1971

KURTULUŞ SAVAŞI İLE İLGİLİ
İNGİLİZ BELGELERİ

Tarih yazmak, Tarih yapmak kadar mühimdir; yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.

Yalova 16 VIII 1931
Gazi M. Kemal

Unutulmaz dostlarım Tevfik Bıyıklıoğlu
ile Faik Reşit Unat'ın aziz hatıralarına

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
XVI. Seri — Sayı: 11

KURTULUŞ SAVAŞI İLE İLGİLİ

İNGİLİZ BELGELERİ

GOTTHARD JAESCHKE

Türkçeye Çeviren
CEMAL KÖPRÜLÜ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1 9 7 1

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX

Giriş XI

Kısaltmalar XIII

I. Türk - İngiliz Dostluğuna Doğru ?

1 — Altıncı Sultan Mehmet Vahideddin ile Son Osmanlı Hükümetlerinin İngiliz Dostluğunu kazanmak için yalvarıp yakarması 1

2 — Veliahd Abdülmecid 11

3 — İngilizlerin çekinmesi 21

II. Mondros Mütarekesinin Tatbik ve Tefsiri 27

III. Ermeni ve Yunan Amaçları :

İngilizler onları ne dereceye kadar desteklemişlerdir ?

1 — Genel Politika 36

2 — Ermeniler 40

3 — Yunanlılar :

a) Genel Politika 47

b) İstanbul ve Trakya Meseleleri 52

c) Pontus Meselesi 56

IV. İzmir :

1 — Tehlike Meydana Çıkmaktadır 60

2 — Yunanlıların Karaya Çıkmaları 69

3 — Yunanlıların Anadolu İçerisine Girmesi 85

4 — Yunanlıların Ankara'ya ilerleyip İzmir'e çekilmesi 88

V. Mustafa Kemal Paşa :

1 — Sultan Mehmed Vahideddin'in Ona güvenmesi. 96

2 — Adana'dan İstanbul'a kadar 98

3 — Yakup Şevki Paşa ve Samsun Bölgesindeki Asayişsizlik 102

4 — Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayini 107

5 — Mustafa Kemal Anadolu'da :

a) Samsun 118
b) Havza 122
c) Amasya 129
d) Erzurum 135
e) Sivas 141
f) Ankara 148

6 — Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasında İngilizlerin artan kararsızlığı 156

VI. İttihatçılık ve Yeni Türk Milliyetçiliği 165

VII. "Harp Canileri" :

1 — İstanbul'da 172
2 — Malta'da 182
3 — Mevkufların Mübadelesi 186

VIII. Sèvres :

1 — Sulhün Geciktirilmesi 195
2 — Sulh Şartlarının Hazırlanıp İmzalanması..... 200
3 — Muahedenameyi Tasdik Teşebbüsleri..... 203

IX. Üç Taraflı Anlaşma (L'accord Tripartite) :

1 — Gizli Harp Sözleşmeleri ve Misak-ı Millî 207
2 — Fransa 209
3 — İtalya 214

X. İstanbul Boğazı'nda "Centilmen Anlaşması" ("Entente Cordiale") 221

XI. İngilizlerin Bitaraflığından Dostluğuna Giden Yol :

1 — Fethi Bey'in Londra'da Kabul Olunmaması... 231
2 — Anadolu'nun Kansız Tahliyesi mümkün müydü? 236
3 — Mehmed Vahideddin'in Tahttan İnmek İstememesi 241
4 — Türk Dostluğu'nun Değerini anlayan İngiltere. 252

Son : Bâbıâlî Arşivlerinden Tam Faydalanmanın Önemi .. 258

Ek : Belgeler 260

Dizin 287

Düzeltmeler 313

ÖNSÖZ

Millî Mücadele tarihimizin belgelerine göre ve şimdiye kadar yayınlanmamış olan Mütareke devrindeki İngiliz makamlarının resmî rapor ve vesikalarından faydalanılmak suretiyle incelenmesi bu konuda büyük bir boşluğu doldurmakta, ulusal kurtuluş savaşı devrimizin diğer bir açıdan da aydınlatılmasına yaramaktadır. Yakın tarihimizin bu en önemli olayının üzerinden yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş ve bu yılın 23 Nisan günü de bu hareketin en ciddî ve çetin bir başlangıç tarihinin ellinci yıldönümü bulunmaktadır. Böylesine önemli ve mutlu bir yıldönümünde Profesör Jaeschke'nin bu mühim eserinin yayınlanması bize bir çok bakımlardan ışık tutmak niteliğinde bulunması ile, mesut bir tesadüftür. Bu sayede milletimiz için bir ölüm-kalım devresi bulunan o günlerin daha açık bir tablosunu çizebiliyor, kutsal davaya inanmış ve varlığını buna adamışlar ile bir çeşit hiyanet çemberi içine girmiş, dalâlete sapmış olanların çırpınmalarını daha iyi görüyor, Osmanlı devletinin enkazı üzerinde emperyalist emellerini gerçekleştirmek isteyen bütün bu husumet dünyasının ne türlü fesat, tezvir ve iğfal hareketlerine giriştiklerini açık-seçik anlıyoruz.

Gerçekten, bu konuda büyük ve değerli bir otorite olan Profesör Jaeschke'nin, son yıllarda araştırıcılara açılan İngiliz arşivlerindeki uzun çalışma ve araştırmaları sonucunda ilim dünyasına sunulan bu tarihî gerçekler, millî mücadele tarihi edebiyatımıza önemli bir katkı mahiyetindedir. Meselâ, meşhur 16 Mart faciası arefesinde İngiliz makamlarınca alınan tedbirleri ve bunun gerekçesini bu eserde en yetkili şahsiyetlerin ağızlarından öğrenebilmemizi bir örnek olarak burada zikretmek isterim :

Bilindiği gibi Rauf Bey (Orbay) 11 Martta Ankara'da Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta; bir gün önce İtilâf mümessillerinin bir toplantı yaptıkları ve bunda Londra'dan gelen ve İstanbul'daki Kuvayı Milliye liderlerinin tevkifi ile ilgili bir meseleyi müzakere ettikleri, bu emri yerine getirmeye de karar verdiklerini bildirmişti. Bu toplantı ve karardan bir hafta önce, 3 Martta Lloyd George'un "Türkler ancak mukavemet edilemez kuvvetler

vasıtasiyle makule götürülebilirler" dediğini, bir gün sonra da bu meselede söz ve karar sahibi olanlardan De Robeck ile Defrance'ın "Müttefikler barışı zorla kabul ettireceklerse... durumlarını tek mümkün olan yerlerde, yani İstanbul'da kuvvetlendirerek onlara üstün gelmek suretiyle mukavemetlerini zayıflatmak zorunda oldukları" hususunda ortak bir karara vardıklarını bu eserde yayınlanan belgelerden anlıyoruz ki, bunlara dayanan Lord Curzon, barış konferansına 10 Martta "Şehri-İstanbul'un, sivil idaresinin ele alınmasını, nasyonalist liderlerin tevkifini, Türk Parlamentosunun feshedilmesini" tavsiye ettiği ve bu yolda karar aldırdığı görülmektedir.

16 Mart olayının yurt içindeki tepkilerinin ne olduğundan tamamiyle haberdarız. Bu kararların müttefikler arasında nasıl görüş ayrılıklarına sebep olduğunu ve Türk milletinin bu facia karşısında ne şekilde bir şahlanma göstereceğinin bir kısım uzak görüşlü siyasilerce doğru olarak tahmin edildiğini de bu belgelerden öğrenmekte ve konunun bizce şimdiye kadar meçhul kalmış yönleri üzerinde oldukça aydınlanmış bulunmaktayız.

Millî Mücadele tarihimizin daha bir çok önemli olaylarının bilinmiyen belgelerini öğrenmek, bazılarının içyüzüne vâkıf olmak, bir çok konularda vuzuha kavuşmak mümkün olabiliyor : Sèvres barış anlaşmasının hazırlanması, Malta mevkufları ile ilgili vesikalar, Londra Konferansı müzakerelerinin gizli kalmış belgeleri bu eserde gün ışığına çıkmaktadır. Sayın Profesör Jaeschke, şimdiye kadar olduğu gibi bu defa da Millî Mücadele tarihimizin aydınlanmasına büyük bir hizmet ifa etmiş bulunmakla bugünkü ve yarınki Millî Mücadele tarihi araştırıcılarının şükranını kazanmıştır.

M. Tayyib GÖKBİLGİN

GİRİŞ

Sir Anthony Eden 29 Mart 1944 te, ikinci dünya savaşının ortasında, Foreign Office'in 1919-1939 yıllarına ait dosyalarının iki seri halinde (I-1919-1929, II 1929-1939) yayınlanmasını ilân etti. Birinci seriye ait belgelerin amacı; Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Trianon ve Sèvres barış sözleşmeleri hakkındaki zengin literatürün bilhassa W. V. Temperley'in A History of the Peace Conference of Paris (1924), Earl of Ronaldshay'in The Life of Lord Curzon (1928), Winston St. Churchill'in The World Crisis (V) : The Aftermath (1929) ve David Lloyd George'un The Truth about the Peace Treaties (1938), adlı eserlerinin eksiklerini tamamlamak ve yanlışlarını kısmen düzeltmekti. Sir Anthony bu suretle Amerika Dışişleri Bakanlığının 1934'denberi : "Papers Relating to the Foreign Relations of the United States of America" adiyle neşrettiği serilerin izinden yürümüştür. Birinci seriye ait Britanya belgelerinden 1967'ye kadar Paris ve Londra konferansları hakkındaki I-II, VII-VIII ve XV ciltleri ile Foreign Office ve İstanbul Yüksek Komserliği arasında Cumhur Başkanı Woodrow Wilson'un yola çıktığı 27 Haziran 1919 gününden 1920 sonuna kadarki diplomatik haberleşmeleri kapsayan IV ve XIII ciltleri çıkmış bulunmaktadır.

Başbakan Harold Wilson 10 Şubat 1966'da Avam Kamarasının bir toplantısında Foreign Office'in 1922 yılı sonuna kadar olan arşivlerinin, tarihî araştırmalar için serbest bırakılmasına hükümetçe karar verildiğini beyan etti. Bu suretle 30 Ekim 1918 (Mondros Mütarekesi) tarihindeki Britanya politikasının 27 Haziran 1919 tarihine kadar olan kısımları ile 1921-1922 tarihine kadar olan kısımlarının araştırılması imkân dahiline girmiş oluyor*. Tamamlayıcı incelemeler; büyük İngiliz ve Fransız gazetelerinin tam koleksiyonları ile bilhassa yarı resmî organ olan Times'in – okunmasını kolaylaştıran fihrist ciltleriyle beraber – bulunduğu British Museum'un London-Colindale basın arşivi üzerinde yapılabildi.

* Resmî iç hizmete ait olarak: "Further Correspondence respecting the War", Part XI-XII (1918-1919), "resp. Eastern Affairs", Part I-X (Eylül 1918 Haziran 1022, "resp. Turkey". Part I-II (Temmuz-Aralık 1922).

Millî Mücadele tarihine yeni bir ışık getirebilmek için yapılan bu denemede, müellif Foreign Office'in dosyalarında esef verici bir eksikliğin mevcut bulunduğunu tesbit etmiş bulunmaktadır. Sir Rohan Butler IV. cildin II. bölümünün (Mart 1951) Önsözünde şunları yazmaktadır : "Bu bölüm Kemal Atatürk'ün millî uyanış hareketinin kaynağını açıklamakta, böylece Ağustos 1920'de Sèvres'de akdedilen Barış Sözleşmesinin sonradan değiştirilmesine ait gelişmelerin mühim bir amilini ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal hareketi Yunanlıların İzmir'i işgallerini tasdik eden 1919 Mayıs Barış Konferansı kararına karşı mücadele için yapılmıştır. İşbu bölüm Britanya'nın Türkiye temsilcilerinin bu karar hakkındaki görüşlerini aksettirmektedir. Yazar bu kitabı hazırlarken Majeste İngiltere Kıralının Atina Elçiliğinin hazırladığı ve bir istisna olarak 1919 için kullanılabilen arşive müracaat etmiştir. Mamafi bu arşivlerin Foreign Office'in esas arşivlerinde bulunmayan önemli malzemeyi kapsamadığı anlaşıldığından, buna tebaan bu kaynaktan hiçbir malzeme basılmamıştır".

1918-1922 tarihlerinde görev almış bulunan Yüksek Komiserlerin dosyalarının bulunması ihtimali olan Ankara Britanya Büyükelçiliği dosyalarından faydalanamadığım gibi, İngiltere Savunma Bakanlığı Karadeniz Britanya Ordusunun Başkumandanlık dosyalarına da bakamadım. Bu makam doğrudan doğruya Osmanlı Harbiye Nezareti ile sırf askerî meseleler hususunda temas edebildiği ve bu hususta Yüksek Komiserle temas etmek mecburiyetinde olmadığı için Mustafa Kemal'in Dokuzuncu Ordu Genel Müfettişliğine tayini gibi önemi olan bir problem hakkında tam bir vuzuha kavuşmam mümkün olamadı; fakat bunun dışında Millî Mücadeleye ait birçok meseleler tarihan tam bir aydınlığa kavuşmuştur. Britanya politikasının temayülünün ve bilhassa Londra, Paris ve Roma'da kaleme alınan taksim plânlarına karşı Türk savunma savaşının haklılığını erkenden kabul eden Yüksek Komiserliğin, Türkiye'ye karşı, o zamana kadar sanılmakta olandan çok daha az düşmanca olduğu da aynı zamanda meydana çıkmıştır.

G. JAESCHKE

Münster (Westf.), 23 - IV - 1970
(Büyük Millet Meclisinin 50. Yıldönümü)

Bu eser basılmakta iken TÜRK KÜLTÜRÜ dergisinde (Yıl : VIII, 1969, Sayı : 85, sf. 35) "1919 yılı İngiliz belgelerinin ışığı altında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet" unvanlı Salâhi R. Sonyel'in önemli bir monografisi çıktı.

KISALTMALAR

ASD	= Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-IV
Br.	= Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series).
C. C	= Correspondent of "The Times" at Constantinople.
HTVD	= Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
N	= Nutuk (1934 basılışı)
RG	= Resmî Gazete
TV	= Takvimi Vakayı
Ta. V.	= Tarih Vesikaları (Faik Reşit Unat'ın makaleleri)
TİH	= Türk İstiklâl Harbi
US	= Papers Relating to the Foreign Relations of the USA : The Paris Peace Conference 1919
YT	= Yakın Tarihimiz
ZC	= T. B. M. M. Zabıt Ceridesi (İkinci Basılış)
Atay	= Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919 (1965)
(Atman)	= Midillili M. Ahmed (Atman), Türk İstiklâl Harbinin başında Millî Mücadele (1928)
Bayur	= Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk : Hayatı ve Eseri I (1963)
Bıyıklıoğlu	= Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, I (1959)
Callwell	= Sir Charles Callwell, Field Marshal Sir Henry Wilson : His Life and Diaries (1927)
Cebesoy	= Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları (1953)
Churchill	= Sir Winston Churchill, The World Crisis (V): The Aftermath (1929)
Coşar	= Ömer Sami Coşar, Millî Mücadele Basını (1964)
Gaillard	= Gaston Gaillard, Les Turcs et l'Europe (1920)
Giannini I	= Documenti diplomatici della pace orientale (1922-1923)

Giannini II	= L'ultima fase della questione orientale (1933)
Gökbilgin	= M. Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, I-II (1959, 1965)
Harington	= Sir Charles Harington, Tim Harington Looks Back (1940)
İnal	= İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde son Sadrazamlar (1953)
Karabekir	= Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz (1960)
Lloyd George	= David Lloyd George, The Truth about the Peace Treaties (1938)
Luke I	= Sir Harry Luke, The Old Turkey and the New (1955)
Luke II	= Cities and Men, II (1953)
Marescotti	= Luigi Aldrovandi Marescotti, Guerra Diplomatica : Ricordi e Frammenti di Diario, 1914-1919 (1936)
Nicolson	= Sir Harold Nicolson, Curzon; The Last Phase (1934)
Pace	= Biagio Pace, Dalla pianura di Adalia alla valle del Meandro (1927)
Pech	= Edgar Pech, Les Alliés et la Turquie (1925)
Rawlinson	= Sir Alfred Rawlinson, Adventures in the Near East (1923)
(Rey)	= Ahmed Reşid (Rey), Gördüklerim - Yaptıklarım (1925) (= Canlı Tarihler, XIII)
Ronaldshay	= Earl of Ronaldshay, The Life of Lord Curzon (1928)
Selek	= Sabahattin Selek, Millî Mücadele I-II (1965)
Simavi	= Lütfi Simavi, Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim (1924)
Şapolyo	= Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi (Üçüncü Baskı, 1958)
Tunaya	= Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler (1952)
Türkgeldi I	= Âli Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi (1948)
Türkgeldi II	= Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim (1951)
Unat	= bak. Tarih Vesikaları (Ta. V.)

I

TÜRK - İNGİLİZ DOSTLUĞUNA DOĞRU ?

1. Altıncı Sultan Mehmed Vahideddin ile Son Osmanlı Hükümetlerinin İngiliz Dostluğunu Kazanmak İçin Yalvarıp Yakarması

4 Temmuz 1918 tarihinde Mehmed-i Sâdis unvaniyle tahtı saltanata cülûs eden Veliahd Vahideddin halkın büyük bir kısmı tarafından sevinçli umutlarla selâmlandı; meselâ Talât Paşa ondan bahsederken "Vahideddin Efendi'den millet ve vatan için hizmetler ümit ediyorduk" [1] demişti. Bizzat Vahideddin ise Şeyhülislâm Musa Kâzım'a: "Ben bu makam için hazırlanmadım... Şaşmış bir haldeyim, bana dua ediniz" [2] diye beyanda bulunmuştu. Kendisine biat edilmek üzere yola çıktığı zaman bastonunu unutmuş olduğunun farkına varınca: "Bu bir felâket!" demiş, bu sözü işitmiş olan Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat: "Bütün zamanı saltanatı da felâketle geçti" [3] diye ilâve etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu, İngiltere'nin yardımı ile kurtarabilmek için bu devletin lûtuf ve inayetini dilenmek mecburiyetinde olduğu gibi zorlu bir düşünceye mağlûp olmasaydı, talihin ağır sillesine belki daha kuvvetle dayanabilir ve böylelikle daha cesurca kararlar almak üzere kendini toparlayabilirdi.

Söylenenlere bakılırsa, daha tahta çıkar çıkmaz "hangi şartlarla olursa olsun" barış yapmak için birçok defalar uğraşmıştı [4]. Teferrüatı bugün hâlâ aydınlanmamış bile olsa [5] bu teşebbüsün kendisinden şüphe etmek caiz değildir. Bu keyfiyet şu iki vesika ile, itiraz edilemeyecek derecede, meydana çıkmaktadır :

1 — Le Temps, 24 Mart 1919. Sadrıâzam Damat Ferit Paşa'nın açıklaması: "Padişahımız tahta çıkar çıkmaz münferit bir barış kurmak teşebbüsünde bulunduk. Haşmetmeab beni ve Fransa'nın

[1] Simavî II 111.
[2] İnal 2095.
[3] Türkgeldi II 138.
[4] The Times, 19 Kasım 1918; Belleten XXXI 113.
[5] Belleten XXVIII 145.

büyük dostu General İzzet Paşa'yı çağırarak Fransız askerî makamlariyle temasa geçmek görevini bize verdi. Fransız cephesine Hollanda üzerinden, sonra Makedonya ve nihayet Çanakkale cephesine varmaya çalıştıksa da, her defasında Almanlar tarafından menedildik."

2 — Le Journal des Débats, 22 Eylül 1919. Padişahın Robert Raynaud ile görüşmeleri: "Tahta çıktığım andan itibaren İmparatorluğun sadık bendesi sadrıâzamım Damat Ferit Paşa, emrim üzerine, ya denizde İngiliz amirali, ya da karada Fransız kumandanı ile ta üç yıl önce karşılıklı kan akıtmalara bir son verilmek üzere barış görüşmeleri için irtibat tesisine teşebbüs etti. Benim bu teşebbüsüme her nevi güçlükler o vakit engel oldu ve bu teşebbüs ancak daha sonra nazik General Townshend'in İstanbul'da bulunması sayesinde yeniden ele alınabildi; mamafih tarihin benim bu ilk teşebbüsümü, hem de harbe son vermek için harbedenlerden birinin en samimî jesti olarak kaydetmesi gerekir."

Padişahın; İngilizlerin mütareke şartlarını öğrendiği zaman İzzet Paşa'ya şunları söylediği rivayet edilmektedir: "Bu şartları, çok ağır olmalarına rağmen, kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki, İngilizlerin doğuda asırlarca devam eden dostluğu ve lûtufkâr siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde ederiz[6]."

Sultanın İngiliz dostluğuna kur yapmak için kullandığı baş şahıs Sait Molla idi; Molla hedefine iki yoldan, bir gazete ve bir cemiyet vasıtasiyle varmak istiyordu.

"Yeni İstanbul" gazetesinde[7] (No. 1, 9 Kasım 1918) Sait Molla'nın "İngiltere ve biz" başlıklı bir yazısı çıktı. Bu yazıda Molla 1809, 1840 ve 1858 yıllarına ait İngiliz yardımını anlattıktan sonra sözlerini şöyle bitiriyor: "Mr. Lloyd George, eski Türklerin bir kere daha muhabbet ve teşekkürlerine müstahak olursa, şimdi... kabinesinin İslâmlar hakkındaki muhakkak an'anatım parlak bir surette yaşatacağına şüphe yoktur." Sait Molla'nın İngilizlere ne kadar kabaca yaltaklanmağa çalıştığını 14 Kasım tarihli gazete'nin No. 6 nüshasında çıkan George V. ile Mehmed VI.'nın resimleri göstermektedir. Bu resim-

[6] L'Illustration, 6 Ağustos 1921; Belleten XXVIII 151.

[7] No. 30, 8 Aralık'tan itibaren "Türkçe İstanbul, The Turkish Stamboul. A Pro-British Daily. Editor and Proprietor: Said Molla Bey."

lerin altında şunlar yazılı idi: "İki tacdarı müfahham hali muhadenette." Molla, onlara karşı hoş görünmek kasdiyle Hayri Efendi'nin 11 Kasım 1914 tarihiyle Cihat ilânı için verdiği Fetva'yı bozmasını Şeyhülislâm İbrahim -el-Haydarî'den istedi. İngiltere'ye karşı bu yaltaklanma millî duygulu Türkleri o derecede kızdırdı ki, sansür bile "Türkçe İstanbul"un bazı yazılarını çıkarmak mecburiyetinde kaldı.

Sait Molla "Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti"ni[8]; tam Lloyd George'un Amerikan devlet başkanı Wilson ve Clemenceau ile birlikte, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını tasvip etmek suretiyle Türk Milleti'ne darbelerin en müthişini vurduğu bir zamanda kurdu. Ataşemiliter Deedes'in, Molla'nın İngiliz dostluğu çabasını 1 Mayıs 1919'da açıktan açığa reddetmesine rağmen[9] Sait Molla 23 Mayıs'ta, yani Büyük Sultanahmet mitinginin[10] yapıldığı günde, bütün belediye reislerine bir telgraf göndererek az önce kurulmuş olan Cemiyeti, yeni mahallî şubeler açmak suretiyle desteklemelerini istedi[11].

Padişah'ın İngiltere'ye karşı sevgi tezahürlerinin uzun serisi, 24 Kasım 1918'de The Daily Mail muhabiri G. Ward Price ile yaptığı mülâkat ile başlar[12]:

"Türkiye'nin harbe katılması bir türlü kaza eserinden ibarettir. Siyasî durumumuzu, coğrafî mevkiimizi ve millî menfaatlerimizi ciddî olarak mülâhaza etmiş olsaydık, bunun tamamiyle akılsızca yapılmış bir hareket olduğu apaçık anlaşılırdı. Ne yazık ki, hükümetin basiretsizliği bizi felâkete sürüklemiştir. Eğer ben tahtta olsaydım, bu esef verici hâdise olmazdı. İngiltere'de öteden beri Türklere karşı mevcut dostluk duyguları harp başladığı zaman hemen yok

[8] Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918 - 1944) s. 3 de çıkan "Cemiyet azalığı vesikası"na ait üye kartının resmi.

[9] Bk., aşa. not 84.

[10] Kemal Arıburnu, Istanbul Mitingleri (1951), s. 3.

[11] K. K. 33, 59: İsmet (İnönü)nün K. K.ya 1. 6. 1919 tarihli mektubu; N. I 19, III No. 25 : 26. 5. 1919 tarihli tamim (şimdiye kadar neşrolunmamış); Tunaya 437 deki Beyanname ve Program (Ağustos yerine: Mayıs, 1919 okunmalıdır).

[12] The Daily Mail ve The Times, 6. 12. 1918; Simavî II 190.; "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" Eylül ve Ekim 1921 de İstanbul'da hâlâ kongreler yapıyordu (7. 10. 1921 tarihli gazeteler: Tunaya 436).

olmuş değildi. Fakat Ermenilerin öldürülmeleri İngilizlerin Türkiye'ye karşı duygularında derin bir değişiklik hasıl etmiştir. Bu kötülükler... kalbimi yaralamıştır... Adalet çok geçmeden yerini bulacaktır. İngiliz milletine kuvvetli sevgi ve hayranlık duygularımı Kırım harbinde İngilizlerin müttefiki olan babam Sultan Abdülmecid'den miras aldım. Şimdi... bu sebepten memleketim ile Büyük Britanya arasında ötedenberi mevcut dostane münasebetleri yenileyip kuvvetlendirmek için elimden geleni yapacağım. "Unutmayınız ki.." ifadesine daha da kuvvet vererek sözünü devam etti: "Olup bitenlerde milletimin hiçbir günahı yoktur. Büyük çoğunluğa karşı asîl milletinizin, bu duygulara ayniyle mukabelede bulunacağı ümidini ortaya koymaya cür'et ediyorum. Deyebilirim ki, Türk milleti İngiltere'ye karşı aynı duygularla, hem de umumiyetle çok daha kuvvetle duygulanmaktadır..."

Padişah'ın bu sözlerine mutabık olarak Sir Arthur Calthorpe: "Sultan'ın zekâ ve karakter sahibi bir zat olduğunu, Britanya'ya tam bir sempati beslediğini" 4 Aralık 1918 tarihinde Lord Balfour'a bildirmişti. General Milne de Calthorpe'un bu bildirisini, 16 Aralık tarihli raporunda: "Padişah'ın Sami Bey'i Ordu Genel Karargâhı'na gönderdiğini, Türkiye'nin idaresini mümkün olduğu kadar çabuk ele alması için, Britanya Hükümetinden istirhamda bulunduğunu, barışın beklenilmesi halinde geç kalınmış olacağını söylediğini, Britanya memurlarının kontrol maksadiyle memleket dahiline gönderilmesini ve bu takdirde... Britanya subaylarının idareye yardımda bulunmalarını rica ettiğini" de bildirerek tamamlıyordu. 10 Ocak 1919 tarihinde Balfour'a gönderilen hususî bir mektupta Padişah'ın "kendisine çok hürmet edilen bir İngiliz şahsiyeti ile uzun bir görüşme yaptığını, Padişah'ın daima İngiliz dostu olduğunu, şimdi bütün ümidini Britanya'ya bağladığını... bütün müttefiklerle iyi dost olmak arzusunu tüm beslemekle beraber, hakikî bir yardımı ve nihaî dostluğu İngiltere'den beklediği hakkındaki ifadesinin kesin olduğunu.. Yüksek Komiserliğiyle temasa gelmek için hiçbir yol olup olmadığını... Haşmetli Kıral'ın Hükümetinin kendisine halifelik makamında destek olup olmıyacağım sorduğunu... bu meseleye en büyük ehemmiyeti verdiğini" bildiriyordu.

Damat Ferit Sadrıazam tâyin edildikten sonra onunla birlikte Sultan, bir protektora projesi üzerinde işlemenin zamanı geldiğini gördü; Damat Ferit bu projeyi 30 Mart 1919 tarihinde Yüksek Komisere:

"Babası Abdülmecid'in onu İngiliz Devleti'ne ve İngilizlere dostluk duygularıyle yetiştirdiğini, bugün takip ettiği gayenin Osmanlı Hükümetini İngiltere Devleti fahimesine mutlak bir teslimiyetle bağlamak olduğunu" söyleyerek takdim etti. Daha açık konuşması istenince cebinden bir kâğıt çıkardı: Sultan ile birlikte hazırladığı Türkçe bir projenin acele tercümesi idi[13]:

Memorandum: "...İngiltere; Avrupa ve Asya'da gerek doğrudan doğruya Sultan'ın metbuluğu altında bulunan (Türkçe konuşan) ve gerekse muhtariyetten faydalanan vilâyetlerde Türkiye'nin ecnebilere karşı bağımsızlığını ve memleket dahilinde sükûnu temin etmek için lüzum gördüğü yerleri 15 yıl müddetle işgal edecektir... İngiltere, dostluk hisleriyle duygulanarak Osmanlı nezaretlerinde lüzumlu görülen yerlere İngiliz müsteşarlarının Sultan tarafından tayinlerine muvafakat edecektir. Bundan başka, İngiltere Hükümeti her vilâyete birer İngiliz başkonsolosu tayin edecek ve bu konsoloslar onbeş yıl müddetle vali nezdinde müşavirlik vazifesi görecektir. Vilâyet Belediye Meclisleri ve seçimleriyle parlâmento üyelerinin seçimi İngiliz konsoloslarının kontrolları altında yapılacaktır. İngiltere hem payitahtta, hem vilâyetlerde maliyeyi sıkı bir kontrole tâbi tutmak hakkına sahip olacaktır. Anayasa, doğu halkının siyasî istidat ve kabiliyetine uygun olarak sadeleştirilecektir[14]. ... Padişah İmparatorluğun dış politikasını yürütmekte, mutlak şekilde, serbest olacaktır."

15 Temmuz 1919'da The Morning Post gazetesi muhabirini kabul eden Sultan şunları söyliyordu:[15] "...etrafla irtibatımız hâlâ kesik... Sanki ayda yaşıyoruz... Milletimiz harbe girmekle büyük hata etti.. Fakat memleketi harbe sürüklemeye hiç katılmamış olan binlerce halkı cezalandırmak da elbette hatalıdır. Sevgili babam Sultan Abdülmecid İngiltere'nin büyük dostu ve bu memleket ile Fransa'nın müttefiki idi. Ben daima İngiltere'ye hayranlık besledim ve daima İngiltere'ye dost bir siyasetin destekleyicisi oldum:

[13] Further Correspondence respecting Eastern Affairs. Part II 1919 No. 34; Damat Ferit bu Memorandum'u 8 Eylül 1919'da da Amiral Webb'e hatırlattı: Br. IV No. 507; Belleten XXX 124.

[14] Damat Ferit tarafından çok tutulan fikir, bk. 15. 2. 1910 tarihli memorandumu (Die Welt des Islams, V, 1917, 29).

[15] The Morning Post, 26. 7. 1919; 6. - 7. 8. 1919 tarihli Türk basını.

biz İngiliz milleti ile hükümetinin insaf ve insanlık duyguları ile adaleti temin için bize yardım edeceklerini ümit etmekteyiz..."

Millî hareketin Anadolu'da kazandığı başarılar ve bilhassa bu başarıların sonucunda Damat Ferit Paşa kabinesinin düşüşü; Sultan'ı İngiltere hükümeti nezdinde şahsının korunması için ricada bulunmağa ve endişe ettiği tahtından düşürülmesine mani olunmasını istemeye sevk etti. Yüksek Komiserlik bu meselede Padişah'a vaitte bulunmak hususunda talimat aldıysa da siyasî müşavir T. B. Hohler'in 4 Kasım 1919 tarihli raporundan da anlaşılacağı veçhile[16], tarafların hakikî kuvvet durumu hakkında artık hayalâta kapılmamakta idi. Bu rapor şöyle idi: "Sultanlık idaresi şimdi bayağı ve boş bir tavır takınmış bulunmaktadır; hükümdar ise zayıf karakterli olup pek cesur olmamasına rağmen yüksek prensip ve emellere sahip görünmektedir... Yıldızda titreye titreye oturmaktadır. Sultan Abdül hamid zamanında mevcut olan saltanat ve debdebeden mahrum bulunmakta, belki de bazı hâdiselerin kendisini taç ve tahtından yoksun kılacağından korkmaktadır. Osmanlı hanedanı artık kuvvetten düşmüş gibi görünüyor; bu hanedana mensup hiçbir prens, halkını idare edebilecek kâfî kabiliyet ve enerjiye sahip görünmemektedir." Buna rağmen Sultan İngiltere'ye olan güvenini yürütmekte devam etmiştir.

Sultanın, Türkiye'nin bağımsızlığına ne suretle sahip çıkabileceği, teklif ettiği Protektora mukavelesinden pek anlaşılamamaktadır. Sultan bu hususu, Birleşik Amerika "Associated Press" muhabiri ile Aralık ayı (1919) ortasında yaptığı mülâkatta şöyle anlatmaktadır:[17] "Doğu barışı ancak Türkiye müstakil kalmak şartiyle muhafaza edilebilir. Büyük Devletlerin medenî yardımlarını temin etmek arzu ve emelimdir. Halkımıza umumî tahsil ve terbiyeyi, yani refah ve saadetin yollarını temin edebiliriz. Yeni Türkiye'ye, onun yeniden doğuşuna ve sosyal kalkınmasına samimiyetle inanabiliriz. Yeniden bina edilen Türkiye doğuda huzur ve sükûnun, refah ve saadetin mihrak noktası olacaktır. Türk kadınlarının hürriyetlerine kavuşmaları için önümüzde açık bir büyük saha bulunuyor. Onlara Amerikalı kızkardeşlerinin statülerini vermek suretiyle ve dinimiz delâletiyle

[16] Br. IV No. 578.

[17] The Times, 17. 12. 1919.

en iyi surette başaracağımıza inanmaktayım." Modern ve Ortaçağ fikirlerinin ne acaip bir karışımı!

Yüksek Komiser Amiral de Robeck, Sultan'ın kendisiyle mülâkatta bulunmak için vaki ricasını, Amiral arkadaşlarıyle istişareden sonra reddetti[18]. Nihayet barış şartlarının tevdiinden ve Millî Mücadeleye karşı açıktan açığa savaş açıldıktan sonra, Britanya Hükümeti, artık Sultanı tanımaya hazır oldu ki, bunu Kıral George V. ile yapılan şu mektuplaşma da isbat etmektedir:[19]

"Sözleşmenin müstakil bir devlet mefhumu ile telif kabul etmeyen maddelerinin hafifletilmesi ve hiç olmazsa Türkçe konuşan vilâyetlerin taksim edilmekten kurtarılması için İtilâf Devletleriyle birlikte müdahalede bulunmalarının Haşmetlû Kıral Hazretlerinden rica edilmesi". 27 Mayıs 1920.

Majeste Kıral'ın buna cevapları: "Zatı Şahanelerinin 27 tarihli müracaatlerini aldım. Türkiye'nin geleceği Müttefik Hükümetlerin elindedir; bu hükümetler hakkaniyetli bir sulh muahede akdi hususunda uzun ve sabırlı bir gayret göstermişler ve bütün alâkalı taraflar ve ilgililer için adilâne hareket edeceklerinden emin bulunmaktadırlar."

Üç Yüksek Komiser barış sözleşmesinin imzasından sonra 21 Ağustos'ta Sultan ile ilk defa görüşmeye karar verdiler. Amiral de Robeck bu mülâkat hakkında şu malûmatı veriyor:[20] "...Sultan Büyük bir karakter gücüne veya şahsiyetine sahip olmamakla beraber çok samimî ve nazik bir zat olup oldukça zihnî bir idrak de göstermektedir. Sultan... Türkiye'nin birçok kara günler geçirdiğini... fakat zuhur eden fırsatın; daha mutlu bir geleceği ümit ettiren parlak bir âmil olduğunu... haliyle Türkiye'nin ölüm fermanı demek olan bir muahedenin imzası için emir verirken gelecekte Britanya'nın yardımına dayanacağı ümidini beslediğini... yaşayacak olduğu takdirde bir dost yardımına ihtiyaç göstereceğini... Mütarekeden beri gerek tarafımdan ve gerek umumiyetle Yüksek Komiserlik tarafından gösterilen devamlı dikkatten dolayı teşekkür etmek istediğini söyledi."

[18] 15. 12. 1919 tarihli rapor: Br. IV No. 628.
[19] Foreign Office'in 5. 6. 1920 tarihli talimatı: Br. XIII No. 77.
[20] Br. XIII No. 123.

Sultan gibi onun bütün hükümetleri de İngiltere'nin dostluğu için yalvarıyorlardı. Damat Ferit Paşa bu dostluğun kolayca elde edilebileceği hususuna inanmakta herkesten önce geliyordu. Kıral Edward VII.i daha veliahdliği zamanında şöylece tammış olmasını müsait şartlarla mütareke akdi için yeter telâkki ediyordu. Eğer Amiral (Calthorpe) Osmanlı İmparatorluğu'nun masuniyeti esasını tanımayacak olursa, Londra'ya gidecek ve Kıral George V.a şöyle deyecekti: "Ben senin babanın kadîm bir dostu idim, arzularımın kabulünü senden beklerim" [21]; fakat İzzet Paşa da, General Townshend'in ısrarla Türk dostluğundan bahsetmesi karşısında tamamiyle yanlış ümitlere kapılıvermişti. Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'in, Paşa'nın emriyle 17 Ekim'de General Townshend'e takdim ettiği şartlar arasında en başta: "Türkiye İngiltere ile dost olmak ve himayesini (protection) kazanmak istemektedir" ibaresi bulunuyordu [22]. Medine, Asir ve Yemen kumandanlarına mütarekenamenin 16. maddesi gereğince "en yakın İtilâf kumandanına teslim olmaları" isteğini havi olarak gönderilen telgrafta: "İngiltere Devleti fahimanesinin hissiyatı âliccnabane ve halisanesinden emin olmanızı rica ederim" [23] denilmekte idi.

Tevfik Paşa daha vazifesine başladığının ilk gününde "maksadımızın İngiltere ile eski dostluğumuzun yeniden kurulması" [24] olduğunu G. Ward Price'a bildiriyordu. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa 30 Aralık 1918 de bilfiil vazifede bulunan Yüksek Komiser Amiral Richard Webb'i ziyaret etmişti. Amiral bu hususta şunları bildirmektedir: "Nazır, muhakkak olan şudur ki, demişti, (halk)ın son derece ehemmiyetsiz bir kısmı Türkiye'de Fransız nüfuzunun hâkim olmasını istemektedir; fakat kendisi ve kabinedeki arkadaşları, Sultan ve geniş bir halk kitlesi adına katiyet ve ciddiyetle temin edebilirim ki, gerçekten umumun arzusu İngiltere tarafından idare edilmekliğimizdir."

Nihayet Damat Ferit Paşa Sadareti elde edince ilk işi Amiral Webb'e en büyük kalbî temennilerini bildirmek oldu. Amiral bu ziyaret hakkında 9 Mart'ta şunları anlatıyor: "Her şeye takdimen bana özel

[21] Türkgeldi II 153; Belleten XXVIII 150.
[22] Ayn. yer. 146; Townshend, My Campaign... 380.
[23] TİHI 201.
[24] The Times ve The Morning Post, 22. 11. 1918.

olarak ilettiği müteaddit teminatında kendisinin ve Padişah efendisinin ümitlerinin Allahtan sonra İngiltere Kırallık Hükümetinde toplandığını beyan ile bu hususiaki mesajın size iletilmesi arzusunu ızhar etmişti." Damat İngiltere'ye beslediği hudutsuz güvenine, nazırlarına karşı duyduğu kuvvetli itimatsızlığını da katıyordu. Amiral Calthorpe 5 Nisanda diyor ki: "Sadrıâzam'ın ümitsizliği durmadan artmakta idi. Kendi nazırları arasında bile şahsî gaye ve ihtiraslarını göz önünde tutmayan bir tek kişinin dahi mevcut olmadığını ve binaenaleyh ne kendisinin ve ne de Padişah'ın tamamen veya dolaylı bir kesinlikle kimseye güvenemeyeceklerini geçenlerde bir dostuna mahrem olarak söylemişti... Böyle bilhassa müşkül ve buhranlı bir devrede vazife deruhte etmek gibi büyük bir talihsizliğe uğramış bulunuyordu...; mamafih şahsına iyice güvenebileceğimiz bir kimse ile ilişkide bulunmamız bizce memnuniyet vericidir. "Şûray-ı Saltanat (26 Mayıs)' ta İngiltere'nin "müzaheret ve dostluğundan " yana bir tek Miralay Sadık'ın çıkmış olması[25] Damat Ferid'in bu hususta ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Ali Kemal'in de tek kurtuluş çaresini "herhangi bir şekilde olursa olsun İngiliz himayesinde" gördüğünü Calthorpe 18 Haziranda bildiriyordu[26]. Sivas Millî Kongresi'nden sonra mevkiinde artık tutunamayacak olan Damat Ferit Paşa'nın, "Sultanın ve kendisinin hayat ve hürriyetlerini temin esbabına başvurup vurmayacaklarını" Amiral de Robeck'e sormaktan başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Amiral de ona "Sultan'ın, kendisinin ve adamlarının selâmetini sağlayacak her türlü tedbirin alınacağını" vadetmişti[27].

Ali Rıza Paşa da görevine başlaması münasebetiyle yaptığı 11 Ekim tarihli ziyaretinde "kabine üyelerinin Türkiye'nin harbe girmesi olayını tasvip etmedikleri ve bu hareketi Büyük Britanya ile arada mevcut ananevî dostluğun tabiî olmayan bir ihlâli olarak telâkki ettikleri" üzerinde durduktan sonra, sözlerini "bir İngiliz yardımı talebi" ile bitiriyordu[28]. Tevfik Paşa 22 Kasımda, Londra'da Büyükelçi bulunduğu bir sırada (1909 - 1914) "Türkiye ile İngiltere arasında tedafüî mahiyette bir ittifak akdetmeyi" düşündüğünü...

[25] Gökbilgin I 111.
[26] Further Correspondence 1919, No. 61.
[27] Br. IV No. 529.
[28] Br. IV No. 544.

"Türk milletinin, Padişah'tan aşağı halk tabakasına kadar Büyük Britanya'ya güveni olduğunu ve bu güveni başka herhangi bir millete besleyemeyeceklerini[29]" söylemişti. Yüksek Komiserliğinde yapılan kabul resminde Tevfik Paşa: "İngiltere yardım ederse Türkiye'nin, iyi niyetini kullanmak suretiyle elinden gelen her şeyi yapabileceği" hususunda Amiral de Robeck'i iknaa çalışmıştı. Ali Rıza Paşa: "Türkiye, tek bir devlet tarafından manen desteklendiği takdirde yeniden hayat bulacağını[30]" ehemmiyetle kaydetti.

İngiliz dostluğunu kazanma etrafında en hazin çalışma devresi Damat Ferit Paşa'nm sadrıazamlığa yeniden dönmesiyle başlamış oluyor. Millî Mücadele'ye karşı Fetvalar çıkararak desteklenme ricasına karşı Amiral de Robeck de 15 Nisan 1920 tarihli raporunda: "Yapabileceği azamî yardımı" vadetmişti[31]. Dahiliye Nazırı ve barış delegasyonu üyelerinden Ahmet Reşit (Rey) ise "Britanya Liderliği"nin kabulünü Damat Ferit namına arz ve rica ediyordu: "Şimdiki hükümetin daimî siyaseti; Türk Devletinin Büyük Britanya'nın yardımına güvenmesi esasına müstenittir. Paris'te Delegasyon'a bazı Britanya askerî veya sivil memurlarının katılacağı şüphesizdir. Damat Ferit sulh delegeler heyetinin ve bizzat kendisinin –Britanya Hükümetinin bunları yönetmek hususundaki düşünce ve arzularını öğrenmeyi kolaylaştırmak için– bu memurlarla samimî münasebet kurmalarını istemekte idi." [32]. Kendisine gelince; Cafer Tayyar (Eğilmez)e karşı daha ihtiyatla idarei kelâm ediyordu:[33] "Hal ve mevki icabınca diplomatik tedabire tevessül münhasıran İngiltere Hükümetine terettüp edebilir." Damat Ferit Paris'e azimetinden önce barış şartlarının yeniden gözden geçirilmesi için acele istekte bulundu... "Çok ısrar etti... geleceğin Türkiye'sine Britanya yardım etmeliydi. ... Delegeler heyetindeki meslekdaşlarına bile ifşa edilemeyecek bazı hususların bildirilmesine tavassut etmek üzere bir İngiliz memur tutabilip tutamıyacağını sordu." [34]. Reşit Bey ve Cemil Paşa 23 Haziran'da Yüksek Komiseri ziyaret ettiler: "Son

[29] Br. IV No. 601.

[30] Ayn. yer. 648 (4. 1. 1920 tarihli rapor.)

[31] Br. XIII No. 50.

[32] Ayn. yer. No. 59.

[33] Rey 285.

[34] Br. XIII No. 78,80.

derecede bir şevk ve gayretle milliyetseverleri ihbar etmekle beraber, Türkiye'yi, idare ve himaye vazifesini ifa edebilecek tek hükümet olan İngiltere'nin idaresine vermek suretiyle bu memleketi âdil bir barış ve sükûna kavuşturmak isteğinde ısrar ettiler; böylece yeniden hayat bulan bir Türkiye umumiyetle bütün Doğu'da kendileri yararına sükûn ve asayiş unsuru olacaktı."[35].

Sultan Hükümeti; Damat Ferid'in katî düşmesinden sonra dahi İngiltere'ye ümit bağlamakta devam etmek gerektiğine inanıyordu. İzzet Paşa ; Ankara'ya hareketinden önce Mister Bennett'e [36], "Britanya'nın Türkiye ile dost olmak arzusunda olduğuna inanabildiği takdirde, Mustafa Kemal'i, Britanya Başkumandanı ile buluşturarak Yunanlıların Anadolu'yu boşaltmaları (!) hususunda bir uzlaşma temini için bütün kuvvetini kullanacağını ve onu iknaa çalışacağını" söyledi. Tevfik Paşa da Londra'da barış şartlarının yeniden tetkik edilmesi için toplanan konferansta Lord Curzon'a: "Zatı Şahane'nin kendi memleketi ve taç ve tahtı için tek ümidin Türkiye ile Büyük Britanya arasındaki eski münasebetlerin yeniden canlanmasında olduğuna şiddetle kani ve bu husus için düşünülebilen şekillerin en iyisiyle uyuşmağa hazır bulunduğunu" beyan ediyor, Lord'a veda ederken de "Padişah'ın Büyük Britanya ile hususî bir ittifak veya bir mukavele akdederek daha sıkı işbirliğini temin ve takviye hususunda şiddetli arzu beslediğini" [37] ehemmiyetle kaydediyordu. Bir sene sonra da İzzet Paşa bu espri dahilinde bir muhtıra kaleme aldı [38]. Ne gariptir ki, Paşa millî ordunun zaferi yaklaştığı zaman da İngiltere ile işbirliğini Mustafa Kemal'siz temin etmeyi mümkün görüyordu: [39] "Sultan, Devletler tarafından Türkiye'ye ayrıca bazı müsaadelerde bulunulduğu takdirde Ankara'ya hükümet-i merkeziye ile bir anlaşma kabul ettirebilme bakımından epeyce ümit beslemektedir."

2. Veliahd Abdülmecid

Veliahd, Mehmed VI. in zıddına olarak milliyetçilere ötedenberi açık bir temayül göstermekte idi; ama o da birçok kereler İngiliz

[35] Ayn. yer. No. 91.
[36] John Godolphin Bennett, Witness: The Story of a Search (1962), 72.
[37] Further Correspondence, Part VI, No. 61, 65.
[38] Belleten I 449.
[39] Corresp. resp. Turkey, Part I, No. 65.

yardımının temini için teşebbüse girişilmesi lehinde konuştu. Bu cümleden olarak 1918 yılı Kasım'ında "Associated Press" muhabirine: "Türkiye'nin yabancıların yardımına muhtaç olduğunu, Halifenin egemenliğini tehdit etmeyen herhangi bir kontrolü memnuniyetle kabul edeceğini[40]" söylemişti. 1 Aralık tarihli bir mülâkatta da: "Biz Türkler bütün kültürümüzü Fransa ile İngiltere'den aldık... İttihat ve Terakki hâlâ mevcuttur... Tekrar iktidara gelmek için hep fırsat kollamaktadır. Yalnız başımıza bunu önliyemeyiz, yardıma ihtiyacımız vardır. Metin olan kardeşim (?) bugünkü Padişah ve ben sizin yardımızı hararetle istemekteyiz"[41] demişti. Veliahd müteaddit muhtıralarında hükümetin zaafından şikâyet etmişti. Muhtıralarından ilkini 18 Ocak 1919'da Sultan'a okumak üzere Ali Fuad'a verdi. Bunda bir "Saltanat Şûrası" toplanmasını teklif ediyordu. Bu muhtıra: "Ahvalin vahametini ve Heyeti Vükelâ'nın ademi kifayetini beyan ile mudilâtı umuru müzakere için sarayı hümayunda bir Heyeti Müşavere teşkili lüzumuna ve sulh için ne gibi istihzarat icrası icap edeceğine" dairdi[42]. Abdülmecid Şubat'ta "Petit Parisien"den M. Prax'ı kabul ederek şu sözleri söylemişti: "Siz yıllardanberi gördüğüm ilk Fransızsınız. Bütün felâketlerimiz küçük rütbeli bir subay olan, Enver'in, Berlin'e gitmek üzere trene bindiği günden başlar... Harbi isteyen de bilhassa bu subaydır. İngiltere'nin en kısa bir zamanda saf dışı kalacağını iddia etmişti... Onca Fransa'nın da hezimeti muhakkaktı... Onun çıldırmış olduğuna inanmıştım. Heyhat! Heyhat ki, kaderimizin mutlak hâkimiydi... Kudretim dahilindeki bütün çarelere başvurarak Türkiye'nin bu harbe atılmasına mani olmaya çalıştım, fakat benim ne hükmüm vardı... Türk halkının muazzam bir çoğunluğu daima bu harbin aleyhinde olmuştur. Zaferimize de asla inanmamıştır... Türkiye Almanya'nın elinde bir oyuncak, bir kurbandı. Ne felâket![43]" Ali Fuat'la konuşurken Damat Ferid'i hususî bir şiddetle tenkid ediyordu: "Ferit Paşa, milletle Padişah arasına siyah bir perde çekti; fakat millet nazarında benim mevkiimi yükseltti"[44]. İzmir felâketinden sonra George V. a, Baş-

[40] Le Figaro, 28. 11. 1918.

[41] The Morning Post, 7. 12. 1918.

[42] Türkgeldi II 182.

[43] Le Petit Prisien, 25. 2. 1919.

[44] Türkgeldi II 202.

kan Poincaré'ye ve Kıral Vittore Emanuele III.e mektuplar yazdı. Birinci mektup şöyle idi:[45]

HAŞMETLÛ İNGİLTERE KIRALI VE HİNDİSTAN İMPARATORU

LONDRA

Türkiye'nin varlığını, bu devleti yok etmeyi emel edinen küçük milletlerin ikbalperestane teşebbüslerine karşı müdafaa etmeleri ricasiyle Büyük İngiliz milletinin metbuu mufahhamı Majestelerine müracaat ediyorum. Ümit ederim ki, müracaatim Majestelerinin asîl vicdanlarında bir yankı bulacak, bu derece eleme uğrayan bu memleket, yüksek müdahalenizle sulh ve sükûn, feyz ve ikbal devresine girmiş olacak ve Majesteleriyle İngiliz halkına Osmanlı milletinin ebedî minnet ve şükranını sağlıyacaktır.

Osmanlı Veliahdı Abdülmecid

Foreign Office bu mektubu cevapsız bırakmayı teklif ededursun, Poincaré Hariciye Nazırı Pichon vasıtasiyle: "Fransa Hükümeti'nin ananelerine sadık kalarak Devleti Âliyenin menafii hayatiyesini muhafazada ihmal etmiyeceğini" telgrafla bildirdi. Bunun. üzerine Sultan: "Efendi bununla tefahur etmek istiyor ve bize ta'riz ediyor; fakat Reisicumhur kendisine cevap bile vermeyip Hariciye Nazırı cevap veriyor. Bu muhilli haysiyet değil midir?"[46] diye ifadede bulundu. Fakat Lloyd George da bu cevaptan dolayı pek öfkelenmişti. Dörtler Meclisi'nde 7 Haziranda şunları söyledi: "Kendisiyle harp halinde bulunduğumuz bir milletin Kıral hanedanının bir mensubuna bir telgraf gönderme yakışıksız bir hareket değil midir? Eğer Kıral George Alman Kıral ailesine bir telgraf gönderseydi Fransa Hükümeti buna ne derdi? Ayrıca bu, bir devleti diğerine düşürmek için eski Türk oyununu oynayanlara cesaret vermek değil miydi? Bir müttefikin oyuna başvurmadan cevap vermek karşısındakinin

[45] Calthorpe'un 25. 5. 1919 tarihli raporları - Orijinalin gönderileceğini bildirdiği telgrafta G. Kidston: "Türkiye'de Sultanlık varisinin durumu hukuk bakımından Alman Kronprinz'inin durumunun aynıdır" diye yazıyordu.

[46] Türkgeldi II 222; Pichon'un 4. 6. 1919 tarihli Türk matbuatındaki telgrafı ve Br. XIII No. 13.

oyununa yardım etmekten başka bir şey olmazdı..." Clemenceau da bu hareketin yakışıksız olduğunu itiraf etti[47].

Padişah 26 Mayıs'ta kısa bir açılış nutkundan sonra Saltanat Şûrası'nı terkederken Abdülmecid'in koluna girdi. Kendisi onu ağlayarak takip etti. Abdülmecid 31 Mayısta Padişah'a Ali Fuat vasıtasiyle takdim ettiği bir açıklamada Devlet Başkanlarına yaptığı teşebbüsleri haklı gösteriyordu[48]. Damat Ferit Fransız Yüksek Komiseri Defrance tarafından barış sözleşmesi hakkındaki görüşünü bildirmek üzere Paris'e davet edildiği zaman, Abdülmecid Murahhaslar Heyetine "her halde şayanı itimat zevatın" verilmesi hususunu ısrar ile rica etti[49]. Veliahd bunun gerekçesini mufassal bir mektupta şöyle izah ediyordu:[50] "Hak ve hakikat merkezi olan büyük hükümdarımın gittiği yoldan kemali hürmet ve itaatle yürümeyi ancak hulûs ve sadakat icabı sayarım. Osmanlı İmparatorluğu teşekkülü tarihinden beri hiç uğramadığı büyük bir buhran ve felâket ânında bulunmaktadır... Kanaatim şudur ki, İmparatorluk Hükümeti'nin geleceğe ait mukadderatını umumun güvenine mazhar olmayan tecrübesi kıt kişilerin şahsî idarelerine teslim etmekten daha tehlikeli bir şey olamaz... Halkın sesi olan matbuatı olağanüstü sıkı tahditlere tâbi tutan bir iç idareye hükümetlerin idare şekillerinin en tehlikelisi nazariyle bakarım...Osmanlı halkı bu ölüm kalım ânında tirtir titreşirken... tecrübesiz bir başvekil bu halkı ümitsizliğin son noktasına ulaştırmaktadır. İmparatorluğun ve Osmanlı Saltanatının selâmet ve emniyeti konferansın çok geniş bilgi, ihata ve tecrübe sahibi bir devlet adamı tarafından temsil edilmesini gerektirmektedir. Tevfik Paşa... ve onunla birlikte meslekten yetişme ehliyetli dört devlet adamı ile rehberlik vasfını taşıyan ulema... hilâfet ve saltanatın haklarını savunacak ehliyete sahiptirler... (aksi halde) imparatorluk ve millet ve onlardan da fazla bilhassa hanedanı saltanat, Allah esirgesin, en vahim akibetlere maruz kalacaktır. Bütün

[47] 9. ve 12. 6. 1919 tarihli "Hâdisat" a göre Kıral V.E. III. ve Başkan Wilson da cevap vermişlerdir; US VI 232 (Wilson'un telgrafı üzerinde hiçbir kayıt yok).

[48] Türkgeldi II 216, 221; Gökbilgin I 93-119 (Saltanat Şûrası hakkında mufassal rapor).

[49] Türkgeldi II 224 (3. 6. 1919).

[50] Calthorpe'un raporu 17. 6. 1919 (tercüme)

bu ve diğer hususlarda lûtuf ve atıfeti şahanelerinin inayet buyurulması büyük hükümdarımız efendimize ait bulunmaktadır."

12 Ramazan 1337/12 Haziran 1335[51]

Abdülmecid

Bu mektubun Sultanı ve İngilizleri kızdırmış olması pek tabiîydi; ama bu hal Veliahdin, bundan sonrası için de Damat Ferit aleyhinde Sultan nezdinde şikâyette bulunmasına mani olamadı[52]. Onun teşebbüsünün en yüksek noktasını 16 Temmuz 1919 tarihli muhtırası teşkil eder. Bu muhtırayı, İstanbul nasyonalistleri de duyarak Sivas Kongresi beyannamesiyle birlikte "Memleket" gazetesinin özel bir nüshasında bastırmışlardı[53]. Mazhar Bey'in 17 Eylülde Sivas'a getirdiği bu muhtıra metni 21 Eylülde "İrade-i Milliye"de de çıkmıştır[54]. Bu aralık Yüksek Komiserler, tercümanları Ryan ve Ledoulx vasıtasiyle Abdülmecid'i 8 ve 9 Ağustos'da şiddetli ihtara maruz tuttular[55]. "Şüphesiz bir dâhi olmamakla beraber Britanya devlet adamlarının samimî dostu ve tecrübe görmüş" olan bir Tevfik Paşa'nın sakınacağı "Paris fiyaskosu" dolayısiyle Damat Ferid'e son derece acı ve hakaret dolu bir dil ile çıkışan Abdülmecid, komiserleri yatıştırmak için sui tefehhüme yer vermeyecek surette millî harekete sırt çevirdi: "Dahildeki hareket... hainee, ahmakça ve gaddarca olmakla beraber halk bir Damat Ferit hükümetinin yaptıklarından daha iyi işlere ihtiyaç duymaktadır. Halkın Mustafa Kemal ve Rauf gibi adamların kışkırtmalarına kapılmaları bu halkın arzularına hürmet edilmemekten ileri gelmiştir. Kendisinin bu hareketle veya bu hareketi yapanlarla hiçbir rabıtası olmadığına şerefi üzerine söz vermiştir". İngilizleri şimdilik baştan savmayı ancak bu sözleri söylemekle ümit edebiliyordu. Bununla beraber 23 Ocak 1920'de İstanbul Üniversitesinde tertip edilen Pierre Loti ihtifaline katılmasını bunlar hoş görmediler[56].

Damat Ferit dördüncü defa sadrâzam olup da Mustafa Kemal ile açıktan açığa mücadeleye başlayınca veliahdden şüphelenmek

[51] O gün Damat Ferit Paris'e hareket etmiş bulunuyordu. (6. 6.)

[52] Br. IV No. 446 (çok hararetli birçok görüşmeler).

[53] Tarihin tesbiti gereklidir; The Times, 15. 9. (C. C. 10).

[54] Aynı günde "Al Bayrak" (Erzurum)da; K. K. 291 (metin).

[55] Br. IV No. 478.

[56] Br. XIII No. 6; Gaillard 106.

için kendince her türlü sebeplere sahip bulunuyordu. Bundan dolayı Paris'e yaptığı ikinci seyahatinden önce Abdülmecid'in ancak İngilizlerin yardımiyle İngiltere'nin hizasına getirebileceğini Amiral de Robeck'e söylemişti[57]. Sèvres sözleşmesinin imzalanmasından sonra Abdülmecid ile şehzade Selim, Abdülhalim ve Ömer Faruk kendi görüşlerince "artık bir değer ifade etmeyen veraset haklarından"[58] vazgeçtiklerini ilân ettiler[58]. Bundan kısa bir zaman sonra Abdülmecid'in cinaî bir romanın bir parçası gibi akseden plânlı kaçırılması meselesi ortaya çıktı. Buna ait malûmatı ilk olarak mabeynci İsmail (Baykal) ve sonra da Yümnü (Üresin)[59] vermiştir[60]. Buna göre Veliahd İsmail'in: "Efendimiz de Anadolu'ya geçseler" teklifine: "Canım, ben kendiliğimden nasıl giderim? Davet edilirsem derhal icabet ederim"diye cevap vermiştir. Bunu haber alan ve bizzat Abdülmecid'den de öğrenen Yümnü hemen vakit geçirmeden İzzet (Aksalur) ve Zeki (Erkmen) ile birlikte Ankara'ya kaçarak Mustafa Kemal'e bunun haberini getirdi. Mustafa Kemal Yümnü'yü Kastamonu'lu tacir kisvesi altında bizzat kendisinin, Celâleddin Arif ve Bekir Sami'nin[61] üç davet mektubu ile İstanbul'a geri gönderdi. Yümnü oraya gelince divanıharp tarafından idama mahkûm edildiğini duydu[62]. Abdülmecid bu davete pek sevinmiş göründü; fakat enişteleri Mehmet Şerif ve Halit Paşa'lar ile müşaverede bulunmak üzere düşünmek için zaman istedi: "İttihaz etmek mecburiyetinde olduğum karar altıyüz yıldan beri Osmanlı Sülâlesinin takip ettiği yolu ve tayin edilen istikameti tamamiyle değiştirecek mahiyettedir; bu ise öyle kolaylıkla kabul edilebilecek bir karar değildir. Eğer bir tek şahsım bahis konusu olsaydı bunda asla tereddüt etmezdim. Kararım geleceğe ve tamamiyle hanedanın bakasına taallûk ettiğine göre, salâhiyettar şahısların fikirlerini almak zorundayım." Abdülmecid'in, millî hareketin cumhuriyet istikametinde gelişmekte olduğunu sezdiği aşikârdır. Damatların onun kararsızlığını takviye etmiş olmaları da pek tabiî-

[57] Br. XIII No. 80 (de Robeck'in raporu 10. 6. 1920).

[58] Times, 26. 8. (C. C. 24); Al Bayrak (Erzurum), 17. 1. 1921.

[59] Daha sonra Belediye Müzesi Müdürü veya Ulaştırma Bakanı (1952 - 1954).

[60] Tarih Dünyası III s. 21 - 23 ve Yakın Tarih IV 246, 276 veya Cumhuriyet ve La Republique, 10. - 13. 3. 1952.

[61] Meali nasıldır? Yümnü sadece yalnız ikisinden bahsediyor; Bekir Sami 11. 5. 1920 de Erzurum'a hareket etmişti.

[62] 14. 7. 1920; 25. 7. tarihli İrade (T. V. 3917).

dir. Bundan başka Sultan bu plânı 29 Nisan'da (1920) Ömer Faruk ile evlenen kızı Sabiha'dan öğrenmişti. Bu sebepten İngilizlerin istekleri üzerine Veliahdi Çamlıca'daki köşkünden Dolmabahçe Sarayına naklederek sarayı telörgüleriyle çevirttiği gibi, Türk ve İngiliz polisleri vasıtasiyle nezaret altında tuttu. Abdülmecid ise: "Anadolu'ya giderek bu mücadeleye katılmayı şiddetle istiyorum; ama böyle bir karar ve hareketin aile durumunda, yani hanedan içindeki vaziyetimde ne dereceye kadar değişiklikler yapacağını ve bu değişikliklerin millet ve devletin menfaatine olup olmıyacağını takdir edinceye kadar bu hususta beklemenin münasip olacağını düşünüyorum." (Krş. Cum huriyet). Hulâsa, Yümnü tek başına yola çıkmak mecburiyetinde kaldı. İnebolu'ya varıp keyfiyeti Mustafa Kemal'e telgrafla bildirdi. M. Kemal: "Allah müstahakkım versin! Bir kere daha şu kanaate vardım ki millet ancak kendine ve kendi kuvvetine güvenmelidir. Derhal Ankara'ya geliniz!" diye cevap gönderdi.

Halbuki zaten Abdülmecid'e karşı kuvvetli sempati beslenen Ankara'da ise Sultan'ın hal'i ve yerine Veliahdin geçmesi için B. M. M.inde bir cereyan uyanmıştı. Bu cereyan Mustafa Kemal'i 25 Eylül 1920'de gizli bir celsede şu beyanatta bulunmaya sevketti[63]:

"Bugünkü Halife ve Padişah haindir... düşmanların vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır... Onun vücudunu keenlemyekün addederek diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü Halife ve Sultan hukukundan feragat etmeyerek İstanbul'daki kabinesiyle, bugün olduğu gibi muhafazai makam ve idamei faaliyete devam edebileceğine nazaran, millet ve Meclisi Âlî, asıl maksadını unutup halifeler dâvasiyle mi uğraşacak ? Ali ile Muaviye devrini mi yaşayacağız? Hulâsa, bu mesele vâsi, nazik ve mühimdir. Halli bugünün işlerinden değildir... Bunun da zamanı gelecektir. ..."

Bu oyun ilkönce İstanbul'da oynanmakta devam etti. Abdülmecid oğlu Ömer Faruk'u Ahmet Reşid'e gönderdi. O da Veliahd'in General Milne'e yazdığı bir mektubu yüzbaşı Bennett'e verdi. Bunun üzerine General 38 günden beri devam eden "abluka"nın kaldırılmasını emretti. "Veliahd'in müttefiklere karşı bir Cihad ilân ettiğine(!)" dair bir rivayetten bahseden Bennett, hediye olarak

[63] N. II. 96.

Veliahd'den ablukadan kurtulmasının şükran nişanesi olarak çok güzel altın bir saat aldı.[64]

Padişah Hükümeti Ankara'ya bir delegasyon göndermeğe karar verdiği zaman, şayanı hayrettir ki, ilkin bu Heyet'in başına Ömer Faruk'u geçirmeye karar verdi[65]. O ilkbaharda kendi başına Ankara'ya ulaşmağa çalıştıysa da İnebolu'dan geri dönmek mecburiyetinde kaldı; çünkü Mustafa Kemal diplomasi şaheseri olan bir telgrafında şunları bildiriyordu: "Vatan ve milletin bütün hanedan-ı saltanatı seniye erkânının hizmetlerinden istifade edecekleri zamanın hulûlüne intizaren şimdilik İstanbul'da temdidi ikamet buyurmaları meftur oldukları hamiyeti vataniye iktizasından görüldüğü maalihtiram arz olunur."[66]

Abdülmecid, 11 Aralık 1920'de, "milliyet ve din farkı gözetmeden bütün milletlerin hamisi[67]" Papa Benedikt XV. adına bir âbidenin açılış törenini yaptı. 2 Ocak 1921'de The Morning Post muhabirini kabul etti[68]. Uzunca bir görüşmede İngiltere Hükûmetinin "anormal politika"sından şikâyet etti: "Sèvres Muahedesi modern diplomasinin bir şaheseri gibi telâkki edilemez... Aleyhinizde herhangi düşmanca bir hareketi desteklemekte bir menfaatimiz yoktur; fakat bizi kendi tarafınıza çekerek Türk Halifesinin dinî nüfuzunu İmparatorluğunuz dahilinde sulh ve sükûn lehine kazanmakta ise sizin menfaatınız vardır. ...Britanya ile Türkiye arasında karşılıklı menfaat ve sempatiye dayanan normal münasebetlerin geri gelmesi için ilk zarurî hal Türkiye'yi ezmemek kararını vermenizdir. ...Britanya'da hâlâ dostlarımızın mevcut olduğunu kaydetmekle bahtiyarım ve eminim ki, bunların sayıları zamanla artacaktır. ... Bir gün gelecek, Britanya Türkiye'ye karşı kırk yıl önceki dost siyasetini yeniden ele alacaktır."

[64] Bennett (70) Abdülmecid'in kendisine bizzat telefon ettiğini yazıyor. Krş. Rey 269 ve Y. T. IV 250. Buna göre abluka 31 Ağustos ve 7 Ekim 1920 arasında devam etmiştir. Br. XIII ve Further Correspondence resp. Eastern Affairs' de ablukadan bahis yoktur; ama The Times kısaca bahseder: 13. 9. (C. C. 10): "Son iki gece".

[65] Br. XIII No. 172; K. K. 905: Ahmet Muhtar'ın K. K.'e mektubu, 20. 11. 1920.

[66] ASD IV No. 367; Pech 198; Times, 2., 4. 5. 1921 (C. C. 30. 4., 3. 5.).

[67] Maurice Pernot, La question turque (1923), X, 270.

[68] The Morning Post, 7. 1. 1921.

Veliahd Sakarya muharebesi vukubulduğu sırada yeni Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold'a bir çay ziyaretinde bulunduğu zaman demişti ki[69]: "Padişah Damat Ferit Paşa'ya güvenmekle çok akılsızca davranmış oldu. ... Britanya Hükümeti ve Britanyalılar Türkleri ve onların zihniyetlerini anlamıyorlar... Neden Nasyonalistlerle doğrudan doğruya temas için teşebbüste bulunmuyorsunuz?" Ondan sonra da: "Nasyonalistlerin siyasetlerini akılsızca yürüttüklerini kabul etmekle beraber, onların sırtlarını duvara dayayan harp askerleri olduklarını" sözlerine katmış... Daha sonra da İngiltere ile Türkiye'nin karşılıklı menfaatleri için elbirliği etmelerine ait konu üzerinde uzun uzadıya konuşmuştu.

Abdülmecid, 17 Aralık 1921'de[70] tercüman Ryan ile bir görüşmesinde "Büyük Britanya'nın dostluk ve desteğinin, Türkiye'nin Fransa ile araları iyi olsa da, bu memleketin refah ve saadeti için elzem olduğunu sık sık tekrar etti. Prens... şimdiki Padişah'ı, dizginlerin ucunu kaçırdığından dolayı şiddetle yerdikten sonra ...Türkiye'nin... Abdülâziz gibi bir Padişah'a (1918) de malik olmadığından dolayı üzüntüsünü söyledi... Şimdiki Sultan'dan kendisinden umduğumdan fazla bir saygı ile bahsetti... Ankara'nın: İzmir'le Trakya'yı düşmandan temizlemek gibi muayyen bir ödevi yerine getirinceye kadar sebat edeceğini... Panislamizm'in... halifeliğin manevî bir kuvvet olarak mevcut olduğu zamanlar hariç, sadece bir gölgeden ibaret olduğunu anlattı... Veliahd hislerine çabuk kapılacak, çabuk tesir altında kalacak derecede hassas olduğundan, korkarım ki, tahta çıktığı zaman bizim görüşümüze göre kendisine pek güvenilemeyecektir; bununla beraber ilk on sene içinde(!) pek iyi hareket etmesi memul olduğundan şimdiki Sultan'a karşı dürüst hareketle hemahenk olmak şartiyle onunla dostluk münasebetlerimizi muhafaza etmek zahmete değer."

Padişah; Nasyonalistlere karşı sempati gösteren Veliahd ile şehzadeleri kontrol altına almak için 7 Şubat 1922 tarihinde Tevfik Paşa kabinesi vasıtasiyle "Hanedan-ı Âli Osman Umuru Kararnamesi" adiyle bir kararname çıkarttı ki, bilhassa bunun için kurulmuş olan bir "Hanedan-ı Saltanat Meclisi"; serkeşlik eden şehzadelere,

[69] 31. 8. 1921 tarihli kabul hak. rapor (2. 9.) (Corresp. resp. East. Aff., p. VIII).

[70] Rumbold'un 21. 12. 1921 raporu (Corresp. IX No. 58).

meselâ saray tören ve şenliklerine alınmamak, aylıklarını indirmek, evlerinde 6 aya kadar hapsetmek(!) gibi cezalar verebilecekti [71]. Bu "Hanedan-ı Saltanat Meclisi" ilk toplantısını 28 Şubat'ta yaptı [72].

Abdülmecid nasyonalizmini kuvvetli İngiliz sevgisiyle ve Ankara'ya karşı güttüğü kuşkusu ile 1922 yılında bile hâlâ birarada yürütüyordu. Böylece 2 Mart'ta General Harington'a mültecilere karşı yardımından dolayı şöyle teşekkürde bulunmuştu: "Bu alicenapca teşebbüşünüzü; memleketlerimizi birbirlerine bağlayan geleneksel dostane münasebetlere biran önce yeniden devam edileceğinin mutlu bir işareti gibi görmekteyim." [73]. L'Aurore haftalık dergisinin bir muhabirine: "Bugün Türkiye en mukaddes haklarını müdafaa mecburiyeti altında bırakılmıştır" [74] diye beyanda bulundu. Torino'da çıkan 16 Mayıs tarihli "La Stampa", Veliahdin bu hususta tamamlayıcı bir görüşmesini yayınladı. Abdülmecid bu görüşmesinde: "Anadolu Türkleri 6 ilâ 8 milyondur; onları idare etmek iddiasında bulunanlar günün birinde kılıçlarını Padişah'ın ayakları altına uzatacaklarını düşünmeyen maceracılardır" [75] demişti.

Başkumandan muharebesinin başlamasından sonra; İstanbul'da, 1 Eylül 1922'de Ayasofya ve Fatih camilerinde tertip edilen mitinglerde Türk ordusunun zaferi için dualar edildi. Abdülmecid oğlu Ömer Faruk ile birlikte Fatih mitingine katıldı [76]. Padişah ise "Şühud ervahına Fatihalar" gönderen 11 ve 15 tarihli mevlidlere katılmakla yetindi [77]. Padişah sonraları, Veliahdin nasıl olup da padişahlığın ilgasına ve kendisinin hükümdarlık haklarına sahip olmadan [78] sadece Halife tayin edilmesine razı olduğunu bir türlü anlayamamıştır: Böyle bir Halife, onca "bir tekke şeyh"inden farklı değildi [79].

[71] T. V. 4386.
[72] İkdam ve Peyam-ı Sabah, 10. 2., 1. 3. 1922.
[73] Harington 104.
[74] İkdam, 2. 5. 1922.
[75] Omer Kiazim, Ankara ve Berlin (1922).
[76] 2. 9. tarihli Türk basını; The Times, 4. 9. (C. C. 2.)
[77] 12 ve 16. 9. tarihli gazeteler.
[78] G. Jäschke, "Das osmanische Scheinkalifat von 1922" ve "Zur Wahl des 'Kalifen' Abdülmecid": "Die Welt des Islams", N. S., I 195, VIII 52.
[79] YT III 38, IV 215.

3. İngilizlerin Çekinmesi

Dünya savaşının Türkler yenilinceye kadar İngiliz'lere yüklediği büyük fedakârlıklar düşünülecek olursa Türklerin İngilizlerden elde etmeyi umdukları dostluk isteğini çok soğuk karşılamaları kolaylıkla anlaşılır. Amiral Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe 6 Kasım 1918'de ilk Yüksek Komiser tayin edildiği zaman Lord Balfour hemen o günü War Office'e: "Barış akdedilinceye kadar Türklerden gelecek bütün misafirseverlik tekliflerinin tüm reddinin ve müttefik işgal kuvvetleriyle Türkler arasındaki münasebetlerin sıkı resmî mahiyetini muhafaza edecek surette tahdid edilmesi için sıkı emirler verilmesinin gerekli" olduğunu yazıyordu. Amiral Calthorpe'a verilen talimatın nihaî şeklinde ise bu emre uyularak: "1. Britanya ile Türkiye Hükümeti arasında mütarekenin tatbikı ve İngiltere'nin Türkiye'deki umumî menfaatlerinin korunması için resmî irtibat kurulacaktır. 2. Kontramiral R. Webb yüksek komiser yardımcısı, Mr. T. B. Hohler baş siyasî memur ve Mr. A. Ryan da ikinci siyasî memurdur... 4. Müttefik Devletlerle Türkiye arasında askıda bulunan bütün meseleler sulh konferansının kararına bırakılmıştır. 5. Bununla beraber Türk halk kanışının umumî temayülü, memleket içindeki iktisadî ve siyasî durum ve Türk memur ve siyaset adamlarının sevk ve idarelerine taalluk eden hususlar için gereken emir ve kararlara müteallik hususlarda tam rapor verilecektir. 6. Fransız, İngiliz, İtalyan ve Amerikan meslekdaşlarla sıkı temas muhafaza edilecek, onlarla işbirliğinde devama gayret göstereceksiniz" deniliyordu.

Lord Balfour bu talimatnameyi izah için 9 Kasım tarihiyle Amiral Calthorp'a gönderdiği hususî mektubunda kendi görüşünü şöyle anlatıyordu:[80] "..... 2. Farkında olduğunuz gibi Irak, Suriye ve Arabistan'da tarafımızdan işgal edilen toprakların ilerde Osmanlı hâkimiyetine veya idaresine dönmeyeceği siyasetimizin değişmez parçasını teşkil etmektedir. 3. Sizin de tabiatiyle anlayacağınız gibi Türkler Doğu usulüne sadık kalarak zevahiri kurtarmak ve yapılan mütarekenin harpte vukubulan bir hezimetin sonucu olmayıp kendi rızalariyle bizimle uzlaşarak akdedildiği havasını bütün İslâm dünyasında yaratmak için ellerinden gelen hiçbir gayreti esirgemeyeceklerdir. Onlar mütareke şartlarının kendileri için

[80] Krş. Br. IV No. 471 not 3: yalnız sulh muahedesi hakkında sayı 8; Türkçesi Belleten'de XXX 118.

bilhassa müsait bulunduğunu zaten iddia etmektedirler... Mısır ve Hindistan'daki Müslüman tebaamız Türklerin tamamiyle yenildiklerini anlayacaklarından bu hal, Panislamizm'e ve umumiyetle İslâmlığın politikaca işletilmesine karşı öldürücü bir darbe olacaktır. Bir de kendileriyle temas edeceğiniz Türk nazırlarının; Osmanlı İmparatorluğu'nun nihaî hesabının görülmesi hususunda müttefik devletlerin hareket tarzları ve niyetleri hakkında sarfedeceğiniz hüküm (commitment) ve ifadelerinizden bütün imkânlariyle manâ çıkarmaya çalışacaklarını bilerek ona göre davranmalısınız. Onlar sizin ve diğer müttefik subay ve memurlarının kendi maksadları uğruna sempatilerini sağlamak için hiçbir gayreti esirgemeyecekler ve hattâ bizimle müttefiklerimiz arasında Türkiye'ye ait hususlarda anlaşmazlık ve müşkilât yaratmak için hesaplı manevralara dahi müracaat edebileceklerdir. Bu gibi gayretlere karşı koyarak, münakaşaya itilmeyi de katiyen reddederek, hareket hattınızı bu geçici devrede, üzerinize aldığınız misyonun sırf teması muhafazadan ibaret olduğu zihniyetine uyduracağınız ve Kıraliyet Hükümetini, nihaî barış akdi hususunda her ne şekilde olursa olsun, onlara hak verdirecek hususlara karşı koruyabileceğiniz duygusunu taşımaktayım. 4. Sultan ile ve diğer Türk ileri gelenleri ile cemiyet içindeki münasebetleriniz sırf resmî mahiyette kalacak, onlar tarafından vaki olacak dostça hareketler nazikâne bir ihtiraz ile karşılanacaktır. Şimdiki halde kendisini pek az tanıdığımız Sultan'ın şahsına gelince, ona ait intibalarınızı hususî bir alâka ile karşılayacağım. 5 ve 6. Ermenistan Bölümüne ait (Bk. aşa. III) tir. 7. Şimdiki Türk Hükümeti bir kukla cesetten ibaret olup arkasında İttihat ve Terakki Komitesi saklı bulunmaktadır. Cavit ve Cemal; Talât ve Enver'den daha az tehlikeli değildirler... 9. Başlıca meselelerden biri de iktisadî şartlardır. Malî hususlar için Sir Adam Block Britanya tahvil hamillerini temsil etmek üzere şimdi İstanbul'a gitmektedir. Onun tecrübesi sizin için çok kıymetlidir. Bununla beraber Kırallık Hükümetimiz Sir Adam Block'un Türkiye'deki siyasî meseleler hakkındaki görüşlerine ve tercih ettiği fikirlere her halde iştirak edecek değildir. 10. Mr. Hohler'in bilgisine ve hükümlerine güvenebilirsiniz. İstanbul'da ve İzmir'de Britanya tebaasının menfaatlerinin korunması için Mr. Ryan'ın tavsiyelerine de itimat edebilirsiniz. 11. Fransa'nın prestiji: (bk. aşa. X). 12. İtalya ile Amerika Hükümetlerinin umumî politika meseleleri ile aynı zamanda Türkiye'de İtalyan ve Amerikan

menfaatlerine tesir eden hususî meselelerdeki hareket tarzlarına ait raporları da zaman zaman almak isteyeceğim[81]. 13. Yukarda işaret edilen hususlar İngiliz Kıraliyet Hükümetinin misyonunuzu ne suretle görmekte olduğu hususunda size umumî bir intiba verecektir". Foreign Office 13 Kasım'da Kahire'deki Yüksek Komiser R. Wingate'in "Türklerin hissiyat ve prestijleri bahsinde herhangi bir gösterişe karşı şiddetle itiraz ettiğini, böyle bir hareketi Araplarla Mısırlılar'ın zaafımıza vereceklerini ve yine eski Türk dostu siyasetimize döneceğimiz intibaını çıkaracaklarını" anlatan raporunu bildirdi.

Amiral Calthorpe kendisine verilen talimatı o derece ciddiye aldı ki ilk merhalede kendi amiral gemisi olan "Superb" zırhlısında kaldı. Mustafa Reşit Paşa, 22 Kasım'da kendisini ziyaret eden Webb ile Mr. Hohler'e: "Memleketinin büyük ıztırap içinde olduğu, bir volkan üzerinde oturduğu için, ümitlerini sırf yardımlarına bağladığı İngiltereye olan büyük dostluğunu" ifade ettiği zaman Amiral Webb "Türkiye'ye Büyük Britanya'nın sempatisini sağlamanın tamamiyle vazifelerinin gayesi dışında bulunduğu" cevabını verdi. Reşit Paşa'nın iadei ziyareti esnasında (30 Aralık) da Webb "Mütarekenin mağlûp Türkiye Hükümetine cebren kabul ettirildiğinin unutulmamasını" ısrarla söyledi. 1 Ocak 1919 tarihinde de "Türkiye'ye malî yardımın Müttefik Büyük Devletlerin malûmat ve rızaları olmadan yapılamayacağı" hususunda da talimat almıştı. İngiliz Hükümeti bu durumunu 1921 yılına kadar muhafaza ettiğinden Osmanlı idaresi âdeta meflûç bir halde kaldı. Damat Ferit Paşa Padişah'ın emriyle 21 Ocak'ta kendisini önceden pek iyi tanıdığı Mr. Hohler'i ziyaret ederek "Noktai nazarının Büyük Britanya'ya sonsuz bir dostluk ve bağlılık olduğunu" söyleyince Hohler, "Sultan'a yardım teklifi mahiyetinde tefsir edilebilecek herhangi bir vaitle bağlanmamak ihtiyatkârlığında bulunmak zorunda" olduğunu cevaben bildirdi. Damat Ferit daha sonra sadrıâzam olarak önemle İngiliz himayesini rica ettiği zaman, Amiral Calthorpe İngiliz Kırallık Hükümetinin ancak müttefikleriyle tam birlik ve fikir teatisi suretiyle bir cevap verebileceğini"[82] söyledi. Üç Yüksek Komiser Padişaha karşı çekingen davranışlarında o kadar ileri gittiler ki, 1 Mayıs 1919 toplantılarında, Bâbıâlî'nin Se-

[81] Krş. Laurence Evans, United States Policy and the Partition of Turkey, 1914 - 1924 (Baltimore 1965).

[82] Further Correspondence II No. 34.

lâmlık resmine ait kartların dağıtılmasına delâlet için vaki ricasını reddetmeye karar verdiler, çünkü muteber ecnebilerin bu törende (yani Selâmlık!) sadece seyirci olarak dahi hazır bulunmaları –bu tören daima hükümdara karşı resmî bir saygı hareketi telâkki edildiğinden– mevcut mütareke hükümleriyle uzlaşmamakta idi. Yüksek Komiserlerin selâmlık kartları dağıtmamalarına karar verildiği gibi Başkumandanlıklar subayları da selâmlık resmine katılmaktan menedilmişlerdir. Aynı günde Sait Molla: "Britanya Yüksek Komiseri'nin Türkiye'ye karşı neden dolayı dikkati çekecek kadar soğuk davrandığı" hakkında sorduğu sorusuna askerî ataşe Sir Wyndham Deedes[83] bunun şu sebeplerden ileri geldiğini teessüfleriyle bildirmişti:[84] "1. Mütareke devresinin mütareke şartları, 2. Müttefiklere karşı durumumuzun bunu gerektirmesi; 3. Bir tek Türkün kafasında dahi, cezanın... Türkiye'ye karşı... çok ağır olacağı hususunda bir şüphe uyanmasının önlenmek istenmesi; 4. Memleket içinde bize karşı geniş bir kitlenin bilfiil düşmanlık etmesi ..." Aynı zat üç hafta sonra da Galip Kemali Beyin "İngilizlerle hakikî bir dostluk kurmak mümkün değil midir ?" sualine de: "Azizim, biz size hiçbir teminat veremeyiz"[85] demişti. Calthorpe da 6 Haziran'da Lord Curzon'a bu konu hakkında şu raporu göndermişti: "Yüksek Komiserliğin aldıkları şifahî ve yazılı talimata uyarak hemahenk hareket hattımız her ne suretle olursa olsun hiçbir Türke bir suretle teveccüh ve iltifatta bulunmamak ve onlara hiçbir ümit yüzü göstermemek ve bilâkis Osmanlı İmparatorluğu'na büyük bir ciddiyetle harbin neticesine yakışır muameleyi tatbik etmek olmuştu[86]". 21 Haziran'da Ali Kemal'e verilen cevap da başka türlü olmadı: "Bu barış Türklerin kabul edecekleri veya reddedebilecekleri bir barış değil, belki alternatifi olmayan dikte edilecek bir barış olacaktır"[87].

Lord Curzon 4 Temmuz 1919 da Paris Büyükelçisi Lord Derby'ye şunları yazıyordu[88]: "İş başında bulunan Türkler, en yükseğinden

[83] Bu zat hakkında krş. John Presland (= Gladys Skelton), Deedes Bey (1942).
[84] Corresp. II No. 43.
[85] Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler 122.
[86] Corresp. II No. 58.
[87] Ayn. yer. No. 62.
[88] Br. IV No. 439. Şahsı hakkında krş. Randolph S. Churchill, Lord Derby (1959).

en geride bulunanlara kadar Britanya'nın kendilerini bağışlamasını, İngiliz himayesini ısrarla istida ve istirham ettiklerini, istikballerini tamamiyle ellerimize tevdi hususundaki şiddetli arzularını ortaya koyan birçok müracaatlerde bulundular. Bütün bunlara kulaklarımızı tıkadık, Türkiye meselesinin Paris'de halledileceği cevabını verdik." De Robeck'in 18 Ekim tarihli raporu da şöyle idi[89]: "İngiltere... bu memlekette sürüp giden bütün entrikalardan uzak olan ve Türklerin bütün dostluk tezahürlerini reddeden tek millettir." Ali Rıza Paşa da ona "İngiliz yardımı" için müracaat ettiği zamanı "istikbale matuf siyasî destek ve rehberliğin tamamiyle makûsu olan bir Britanya yardımından bahsetmek görevimin dışındadır" diye cevap vermişti[90]. Keza Tevfik Paşa'yı da 22 Kasımda "sulh şartlarının pek ağır olacağı" kaydiyle yanlış ümitlere kapılınmaması hususunda uyarmıştı[91]. 28 Kasım'da Lord Curzon'dan şu talimatı aldı: "Yüksek Kırallık Hükümetimiz Türkiye üzerinde bir manda idaresini, böyle bir teklif yapılsa bile, kabul etmiyecektir[92]." İngiliz dostu Türklere herhangi bir yardımda bulunmaktan, şüpheye yer bırakmayacak surette kaçınılması, onların daima hızlanan millî hareket karşısındaki durumlarını, çaresiz, gittikçe zayıflatmakta idi. De Robeck de 4 Ocak 1920'de şu raporunu yazıyordu: "Tasavvuru kabil olmayan güçlüklerle çevrilmiş ve yardımı kendileri için çok faydalı olan bir devletin soğuk davranışı ile engellenmiş olan şimdiki Türk hükümdarının, tatbik kabiliyeti mevcut görülen bir plân üzerinde düşünebileceğinden doğrusu şüphe etmekteyim"[93]. İngiltere'ye güvenildiği için bir kere daha iktidarı ellerine alan Damat Ferid'in işleri de daha iyi gitmedi. Lord Hardinge San Remo Konferansı esnasında Sir Horace Rumbold'a şu talimatı veriyordu: "Damat Ferid'in kafasında ifa edecek durumda olmadığımız ve sonradan onun tarafından suçlandırılmamızla neticelenecek olan mutedil bir sulh muahedesi ümidinin doğmamasına dikkat etmeliyiz"[94]. Barış şartlarının tevdiinden kısa bir zaman önce Lord Curzon daha kaba bir kesinlikle

[89] Br. IV No. 549.
[90] 12. 10. 1919 tarihli rapor: Br. IV No. 544.
[91] Ayn. yer. No. 601.
[92] Ayn. yer. No. 608.
[93] Ayn. yer. No. 648.
[94] 20. 4. 1920 tarihli talimat: Br. XIII No. 52.

şu beyanda bulunmuştu: "Türk Hükümetine verilebilecek en faydalı nasihat sulh şartlarının kararlaştığı şu anda şifa hapını bir an önce yutmak, kendilerine İmparatorluktan geri kalan yerlerde nizam ve intizamı temine koyulmak ve bu vazifenin ifasında Britanya'nın destek ve rehberliğini beklemektir." [95]. Kıral George V. sert barış şartlarının tadili ricasına karşı bu havaya uygun olarak Padişaha ancak şu cevabı verebilmişti: "Müttefik hükümetlerin munsıfane bir barış sözleşmesi akdi için uzun ve sabırlı gayretlerde bulundukları, taraflara ve müttefiklere taallûk eden bütün hususlarda âdilâne hareket edecekleri ile müteselli olunabilir." [96]. İngilizlerin Ferit Paşa'yı "kendi maksadlarına kullanmak için" iktidarda tutmuş oldukları hakkındaki pek yaygın fikre muhalif olarak Sir Horace şu hususu beyan etmişti: "... gerçek şudur ki, biz ona katiyen destek olmadık. Her ikimiz, yani biz ve o, onun ortadan çekilmesiyle son bulacak olan sahte bir durumda bulunuyorduk." [97] Mustafa Kemal'in fikirlerini öğrenmek (!) üzere Ankara'ya bir murahhaslar heyeti göndermenin zaruriliği ve Padişah idaresinin felâket halini alan malî durumu –nihayet Rumbold'un İstanbul'da "arada bir müflis hükümet düşürüp başkasını iktidara getirmek"ten [98] gayri bir işle meşgul olunamadığını gizlememesine rağmen– Damat Ferit hükümetinin kat'î şekilde çekilmesini mucip oldu.

Sir Andrew Ryan: "Her iki hükümetin yaptığı hatanın; müttefiklerin ve bilhassa İngiltere'nin hezimete uğrayan Türkiye'ye esasî ehemmiyeti haiz bazı müsaadelerde bulunmayı farz ve teslim etmelerinden ileri gelmiş" olduğunu söylemektedir. Sir Harry Luke ise: "Padişahla Damat Ferid'in durumlarının cidden acınacak bir halde olduklarını" söyliyordu. "Bunlar vatanseverlikte Mustafa Kemal ile arkadaşlarından daha geri değildiler, fakat bunlar Türkiye'nin menfaatlerini, en iyi olarak mütarekeye tam bağlılık ve müttefiklerle tam bir işbirliğinde görüyorlardı. Durumlarının açıklığı müttefik hükümetlerin bağlılığa bağlılıkla mukabele etmemiş olmalarında görülmektedir." [99]

[95] Ayn. yer. No. 59: 5. 5. 1920 tarihli talimat.
[96] Bk. yuk. böl. I, not 19.
[97] 10. 9. 1920 tarihli rapor: Br. XIII No. 136.
[98] Ayn. yer. No. 148: 1. 10. 1920 tarihli rapor.
[99] Ryan 127; Luke I 161.

II

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN TATBİK VE TEFSİRİ

Dışişleri Bakanı Mehmet Nabi 2 Kasım 1918'de yaptığı basın konuşmasında mütareke hükümlerinin mülâyim olduğunu belirtmişti. Aynı mealde konuşmayı Sadrâzam İzzet Paşa da 30 Ekim tarihinde parlamentonun gizli toplantısında yaparak böyle oybirliğiyle tasvibini sağlamıştı[1]. Filhakika diğer Orta Avrupa devletlerine yükletilen hükümlerle mukayese edildiği takdirde[2] bu fikir görünüşte doğru idi; zira tadil ve tebdil edilmeden kabul edilmesi zarurî olan 1 - 4 numaralı maddeler dışında diğer maddeler Osmanlı murahhaslar heyeti ile yapılan müzakerelerde oldukça mühim tadillere uğramaktan uzak kalmamışlardı[3]. Gerçekte ise bazı maddeler o derece müphem kaleme alınmıştı ki, Türkiye'ye hiç de müsait olmıyan tefsirleri açıktan açığa davet ediyordu. Bu husus; bütün memleketin işgalini mümkün kılabilecek olan 7. madde için, bizzat M. Kemal'in 8 Kasım'da İzzet Paşa'ya yazdığı gibi[4] evleviyetle varitti. Bundan başka diğer maddeler de, galip devletlerin, askerlerin terhislerine ait işler bittikten sonra azınlıkların isteklerini koruyacakları endişesini uyandırıyordu. Bu endişe Hüseyin Rauf Bey'e 24 Ekim'de verilen talimattan da anlaşılıyordu[5]. Makedonya ve Filistin cephelerinin yıkılmasından doğan durum katiyen dikkate alınmamak suretiyle şöyle ifadede bulunuyordu: "1... Yunan harp gemilerinin duhullerine müsaade edemeyiz... 4.... Memleketin hiçbir noktasına kuvvei askeriye ihraç olunmıyacaktır". Vakıa Britanya Hükümeti Fransa ile anlaşarak bidayette War Office tarafından istenen İstanbul'un işgalini Mütareke projesinden çıkarmıştı[6]; ancak "Çanakkale ve Boğaziçi istihkâmlarının", Türk kuvvetlerinin uzaklaştırıl-

[1] Türkgeldi I 63, 68; TİH I 48; Belleten XXVIII 151.

[2] Bulgaristan 29. 9., Avusturya 3. 11., Almanya 11. 11., Macaristan 13. 11.; Türkgeldi I 8 - 10, 74 - 103; TİH I 21 - 27.

[3] Türkgeldi I 69 - 73; TİH I 38 - 41.

[4] TİH I 202.

[5] Türkgeldi I 32; TİH I 31.

[6] Belleten XXXI 115 v. d.

masını müteakıp işgalinde ısrar etmekte ve Yunan gemileri hakkında bağlayıcı bir taahhüdün kabulünü de reddetmekte idi. Rauf Bey'in ısrarı üzerine Amiral Calthorpe uzlaşmanın imzasını hemen takiben 30 Ekimde ona gönderdiği bir mektupta Türklerin arzusu lehine hükümeti nezdinde teşebüste bulunmayı vadetti[7]. Filhakika hemen 31 Ekim gecesi Londra'ya şu telgrafı gönderdi: "Türk delegelerinin ricalarına ait... mahrem... mülâhazalar: Bend 1-2 —Yunan askerlerinin İstanbul ve İzmir'e sokulmalarından... imkân nisbetinde kan dökülmesinden kaçınılması... Bend 7 — Asayişi temin ve Müttefik devletler tebealarının can ve mallarının korunması gibi hususlarda Türk Hükümetince başarısızlık gösterilmesi hali müstesna olarak İstanbul'un işgalinin bahis konusu olmaması şiddetle rica edilmiştir". Ondan sonra da şahsı namına şunları ilâve etti : "Görüleceği veçhile mütarekenin bu ve diğer bentlerinde, müttefiklerin emniyetinin tehdide maruz kalması halinden maada hiçbir hususta İstanbul'un işgali kaydı mevcut değildir . — Bend 24 (b) ... Sis, Hacin, Zeytun ve Ayintab'in işgal edilmemesi; çünki bu, gereğinde, 7. Bend ile sağlanmıştır."

31 Ekim'de harp kabinesi "Calthorpe'a, müzakereleri kudret ve başarı ile yaptığından dolayı bir tebrik telgrafı göndermeye" karar verdi. "2. - Türklerle Yunanlılar arasındaki şiddetli millî düşmanlık karşısında nefsi İstanbul'a karşı yapılacak askerî harekâta Yunanlıların iştirak ettirilmemelerinin münasip olacağı anlaşılmaktadır... Herhalde Yunan kuvvetlerinin İzmir'de bulunmasından sakınılabilir; çünkü Türklerin buna muhalefette bulunmaları bir tarafa, İtalya ile de Küçük Asya için vahim şekilde çatışmaların vukuu mümkündür.... 4... İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair herhangi bir suretle Türk hükümetine teminat verilmemesi rica edilmektedir. Durumun gerektirdiği gerçeklerin Türk zihniyetine müessir surette yerleşebilmesinin ancak böyle bir işgal ile mümkün olacağını birçokları kuvvetle hissetmektedirler. Şayet bu işgal vukubulacaksa Ayasofya veya diğer İslâm ibadet yerlerine sataşılmasının önlenmesi için her türlü ihtiyatî tedbirler almanın doğru ve yerinde olacağını takdir etmektedirler." Amirallik, buna uygun olarak Yunan gemilerinin İstanbul'a sokulmaması hakkındaki Türk ricasının kabul edilemiyeceğinin, ancak bu gemilerin mümkün mertebe arka safta tutul-

[7] Türkgeldi I 67; TİH I 200.

maları hususunun tertibe konulacağının Amiral Calthorpe'a bildirilmesini 1 Kasımda İngiltere Hariciye Nezaretinden rica ediyordu. Calthorpe 7 Kasım'da: "Hükümetten emir aldığımdan Yunan gemilerinin İstanbul'a gelmesini menedemiyeceğim; Osmanlı Hükümeti'nin bir kargaşalık çıkmasına meydan vermeyeceğine eminim[8]" diyordu. Calthorpe Kurmay Yarbay Sadullah ile 10 Kasım tarihli görüşmesinde Yunan gemilerinin İstanbul limanına sokulmamalarının mümkün olamıyacağını, bununla beraber bu gemileri meselâ Selimiye liman ağzında, İstanbul'dan uzak tutmaya(!) hazır[9] olduğunu tekrar etti. Böylece 13 Kasımda Boğaziçine giren büyük filoya Averoff'dan başka daha dört Yunan muhribi katıldı[10].

Galip Devletler, Calthorpe'un da itirafı veçhile, herhangi bir hukukî esasın mevcut olmadığını dikkate almadan, İstanbul şehrinin işgaline –bunun bir hakka dayanmadığını itiraf da etmeksizin– hemen giriştiler. Yarbay Murphy ile bahriye yüzbaşısı Chilton (Osmanlı Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde irtibat memurları)nın idaresinde bir yüksek kumandanın 7 Kasım'da[11] şehre girmesinden sonra bu ayın 13. de aşağıyukarı 3500 İngiliz ve Fransız askeri –ki bunlardan yalnız 2000 kişi Beyoğlu'nda yerleştirildi– karaya çıktı. Yabancı garnizonun başkumandanlığını General Henry F. M. Wilson üzerine aldı. Kıtaların kışla ve okullarda yerleştirilmelerinden sonra hususî binalar da keyfî olarak subaylar tarafından işgal edilmeye başlandı; bu arada etrafa galip sıfatiyla da meydan okundu ve Türk örf ve âdetlerine karşı pek az saygılı davranıldı[12]. Halkın telâş ve şaşkınlığı hakkında Times muhabiri 16 Kasım tarihinde şu malûmatı veriyordu[13]: Türk memur ve matbuatı tam bir şaşkınlık içindedirler... Bugün bana yüksek bir makam işgal eden bir memur...: "Müttefiklerin buraya fatihler gibi değil, dost olarak geldiklerini düşünmüştük" demişti. 17 Kasım tarihli bir yazıda Harbiye Nazırı Abdullah Paşa Sadrıazam Tevfik Paşa'ya: "İtilâfa mensup herhangi bir general ve zatın her istediği yapılacak mıdır?...[14]" diye sormuştu.

[8] TİH I 117 v.d.
[9] Ayn. yer. 119.
[10] Ayn. yer. 114.
[11] 8. 11. tarihli Türk basını; TİH I 113, 121.
[12] Ayn. yer. 114, 116, 122 v.d.
[13] The Times 26. 11. 1918.
[14] TİH I 124.

Boğaziçi istihkâmlarının dışında olan noktaların işgali aleyhine Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın 19 Kasım tarihli protestosuna "Türkiye'de işgal kuvvetleri kumandan yardımcısı" sıfatını haiz bulunan General Bunoust 21 Kasım'da bu işgalin mütareke sözleşmesinin 1. ve 7. bendlerine dayandığı mukabelesinde bulunmuştur[15]. Millet Meclisi'nde ayın 18inde verilen nutuklarda millet sesini açıkça duyurmuştu[16]: "(Fuat - Divaniye): Biz yenildik, ama elimizde hak ve adalet vardır; hakkımızı... elbette bir gün işittireceğiz." —(Hafiz Mehmet; Trabzon) "Millet ölse bile namusu ile, şerefi ile olür." En çok infial uyandıran husus yerli Rumların inzibatsız tavır ve hareketleri oluyordu; Beyoğlu galip devletlerin bayrak deryası içine gömülmüştü. Amiral Kakolidis 18 Kasım'da Rum kulübünde karşılandığı zaman şu sözleri söyleyecek kadar ileri gitmişti: "Türkiye'deki Yunanlılığa anavatanın selâmını... getirmek şerefine kavuştuklarından dolayı emrimdeki subaylar ve erler iftihar duymaktadırlar... Yunan Hükümeti, size... Yunan bayrağını getirmeye muvaffak olmuştur."[17]. 22 Kasım'da toplanan uluslararası mütareke komisyonunda[18] Türk temsilcileri buna bir çare bulunması hususunda boşuna direnmekte idiler. Calthorpe "işgal" kelimesinin kullanılmasının yanlış intiba hasıl ettiğini, halbuki Müttefiklerin karaya asker çıkarmalarının gayesinin sadece gerekli askerî harekâtın icrasını mümkün kılmak olduğunu söyleyerek teessürünü beyan etmekle yetinmişti[19]. Gerçekte ise Osmanlı İmparatorluğu yavaş yavaş Müttefiklerin kontrolları altına girmekte idi. General Wilson'un 17 Ocak 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği bir yazı keyfiyetin böyle olduğunu göstermektedir. Bu yazıda[20]: "Mahallî idare tatmin edici bir şekilde çalışmadığından Osmanlı polisi General Fuller'in idaresindeki İtilâf Devletleri Komisyonu'nun nezareti altına konmuştur".

Mütareke şartlarının icrası sırasında birinci maddede öngörülmeyen İstanbul'un işgalinden başka 7., 10. ve 16. maddelerin tefsirinde fikir aykırılıkları çıktı. Amirallik 6 Kasım 1918 de bu maddelere

[15] Ayn. yer. 125.
[16] Ayn. yer 126.
[17] Ayn. yer. 123.
[18] Ayn. yer. 127; Söylemezoğlu 27.
[19] TİH I 125: Reşid Paşa'nın Aptullah Paşa'ya 26. 11. tarihli mektubu.
[20] Ayn. yer. 126.

dayanarak İskenderun'un teslim alınması için Calthorpe'a –ki bu Amiral daha önce Osmanlı Hükümeti'nin ricası üzerine bu mesele hakkında Londra'dan istizahta bulunduktan sonra– direktif verdi. İzzet Paşa'nın verdiği emir üzerine 9 Kasım'da İskenderun'un teslimi tamamlandı. Ayın 7sinde çağrılan Mustafa Kemal Paşa bizzat: "Mevaddı mezkûrenin müphem ve şamil medlûllerinin biran evvel tesbiti lâzımdır" diyerek İzzet Paşa'nın dikkatini çekmiş, "şayet bunda muvaffak olunmazsa İngilizlerin demir yollarını kontrolları (madde 15) altına almak suretiyle bütün memleketi ve hattâ "Heyeti Vükelâ"yı avuçları içine almış olacaklarını hesaba katmak lâzım gelebilir[21]" demişti.

General Clark, Mustafa Kemal'in yerine geçen Nihat Paşa'ya kıtalarını 1. 12. tarihine kadar Ceyhan nehri kıyılarına, 5. 12. tarihine kadar Seyhan ve Göksu kıyılarına ve 14. 12.ye kadar da Pozantı'ya çekmelerini emretti. Askerin nakli müşkilâtından dolayı bu müddeti 13., 17. ve 26. 12. tarihlerine uzatmakla beraber çekilmeyip geride kalan askerlerin bu müddetin bitiminde esir telâkki edileceklerini de ilâve etti[22]. Paul Cambon "...Osmanlı harp kuvvetlerinin... muharip sıfatiyle değil, fakat asiler olarak muamele göreceklerinin Türk Ortaelçisine açıklanması için Fransız Bern Büyükelçisinin talimat aldığını" daha 13 Kasım'da İngiliz Hariciye Nezaretine bildirmişti. Paris'te nasıl bir sinirliliğin hâkim olduğunu General Allenby'ye katılan Franchet d'Esperey'nin İstanbul'u askerî işgal altına almakla tehdit etmesinden de anlaşılır. Bu keyfiyet Genelkurmay Başkanı Feldmareşal Sir Henry Wilson'u 19 Kasım'da şu aşağıdaki telgrafları[23] göndermeğe sevketti: 1 — Allenby'ya: "İstanbul'un işgali tehdidini henüz kullanmak istemiyorum... Gerektirdiği takdirde ne kadar bir müddet zarfında harekâta başlayabilirsiniz? İskenderun, Musul ve Bakû'da metanet göstermekle buralarda harekât icrası lüzumsuz olacaktır." 2 — Milne'e: "Allenby'nm isteklerinin desteklenmesi için (Wilson) a kat'î emirler veriniz". Allenby 15 Kasım'da: "Meseleler Türklerle münakaşa edilmemeli, ancak onlara... isteklerin... icrasının zarurî olduğu söylenmelidir. Onların Kilikya ve Medine'de işlerin savsaklanmasını ve Azerbaycan'da

[21] Ayn. yer. 50 - 53, 58 - 63, 202, 204.
[22] Ayn. yer. 64, 66.
[23] Correspondence resp. Eastern Affairs 1918 I No. 39, Encl. 11, 8.

hileye başvurmalarını, hezimetlerinin tabiî neticelerinden kaçınmak maksadiyle tertip edilmiş, bizi aldatmağa matuf, beceriksizce teşebbüsler olarak görmekteyiz... İngiltere Kırallık Hükümeti... gerekirse çarpışmaya tekrar başlamak hususunda tereddüt göstermiyecektir. Türklere mütarekeyi, galipler sıfatiyle hücumu durdurmak üzere asgarî hadler içinde bahşetmiştik".

Böyle sert bir dil kullanılması ne ile izah edilebilir? İngilizlerle Fransızlar, Kilikya ve diğer cephelerde tahliyenin emirlerin ifasını imkânsız kılacak kadar kısa müddet içinde yapılmasını istemekle kalmayarak Türk sivil halkını, düşman kuvvetleriyle birlikte geriye dönen Ermenilerin hücumlarına karşı müdafaadan yoksun kılmak kasdiyle, jandarma silâhlarının toplatılmasına kadar ileri gitmişlerdir. Reşit Paşa 23 Kasım'da kendisini ziyaret eden Kontramiral Webb ile Mr. Hohler'e Musul ile İskenderun'un işgal edilmesi üzerine Heyeti Âyan'ın şikâyetini ileri sürdüğü zaman Musul'un Irak'a, İskenderun'un isè Suriye'ye ait olduğu cevabını almıştı. Bunun üzerine Reşit Paşa: "Fransızların İskenderun'a gelmeleri pek büyük infiale sebep oldu... volkan üzerinde oturmaktadırlar" demişti. Ama çok geçmeden Calthorpe da Ermenilerin intikam hareketlerine girişmeklerini kabule mecbur oldu. Hükümetçe şimdilik bütün emirleri icradan başka yapacak bir şey kalmamıştı. Allenby'nın: "Hakikaten şiddetli bir baskı yapıldığı takdirde[24] bu hususta kuvvet kullanmağa bir ihtiyaç kalmıyacağına dair 20 Kasım'da verdiği rapora istinaden Wilson 22 Kasım'da Harbiye Nezaretine bir nota verdi. Bu notada, hezimet neticelerinden kaçınmak kaygısiyle harekette devam edildiği takdirde İngiltere Hükümeti'nin yeniden muhasamata girişmekte tereddüt etmiyeceği... Türkiye'nin herhangi kısmının muhtariyetini muhafaza için verilen son fırsatı da kaybetmek tehlikesine maruz kalınacağı... ve İngiltere Hükümetinin mütarekenamenin herhangi bir şartının münakaşa ve mugalâtaya bırakılmasını kabul etmeyeceği"[25] bildiriliyordu. Böylece Adana vilâyetinin Pozantı'ya kadar boşaltılması 26 Aralığa kadar tamamlandı ve Nihat Paşa 22 Ocak 1919'da geriye çağrıldı[26].

[24] Ayn. yer. Encl. 12.
[25] TİH I 66.
[26] Ayn. yer. 74 v.d.

6. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa; İngilizlerin Musul'un işgalini haklı görmekte şüphe izhar ettiği için bilhassa hiddetlerini mucip oluyordu. General Cassel burasını işgal için emir aldığını 2 Kasım'da kendisine bildirdi. Ertesi gün Ali İhsan bir görüşme esnasında bunun mahzurlarını ortaya koyarak keyfiyeti İstanbul'a bildirdiği gibi Cassel ile General Marshall'a da haber verdi. İzzet Paşa Ali İhsan'ın düşüncesini tasvip etti ve mütarekenin tefsiri hususunu açıklamasını Calthorpe'dan rica etti. Calthorpe da bu hususta 4 Kasım'da telgraf çekerek "Türkiye Hükümeti sözümü tutacağımdan emin bulunduğunu söylemektedir" sözünü de telgrafına ekledi. Ertesi gün War Office: "Musul garnizonunun teslim olması hakkındaki Britanya isteğinin... 16. madde karşısında haklılığının aşikâr bulunduğu" cevabını veriyordu; aynı zamanda Musulu işgal etmesi için General Marshall'a talimat verildiği, ayrıca da "Musul'un Alman kurmay haritasında Irak'ta gösterilmiş olduğu" bu cevapta kaydediliyordu. Bunu Marshall daha 3 Kasım'da iddia etmiş, bunun üzerine Ali İhsan da "Irak hududunun ancak diplomatlar tarafından tesbit edilmesi gerektiğini, Alman raporunun hususî bir düşünce mahsulü olduğunu ve resmî bir kıymet taşımadığını..." bildirmişti. 7 Kasım'da İngiliz karargâhında "uzun tartışmalar" oldu; sonunda, General Marshall'ın Ali İhsan Paşa'ya "İngilizlerin ileri yürüyüşüne zorla mı mani olacağı" sualine Paşa şu cevabı verdi: "Ben, son zamanda yekdiğeri ile ebedî dost olmaları lâzım gelen iki millet arasında tekrar harbin başlamasına sebep olmayı arzu etmem. Protesto ederek askerimi çekerim..." Böylece 8 Kasım'da Musul'da İngiliz bayrağı çekildi. Şehrin boşaltılması 15 Kasım'da, Vilâyetin ise 6 Aralık'ta son buldu[27].

Fakat dâva bununla da bitmiş olmuyordu. Ali İhsan'ın 29 Kasım tarihli raporunda tahmin ettiği gibi[28] İngiliz kıtaları çok geçmeden Diyarbekir vilâyetine de girdiler. Calthorpe 18 Aralık'ta Osmanlı Hükümeti'nin bu hususdaki protestosunu Londra'ya gönderdikten sonra 23'de şu cevabı aldı: "Mağlûp Osmanlı Hükümetine dikte edilen mütareke şartlarından hiçbiri böyle bir protestoya hak verdirecek mahiyette görülmediğinden notayı derhal geri çeviriniz." Albay Killing Ermenilerin geriye dönmelerine dair göçebe aşiretlerle müzakerede bulunmak üzere Marshall tarafından vazifelendirildiği

[27] TİH I 78 - 96.
[28] Ayn. yer. 206, 208.

zaman[29] Ali İhsan Albayı müvakkaten tevkif etmişti. Bunun üzerine Allenby 13. 1. tarihli bir telgraf çekerek "Ali İhsan'ın hemen azlinin dikkate alınmasını" istedi. 7 Şubat'ta Allenby bizzat İstanbul'a geldi. Nazırlardan Mustafa Reşit ve Ömer Yaver Paşa'lara kendisinin bilinen 12 maddelik isteklerini okuyarak sayıp sıraladı[30]. Harbiye Nazırı Calthorpe'un bu isteklerini kapsayan 11 tarihli notasına "tüm mesnetsiz" kaydiyle cevap verdi[31]. Böyle olduğu halde Tevfik Paşa kendisine yazdığı bir yazıda "ahvali hazıranın ilcaatına nazaran" bu maddelerin kabulünün zarurî olduğunu bildirdi[32]. Karargâhını Nusaybin'e nakleden Ali İhsan Paşa 9 Şubat'ta vazifesinden geri alındı. Paşa 13. Kolordu haline getirilen 6. Orduyu halefi Cevdet'e devrettikten sonra İstanbul'a geldi. Orada endişe edilen hâdise vukubuldu: Ali İhsan 2 Mart'ta İstanbul'a gelir gelmez tevkif edildi. Harbiye Nazırı Paşa'nın "İtilâf Hükümatı'nın sair mağlûp memleketlerde ihtiyar ettikleri mişvarı muameleyi vüsuk ve vüzuhu ile bilemiyorum" mealindeki 3 Mart tarihli protestosunu, ertesi gün Sadrıâzam olan Damat Ferit tabiatiyle dosyasına koydurdu[33]. İtilâf Devletlerine karşı azamî boyun eğme devresinin başlamasına rağmen General Milne ile Amiral Calthorpe 10 Mart ve 10 Nisan'da Mareşal Allenby'nin bütün emirlerinin "en kısa bir zaman zarfında" icrasını bir defa daha istediler. Milne daha sonra 2 Mayıs'ta 13. Kolordu'nun dağılmasını istediyse de bu defa bu istek boşa gitti; çünkü kumandan Cevdet Doğuya çekilerek Mustafa Kemal Paşa'ya iltihak etmişti[34].

İzzet Paşa 6 Kasım tarihli bir telgrafla Medine, Asir ve Yemen kumandanlarından (16. madde gereğince) "en yakın İtilâf kumandanına" devir ve teslim muamelesinin yapılmasını istedi[35]. Chilton İzzet Paşa'ya teminat verdi[36]: "Britanya Hükümeti bu maddenin tefsirinde Devleti Aliye'nin şanına mümkün olduğu nispette riayet

[29] Ayn. yer. 98.
[30] TİH I 100; Further Corresp. II No. 13; Belleten XXXI 129; Bayur 254.
[31] TİH I 216 (13.2. tarihli mektubu).
[32] Ayn. yer. 103.
[33] Ayn. yer. 91, 101 v.dd., 215; Ali İhsan Sâbis, Harb Hâtıralarım, V 12 v. dd.
[34] TİH I 106.
[35] Ayn. yer. 201.
[36] Ayn. yer. 85; Yeni İstanbul 10. 11.

edecektir." Yüksek Komiser (Kahire) R. Wingate, 15 Kasım'da Fahri Paşa'nın "Hükümetinin talimatını kabul hususunda ", 22 Kasım'da da "Arapları müttefik komutanlar olarak tanımada" isteksiz davrandığını anlattıktan sonra Paşa'ya 15 Aralık tarihine kadar bir mühlet tayin etti. Reşit Paşa Webb'in: "General Fahri'nin hareketsizliğinin affedilmez, izahı güç olduğu, 15 Aralık tarihinden sonrası için itaatsızlığının ise ağır sonuçlara yol açabileceği" mealindeki 11 tarihli notasına 12 tarihiyle verdiği cevapta: "... İmparatorluk Hükümetinin, Fahri Paşa'nın nezdine gizli ve sarih emirleri götüren bir subay göndermekten başka bir çare bulamadığı" cevabını verdi. Fahreddin Paşa 26 tarihinde Padişah'ın bir İradesini istedi ve Wingate'in 30 Aralıkta rapor ettiği gibi, Hicaz kuvvetleri kumandanına hitap eden mektubu kabulden de imtina ettikten sonra sırf Sultan'ın emriyle "peygamber'in mezarını muhafaza için resmî vazifesinden serbest bırakılabileceğini" söyledi. Bunun üzerine Webb Foreign Office'den 1 Ocak 1919 tarihli şu direktifi aldı: "Türkiye Hükümeti'ne bir nota tevdi ederek, Medine'nin teslimine ve Müttefiklerin harbi kazanmaları üzerine Türkiye'ye dikte edilen şartların bütün teferruatı ile yerine getirilmesine kadar, mütarekeyi ihlâle ait herhangi bir şikâyetin dinlenmesinin veya dikkate alınmasının reddedilmesi için talimat aldığınızı söyleyiniz". Nihayet Haydar Molla'nın başkanlığında bir heyet Padişah'ın resmî İradesini getirince Fahreddin Paşa 10 Ocak 1919 tarihinde teslim oldu[37]. Sırf harp esnasında esir edilenleri öngören mütarekenin 22. maddesine muhalif olarak Fahreddin Paşa da harp esiri sayılarak Malta'ya sürüldü. Türkiye'nin hukukan Müttefiklerle harp halinde kalmakta devam edip etmediği üç buçuk sene sonra dahi önem kazanacaktı.

[37] TİH I 47.

III

ERMENİ VE YUNAN AMAÇLARI. İNGİLİZLER ONLARI NE DERECEYE KADAR DESTEKLEMİŞLERDİR ?

1. Genel Politika

Başkan Woodrow Wilson'un 18 Aralık 1916 tarihli sulh notasına Müttefikler; başlıca harp hedeflerinden birinin "Türklerin kanlı zulümleri altında tutulan milletlerin kurtarılması" olduğunu[1] 10 Ocak 1917 tarihinde cevaben bildirmişlerdi. Gerçi Lloyd George 5 Ocak 1918'de "Türkiye'yi payitahtından veya Küçük Asya ve Trakya'daki Türk ırkının hâkim bulunduğu zengin ve şöhretli topraklarından mahrum" kılmak niyetinde olmadıklarını söylemiş idiyse de Lord Curzon bu beyanatın "Türkleri harpten geri çekmek için yapıldığını", ancak harbin devam etmekte olması dolayısiyle bunun hükmü kalmadığını beyan etmişti[2]. Lord Robert Cecil 5 Kasım 1918 tarihinde Amerikan basını için verilen bir yemekte şunları söylemişti: "Boyun eğilen milletler üzerindeki Türk kontrolü mutlak ve kesin bir sonuca ulaşmalıdır (alkışlar)"[3]. Buna uygun olarak Balfour'un 9 Kasım tarihiyle Amiral Calthorpe'a gönderdiği talimatın izahnamesinde Britanya Hükümetinin gayesinin "Milyonlarca zavallı insanın gelecekteki mutluluğunu" barış sözleşmesinde garanti etmek olduğunu bildiriyordu[4]. Bu görev herşeyden önce Paris Barış Konferansına düşüyordu. Konferans 18 Ocak 1919 da toplandı. Biraz sonra Türkiye'de halen yaşamakta olan Ermenilerin pek az sayıda olduğu sabit olmuş, bununla beraber Ermeni göçmenlerinden mümkün mertebe büyük bir kitlenin oraya gönderilmesi bir mesele olarak ele alınabilmişti. Aynı durum Balkan savaşından sonra dışa göç eden Rumlar için de –şayet dönmek isterlerse– variddi. Bundan başka konferansa katılanlar arasında tahrif edilmiş istatistiklere dayanılarak Rum

[1] Cd. 8439: British and Foreign State Papers CXI 603 v. dd.
[2] US V 693; Br. IV No. 646: 4. I. 1920 tarihli Memorandum.
[3] 6. 11. 1918 tarihli Londra basını.
[4] Br. IV No. 471 n. 3; Belleten XXX 118.

halkının sayısı hakkında yanlış fikirler ortaya çıkarılmıştı. Daha 23 Eylül 1922'de Lloyd George basına verdiği izahatta İstanbul'da "yüzbinlerce Ermeni ve Rum" bulunduğunu(!) beyan etmişti[5].

İstanbul'da harp halinin uzaması ve bunun neticesi olarak hükümet otoritesinin kuvvetten düşmesi dolayısiyle halkın çektiği sıkıntı yüzünden Yüksek Komiserlerin zaten müşkül olan görevleri, göçmenlerin yeniden yerleştirilmesi, Ermeni kadınlarının Türk evlerinden "kurtarılması" ve kendileri için bir yük olan "harp suçluları"nın cezalandırılması gibi hususlarla önemli bir surette ağırlaşmış bulunuyordu. Padişah bu hususların kendisince ne kadar mühim olduğunu her fırsatta söyleyip durmakta ve "Heyeti Nasıha" sayesinde azınlıkların yeniden "sadık Osmanlılar" haline sokulabileceğini sanmakta idi. Gerek Padişahca gerekse yüksek komiserlerce en önemli politik hedef olan sükûn ve asayiş; kendilerinin zannettikleri gibi yalnız İttihat ve Terakki Komitesi'nin ya açık ya da gizli tahrikâtından değil, ancak memlekete geri dönen Ermeni ve Rumların intikam hareketlerinden, Müttefiklerin gün ışığına çıkan "sert barış sözleşmesinden" ve sırf Türklerle meskûn Osmanlı Devlet arazisini de aralarında paylaşmak yüzünden ihlâl ediliyordu. Bütün bunlar İngiliz Yüksek Komiserleri'nin raporlarından açıkça anlaşılmakta idi. Kendilerine yükletilen politikanın imkân sahasına girmekten ne kadar uzak olduğunu, "adalet terazisi"nin Türkiye tarafına ne derece hızla meylettiğini kısa bir zaman sonra anladılar; hükümetlerini bu hususta ikna için beyhude uğraşıp durdular.

Mustafa Reşit Paşa, 18 Kasım 1918 tarihli istizah üzerine, şimdiye kadar 10601 Ermeni ve Rumun eski yurtlarına yerleştirilmiş olmalarını, "yiyecek ve ev buhranı ile nakil vasıtalarının eksikliği dikkate alındığı takdirde... son derece tatmin edici bir sonuç..." olarak 30 Kasım 1918'de Amiral Calthorpe'a bildirmişti. Bununla beraber Calthorpe geri dönen Ermenilere karşı gittikçe artan mukavemeti ve bunların yerleştirilmelerine karşı Türk dairelerince yapılan engelleri haber veriyordu[6]. Kontramiral Webb 4 Mart 1919 tarihinde Hariciye Nazırı Yusuf Franko Paşa'ya "Britanya Hükümeti'nin 4. maddeyi en geniş manasiyle tefsire azmetmiş bulunduğunu, Ermenilerle Rumların, bu iki unsurun, bütün zararlarının

[5] The Times 25. 9. 1922; krş. Gökbilgin II 209 v. dd.

[6] 17. 1. 1919 tarihli rapor; The Times 22. 1. (C. C. 15. 1.).

tazmini hususunda ısrarda kararlı olduğunu... meselenin toprak ve meskenlere, yetim ve kadınlara, zorla ihtida ettirilmiş erkeklerle çocuklara, müsadere edilmiş ve birçok ahvalde de satılmış eşyalara taallûk etmiş bulunduğunu" söylüyor ve şunları ilâve ediyordu: "... Vazifelerimi itina ile ifa edebilmem için benim Büyük Britanya Hükümet ve halkının hissiyatına tam bir titizlikle tercüman olmam zaruridir. Benim dilimin sertliğinin herhangi bir şekilde gevşemesi mütareke şartlarının yerine getirilmesi hususunda Türk hükümet ve memurlarının tamamen ilerideki hareketlerine bağlı bulunmaktadır..." Webb; Damat Ferit Paşa'nın 8 Mart'ta vaki dostluk beyanına ait olmak üzere de şu mukabelede bulundu: "Notamda (harp suçlularının cezalandırılması hususunda) sert bir dil kullanmış idiysem... bu, sırf Britanya hükümet ve ahalisinin duygularına sadık bir tercüman olmak isteyişimdendir. Türkiye'ye karşı barış konferansında nasıl kararlar alınacağı hususunda hiçbir fikre sahip bulunmuyorum; fakat bunun sert olması gerektiğine inanmam için her türlü sebep mevcut bulunuyor. Binaenaleyh eğer Türk hükümetinin durumu hakkında sempati gösterişlerinde bulunmuş olsaydım olaylar bu davranışımın son derece iki yüzlüce ve hattâ haince bir hareket olduğunu isbat etmiş olurdu. Son dört yıl zarfında bu derece merhametsizce acılar çeken Hıristiyan milletler için derinden duygulanan İngiltere Kırallık Hükümeti şimdi de, Müslümanların da ıstırap çekmelerini gözden uzak tutmayarak, memleketlerine iadeleri işinde Müslüman sürgünlerin ihtiyaç ve acılarına da gereken dikkatin verilmesini arzu ediyor..." Damat Ferit; 30 Mart tarihli himaye teklifini sunduğu sırada "İngiltere Kırallık Hükümeti'nin Müttefikleriyle tam bir ahenk içinde istişarelerde bulunmadan hiçbir harekette bulunmayacağını" bizzat Calthorpe'un kendinden işitmişti. Calthorpe bu konuşma hakkında 3 Nisan tarihli raporunda yazıyor:[7] "... 15... Türkler bir faktör, hem de hesaba alınacak bir faktör olarak kalmaktan uzak bulunmıyacaklardır. 16. Buna rağmen ilk ödevimiz –menfaatimiz her ne olursa olsun– Hıristiyan tebaanın üzerine eğilmektir... onlara yapılan alçakça muamele unutulmamalıdır... 17. Fakat... geçmişe bakmaktansa geleceğe bakmak bize daha çok yakışır... 21. Hıristiyanlara karşı âdil olmayı araştırırken Müslümanlara karşı adaletsiz olmamamız ondan da çok zarurîdir; bundan

[7] Further Correspondence II No. 34.

başka aksi hareket çok fazla akılsızca bir davranış olurdu... 22. Hindistan İmparatorluğu'nun gerçekten tabiî batı sınırları... şimdi Ege'nin doğu kıyıları ... dır ... Evrengzib torunlarının vahşi içgüdülerini kontrol için kullandığımız metotlar... Sultan Osman torunlarına da (!) aynı başariyle uygulanabilir. 24... Türkler tabiatiyle ihmal edilir bir sayıda değildirler...; kendi kendini idare prensibinin bunlar hakkında büsbütün bertaraf edilmesi hususunda dahi Yakın Doğu'da barışın sürüncemede bırakılması mümkün değildir, ve... bundan başka kanlı bir harbi bastırmak ve asayişi yeniden kurmak vazifesinin mutad üzere Büyük Britanya'nın omuzlarına yüklenmesi pek muhtemel görülmektedir". Bu satırlarda ne uzak bir görüş gizlenmiş bulunuyor! Ne yazık ki, Yüksek Komiserlikte kurulmuş olan "Ermeni-Rum Seksiyonu"[8] Türkler arasında o zamanlar çok yayılmış olan İngiliz dostluğunun yeniden filizlenmekte olduğu sırada, onu öldürmek için mümkün olan herşeyi yaptı.

Yunanlıların İzmir'e ayak basarak istilâ seferini zulüm ve şiddetle açmalarından sonra Amiral de Robeck 11 Kasım 1919'da şu raporu veriyordu:[9] "... 9. Mülteci emlâklarının kendilerine iadesini sağlamak üzere Yüksek Komiserlik yardımcı subaylarının memnuniyet verici faaliyetleri birdenbire engellendi... 11... Hıristiyanlar şimdi şaşırmış ve dehşete düşmüş bir haldedirler... Büyük Britanya; bütün mazlûm milletlere karşı misli görülmemiş ölçüde merhametli davranmıştır... 12. Binlerce Müslüman mülteci de bunlar arasındadır... 15.... Büyük Britanya Hıristiyan ahalinin kurtarılması mesuliyetini, yalnız başına veya müttefikleriyle birlikte yüklenmek zorundadır." Kıral Konstantin'in Atina'ya dönüşünden sonra yeni Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold General Harington ile birlikte teşekküre şayan olarak Türk mültecileriyle de meşgul oldu; ancak Lloyd George Türklere karşı kinini körüklemekte devam etti.. Nihayet hararetli Yunan dostu olan Valentine Chirol bile: "Talihsiz halk şaşkınlığımızın cezasını çekmektedir[10]" itirafında bulunmuştur. Alfred Rawlinson da, Erzurum'da uğradığı talihsizliğe rağmen "Rum ve Er-

[8] Sir Robert W. Graves, Storm Centres of the Near East (1933), 323: şube müdürü, Sir Wyndham Deedes, 1. 8. 1919 dan itibaren Graves; Halide Edib, The Turkish Ordeal (1928), 5, 16: Colonel Heathcote Smith.

[9] Br. IV No. 585.

[10] The Times 28. I. 1922 (26. tarihli mektup).

menilerin; muhakkak ki, Britanya ordusunun prestijini üstün tutabilmekten uzak, acınacak şampiyonlar oldukları[11]" hükmüne varmıştı.

2. Ermeniler

Britanya Yüksek Komiserliği'nin en çetin görevi: "Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılmaları" idi. Filhakika Calthorpe herşeyden önce 13 Ocak 1919'da şunları bildiriyordu : "Türk makamları iyi niyetlerini bildiren resmî teminatlarına rağmen sözde maskeledikleri faal bir obstrüksiyon siyaseti takip etmektedirler... Türk, zavallı tebaasını harp zamanında ve hattâ ondan evvelki günlerde olduğu gibi, artık ona zulüm ve cefa edemiyecek ölçüde bozguna uğratıldığını anlamasını gerektirecek sert ve merhametsiz bir muameleye henüz tâbi tutulmamıştır. Heathcote Smith mültecilerin memleketlerine dönmeleri dâvasında çalışmak üzere benim adıma vazife görecek olan bir subaydır." Bundan sonra Webb 27 Şubat 1919' da: "Türkler tarafından eş olarak tutulan Ermeni kadınlarının kurtarılmaları" hakkında üç rapor "Ermenilere karşı adaletin tecellisi için yapılan çalışmalarımızda karşılaştığımız başlıca müşkillerden birini bütün açıklığiyle tasvir etmekte olduğu" mütalâasiyle gönderdi: "Bu kadınlardan birçoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlardır; onları terketmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını veya geri dönerlerse ne suretle karşılanacaklarını bilmemektetedir... Bir de çocukları meselesi vardır: ... Şer'î kanun çocukların 8 yaşına girinceye kadar anneye ait olması lâzım geldiğini emretmektedir, fakat bu kanuna tüm riayet edilmiş bile olsa bütün bu karışıklık içinde bu kanunun tatbikine hangi hükümet ne ölçüde nezaret edebilecektir; bu söylenemez". Webb 1 Mart tarihinde Milne'e şunları yazıyordu: "Bugünün şartları altında bunların (yani Ermeni kadın, kız ve çocuklarının) kurtarılmaları için doğrudan doğruya faaliyette bulunulmamasının muvafık olacağı fikrindeyim. Son haftalar zarfında elde edilen tecrübe göstermiştir ki, mesele tehlikelerle doludur ve acele hareket faydalı olmaktan ziyade belki de zararlı olabilir. Umumiyetle tatbik edilecek olan işbu hareket hattının, yardım ricasiyle Britanya subaylarına yapılan müstacel başvurmalarla bunların resmî makamca adalet ve insanlık adına teyidi gibi müstesna hallerde engelleyici bir rol oynayacağını düşünmemekteyim. Bura-

[11] A. Rawlinson, Adventures in the Near East (1923), 307.

da, İstanbul'da şartların harekete geçmeye müsaade ettiği zamanlarda 1300 den fazla Ermeni çocuğunun Müslüman evlerinden kurtarılmasına muvaffak oldum."

Fakat Türk halk efkârının huzurunu, teker teker "âsâbı yıpratan" bu gibi münferit hallerden ziyade, Ermenilerin politik isteklerinin ortaya konması bozuyordu. Mütareke sözleşmesinin 24. maddesinde "karışıklık vukuunda" işgal ile tehdit edilen sözde "altı Ermeni vilâyeti"nin Osmanlı idaresinden çekip alınacağının bildirilmesi, Türkleri nelerin beklediğini, 1918 ilkbaharında, daha Rus ordusunun Doğu Anadolu'dan çekildiği sıralarda meydana çıkarmış bulunuyordu[12]. Ama yalnız bu kadar da değil: Ortaçağın Küçük Ermenistan Kırallığının toprakları olan Kilikya ile ve hattâ birbirlerinden çok uzakta bulunan memleketler arasında bir irtibat tesisi de, Aharonian ve Boghos Nubar Paşa Ermeni Murahhas Heyetleri tarafından Paris Sulh Konferansında istenmişti[13]. Damat Ferit Paşa onların teşebbüslerini akim bırakabilmek boş ümidiyle 30 Mart 1919 tarihli Memorandum'unda "Ermenistan'ın İngiltere'nin arzusu ve diğer büyük Devletlerin mutabakatleriyle müstakil veya muhtar bir cumhuriyet olarak kurulacağını"[14] vadediyordu. Mamafih Erivan Ermeni Hükümeti 28 Mayıs 1919 tarihinde "Büyük Ermenistan Cumhuriyeti"ni resmen ilân ederek Damat Ferid'in vadine takaddüm etmişti[15]. General Milne "Ermenilerin Anadolu'daki yurtlarına iadelerini temin için büyük miktar Britanya Hind askerî kıtalarının Küçük Asya'ya nakledilmelerini" zarurî addetmekle beraber[16] Önasya'da bulunan bütün kıtaların gittikçe hızlanan terhislerinin bu akışı karşısında bunu pek ümit edememekte, böylece Ermeni rüyalarının gerçekleşmesi içinse yüzbinlerce harp kuvvetine ihtiyaç görülmekte idi[17]. Bu sebepten Clemenceau'nın Paris'te 29 Ağustos'da Ermenistan'a 12 000 asker gönderilmesi için Yüksek Şûra'da yaptığı teklif bir istihza gibi çınlamıştır[18]. Hattâ Lloyd George 22 Nisan'da (1920) harpten

[12] Rusların çekilmesi sırasında yapılan Ermeni zulümleri için ezcümle 15.3. 1918 tarihli Türk basını.

[13] 12. 2. tarihli muhtıra, 26. 2. 1919 de sunulmuştur: US IV 147.

[14] Further Correspondence resp. Eastern Affairs, II No. 34, Encl.

[15] Revue des Études Arméniennes IV 43.

[16] 20. 4. 1919 tarihli Calthorpe'un raporu.

[17] Br. IV 955: Gerçek ve mantık; Trabzon'dan İskenderun'a kadar uzanan büyük bir Ermenistan megalomanisini aykırı bir hayal olduğu için reddetmektedir.

[18] Br. I 569, IV 380; US II 840.

önce Erzurum'da "Şüphesiz... orada pek az miktarda Ermeni bulunduğu"nu doğru olarak ortaya koymasına rağmen San Remo Konferansı, bu bölgenin Ermenilere verilmesi ve sınırlarının tayin edilmesi için Başkan Wilson'a ricada bulunmayı kararlaştırdı[19]. Wilson bu hududu 22 Kasım'da tesbit ettiği zaman[20] Lord Curzon bunu "gerçekleştirme"nin müşkül olduğunu söylemişti. Buna rağmen Milletler Cemiyeti (Cemiyeti Akvam) Ermenilere "millî yurd" teminini daha iki sene tavsiye edip duracaktı. Bütün bu müzakereler "Cemiyeti Akvam"ın iktidarsızlığı kadar Müttefiklerin de Ermenileri gerçekten korumak hususunda isteksiz olduklarını gösteriyordu[21]. Bundan sonra Lozan Konferansında "Ermeni meselesi" artık bir daha görüşülmedi. "Ermenistan ... kendisine yardım için pek çok vaitlerde bulunmuş ve bir vakitler Türkleri yenmiş olan Büyük Britanya'ya karşı kör, garip bir itimat besliyordu"[22]. Cemiyeti Akvam nezdinde Ermeni mültecileri komiseri Fridtjof Nansen: "Ermenistan adının bir Avrupa diplomatı tarafından ağza alınmamasının onlar hesabına daha hayırlı olacağını" kesin olarak beyan etmiştir[23].

1878'de Rusya'ya terkedilen "Elviyei Selâse" yani Kars, Ardahan ve Batum için "Brest-Litovsk barış sözleşmesine dayanılarak 14 Temmuz 1918 tarihinde plebisit yapılmış; oylama üç livanın da Türkiye'ye katılması sonucunu vermişti[24]. Bu üç sancak halkının gönderdiği bir heyet Sultan tarafından bundan dolayı da tebrik edilmişti[25]. Sonradan Amiral Calthorpe[26]: "Kuvayı Osmaniye'nin derhal kablelharp hudut dahiline celbini" talep ettiği zaman Rauf "bu üç sancak tahliye edilecek olursa sahipsiz kalacağını" sakınca olarak ileri sürmüştü. Calthorpe bu mahzura karşı kulaklarını tıkamamazlık edemeyerek "Maveray-ı Kafkas'ın geri kalan kısmı Mütte-

[19] Br. VIII 177: British Draft.

[20] US 1920 III 795 deki metin: Charles V. Vertanes, Armenia Reborn (New York 1947), 155; G. Jäschke'de harta: Präsident Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei u. Armenien (Başkan Wilson'un Türkiye ile Ermenistan arasındaki aracılığı) MSOS XXXVIII, 1935, 75.

[21] Kurt Ziemke, Die neue Türkei (1930), 279.

[22] Oliver Baldwin, Six Prisons and Two Revolutions (1925), 23.

[23] F. Nansen, Armenia and the Near East (1928).

[24] 15. 8. 1918 tarihli Hattı Hümayun (TV 3320; 18 tarihli basın).

[25] 16. 8. 1918 (17 tarihli basın); Simavî II 145.

[26] Türkgeldi I 40 v. d.

fikler tarafından mahallî durum tetkik edilerek talep olunursa tahliye" edilmesi formülüne bağlıyarak Maveray-ı Kafkas'ın tamamiyle tahliyesinde hemfikir olduğunu beyan etti. Londra'daki Ermeni göçmenlerinin ısrarları üzerine boşaltmanın bir ay içinde yapılması 11 Kasım'da Milne'nin emri üzerine Chilton tarafından, 14 Kasım'da da Enzeli'de bulunan General Thompson tarafından istendi[27]. Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa'nın da tahliyenin mahzurlarına dikkati çekmesi üzerine Murphy 24 Kasım'da "Müttefik Devletler Harp Şûrası'nın" tahliyenin vukuu için ısrar ettiğini söylemek suretiyle mukabelede bulundu. Yakup Şevki Paşa'nın da bu takdirde bir anarşinin vukuundan korkulacağını söylemesi üzerine[28] ise Calthorpe "Ermenistan'daki durumun incelenmesi için seçkin subaylar gönderilmesinin uygun görülmesini" 28 Kasım'da War Office'den rica etti. 24 Aralık'da War Office'in Calthorpe'a gönderdiği Ermeni kaynaklarından çıktığı aşikâr bir haberde "Ermeni bölgesinde yağmaya uğrayan pek çok Ermeni emlâkinin Şevket'in kuvvetleri tarafından alelâcele kaldırılıp götürüldüğü" bildiriliyordu. Bundan sonra General Forestier-Walker 7 Ocak 1919 tarihinde idarenin, 200 kişilik İngiliz askerî müfrezesi refakatinde 12 Ocak'ta Kars'a gelecek olan bir Ermeni heyetine devredilmesini istedi. Mamafih 13 Ocak'ta Kars'a gelmiş olan General Beach o aralık orada geçen olaylar karşısında anlayış gösterdi[29].

Mütarekenamenin 11. maddesine göre "Elviyei Selâse"nin boşaltılmasının hesaba katılması gerektiğinden, 5 Kasım 1918'de Kars'taki Türk çoğunluğunun haklarını savunmak üzere bir "İslâm Şûrası" teşkil edilmişti[30]. Mutasarrıf Hilmi (Uran) ile Yakup Şevki (Subaşı) Paşa son kıtalar çekilinceye kadar bu Şûra'ya kıymetli yardımda bulundular. 7 Ocak 1919'da Yakup Şevki General Forestier-Walker ile görüşmek üzere bir kere daha Kars'a geldi[31]. 13 Ocak'ta bir İngiliz taburu ile Kars'a giren General Beach "İslâm Şûrası"nı tanımaya

[27] Belleten XXI 573; TİH I 157; Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (1923) 68.

[28] Belleten XXI 575 v.d.

[29] TİH I 166.

[30] Tunaya 486 v.d.; Fahreddin Erdoğan, Türk Ellerinde Hatıralarım (1954), 166; Kırzıoğlu M. Fahreddin, Kars Tarihi I (1953), 556; İslâm Ansiklopedisi VI 363; Die Welt des Islams II 48 v. dd.

[31] TİH I 163, 165; Hilmi Uran, Hâtıralarım (1959), 109 v.d.

hazırdı; yalnız Şûra üyeleri listesinin bildirilmesini rica etti[32]. Bu aralık son bulan seçimlerden sonra 17 Ocak'ta bir kongre toplandı. Kongre bir Anayasa kabul etti[33] ve "Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi"ni seçti[34]. Bunun üzerine İngiliz Garnizon'u Ermeni göçmenlerin buraya yerleşmelerine muvafakat edilmesini istedi. Hükümet bunu reddedince General Milne 6 Şubat'ta İngiliz Harbiye Nezareti'ne şu raporu yolladı: "Şimdilik sırf Müslümanları temsil eden[35] idarî meclis hayli memnunluğu gerektirir bir şekilde askerî hükümetle birlikte yürümektedir... (fakat) binlerce Ermeni mültecinin... geri dönmelerine müsaade etmemektedir. Milliyetçi Müslümanların hareket tarzları ya değişmeli veya bu işin bir çaresine bakmalıdır. Herhalde... Ermenilerin dönmelerini temin için... hazırlıklı olmamız lâzım... onların korunmalarını sağlamak, bir *kuvvet gösterisi* olmadan tabiatiyle mümkün (olamıyacak)." Thompson 26 Mart'ta durumu inceleyerek pek acayip ve şüpheli buldu, keyfiyeti 1 Nisan'da Batum'da Milne'e bildirmesi üzerine Milne zora başvurulması emrini verdi. Thomson'un; Kars'da Bakû'dakinden – ki burada Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ni 28 Aralık 1918 de "yegâne meşru mahallî hükümet"[36] olarak tanımış bulunuyordu – bambaşka bir yolda hareket etmesi hiç de kolay olmasa gerekti. 12 Nisan'da Cihangiroğlu İbrahim Hükümetini tevkif ederek Malta'ya sürdü[37]. Ertesi günü Ermeni Osebyan ile Garganof idareyi ele aldılar, müteakip haftalarda diğer yerlerdeki "Millî Şûralar"da – bütün Ermeni hücumlarını başariyle püskürten Oltu ile Kağızman hariç olmak üzere – kaldırıldı; fakat diğer bütün yerlerde de, bilhassa İngiliz kıtaları çekildikten sonra mücadele devam etti. Böylece Calthorpe 29 Temmuz 1919'da Foreign Office'e Milne'nin bir raporunu gönderdi[38]: "Savaş Nahcivan yakınında ve Olti'nin güneyinde vukubuluyor; ... Büyük Ermenistan sözü millî hareket ateşini alevlendiri-

[32] TİH I 164, 166; Erdoğan 181.

[33] Tunaya 488; Erdoğan 184.

[34] Kırzıoğlu 557; Dursunoğlu 45; Bulletin d'Informations de l'Azerbaycan No. 12, 1, 4. 1920.

[35] İki Rum istifa ettiler.

[36] The New Russia (London), I 359; Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (1923), 74.

[37] Dursunoğlu 46: Thompson'un 10, 4. 1919 tarihli beyannamesi; Erdoğan 205, 208 : 15. ve 20. 4. tarihli protestoları.

[38] Br. IV No. 469.

yor;... Kürtleri tekrar sırtsırta Türklerle bir hizaya getiriyor..." Kesin sonuç; mağlûp Ermenilerin 2 Aralık 1920'de kabul etmek zorunda kaldıkları Gümrü Barışına vardı[39]. Alfred Rawlinson İngiliz politikasını şu isabetli hükme bağlamaktadır[40]: "Memleketimizin yüksek idarecileri, hikmet sahibi oldukları halde, Kars ilin'nin Yeni Ermenistan Hıristiyan Cumhuriyeti'ne devir ve teslim edilmesini ve bazı Britanya kıtalarının, bu harekâtın icrasına nezaret etmek üzere, oraya gönderilmesini Avrupa Yüksek Şûra'sında müdafaa ettiler ki, bu husus aynı Yüksek Şûra'nın işlediği birçok siyasî hataların birincisi olmuştur; Şûra'mn bu memleketler hakkında verdiği kararların tatbik mevkiine konulabilmesi, bu yerlerin ancak büyük Avrupa askerî kıtalarının devamlı idaresi altında mümkün olacak sürekli işgaline bağlı olmak düşüncesine dayanıyor; halbuki bu kıtaların yakın bir gelecekte çekilip gideceklerine dair bir karar alınmıştır. Bu kararın nefsi Kars ilinde Ermeni'lerin gelecekleri ile ilgili şu neticeyi doğurdu ; Tatar halkının o havalide tamamiyle ufaklı büyüklü askerî müfrezeler teşkil etmesi ... O zamanlar Ermeniler'in hayatı, Britanya kıtalarının himayesinden uzak olduğu için, emniyet altında değildi. Tatar halkı da... Kars ilinde, memleketi kontrol etmek üzere, Başkan Wilson'un self-determination parlak fikri altında... mahallî bir parlamento veya Şûra kurmayı tasarladı. Öyle sanıyorum ki, memleketlerinin, Türk ve Tatar Müslüman unsurunu Avrupa askerî kıtalarının desteği olmadan hiçbir zaman ve hiçbir suretle hüküm ve idare kudretinden maddeten de mahrum bulunan Hıristiyan Ermenilere pişkeş çekilmesi kararı karşısında bu Müslümanların tavır ve hareketlerine karşı anlayış hattâ sempati göstermemeye imkân yoktur..."

Fransızlar da Kilikya'da; İngilizlerin Kars'ta uğradıkları güçlüklerin aynına uğramışlardı. İskenderun'a asker çıkarıldıktan biraz sonra Türklerle Albay Romieu idaresindeki "Ermeni Lejyonu" arasında bilhassa Dörtyol'da çarpışmalar başladı. Osmanlı Hükümeti'nin "yapılan kötü mumameleler" hakkındaki şikâyetini Calthorpe

[39] TİH III 308; K. S. Papasian, Patriotism Perverted (Boston 1924), 74; H. Katchaznouni, Manifesto (New York 1955), 20; Revue des Études Arméniennes IV 70 : hatalıdır.

[40] Rawlinson 157.

18 Aralık'da Allenby'ya bildirdi[41]. Allenby mütareke hükmüne göre "Suriye'de mevkuf tutulan bütün Ermeniler'in kitle halinde memleketlerine iadelerini emretti; sayıları 100 000 di[42]. Kasım sonunda başlamış olan Ermeni intikam hareketleri Şubat 1919da o derecede korkunç bir ölçüde çoğaldı ki, Fransız askerî komutası bile bu gönüllülere karşı müdahaleye kendini mecbur gördü. Dördüncü tabur dağıtılarak 1 Mart'ta bir İngiliz gemisi ile Port Said'e götürüldü. Allenby 3 Mart'ta bütün Gönüllü Lejyonunu Fas'a göndermeyi teklif etti. Mamafih General Hamelin, bunlardan henüz müstağni kalınamayacağını beyan ediyordu[43]. Fransız Hariciye Nezareti 10 Mart'ta Boghos Nubar Paşa'ya şöyle yazıyordu: "Vukua gelen karışıklıklar (28 Şubat'ta İskenderun'da) esasen Ermeni taburunun disiplinsizliğinden ileri gelmiştir... Halbuki gönüllülerden bazıları, Lejyon'a mensup Fransızlar'ın ferden veya toplu olarak yapılan intikam hareketlerine muhalefet vazifesiyle mükellef olduklarını anlamak istememektedirler... Fransız Kumandanlığı hemen hergün Britanya askerî ve idarî makamları yolu ile hırsızlık, adam öldürme gibi şikâyetler almaktadır." Kumandanlık Boghos Nubar Paşa'ya "memleketlerine iade edilen bazı Ermeni grupları tarafından yapılan şiddetli tahriklerin yatıştırılmasını" rica etti. "Ermenistan İdarî Şefi" unvanını taşıyan General Brémond 9 Ocak'ta Kilikya'nın idaresini eline almasiyle beraber göçmenlerin memleketlerine iadeleri o derece genişledi ki, miktarları yalnız Adana ilinde bir sene içinde 120 000'e yükseldi[44].

Askerî mukavemeti teşkilâtlandırmakla uğraşan Nihat Paşa'nın 27 Aralık 1918'de Pozantı'dan Adana'ya gitmesi önlendi ve Allenby'nin isteği üzerine War Office'ce verilen ve Calthorpe tarafından Bâbıâli'ye tebliğ edilen emir gereğince 22 Ocak'ta görevinden alındı ve yerine Mersinli Cemal Paşa "Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği"ne tayin edilerek 2 Şubat'ta Konya'ya gönderildi[45]. Durumun geçici olarak yatışmasından sonra 15 Eylül 1919 tarihli Paris Uzlaşması'na dayanılarak[46] Fransız garnizon'unun İngiliz garnizonun'dan nöbeti

[41] TİH I 75.
[42] Paul du Véou, La Passion de la Cilicie (1938), 22.
[43] Ayn. yer. 26.
[44] TİH I 75 v.d.
[45] Ayn. yer. 74; Bıyıklıoğlu 46.
[46] Br. I No. 57 Appendix B; IV No. 278.

devralması üzerine Ermeni Gönüllüleri ile yeniden ağır çarpışmalar oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal'in Kasım'ın ilk günlerinde yeni gelen Fransız ve Ermeni kıtalarına karşı mukavemet teşkilâtını kurmaya muvaffak olması üzerine[47] en sonunda bu idare kendisiyle uzlaşma zorunda kaldı ve bu uzlaşma 20 Ekim 1921'de Ankara'da yapıldı[48]. Ölü doğan Sèvres sözleşmesinden az önce Mihran Damadian adında biri 5 Ağustos 1920 tarihinde şeytanca düşünülmüş bir hükümet darbesi[49] yaptı: O zamana kadar "Umumî Ermeni Komitesi'nin itimadı haiz temsilcisi" sıfatiyle tanındıktan sonra kendisini "Fransız mandası altında Kilikya'nın geçici valisi" ilân etti. Bunun üzerine General Dufieux örfî idare kurarak Adana halkına şu hitabede bulundu: "Yağmacılıktan başka birşey bilmeyen... kimselerin şehre karışıklıklar getirmelerine müsaade etmeyeceğim. Maskaralıklara, ateşli nutuk çekmelere ve bir takım yalan dolan sözlere (palinodies) paydos(!)" Maverayıkafkas'ta İngilizlerin başına geldiği gibi Fransızlar da Ermeni müttefikleriyle kötü tecrübeler edindiler. Anteb'in fethinden (9 Şubat 1921) sonra açıktan açığa Türk dostluğunu aradılar.

3. Yunanlılar

A. Genel Politika

Yunanlıların politik hedefleri; Ermenilerin hayalî plânlarının aksine olarak, ecnebi memleketlerde ve İngiltere'de sayıları hakkında yanlış fikirlerin hâkim bulunmasiyle beraber, bir taraftan Rumların Osmanlı İmparatorluğu içinde ehemmiyetsiz olmıyan bir azınlık teşkil etmesinden, diğer taraftan da Yunanistan'ın, son harplerde Türkiye'den az zarar görmüş olmasından dolayı Türklerce çok daha tehlikeli görülüyordu. İstanbul'daki Yüksek Komiserlik evel emirde Rum göçmenlerin geri dönmeleri meselesinde, Ermeni göçmenlerin memleketlerine iadelerinde uğranılan güçlüklerin aynına maruz kalmıştı. Kontramiral R. Webb bunun hakkında 1 Ocak 1919'da şu raporu verdi: "Yurtsuz Rumlar'ın yurtlarına iadeleri meselesi hemen hemen Ermeni meselesi kadar önemlidir. Bunların yurtlarına

[47] TİH VI (1966): Güney cephesinde mücadeleler.
[48] Muahedat Mecmuası III 1; Martens, N. R. G. XII 826.
[49] P. du Véou 50, 205, 334.

iadeleri işini küçük mikyasta ele aldım." Bu meselenin daha geniş bir mikyasta ele alınması ancak İzmir'in işgalinden sonra Yüksek Komiser Sterghiades tarafından vaki oldu. Sterghiades bir yıl içinde takriben 120 000 göçmen yerleştirdi; buna mukabil aynı miktar Türk yerlerinden uzaklaştırıldığından İtilâf Devletlerinin dostu olan Vali İzzet bile "evsiz barksız kalmış olan Türk mültecilerin büyük bir sefalete düşmüş olmalarından" dolayı protesto etmiş bulunuyordu [50].

Yunan propagandası karşısında İngilizler tâ baştan beri çatışık bir durum gösteriyorlardı. Müteassıp koyu bir Türk düşmanı olan Lloyd George'dan başka İngiltere'de Helen dostu bir gurup daha vardı. Bu gurup ezcümle başlıca Dr. R. M. Burrows tarafından kurulmuş "Anglo-Helenic Liga"sı etrafında teşekkül etmişti [51]. Amiral de Robeck 9 Mart 1920 tarihinde Lord Curzon'a göndermiş olduğu hususî bir mektupta bu Liga'ya haddinden fazla kulak asılmaması için uyarmada bulundu: "Dürüst davranmadık; iyi adımız tehlikededir." [52] Türkiye Rumlarının Türklere karşı düşmanca nümayişleri yüzünden üzerlerine büyük bir tehlikeyi davet ettiklerini bazı İngilizler daha mütarekenin ilk günlerinde anlamıştılar. Buna binaen İzmir'de kıdemli deniz yarbayı (Commander) A. Dixon daha 6 Kasım 1918'de Rumların taşkınlıklarda bulunmamalarını ihtar etmişti. Londra'da Yunan Ortaelçiliği ise 7 Aralık'ta Dixon'u şikâyet etti: "Mr. Dixon'un... eğlence ve şenlikler yapılmaması için çıkardığı beyanname Türklerce yanlış tefsirlere yol açmaktadır; onlar bir kere daha açıktan açığa Rum halkına zulmetmeye başlamışlardır." Bizzat kendisi 24 Kasım'da Calthorpe'a şöyle yazıyor: "Türk memurları yavaş hareket ediyorlar, ama doğruyu söylemek lâzımgelirse disiplince de uysaldırlar." [53]. Midilli'de Rum dostu konsolos vekili Mr. W. Lewis Baily 25 Şubat 1919 tarihinde verdiği bir raporda: "Binbaşı Dixon'un çok zarif bir insan olduğunu, fakat İzmir'in doğma büyüme İngiliz asıllı kişileri tarafından etrafı sarılmış bulunduğunu... bu yerli İngilizlerin ise Türklerle elele verdiklerini...; bunların Rumlarla devamlı olarak ticarî rekabet halinde bulunduklarını... İtalyanların

[50] Br. IV No. 650: Webb'in 6. 1. 1920 tarihli raporu; Arnold J. Toynbee, The Western Question in Greece and Turkey (1923), 167.

[51] The Times 24. 6. 1919: "General meeting", Elçi Caclamanos'un katılmasiyle.

[52] Br. XIII No. 17.

[53] Calthorpe'un 30. 1. 1919 tarihli raporu.

ise kendi menfaatleri uğruna Türklerle işbirliği ettiklerini, Türklerin bu durumdan hergün biraz daha cesaret kazandıklarını... Bu durumun böylece devamına müsaade edilecek olduğu takdirde İzmir dâvasının çözülmesi güç bir iş haline geleceğini, kan dökülmesi tehlikesinin baş göstereceğini" anlattıktan sonra: "dostlarımızı ve ticaretimizi kaybetmek rizikosuna düşeceğiz" demektedir.

İstanbul'da Beyoğlu'nda Müttefik Devletlerin kazandıkları zaferin Rumlar arasında uyandırdığı sevinç ve neşe 23 Kasım 1918 tarihinde Britanya kıtalarının şehre girmeleri sırasında en yüksek noktasına varmıştı. "Çanakkale'deki Britanya Deniz Kuvvetleriyle birlikte Britanya basınının hususî temsilcisi" olan Mr. H. Collinson Owen bu hususta şu haberi veriyor:[54] "İstanbul... bir taburun sabahleyin Beyoğlu tepesine doğru yürüyüşe başlamasiyle Britanya askerlerinin şehre vasıl olmasından itibaren büyük bir heyecan içinde bulunmaktadır." Calthorpe başlangıçta hüküm vermekte çekingendir: "Türk makamları huzursuzluk yaratıcı talâkki ettikleri İstanbul Rum halkı ile Yunan askerlerine ait ufak tefek vakalar için bana sık sık başvurmaktadırlar. İntibaım şudur ki, Türkler Rum cemaatine karşı bir hareket zuhurunda mazeret olmak üzere bu neviden şikâyetler serisi icadetmek hevesindedirler[55]." Bununla beraber Calthorpe, ileri gelen Rum halkının; Müslüman milletine karşı kışkırtıcı hareketlerden kaçınmanın önemi üzerinde durarak bunu adamlarına iyice anlatmaları... nümayişlerin sınırlandırılması... ve Türklerin meşru sayılabilecek saldırı ve tahriklere ve netice olarak karışıklığa götürecek hallere meydan verilmemesi için dikkatli bulunmaları[56] hususunda Serres metropolitine haber gönderdi. Ne yazık ki, bütün bu uyarmalar çorak alan üzerine düşüyordu. Barış Konferansının Türkiye Rumlarının Türklerden ayrılmaları hususundaki separatism politikasını destekler göründüğü Mart 1919 tarihinde bir söylenti olarak dillerde dolaştığı zaman 16 Mart'ta İstanbul kiliselerinde nümayişler yapıldı[57]. Hal böyle olunca Damat Ferit Paşa bile Rumlara ciddî surette ihtarda bulunmaya lüzum gördü[58].

[54] The Morning Post 25. 11. 1918.

[55] 21. 11. 1918 tarihli rapor.

[56] 28. 11. 1918 tarihli rapor.

[57] 19. 3. 1919 da Fatih Türbesi'nde Türk kadınları tarafından bir miting yapıldı: "Istanbul Türk kalacaktır." (17. ve 20. 3. tarihli basın).

[58] 20. 3. 1919 tarihli tamim: TV. 3501; krş. Pech 41; Gökbilgin I 59.

Lord Granville Yunan arazi isteklerinin sonsuzluğu hakkında 17 Kasım 1918'de Atina basınına dayanarak[59] şu raporu vermekte idi: "Oniki Ada, Kıbrıs, Trakya, Batı Anadolu kıyılarını, hattâ birçokları İstanbul'u ve Anadolu'nun kuzey kıyılarını istiyorlar... Mesele halkın menfaati bakımından ele alınacak olduğu takdirde, ellerindeki toprakları şimdiye kadar idarede pek öyle olaganüstü bir kabiliyet gösterememiş olan Yunanlıların bu kadar milyon halkı akıllıca ve şefkatle idare edebileceklerinden doğrusu şüphe edilebilir... Hiç değilse İzmir'in ticaretle uğraşan zengin Rumlarının memleketlerinin anavatan tarafından teslim alınmasını istemediklerini öğrendim..." Venizelos buna bakmadan bu toprakların çoğu üzerinde başarılı bir hak iddia edebileceğini pek âlâ sanmakta idi. 30 Aralık 1918 tarihli Memorandum'a göre[60] (Barış Konferansı karşısında Yunanistan) isteklerini, 3-4 Şubat 1919'da Konferansın "Onlar Heyeti" huzurunda müdafaa etti[61]. Konferans 5 Şubat'ta Yunanistan ve Arnavutluk için bir komisyon teşkil etti; bu komisyon 30 Martta İzmir'i Yunanistan'a vadetmek meşum kararını verdi (bk. aş. Böl. IV). Bu kararın verilmesinde – üç büyüklerin (Wilson, Lloyd George ve Clemenceau) 6 Mayıs kararında da olduğu gibi – Rum Patrikhanesinin tahrif edilmiş istatistikleri ağır basmakta idi. Webb; "Venizelos'un verdiği istatistiklerdeki aşikâr hata"dan[62] 10 Eylül 1919 tarihli raporunda haklı olarak bahsetmektedir. Bundan vazgeçsek bile her hangi bir Türk bölgesinin Yunan idaresine verilmesinin katiyen imkânsız olduğu görülecekti: "Arazi meselesinde Yunanlıların Türklere hükmetmelerine müsaade edecek bir tesviye suretinin kabul edilmesi imkânsızdır[63]". Bu gerçeği ne Venizelos ne de Lloyd George anladılar ve bu hataları yüzünden Yunanistana ve hem de Büyük Britanya'ya ölçüye sığmayacak derecede zararı mucip oldular.

[59] Corresp. resp. Eastern Affairs 1918, I No. 133.

[60] Frangulis, La Grèce et la crise mondiale (1926), II 28; Br. IV No. 665 App. C: Memorandum: 27. 10. 1919 ve Note: 12. 1. 1920.

[61] US III 859 - 875.

[62] Br. IV No. 509; V. bizzat Vénisélos yazmıştır. Lloyd George 1226: "À M. Lloyd George, orgenisateur de la victoire. Nov. 1918" (Zaferin hazırlayıcısı).

[63] S. Armitage Smith'in 9. 6. 1919 tarihli dosya derkenarı.

Ortodoks Kilisesi; separatist propagandalarını desteklemek ve bilhassa İttihatçıların organı telâkki edilen Patrik Germanos V.in azliyle yerine "Locum Tenens" (vekil) olarak Dorotheos Mamelis'i seçmek suretiyle ağır suç yüklenmiş oldu[64]. Lord Granville onun hakkında 23 Kasım 1918'de Balfour'a gönderdiği raporda: "... Bursa metropoliti "Locum Tenens" Dorotheos gözü pek, azimli ve zeki bir papastır. Patrikhanenin imtiyazlarının Jön Türkler tarafından feshedilmesinden dolayı her şeyden önce Bâbıâlî nezdinde protesto etmiş, Bâbıâlî ve Patrikhane arasında imza edilmiş olan 1897 Uzlaşması ile müesses hukukî halin iadesi için de ısrarda bulunmuştu" demekte, Dorotheos'un "daha sonra da (Türkiye Ortodoks Rumları)nın dâva ve haklarının tanınmasını Patrikhane adına savunma göreviyle Avrupa'ya gitmek üzere başpapaslarla papaslardan kurulu muhtelit bir murahhaslar heyeti tayin ettiğini" de ilâve etmektedir. Onun Patrikhane ile Osmanlı Hükümeti arasındaki münasebetleri kesen ve Rumları tebaa görevlerinden affeden 9 Mart 1919 tarihli beyannamesi Rumlar hesabına şehametli oldu[65]. Bunlar hemen başlamakta olan harpte Yunanlılar safında dövüştüklerinden Devletler Hukuku bakımından Türk harp divanları tarafından vatan hainleri olarak hüküm giydiler. Metropolit 3 Temmuz 1919 tarihinde Gregoryen Ermeni Patriği ile birlikte Britanya Yüksek Komiserliğine şu dilekçeyi verdi: "Asayişsizlik... Türkiye'de... bu son zamanlarda hususî surette endişe ve telâşı mucip olmuştur. Millî savunma bahanesi altında Hıristiyanlara saldırmaları için çetelerle milisler teşkilâtlandırılmıştır... Bâbıâlî... bu hareketi doğrudan doğruya desteklemektedir. Osmanlı hükümet adamları yeniden kitle halinde adam öldürmelerin önüne geçmek için, vatanseverlik duyguları hırpalanmış olan Türk milletinin heyecan halinin dikkate alınması lüzumunu, Müttefiklerin göz önünde tutmalarını teminen, ileri sürüyorlar. Asayişsizlikten, esas itibariyle, Türk Hükümeti mesuldür. Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu ve mazlum milletlerin kurtarıcısı olan Müttefiklerin münasip görecekleri tedbirleri almaları için temennilerimizi ortaya koymamız hususuna müsaadelerini rica ediyoruz." Murahhas-

[64] Raymond Janin, Les Églises orientales et les Rites orientaux (2. bsk. 1926), 133 adlı esere göre 28 Ekim 1918.

[65] Clair Price, The Rebirth of Turkey (1923), 126; Mears 596 ve Ziemke 488 (buna göre: 9 Mayıs 1919 da); TİH II 1, 82.

lar Heyeti dilekçelerini Kontramiral Webb'e sunarlarken mevcut (asayişsizlik) halinin sırf İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgalinden sonra sivri şeklini aldığını itiraf etmek zorunda kaldılar[66]. Trabzon Metropoliti Pontosculuk propagandasında, Ephesus Metropoliti Chrysostomos da Yunanlıların İzmir'e çıkmalarında (bk. aşa. III3 c ve IV 2) aynı rolü oynadılar. Ruhanilerin bilhassa ne ölçüde bir taassupla hareket etmek kabiliyetinde oldukları, İznik Başpiskoposu Vassilios'un: "Geride bir tek ferdi kalmamak üzere Türklerin tamamiyle yok olmasını ne kadar isterdim[67]" şeklindeki beyanatiyle de sabit bulunmaktadır. Britanya'nın "Centaur" harp gemisi ile cesedi Londra'dan getirtilerek 11 Nisan 1921'de İstanbul'da gömülen Dorotheos'un ölümünden sonra[68], 8 Aralık 1921'de seçilen, Venizelos'un hararetli taraftarı Patrik Meletios IV. Metaxakis[69] Konstantin'cilerin ve "Türk Ortodoks Kilisesi"[70]nin tecavüzlerine karşı hoymak mecburiyetinde kalmıştı; hem de, o aralık Yunan-Türk harbinde tarafsızlıklarını ilân etmiş olan İngilizlerin iyi niyetli davranışlarını hesaba katmadan...

B. İstanbul ve Trakya Meseleleri

Müttefiklerin 10 Ocak 1917 tarihiyle Başkan Wilson'a verdikleri cevapta bildirdikleri veçhile, Avrupa Türkiye'sini İstanbul ile birlikte Osmanlı İmparatorluğundan ayırmak Lord Curzon'un pek sevdiği bir fikirdi. Ancak Trakya'daki çoğunluğun Türk olduğunu bildiğinden 2 Ocak 1918 tarihli memorandumunda, Lloyd George'un: "Türkiye'nin payitahtından mahrum edilmiyeceği!" hususundaki beyanından üç gün önce, "Doğu Trakya Türk halkının Batı Anadolu Rumlariyle mübadele edilmelerini" teklif etmişti. "İstanbul, bilhassa doğu dünyasının kozmopolit ve milletlerarası bir şehridir. Ayasofya – ki 900 yıl önce bir Hıristiyan kilisesi idi – tabiatiyle eski hüviyetine iade edilecektir. Büyük Britanya zaten çok geniş ve tehlikeli bir yük

[66] 7. 7. 1919 tarihli Calthorpe'un raporu.

[67] Maurice Gehri, Missions d'enquête en Anatolie : Revue Internationale de la Croix Rouge, 15. 7. 1921; Inquiries in Anatolia (Lausanne 1922), 11; J. Kayser, L'Europe et la Turquie Nouvelle (1922), 120.

[68] The Times 11. 4. 1921 (C. C. 9.)

[69] Oriente Moderno I 450; Janin 134.

[70] G. Jäschke, Die Türkisch-Ortodoxe Kirche (Der Islam 39, 1964, 95 ve 45, 1969, 317).

olan "Boğazların muhafızı" unvanını taşıyordu. Şu halde İstanbul ve Boğazlar başka ellere verilmeli ve mümkün olduğu takdirde Amerika'nın başkanlığında bir komisyonla beraber Milletler Cemiyeti'ne tevdi edilmelidir". Bu memorandum bir yıl sonra 2 Ocak 1919'da kabineye ve Britanya Barış Murahhaslar Heyeti'ne bildirildiği zaman Harold Nicolson: "Britanya Hükümetinin Türklere karşı siyasetinin tam bir ifadesi olan böyle bir hal suretinin neden dolayı hemen kabul edilmediği anlaşılmaz bir şeydir... Eğer Curzon plânı 1919 yılı içinde dikte edilmiş olsaydı Türkiye ve Hindistan tarafından belki güçlükle ama sürekli bir teslimiyetle kabul edilirdi... Türkler derhal Avrupa'dan uzaklaştırılmış olur, milletlerarası bir idarenin İstanbul'da kurulmasından sonra Gazi Paşa da bu derece üstün ve strateji bakımından muhkem bir sisteme meydan okumak kudretini veya arzusunu bulamazdı" demişti; demişti ama bu aralık böyle bir politikayı mütarekeden sonra derhal akim bırakacak olan bir faktörü, İngilizlerin son derece harp yorgunu oluşlarının tesiriyle askerlerini terhis ettiklerini unutmuş bulunuyordu. Curzon, Yunanlıların daha İzmir'e çıkmalarından ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesinden önce 25 Mart 1919'da Lloyd George'a yazdığı mektupta şöyle söylüyordu: "Hâlâ önceki rejimin yeniden kurulmasını ümit eden eski Türklerle, muktedir oldukları takdirde bizi aldatarak zaferi bozacaklarını sanan Jön Türkler İstanbul'un harap nöbetçi kulelerinden bakmaktadırlar." Lord Curzon'un hayat hikâyesini yazan Earl of Ronaldshay de "Foreign Office'de Mr. Balfour'un vekili sıfatiyle hükümetin hızlı ve azimli eller tarafından idare edilmesi üzerinde ısrarla durmaktadır... Türkiye'ye verilen mütareke şartları ne bizzat Lord Curzon'un teklif ettiği kadar şümullü, ne de o derece ağır olmuştur; Barış Konferansının elinde üç ay sürüncemede kalması; durumun ciddî olarak soysuzlaşmasını gerektirmiştir. Müttefik Devlet isteklerini zorla yaptırmak kudreti her yandan görüldüğü gibi durmadan erimekte idi[71]" yazmaktadır.

Herhangi bir Türk bölgesi için (işgal edilen Arap memleketleri dışında) hiçbir mandater devletin ortaya çıkmadığı, harp macerasına (Yunanlılardan gayri) istekle atılan kimse bulunmadığı 1919 sonunda katiyen sabit olduğu halde Lord Curzon, plânında hâlâ sebat etmekte

[71] Ronaldshay 263 v. dd.; Nicolson 75 v. dd.; Lloyd George 1233 v. dd.

idi. Lord 4 Ocak 1920'de "İstanbul'un geleceği" hakkında[72] kabineye bir muhtıra takdim etti. Bu muhtırada şöyle deniyordu:"... Fikrimde esaslı olarak ısrarım; sırf, Türklerin Avrupa ile bağlarının kesilmesi için mevcut fırsattan faydalanılması zaruretinden doğmuş değildir; bu fursattan faydalanılmadığı takdirde kendimize yarının karışıklığını, entrikasını ve doğu harplerinin mirasım da hazırlamış olacağız ki, bunun acısı nesiller sürecektir. İstanbul hiçbir zaman... Hind Müslümanlarınca herhangi özel bir kutsiliğe veya prestije sahip olmamıştır. Eğer Türkler şimdi feryat ediyorlarsa bu, zannımca sun'î ve geçici bir galeyandan ibaret kalacak ve çok geçmeden sönecektir... Şahsî düşüncem şudur ki, İstanbul'a karşı yapacağımız herhangi bir teşebbüs; Asya'da ırkî ve dinî düşmanlığı, Türklerin İzmir'den mahrum edilmeleri halindekinden çok daha az estirecektir... Avrupa'nın siyasî hayatını aşağıyukarı 500 yıldanberi ifsat eden tek basit dâva olmaktan uzak bir meseleyi ilk ve son defa halletmek üzere, girişilen harbi en az iki yıl uzatan, bize paraca milyonlara, can kaybı bakımından onbinlere malolan bir düşmanı yenmek suretiyle elde ettiğimiz bir fırsatı çürütmemekliğimiz uzgörüşlülük icabıdır." Kabine 6 Ocak'ta Lord Curzon'un plânını buna rağmen reddettiği zaman Lord şu yolda şiddetle protesto ediyordu:[73] "Dün kabinede çoğunlukla alınan karara... Türklerin İstanbul'da bırakılması kararına karşı ısrarlı ve ciddî muhalefetimin protokola geçirilmesini istiyorum... Verilen kararın kısa görüşlülük ifade ettiğine ve uzun bir zaman için kararların en isabetsizi olduğuna inanıyorum... Hindistan'da karışıklıkları önlemek maksadiyle... Avrupa'nın aşağıyukarı beş yüzyıldan beri beklediği ve bir daha da geri gelmiyecek olan bir fırsatı kaybettik. İstanbul'da uysal bir Türk hükümeti görmek... fikri, kanaatimce bir hayaldir... Bütün bunların dışında, uğrunda doğuda dövüştüğümüz ve Gelibolu'da fedakârlığına katlandığımız esas hedefin... tam elde edeceğimiz bir anda bir tarafa itilmesinden dolayı üzülmekteyim."

Londra'da geçen bu olaylar henüz Türkiye'de bilinmezken 13 Ocak 1920'de[74] İstanbul'da Sultan Ahmet Meydanında muazzam

[72] Br. IV No. 646, s. 995.

[73] Ronaldshay III 270; Nicolson 113.

[74] Alemdar 14. 1.: Hamdullah Suphi, Rıza Nur ve Nakiye Hanım'ın nutukları. Krş. Current History XI, Part II, 214 (Bayraklarda yazı: "Hak isteriz... yaşamak isteriz!").

bir miting yapıldı : "*İstanbul Türk kalacaktır*". Britanya kabinesinin kararına Fransa da katılınca Lord Curzon 16 Şubat'ta Yüksek Komiser de Robeck'e şu telgrafı göndermek zorunda kaldı : [75] "Konferans'ta İstanbul'un Türklerin elinden alınmayacağına karar verildiğini ilân ediniz; ama şunu da ilâve ediniz: Ermenilerin katline ve Anadolu'da müttefik kuvvetlere yapılan tecavüzlere son verilmediği takdirde barış şartlarının Türkler aleyhine çevrilmesi çok muhtemeldir." [76].

Barış görüşmeleri yapıldığı sırada Ayasofya'nın geleceği hakkında yürütülen mülâhazalar gülünçtür. Lord Granville ta 20 Kasım 1918'de şöyle diyordu: "İstanbul'un Rum halkı son derece heyecan içindedir... Duygudan nasibi pek az olan Yunanlılar bile İstanbul'u fiilen elde etmeyi ümit içinde bekliyorlar; şu kadar ki, her bir Rumun Ayasofya'ya karşı duygusu Müslümanların Mekke'ye, Yahudi veya Hıristiyanların Kudüs'e karşı besledikleri duygudan çok daha fazladır. Acaba en sonunda muhtemelen sakınılması mümkün olmıyan şeyin yapılması Ayasofya'nın şimdiki Türk Hükümeti ile anlaşarak şimdiden Hıristiyan kilisesi haline çevrilmesi mümkün değil midir?" Bu mütalâasına, Venizelos'un muhalefeti susturmak maksadiyle bu hususu arzu etmekte olduğunu da ilâve ediyordu. Bir yıl sonra Britanya kabinesi yukarda değinilen kararını vermek zorunda kaldığı zaman müsteşar Berthelot Fransa Hükümeti adına tekemmül ettirilen barış şartları çerçevesi içinde şu teklifte bulundu : [77] "Dinî bakımdan bütün camiler masun kalacak; sadece Ayasofya Eski Zaman sanat anıtı olarak bunun dışında tutulup orada muhtelif dinî ibadetler müstesna Müslüman ibadetine izin verilmiyecektir [78]".

İstanbul'da olduğu gibi Trakya'da da Mareşal Franchet d'Esperey ile General Milne arasında 4 Aralık 1918 de vukubulan anlaşma gereğince Uzunköprü'ye ve daha sonra Doğu Demiryolu boyuna yerleştirilen Yunan işgal kuvvetleriyle hemen mütarekeden sonra çarpışmalar vukua geldi. Kontramiral Webb 14 Şubat 1919'da şu raporu verdi. "Yunan askerleri rezalet çıkarıyorlar... Doğu Demiryolu boyunca... köylere girerek istediklerini alıyorlar. Kadınlara sataşı-

[75] Br. XIII No. 3; krş. VII No. 6, minute (muhtıra) 2.
[76] Krş. Peace Treaty of Sèvres, Art. 36.
[77] Br. IV No. 658 s. 1019.
[78] Krş. Belleten XXVIII 789: 24.11. 1934 tarihli Kararname.

yorlar ve fırsatını buldukları bir sırada minaredeki müezzine ateş ederek eğlendikleri de tesbit ve iddia ediliyor. Bizzat İstanbul'da da hareket tarzları hiç de arzu edilir bir şekilde değildir... Hali hazırda Türklerle Rumlar arasında karışıklık çıkarmak için yeteri kadar fırsata sahip bulunuyorlar... Öyle sanıyorum ki, bunların Trakya'da yerleştirilmeleri hiç değilse bugün için lüzumsuzdur". Ne yazık ki, Britanya Hükümeti, barış şartlarının tevdiinden (11 Mayıs 1920) sonra Doğu Trakya'nın askerî işgalini Venizelos'a bırakmak, hattâ daha önce Mudanya ve Bandırma'da yaptıkları gibi[79], Britanya askerlerinin müdahalesiyle Tekirdağı'nın işgaline yardım etmek yoluna sevkedildi. Britanya Hükümeti ancak bir yıl sonra (13 Mayıs 1921de), Müttefiklerle birlikte Boğazlar Bölgesini "tarafsız bölge" olarak -fakat bu arada Yunan harp gemilerinin Türk limanlarından faydalanmalarını önlemeksizin-[80] ilân etti. Bu tarafsızlık üzerinde 28 Temmuz 1922 de, Yunanlıların ümitsizce bir hareket olan "İstanbul fethi"ne hazırlandığı zaman bir defa daha duruldu. Yunan Hariciye Nazırı Baltazzis'in "barışın ancak İstanbul'un Yunan işgali ile dikte edilebileceği" kararma varması üzerine Lord Balfour, "bu yolda yapılacak herhangi bir teşebbüsün kuvvetle karşılanacağını"[81] kendisine bildiriyordu.

C. Pontos Meselesi

Venizelos'un Batı Anadolu plânları ne kadar hudutsuzsa, Ermenilere karşı lûtufkârlığı da o derece barizdi; Venizelos, hasretini çektikleri "denize çıkış" temin için "Trabzon vilâyetini Ermenilere bırakacağını" söylüyordu[82]. Ancak bu vilâyet Rumları ve bilhassa Metropolit Chrysanthos Venizelos'un bu beyanı ile asla mutabık değillerdi. Bunlar "Trabzon İmparatorluğu" hâtırası ile bir "Pontos Cumhuriyeti" kurulması için hararetli bir propagandaya koyulmuşlardı. 2 Aralık 1918'de Foreign Office'e bir mesaj gönderildi; bu mesaj: Pont-Euxin asıllı kongre başkanı C. G. Constantinides imza-

[79] N. II 21; Br. XIII No. 97; The Times 29. 6., 1., 9. 7. 1920; TİH II 2, 218, 223, 271; T. Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî Mücadele I (1955), 351.

[80] The Times 19. 5. 1921; Echos de l'Islam III 307 (haritalı).

[81] 29. 7. tarihli nota ile 31. 7. tarihli talimat : Corresp. resp. Turkey 1922, I No. 104, 109.

[82] 2. 11., 30. 12, 1918 ve 27. 10. 1919 tarihli memorandum'lar: Frangulis II 21 v.dd.

sını taşıyordu. Bu "Kongre" Kasım ayının sonunda Marsilya'da toplandı ve 1 500 000 Ortodoks Pontoslu Rumun himayesinin İtilâf Devletlerinden istirham edilmesi kararına vardı: "... Vaktiyle Komnen İmparatorluğunun olan bu memlekette halkın çoğunluğu hâlâ Rumca konuşmakta olup Rum âdet ve geleneklerini muhafaza etmektedir... Nihayet Türk zulmünün artık sonu gelmiş olduğunu görüyoruz." Arnold J. Toynbee buna şu derkenarı eklemişti: "Bu muhtırada ileri sürülen istatistik ve hudutlar hayal mahsulüdür... Pontos Rumlarının çoğunluğu: halkı apaçık karışık olup, barışı korumak için mandater bir devletin idaresinde bulunacak olan yeni Ermeni Devleti'nin teklif edilen sınırları içine düşecektir... ve bu da Pontos Rumlarını tatmin edici bir "Millî Yurd" sağlamış olacak!" Reuter 15 Aralık'da Atina'dan aşağıdaki telgrafı verdi: "İstanbul kaynaklı söylentilere göre karadeniz kıyılarında yaşayan Rum halkı, Başşehri Trabzon olmak üzere bir Pontos Hükümeti kurulmasını ileri sürmek için Avrupa Merkezleri'ni ziyaret etmek üzere komiteler teşkil etmektedirler[83]." Şubat 1919 yılı sonunda "Pontos Millî Ligası Başkanı" Oeconomos şunları yazıyordu: "Helen Hükümeti'nin... Ermeni dostlarımıza... Trabzon'u vadetmiş olmaları mümkündür... Fakat biz... milletlere ayrı ayrı mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri hakkını tanıyan Mütelif Demokrat Devletlerin kabul ettikleri... prensiplere uymayan bir hal suretine karşı bütün gücümüzle protesto ediyoruz... Ermeni dostlarımız... Trabzon vilâyetinde pek ufak bir azınlık teşkil etmektedirler[84]." 4 Mart 1919'da İstanbul'da "Trabzon'da Rum Cumhuriyeti'nin kurulması için çalışmak üzere Pontos Gazetesi" tesis edildi[85]. "Trabzon'da bir "Pontos Cemiyeti" vardı ki, Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti ile elele çalışıyorlardı[86]."

Barutcu Zade Faik Ahmet 10 Aralık'da "Pontosculuk" kışkırtmalarına karşı "İstikbal" gazetesini ve 12 Şubat 1919'da da diğer milliyetsever Türklerle birlikte "Trabzon Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti"ni kurdu[87]. 18 Nisandan beri geçici olarak Trabzon'da

[83] The Morning Post 17. 12. 1918.
[84] Le Temps 1. 3. 1919.
[85] N. II 140; krş. III No. 1.
[86] Ayn. yer. No. 2, 5, 6; Tunaya 444; Bıyıklıoğlu 37; Coşar 216.
[87] Dursunoğlu 23; Tunaya 506; Coşar 215 v. dd.

bulunan İngiliz kontrol subayı Captain Crawford salâhiyetini, terhis işlerini kontroldan ibaret olan görevi ile sınırlandırarak iç politika meselelerinden elini çekti[88]. Samsun bölgesinde büyük karışıklıklar çıktı ki, Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mayıs'ta oraya gönderilmesi sebeplerinden birini teşkil etmişti. Fakat daha sonraları da Pontos problemi Paris ve Londra görüşmelerinde bir rol oynadı. Lloyd George'un "Ermenistan'a... Karadeniz'e çıkış yeri verilmesi" lehinde beyanatta bulunduğu 16 Şubat 1920 tarihli toplantıda Berthelot, Türk Ermenistan'ını 300-500 000 kadar, ama en az 20 000 müttefik askerinin himayesi altında iskânı için emre amade olduğunu söylemiş ve sonra da "Rumların Karadeniz kıyısında müstakil bir Pontos Hükümeti teşkil etmek üzere bir arazi şeridi istedikleri"nden de bahsederek: "Bunun kendi fikrince gülünç bir istek olduğu, yani yüzde beş Rum... ve müstakil bir devlet kurulması.. bu Rumların tamamının öldürülmesi demek olur[89]" mütalâasında bulunmuştu. Ne yazık ki, İtilâf Devletleri bu çılgınca ve tehlikeli Pontos propagandasına sed çekmek için hiçbir teşebbüste bulunmadılar. Bu yüzden bu propagandaya kapılmış olan Rum halkı 1921'de felâkete uğradı. Sir Austen Chamberlain Avam Kamara'sında sorulan bir soruya 18 Mayıs 1921'de: "Rumların Pontos'ta silâhlı isyan çıkardıkları hakkındaki Türk beyanatının asılsız olduğunu ve fakat Pontos Rumları arasında bir kımıldanışın şüphesiz mevcut bulunduğunu, hariçte Pontos Rumları'nın cemaat ve cemiyetleri tarafından kışkırtıldıklarını, Pontos'un Türklerin kötü idarelerinden kurtarılması için mütarekeden beri Kırallık Hükümetimize müracaatler vukubulmakta olduğunu... [90]" cevaben bildirmişti. Eğer Pontoscular, 8 aylık bir ayrılıştan sonra[91] 1919 Kasım'da Avrupa'dan dönen Metropolit Chrysanthos'a Barutcu'nun tavsiye etmiş olduğu gibi "Türklerle Rumlar Ermenilere karşı birarada hareket etmiş"[92] olsalardı, daha akıllıca hareket etmiş olurlardı. Chrysanthos böyle yapacak yerde hemen Batum'a giderek orada 18 Aralık'da "bir Rum Pontos Hükümeti" kurdu[93]. Gümüşhane Piskoposu 1919 Aralık ayı ortalarında memle-

[88] Rawlinson 168; Karabekir 47.
[89] Br. VII No. 10.
[90] The Times 19. 5. 1922.
[91] Krş. 2. 5. 1919 tarihli Paris Memorandum'u: Karabekir 29.
[92] İstikbal 11. 11. 1919.
[93] Ayn. yer. 13., 27. 12. 1919, 12. 1, 10. 2. 1920; N. II 140.

ket içinden geçen Rawlinson'a: "Rumların Türklerden gördükleri kötü muamelelerden" şikâyet ettiği zaman ona "... kendisinin ve hemşehrilerinin durumu tamamen ters zaviyeden mütalâa ederek, bölgeyi daha çok Rumlara ait imiş de Türkler tufeyli imiş gibi göstermek suretiyle... ortaya çıktığım... halkı sanki Türk hükümetine tabi ve Yunanlar şimdi Türklerle harpte imiş gibi gördüğünü, nihayet kendisiyle ırkdaşlarının tecrit kamplarında hapsedilmiş sandığını.. Bu itilip kakılmaların onun ödağacı kokulu kutsallığına(!) dokunduğunu[94]" cevaben bildirerek onu terslemişti. Rawlinson kehanetine uygun olarak kader rüzgârı gerçekten bütün ağırlığı ile Pontos Rumları üzerinde esti (1921 - 22). Ancak bu akıbeti bizzat kendileri hazırlamışlardı; zira onlar da pek âlâ "Türk Ortodoks Kilisesi"ne sığınarak Patrikhanenin intihar politikasından kaçınmış olan Karamanlılar gibi akıllıca hareket edebilirlerdi.

[94] Rawlinson 269; ASD IV 371 : M. Kemal'in XV. Papa Benedikt'e 12. 3. 1921 tarihli mektubu.

IV

İ Z M İ R

1. Tehlike Meydana Çıkmaktadır

Osmanlı İmparatorluğu çöktükten sonra İzmir Yunanistan ile İtalya arasında dâva konusu olmuştu. Müttefikler bu şehri her iki tarafa'da vadetmişlerdi. Britanya'nın Atina Ortaelçisi Elliot 12 Nisan 1915 de Müttefikler adına sunduğu bir notada şöyle diyordu: "... Yunanistan'a Türklere karşı savaşa katılma bedeli olarak Ocak'ta vadedilen Aydın Vilâyeti dahilindeki araziyi garanti etmeye hazır olduklarını bildirirler." Elliot bu bildirinin ancak harbe derhal katılmak şartiyle geçerli olduğunu da şifahen ilâve ediyordu; fakat bu garanti teklifi 3 Ekim 1915'te Müttefiklerin Selânik'e asker çıkarmasına karşı vaki protestodan sonra tekrarlanıp Venizelos'un 5 Ekim'de düşmesinden sonra yeniden suya düştü. Bundan böyle İzmir ve hinterlandını "Yunanistan lehine ipotekle takyit edilmiş" telâkki ediyorlardı. Bununla beraber İtalya; 26 Nisan 1915 tarihli Londra sözleşmesinin 9. bendi gereğince Anadolu'da kendisine vadedilen hissenin büyük ölçüde genişletilmesine ait olmak üzere Akdeniz havalisinde "Antalya Vilâyetine âdil bir hissenin verilmesi" hususundaki isteklerini 1917 yılında kabul ettirmişti. İngiltere ile Fransa 18 - 22 Ağustos 1917 tarihlerinde birbirlerine gönderdikleri notalarla 19 Nisan tarihli St. Jean de Maurienne uzlaşmalarını teyit etmişlerdi ki, bu uzlaşmalarda 9-16 Mayıs Sykes-Picot uzlaşmasındaki şartların aynı, idare ve çıkarlara müteallik şartlarla Yeşil bölge ile C bölgesini (İzmir ile beraber), herhalde "Rus Hükümetinin muvafakati ihtirazî kaydiyle" [1], İtalya'ya tanımışlardı. Bu muvafakat hasıl olmayınca Mr. Balfour 1917 uzlaşmasının hükmü kalmadığını 14 ve 30 Ekim 1918 tarihlerinde beyan etti ki, Sonino bu sözleşme şartının kesin, halledici (résolutoire) mahiyette olup talikî (suspensive) mahiyette olmaması dolayısiyle şiddetle protesto etti. Balfour'un...

[1] Mario Toscano, Il Patto di Londra (1934), 187; ayn. yazar, Gli Accordi di San Giovanni de Moriana (1936), 46, 51, 53, 271, 340 birçok kaynak adlariyle; Lloyd George 1211.

İzmir hakkında[2] herhangi bir taahhütte bulunmadığı Sonnino'ya temin edildi. Lloyd George de 17 Mayıs 1919'da Versailles Şûrası toplantısında aynı hukukî görüşü tutarak meselenin "sub judice" mahiyetini belirtti[3].

Venizelos ise 2 Kasım 1918 tarihinde Anadolu'nun batı kısmının (Makri'den Erdek'e kadar 812 000 Rum nüfusu ile birlikte!) Yunanistan'a terkini, hattâ uğrunda Müttefiklerin mücadele ettikleri prensipler adına[4] istiyordu. Aynı isteği 30 Aralık 1918 tarihli "Sulh Kongresi huzurunda Yunanistan" adlı memorandumunda ve ayrıca da şifahî olarak 3-4 Şubat 1919 tarihlerinde "Onlar Şûrası" huzurunda tekrar etti; bu Şûrada kendisinin üzerinde hak iddia ettiği bölgede 1 132 000 Ruma mukabil yalnız 943 000 Müslüman bulunduğunu ileri sürdü: "Bir iki yıl zarfında iki taraflı ve gönüllü göçmenler dolayısiyle Rum unsurları yığılmış bulunduğunu" iddia etmekte idi[5]. Buna mukabil de Martino İtalya Hükümetinin tavizler karşısında Yunanistan'a imtiyazlar vermeye hazır olduğunu ve fakat "... araya yeni anlaşmalar girmedikçe 1917 sözleşmesinin her iki âkit tarafı birbirlerine bağladığını"[6] Lord Hardinge'e 6 Şubat'ta yazmış olduğu bir mektupta bildiriyordu; bununla beraber Yunanlılara ait arazi meselelerini tetkik için 5 Şubat'ta kurulan komisyon 30.3.'ta İzmir bölgesinin Yunanistan'a verilmesini teklif ve inha ediyordu[7]. Bu karardan haberi olmıyan Amiral Calthorpe da 3 Nisan tarihli raporda şunları yazıyordu:[8] "... ümit etmek isterim ki... Helen Kırallığı Ege Denizi'nin doğu kıyılarına yayılmıyacaktır. Bu ümidimiz geçmişteki zulüm idaresinden kurtulmak emellerine duyduğumuz sempatinin şiddetinin eksikliğinden değil, ama bu hareketin ilgili taraflardan hiçbirisinin mutluluğuna hizmet edeceğine inanmamış, belki bunun tam tersine inanmış olmamızdandır." İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı Henry Wilson Lloyd George'a yazdığı 4 Nisan tarihli mektubunda: "Bu sahnelerden bütün kuvvetlerimizi çekelim,

[2] R. St. Baker, W. Wilson and World Settlement (1922), II 191; Corresp. resp. Eastern Affairs 1918, I No. 7, 21, 23; Br. IV No. 22 not 10-11.

[3] US V 687.

[4] Frangulis II 21 v. dd.

[5] Ayn. yer. II 28; US III 859, 872.

[6] Corresp. resp. Eastern Affairs 1919, II No. 15.

[7] US IV 716.

[8] Corresp. II No. 34.

Merkezî Avrupa'da, Balkanlarda ve Türkiye'de vukuu yakın olan keşmekeş ve kargaşalıklara askerî mahiyette hiçbir müdahalede bulunmıyalım" diye teklif ediyordu. "Güney Doğu Avrupa ve Türkiye Asyasındaki duruma ait" ek bir mektupta da şöyle deniyordu: "8. Yunanistan'ın kuvvetlerini Anadolu'ya ve Trakya'ya yaymak cesaretini göstermesi halinde maruz kalacağı tehlike ortada iken Mösyö Venizelos askerî durumun realitesini anlayarak hareket etmekten ziyade emellerinin kuvveden fiile çıkacağını sandığı için askerlerin terhisine başlanması emrini vermiş bulunuyor... 11. Duruma tesir edebilecek tedbirleri hâlâ alabiliriz:...(6) Kışkırtıcı Rum isteklerine karşı teslimiyet göstermemeli". Daha 1918 yılının başında Yunanistan'ın İzmir üzerindeki iddialarına karşı cephe alarak Rumların Doğu Trakya'ya göç etmelerini tavsiye etmiş olan Curzon, artık meşhur olan 18 Nisan 1919 tarihli "Ortadoğu meselesinin şimdiki durumu"na ait memorandum'unda (Encl. 1)[9]: "...Anlaşıldı ki, Yunanlıların İzmir'i ve belki de Aydın Vilâyetini istemelerinin – Amerikalıların şiddetle muhalefet edeceklerine inanılmasına rağmen – kabul edilebilmesi Mösyö Venizelos'un diplomatik kabiliyetinin yüksekliği sayesinde olmuştur. Yunanlılar ise; Selânik şehri kapılarının beş mil ötesinde asayişi devam ettirmekten âcizdirler; bunlara bütün Aydın Vilâyetinde nizam ve asayişi korumak vazifesi emanet edilebilir mi? Türkler Avrupa'dan atılmalarına ilâveten Asya'daki vilâyetlerinin de kendilerinin nefret ettikleri yabancılar tarafından böylece paylaşılacağını, öz malları olduğuna samimiyetle inandıkları topraklarının bir köşesinin dahi kendilerine bırakılmayacağını anladıkları zaman Anadolu'yu geniş bir kasaphaneye çevirerek ırkî ve dinî bir furyanın nihaî ve çılgın seline kapılmıyacaklar mıdır?..." – (Encl. 2) "Umumî hal suretine varmak için verilen mühletin tehlikesi": I. ... İzmir şehri ve Aydın Vilâyeti. – Geçen birkaç ay zarfında, ciddî bir isyan tehlikesinin vukuuna dair ikaz edilmiş bulunuyoruz. Tehlike bilhassa burada şiddetlidir; zira Osmanlı Rumları ile Müslümanlar arasındaki normal ihtilâflar İtalyan, Fransız ve Helenler arasındaki sürtünme ve entrikalardan doğan mukabil cereyanlarla karışık bir hal almış bulunmaktadır... İtalyan kıtaları Rodos'ta hazır bulunuyorlar, Yunanlılar askerlerini adalarda çoğaltmaya bakıyorlar...

[9] Corresp. II No. 37: note to Mr. Balfour, 22. 4. 1919, Encl. 1 ve 2; Ronaldshay III 265; Nicolson 80; Churchill 365; TİH II 1, 58.

Türkler, asayişi korumak için Britanya subaylarının bağlı bulundukları bir fırkanın gönderilmesine müsaade istiyorlar. Konferansın bu aralık İzmir'i Yunanlılara vermeyi düşündüğü inancı mahallî Avrupa kolonilerinde[10] ve bilhassa Amerikan Misyonerlerinde protesto tufanı uyandırdığı gibi İngiltere Krallık Hükümeti İstanbul Yüksek Komiseri tarafından ağır bir ikaz telgrafının da gönderilmesini gerektirdi..." Curzon tarafından büyük bir ikna kudretiyle söylenen ve kabine üyelerine teker teker gönderilen izahat karşısında "Üç Büyükler" nasıl olup da 6 Mayıs meşum kararını verebiliyorlardı? anlaşılması güç bir keyfiyet. Herhalde bu hususta iki faktör kesin rol oynamıştı:

1 — İzmir'in mütarekeden bu yana aylardan beri gelişen durumu ve

2 — Güney-Batı Anadolu'da İtalyanların işgal kuvvetlerinin gittikçe yayılmaları.

İzmir'e doğru İtalyan-Yunan yarışması daha mütarekeden önce başlamıştı. Lord Granville, 8 Ekim 1918'de "Piemonte" kruvazörünün "İzmir'deki herhangi bir müttefik faaliyetine mümkün mertebe çabuk katılmak üzere" Midilli'ye hareket ettiğini bildiriyordu. Fransa buna şiddetle muhalefet etti, İtalya ise "Yunan kıtalarının, İzmir'de veya Anadolu'nun İtalyan nüfuz alanına ayrılmış olan bir kısmında kullanılmasına sert protestoda bulundu[11]. Venizelos da 14 Ekim'de "Türk topraklarında stratejik noktaların mütareke gereğince işgal edilmesi halinde Yunan kıtalarının bu operasyona katılmalarına müsaade edilmesini" Balfour'dan rica etti... "Bu kıtaların müşterek işlerinde Müttefiklerle yanyana meşru yerlerini almaktan menedilmeleri halinde Yunanistan'da büyük teessür husule geleceği" fikrini şiddetle savundu. Balfour, buna: "Kıtaların askerî harekâtta kullanılması cephedeki Generallerin işi olduğunu" cevaben bildirdi[12]. Lord Hardinge İngiltere Harbiye Nezaretinin bir sorusuna 23 Ekim tarihinde verdiği cevapta "İtalyanların da, Yunanlıların da İzmir'e çıkmamalarını[13]" tercih edeceğini bildirmişti. Beri taraftan Venizelos ufak ufak adımlarla hedefine yaklaşmaya çalışıyordu.

[10] Kez. Krş. Churchill 365.
[11] Büyükelçi Rodd (Roma)'un raporu: 19. 10. 1918.
[12] Corresp. 1918 I No. 7 - 8.
[13] 30. 10. 1918 tarihli yazı.

4 Kasım'da ilk İngiliz harp gemisi İzmir limanına girdiği zaman birçok Rumlar Yunan bayrağını çekerek ve Venizelos'un resimlerini taşıyarak caddelerden geçtiler. Nurettin Paşa; bunların bu hareketleriyle "Türkleri galeyana getirip karışıklık çıkartmak ve burasını Yunanistan'a verdirmek[14]" maksadını güttüklerinin aşikâr olduğunu Harbiye Nezaretine bildirdi. Yarbay A. Dixon 6 Kasım'da, Rumları Türklere meydan okumamaları hususunda uyardı (bk. yuk. III 3 a). Mareşal Franchet d'Esperey: "Kıtaların Selânik bölgesinde fazla toplanmasının önüne geçilmesi maksadiyle" bir Yunan Tümeninin Midilli, Sisam ve Sakız adalarına dağıtılmasını 17 Kasım'da Paris'te teklif etti. İngiltere Harbiye Nezareti bu teklife mutabakatini bildirdi. Fakat Lord Derby'ye ... İtalyan alınganlığı tehlikesine karşı Fransa hükümetini uyarmak için talimat verildi: "Anadolu karasına asker çıkarmadan önce İngiltere Kırallık Hükümeti ile istişarede bulunulması ve bu gibi gösterilerde, İtalyan kıtalarının Oniki Adalarda ve Rodos'ta bulunması bakımından İtalya Hükümetine müracaat edilmesi gerekti." İzmir'den gelen 30.11. günlü bir raporda şöyle deniyordu: "İzmir'de Rumlarla Türklerin arası çok gergindir... Rumlar... İtilâf Devletlerini; bu vilâyeti Türklerin ellerinden alıp kendilerine teslim etmeye hissen hazır olmadıkları için muahazede buluyorlar... Onlar Türkleri... İtilâf Devletlerinin gözünden düşürmek için... bir komite teşkil ettiler. Herhangi bir Yunan gemisi bu limana girecek olursa... netice bütün ihtimalleriyle bir felâket olacaktır... Rum komiteleri şimdi bütün milliyetlere karşı aynı şekilde eşit ve dürüst davranan Yarbay Dixon'u lekelemek için uğraşmaktadırlar". Percy Charnaud da Mondros'tan şöyle yazıyordu: "Yunan gemilerinin İzmir'e girmelerine müsaade edilmemesi gerektiği üzerinde de ciddiyetle duruluyor.[15]" Granville de bu hususta 17 Aralık'ta şu direktifi almıştı: "İtalyanlarla Yunanlılar, İzmir dâvasında birbirlerine rakip bulundukları müddetçe bir Yunan gemisinin gönderilmemesinin sebebini tamamiyle anlıyorum." Calthorpe'da 18 Aralık'ta "Izmir'e hiçbir Yunan gemisinin gönderilmemiş olduğunu, ancak kendisine güven beslediği deniz yüzbaşısı Mavroudis'in emrinde bir Yunan muhribinin gönderilmesini düşündüğünü" haber vermek suretiyle felâketli bir yolda

[14] TİH I 129; krş. Meclis-i Meb'usan ZC 235: 11. 12. 1918 tarihli celse.
[15] Webb'in 11. 12. 1918 tarihli raporu.

adım atmış bulunuyordu. Bu muhrip 24 Aralık'ta İzmir limanına girdi ve beklenildiği gibi Rumların büyük nümayişlerine sebep oldu.

İmdi Venizelos *Kızılhaç* çalışmalarının da yardımiyle Rumları kışkırtmaya çalıştı. İlk olarak Amphitriti hastane gemisi 20 Ocak 1919' da üç gezici ekip tertip etmek üzere İzmir'e geldi. Bunu; 17 Şubat'ta bir Kızılhaç heyetinin bir müfreze askerle Ayvalık'a gelmesi takip etti. Bu yüzden hâdiseler çıktı[16]. 20 Şubat'ta İzmir'de bulunan müttefik devletler delegelerinin İtilâf komiserleri vasıtasiyle polis ve jandarmanın takviyesini teklif etmeleri üzerine vali Nurettin Paşa[17]: "... Eğer... Yunan siyasî mümessili (Mavroudis) ile Kızılhaç'ın ve denizcilerinin ve diğer Yunanlı kışkırtıcıların tahrik ve propagandalarına imkân bırakılmıyacak olursa hiçbir fiilî yardıma ihtiyaç kalmıyacaktır[18]." diye cevap verdi. Aynı günde Milne İzmir'deki temsilcisi (Ian Smith?)nin bir raporunu War Office'e gönderdi: "Yunan isteklerinin, Türkler arasında mevcut huzursuzluğu genişlettiğini Türk köylerine silâh dağıtılması ile de teeyyüt etmektedir...; Smith, *Yunan işgali vukubulduğu takdirde Türklerin ayaklanacakları* mütalâasındadır. Rumlar olsun, Türkler olsun İtalyan işgaline aynı suretle mukavemet edeceklerdir". İtalyan delegesi Cavaliero Manfredi[19] 23 Şubat'ta Nurettin Paşa'ya: "Yunanistan, Batı Anadolu'nun Yunan murakabesine verilmesini temine çalışmaktadır... Fransa Yunanlılara yardım etmektedir. Artık Osmanlılar için son sözlerini söylemenin zamanı gelmiştir. İtalyan murakabesine taraftar olduğunuzu gösteriniz." [20] İzmir'in işgali için gittkçe daha açıkça görülmekte olan Yunan hazırlıklarına karşı Türk savunmasını zayıflatmak için İtilâf Devletleri Nurettin Paşa'nın geri çağrılmasını istediler ve yerine 11 Mart'ta daha öncc Evkaf Nazırı ve Dahiliye Nazır Vekili (13. 1. - 4. 3. 1919) olan (Kambur) İzzet getirildi; fakat 25 Mart'ta[21] yeni valinin görevi devralmasından önce mühim bir kongrenin toplanması mümkün oldu. Bu Kongre'yi 26. 11. 1918 tarihinde kurulmuş olan[22]

[16] TİH I 133, 136.

[17] 20. 1. 1919 dan beri (TV 3452); aynı zamanda 14. 11. 1918 den beri XVII. Kolordu Kumandanı (TV 3409).

[18] TİH I 132, 137.

[19] 22. 12. 1918 den beri; Calthorpe'un raporu: 31. 1. 1919.

[20] TİH I 132; HTVD 991.

[21] TİH I 134; Söz 12. 3.; Sabah 26. 3; Nurettin 22. 3. de İzmir'den hareket etti (Memleket 24. 3. 1919).

[22] TİH I 134; Tunaya 481; Türk Ansiklopedisi V 432.

"İzmir Müdafaai Hukuku Osmaniye Cemiyeti" tertip etmişti (17.-19. 3.). Kongre'de Büyük Devletlere gönderilmek üzere bir muhtıra[23] kabul edildiği gibi Sultan'a da bir heyet gönderildi. Ayın 19 unda Heyeti kabul eden Padişah "ilk fırsatta İzmir'e geleceğini(!)" vadetti[24]. 7 Nisan'da yarbay Ian Smith (bölge kontrol subayı) şu raporu gönderdi: "Yeni vali İzzet Bey, milliyet farkı gözetmeksizin iyi huylu gönüllülerin (Jandarma kütüğüne) kaydını ve harp esnasında vazgeçilmiş olan köylü karakol (silâhlı köylüler) sisteminin yeniden tesisini teklif etmektedir. Vali "İzmir Müdafaai Hukuku Osmaniye Cemiyeti"nin feshine taraftar olmakla beraber Rum isteklerinin tesiri altında Türklerde mevcut duygululuk yüzünden"[25] buna cesaret edememektedir.

Avrupa gazetelerine o devre ait verilen haberler çok mânalıdır. Bu cümleden olarak René Puaux "İzmir görüşmeleri" başlığı altında şunları yazmaktadır:[26] "İzmir'in gelecekteki kaderi... Büyük Devletleri ilgilendiriyorsa, Yunanlıları da coşkun heyecanlara götürmekte ve Türkiye'yi üzüntü ve ıztıraba sürüklemektedir; pek tabiî olarak da bizzat İzmirlileri şiddetle müteessir etmektedir... Türk (Hürriyet ve İtilâf) Partisi (Progrès Libéral) şunları söylüyor: "Her istediğinizi yapacağız, yeter ki, sahil vilâyetlerini Yunanistan'a vermeyesiniz..." İzmirli Rumlar da şöyle diyorlar: "Yunanistan'a katılmayı kat'î olarak bittabi istiyoruz. Bu bizim üzerinde yüzyıllarca durduğumuz arzumuzdur, hem de kesin bir arzumuzdur." Ermeni Cemaati Rum unsur ile bu hususta tam bir mutabakat halindedir... Küçük İtalyan Kolonisi Roma'dan gönderilen filimlerle propaganda yapıyor... Neticede vakalar çıkıyor...". — "Binlerce mültecinin memlekete dönüşlerinden dolayı mahallî sefalet çoğalmıştır... Pek tabiî olarak millî duygularla duygulanmakta olan yeni vali Nurettin Paşa... müttefik makamlariyle... Kumandan Docteur ile, Yarbay Dixon, yüzbaşı Grenet ve yüzbaşı Mavroudis[27] ile dürüst münasebetler

[23] Metin: Yeni Gün 21. 3.; krş. basın: 22.; Arif 13; Apak 18; Tütenk 5; Müftüler 4; Ahmed Riza, Echos de Turquie 16.

[24] 20.3. 1919 tarihli basın; Simavî 224.

[25] 19. 4. 1919 tarihli Calthorpe'un raporu. Vali İzzet, Yunanlılar karaya çıktıktan sonra Nurettin Paşa'nın Bandırma'da tutuklanmasını istedi (rapor: 19.6.).

[26] Le Temps 27., 29.3., 4. 4. 1919 (raporlar eskimiştir!).

[27] Şöyle doğrultulmalı: TİH I 132.

kurmuş bulunuyor... Türkler hâlâ yenilmiş oldukları duygusunu taşımıyorlar".— "Vali... Yunan torpido muhribinin çekilmesini... ve Yunan Kızılhaç'ının geriye çağırılmasını istemek cüretinde bulunuyor. Bu haddini bilmez isteklere bir cevap alamıyor." Times da İzmir'den uyarıcı mahiyette okuyucu mektupları almaktaydı. İzmir'de oturan bir kimse de 4 Nisan 1919'da şöyle yazmaktadır[28]: "İzmir'de yaşayan Britanya, Fransız ve İtalyan çoğunluğu...ve Ortodoks reaya cemaatinin küçümsenmeyecek bir kısmı (bir Helen idaresine güvenememektedirler)..; İzmir'de yaşayan bu halkın büyük bir kısmı Avrupa'nın vasiliği altında Osmanlı kalmak istemektedirler... Türkleri müdafaa etmemekteyim; fakat bir Yunan himayesinin memleketi barışa kavuşturması şöyle dursun, düşmanlığı yeniden alevleyeceğini, söndürülmesi yıllar sürebilecek bir galeyanı mucip olarak ihtilâf meşalesini tutuşturacağını görmezden gelemeyiz."

1919 Mart sonunda, Yunan Kızılhaç'ı faaliyet sahasını genişlettikçe İzmir'de de huzursuzluk gittikçe çoğaldı. 24 Mart'ta bir misyon Gelibolu'da bir Yunan torpidobot'undan karaya çıktı, bayraklar taşındı... 200 kişilik bir alay tertip edildi... Bu kalabalık Türk polisi ile çatıştı. Bunun üzerine General Thwaites Foreign Office'e şu fikri verdi: "Yunanlılarla Türkler arasındaki ihtilâfları körükleyecek[29]... tertipli hareketlerden kaçınması hususunda Yunan Hükümeti katında tesir yapmak çok iyi olabilir". Mavroudis 26 Mart'ta İstanbul'da Yüksek Komiser vasıtasiyle İzmir, Urla, Manisa ve Makri'de Kızılhaç İstasyonları kurulmasına müsaade edilmesi isteğinde bulunduğu zaman Webb 1 Nisan'da şu cevabı veriyordu: "Teklif edilen bu yeni tesislerle Türk Hükümetini şaşırtmaklığımız bir tarafa, Aydın Vilâyetindeki çok perişan duruma ve halkın hiddet ve heyecanının her an tutuşabilir halde bulunduğuna ekselansınızın ciddî surette dikkatlerini çekmek ve ayrıca başka tahriklere sebep olacağı düşünülebilen herhangi bir hareketten sakınılması için son derece dikkatlı olmaları hususunda bu misyonlara bağlı bulunan bütün memur ve subaylara talimat vermeyi de zatıâlinize tavsiye etmek isterim; aynı zamanda da haksız yere propaganda telâkki edilebilecek hususlardan sakınıl-

[28] The Times 9. 4. 1919.

[29] Milne'in 1. 4. tarihli raporu ile War Office'in 7. 4. 1919 tarihli yazısı.

ması üzerinde de şiddetle ısrarda bulunmaktan kendimi alamam." Hariciye Nezareti 29 Mart tarihli bir notasında, Amphitriti hastane gemisiyle gelen Komisyon'un faaliyet sahasının genişletilmesi teklifine muvafakat edilmemesi için uyarmada bulundu: "Türk ordusunun seferberliğinden önce Yunanistan'da bulunan Rumlarla ordu kaçakları... askerî terbiye gördükten sonra Türkiye'ye dönüşlerinde bu sahte sıhhiye teşkilâtı içinde Helen dâvası lehine propagandada bulunmak üzere hizmet almışlardır".

28 Mart'ta İtalyanların Antalya'ya çıkmalarından sonra Fevzi Paşa Yunanlıların da bilmukabele yapacakları bir teşebbüse karşı Sadrıâzamı uyardı[30]: "...İtalyanların Antalya işgaline bir karşılık olarak Yunanlıların da Anadolu kıyılarına asker çıkararak bir emri vaki ihdas etmeleri pek muhtemel mütalâa kılınmakta; bu bapta İrade-i Fahimaneleri temenni olunur". Curzon'da, 4 Nisan'da, Yunanlıların İzmir'i tehdit eden asker çıkarmalarının menedilmesi için İtalyan maslahatgüzarı Preziosi'nin ricasına aynı mealde cevap vermişti[31]: "İtalyanların Antalya'ya... verdikleri teminatın zıddına, çıkmaları Yunanlıların da başka bir yerde mümasil bir harekete meylettirmeye elverişli bir teşebbüstü". Yunan zırhlı kruvazörü Averoff 12 Nisan'da karaya bir devriye çıkardığı zaman bu talımin teeyyüt etmişe benziyordu. Harbiye Nazırı Şakir Paşa bunun üzerine ayın 19 unda kumandan vekili Süleyman Fethi'ye "Averoff süvarisine kat'î tebligat yaparak bundan sonra devriye çıkarıldığı takdirde menedileceğinin anlatılması hususunda"[32] talimat verdi. Fevzi Paşa 21 Nisan'da, 23. fırkanın İzmir'e naklinin General Milne tarafından reddi üzerine XVII. Kolordunun, Yunanlıların İzmir'e çıkmalarını önleyemeyecek kadar zayıf olduğunu ehemmiyetle kayd ve işaret ettiğinden[33]; Damat Ferit Paşa üç Yüksek Komisere 23 Nisanda bir nota verdi; bu notada Yunanistan'ın "İzmir kıyılarına çıkmak üzere"[34] 25 bin kişilik bir orduyu hazır bulundurdukları haberi veriliyordu. Calthorpe 29 Nisan'da, Dixon'un "Nefsi İzmir ve vilâyeti Yunanlılara geçerse... Türklerin Yunanlıları toptan katle teşebbüs edecekleri"ne dair malûmat verirken şunları da sözlerine eklemişti:

[30] TİH 139: 7. 4. 1919 tarihli yazı.
[31] Corresp. II No. 32.
[32] TİH I 136; (Atman) 3: 14. 4. 1919.
[33] Ayn. yer. I 219.
[34] Adrovandi 330. Metin şimdiye kadar yayımlanmamıştır.

"Görüşünün lâyık olduğu önem ve değerle karşılanması gerekir, çünkü mahallî cemaatin her bölümünün duyguları hakkındaki bilgisi sağlam ve güvene şayandır".

Aynı günde İtalyan dreadnought'u Caio Duilio İzmir limanına girdi. 14 Nisan'dan beri Mr. Dixon'un yerine tayin edilen Mr. Morgan: "Geminin burada bulunuşunun mahallî Rum tahrik ve coşkunluğunu söndürmüş olduğunu" 5 Mayıs'ta bildiriyordu [35]. Aynı raporda, Prens Abdürrahim Efendinin başkanlığında 26 Nisan'dan 2 Mayıs'a kadar İzmir'de kalan Heyeti Nasıha'dan da bahsetmekle: "Türkler çok şevk ve heyecan gösterdiler... Rumlar dürüst davrandılar... Prens Türklerin yenilgiye uğradıklarını, gerçeği açıkça kabul etmelerini, İmparatorluk içinde nizam ve asayişin bir ahenk üzere işlemesi için çalışılması lüzumunu telkin ve nasihat ediyordu" demektedir. Prens Cemaleddin Efendi'nin başkanlığında Trakya'ya (28. 4.—10. 5.) gönderilen diğer bir heyete tekabül eden bu heyet 16. 4. — 18. 5.'te Batı Anadolu'yu (Antalya'ya kadar) ziyaret etti. Bu Heyetler Padişah'ın ve Damat Ferid'in Osmanlı Rumlarını Türklerle "uzlaştırmak için yaptığı son ümitsizce teşebbüslerini" aksettirmektedir [36]. Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarına ait günden güne sıklaşan dedikodu gerçekleşirken bu teşebbüsler nasıl başarılı olabilecekti? Askerî Ataşe Wyndham Deedes ile Yarbay Ian Smith ve Philip P. Graves'ten kurulmuş olup "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali olayının nereye varacağı hakkında bir tahmin yazması" Calthorpe' tarafından rica edilen komisyon, şu neticeye varmıştı: "Eğer yeni bir harp isteniyorsa gidilen yol tamamiyle oraya çıkar" [37]; ama Paris'te, her taraftan gelen uyarmalara rağmen, en sonunda, yalnız Venizelos'a kulak verildiği görülmektedir.

2. Yunanlıların Karaya Çıkmaları

Venizelos, 12 Nisan 1919'da, "Aydın Vilâyetinde oturan Rum halkına yapılan iddialı, ispatlı Türk vahşetlerine ve İzmir Rum teşkilâtına karşı mahallî Müttefikler tarafından ittihaz edilen ve yine şüphe uyandıran hareketlere karşı Clemenceau'ya bir nota vererek

[35] Webb'in raporu: 17. 5. 1919; TİH I 132.

[36] 11. 4. - 19. 5. 1919 tarihli basın; Simavî 232; (Atman) I 52; Gökbilgin I 64; Tütenk 7.

[37] Graves, Briton and Turk (1941), 197.

protesto ediyordu[38]. Sir Harold Nicolson 14 Nisan'da hâtıra defterine şunları kaydediyordu: "... İzmir'i alamazlarsa Venizelos iktidardan düşecektir[39]." 21 Nisan tarihli "Üçler Şûra"sı toplantısında "Clemenceau Türkiye'yi mandaterliklere bölen ve yeni bir şemayı ihtiva eden bir haritayı ortaya çıkardı; bu haritada İtalya'ya İzmir bölgesindeki Yunan mandasından başka muazzam bir parçanın mandaterliği sağlanıyordu. Başkan Wilson: "İtalyanların tercübeleri yoktur ve bu topraklar üzerinde Yunanlılar gibi etnolojik bir hakka da malik değildir. Yunanlıların durumuna gelince biz yalnız onların kendi memleketlerinde refah içinde olmalarını arzu etmekteyiz[40]" demişti. Harp gemisi Caio Duilio'nun İzmir limanına gelişi (29. 4.) taşı yerinden oynattı. Bu geminin sayısını yediye çıkaran rivayetlere, aslı ve esası araştırılmadan inanıldı. Venizelos bir Yunan gemisinin gönderilmesine müsaade edilmesi için Lloyd George'dan bir ricada bulunmuş, Lloyd George da "Müttefik Devletlerin gemileri ve müşterek kuvvetleri gelinceye kadar beklemesini"[41] söylemişti. Lloyd George 3 Mayıs'ta manda taksimi meselesine temas ettiği zaman Wilson: "Almanya ile barış sözleşmesi tasdik edilinceye kadar, Cemiyeti Akvam faaliyette bulunmıyacağı için daha çok vakitleri olduğunu"[42] söyledi. General Wilson 5 Mayıs toplantısında askerî kıtalarla gemilerin hareketlerini işaret eden haritaları ortaya koyduğu zaman Lloyd George "Doğuda İtalyan hareketlerinin son derece şüpheli olduğunu... İtalyanların 1911 senesinde askerî kuvvetlerini Trablus'a (1911) fevkalâde gizli sevkettiğini hatırladığını, şimdi de Anadolu'ya buna benzer bir tarzda askerî sevkiyatta bulunacağı husunda vesveseler beslediğini... günün birinde İtalyanların Anadolu'yu zaptetmiş olduklarının görülebileceğini ve bir defa işgal ettikleri yerlerden dışarı atılmalarının güç olacağını söyledi. Türkiye'ye ait mandaterlikler meselesinin, bir komisyon gönderilmesi kararı yüzünden, şimdi halledilmesi mümkün olamıyacağı için *işgal kuvvetlerinin yeniden tevziine* ait ilk teklife yeniden dönmeyi düşünmekte idi. Birleşik Amerika Devletleri askerlerini İstanbul'a göndermeli ve

[38] Br. IV No. 434.

[39] Graves 196.

[40] US V 106.

[41] Ayn. yer. 422: 2. 5. 1919 tarihli celsesi.

[42] Ayn. yer. 460.

Ermenistan için kıtalar hazırlanmalı idi... Yurttaşları halihazırda katledilmekte olduklarından dolayı *Yunanlıların İzmir'i işgal etmelerine müsaade edilmeliydi*... orada onlara yardım edecek başka hiç kimse olmıyacaktı... (o) Türkiye'de işgal kuvvetleri meselesini İtalyanların Paris'e dönmelerinden önce... hattâ mümkünse o gün öğleden sonra... halledilmesini istiyordu;... eğer bu iş (onlarla) görüşülecekse, görüşmelere katılacaktı." Daha ertesi gün (6. 5.) teklifinin kabulünde ısrar eden Lloyd George: "Mösyö Venizelos'un Türkiye'deki yurttaşlarını himayesi altına almak için *iki veya üç tümen askerin İzmir'e yollanmasına müsaade* kararı verilmeliydi." Clemenceau ile Wilson da bu teklife mutabakatlerini bildirdiler; hattâ Wilson "bu firkaların hemen karaya çıkarılmalarını"da[43] istedi. Böylece neticesi çok ağır olacak bir karar bir iki dakika içinde alınmış oluyordu. Keyfiyetin kendisine Lloyd George tarafından bildirilmesi üzerine General Wilson "bunun gerçekleşmesinin bir diğer harbin başlaması demek olacağını, istizah yollu sorarak" bu meselede her iki devletin, hem İtalyanların hem de Türklerin, muhalefetine uğramak tehlikesi mevcut olduğunu, "bu iki hükümetin ikaz edilmeleri lâzım geldiğini" söylemek suretiyle bizzat uyarmada bulundu." Öteki ise bundan bir tehlike görmüyordu[44]. Şimdi artık meselenin sırf kuvveden fiile çıkması için gereken tedbirlerin alınması bahis konusu idi. Öğleden sonra (6. 5.) müttefik generaller "Yunan kıtalarının derhal İzmir'e gönderilerek bu şehrin *sırf Yunan kuvvetleri tarafından* işgal edilmeleri" hakkındaki "Yüksek Şûra"nın kararı üzerinde Venizelos'la görüştüler ve şu kanaate vardılar: "Böyle bir hareketin mütareke şartlariyle karşılanıp karşılanmıyacağına emin bulunmadıkları cihetle İtalya ve Türkiye hükümetleri keyfiyetten haberdar edilmeliydi." Bu görüşmeye 7 Mayıs'ta "Üç Büyükler"le devam edildi. Venizelos "30 000 İzmirli Rumun (?) İzmir şehrinde Türkler tarafından tehdit edildiklerini" iddia ettiği zaman, Başkan Wilson, bunun "onları himaye için kuvvetli bir sebep teşkil ettiğini" kabul etti. (Yunan kıtalarının) bir Yunanlının kumandası altında "bir müttefik kuvveti teşkil ettiği" kararı verildi. Venizelos Türklere keyfiyetin ancak karaya asker çıkarmadan az önce bildirilmesini teklif etti; çünkü Türkleri çok iyi tanıyordu. Kendilerine uyarmada bulunulmadığı takdirde olaylara

[43] Ayn. yer. 465, 484; Br. I 83, n. 8.
[44] Callwell II 187.

hemen takaddüm eden devre hariç, hiçbir mukavemette bulunmıyacaklardı, öyle sanmakta idi, mamafih ne de olsa azçok tehlikenin gene de mevcut olduğunu söyledi. Wilson ona hak verdi: "Gizliliğin büyük önemi hususunda Amiral Calthorpe uyarılmalıydı [45]". Sonino; 8 Mayıs'ta General Wilson'la Kafkasya'daki kıtalar hakkında konuştuğu sırada İzmir kararından henüz haberli değildi. General hâtıra defterinde şunu kaydetmişti: "Bir dost ve müttefika karşı kötü bir davranış" [46]. 10 Mayıs'taki son görüşmede [47] Venizelos; nasıl "Türklere karaya asker çıkarmadan ancak 12 saat önce haber verilmesine ehemmiyet vermişse öylece Amiral Calthorpe'un da, özellikle Müttefiklerin Ege Orduları Başkumandanı sıfatiyle, İzmire gitmesinin önemi üzerinde durmaktadır... İstihkâmların müttefik kuvvetlere teslimi mütareke hükümlerince harekâtın icrasından 36 saat önce Türklerden istenecekti; müttefik kuvvetlerinin vasıl olmak üzere oldukları da 24 saat sonra bildirilecekti." Buna göre şu kararlara varıldı: [48] "1 — 12 Mayıs'ta (Orlando) yapılacak harekâttan haberdar edilecek, o da İzmir'de Amiral Calthorpe'un emrine bir İtalyan bahriye subayı tayin edecek. 2 — Deniz yüzbaşısı Fuller Amiral Calthorpe'a talimat verilebilmesi için Britanya Amirallik Dairesi ile irtibat kuracak: a) İtalyan gemilerinin İzmirde bulunuşu bakımından Amiral Calthorpe'un İzmir'de bütün askerî hareketlerde, yani bu hareketlerin başında ve devamı sırasında hazır olması çok arzuya şayandır;... c) Sforza'ya 12 Mayıs öğleden sonra bilgi verilecek; d) Amiral Calthorpe Türklere yapılacak aşağıdaki tebliğleri Amiral Amet ile birlikte tertip ve tanzim edecek: I) Yunan kıtalarının İzmir'e çıkmaları mukarrer zamandan 36 saat önce İzmir istihkâmlarının müttefik müfrezelerine teslim edilmesi gerektiği İstanbul Türklerine tebliğ edilecek; II) Müttefik kıtalarının; Yunan kıtalarının İzmir'e çıkmaları mukarrer olan zamandan 12 saat önce, mütareke hükümleri ile hemahenk olarak İzmir'e girecekleri ve buna, İzmir civarında vukuu bildirilen karışıklıklardan dolayı karar verilmiş olduğu İstanbul Türklerine bildirilecek. İstihkâmları teslim almak üzere karaya çıkacak müfreze tamamiyle Fransızlardan mürekkep olacak ve böylece milliyetler arasındaki anlaşmazlık önlenecektir..." Ge-

[45] US V 501.
[46] Callwell II 191.
[47] US V 553.
[48] Ayn. yer. 557.

neral Wilson 10 Mayıs'ta bu hususta hâtıra defterine şunları kaydediyordu: "Bütün bunlar çılgınca ve kötü şeyler ... Venizelos bu üç Smokinli (yani Devlet adamı)yi kendi emellerine alet etmektedir... Bliss, Le Bon, Fuller ve ben... saçma bir iş yapmakta olduğumuzda ittifak etmiş bulunuyoruz[49]". Clemenceau Orlando'nun da katıldığı 12 Mayıs toplantısında demişti ki: "Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmaları için bizden müsaade istediler, biz de buna razı olduk. Ortada *İzmir'le ilgili bir bölünme* yoktur; fakat biz yakın zamanlarda eşine bir hayli raslanan insan kırımından Yunanlıların ırkdaşlarını koruyabilmelerini istiyorduk". Wilson bunu şöyle tashih etmekte idi: "... asıl telkin Yunanlılardan gelmiş değildi; Yunan kıtalarının karaya çıkmalarını Yüksek Şûra insan kırımını önlemek için telkin etti..." Sonnino ile istişare eden Orlando öğleden sonra muvafakatini vermekle beraber "Büyük Devletlere ait kıtaların İzmir'in akıbetine ait nihaî karara kadar kıyıda tutulmalarını" teklif etti. Üçler; müttefik işgal kuvvetlerinin sayıca birbirlerinden nispetsiz ölçüde farklı oluşlarından dolayı bu teklifi reddettiler, fakat *bir İtalyan müfrezesinin katılmasında* anlaştılar. Ray Stannard Baker bütün bu işlerin Konferans'ın en kepazece entrikası olduğunu söyleyerek: "Çok kirli bir iş, fakat İtalyan plânı buna sebep oldu[50]" demektedir. Acaba doğru mu? İzmir'e bir İtalyan çıkarmasının tasarlanıp tasarlanmadığı Foreign Office'in dosyalarından anlaşılamıyor; acaba Roma'da henüz neşredilmemiş olan dosyalar günün birinde bu noktayı aydınlatacak mıdır ?

Balfour 7 Mayıs'ta Calthorpe'un şu telgrafı aldığını Foreign Office'e bildiriyor: "Son derece gizli: Üçler Meclisi İzmir'e bir Yunan kuvveti göndermeyi kararlaştırdı. İlk kısım bir fırka olacak, onu iki fırka daha takip edecek. Bilhassa şimdi tam bir gizliliğin muhafaza edilmesi hususunda bu Meclis çok endişelidir. Meselenin deniz safhası hakkında Amirallik Dairesi size talimat gönderecektir". Tasarlanan karaya asker çıkarmanın tafsilâtı hakkında Paris'ten 11.5.'te bir rapor daha geldi, fakat Amiralliğin talimatı değil. Bu talimat doğrudan doğruya Calthorpe'a gönderilmişti, fakat görünüşe göre Foreign Office için bir sureti mevcut değildir. Bunu, Webb'in 14 Mayıs'ta verdiği notadaki Kidston'un derkenarı göstermektedir: "Öyle gö-

[49] Ayn. yer. 570, 577.
[50] Baker II 192 v. dd.; Lloyd George 1250.

rülüyor ki Yüksek Komiser talimatı doğrudan doğruya Paris'teki Yüksek Meclis'ten almıştır. Bu hususta kendisine bilgi verilmedi". Calthorpe 12 Mayıs'ta meslekdaşları Defrance ile Sforza'ya[51] keyfiyeti bildirdikten sonra amiral gemisi Iron Duke zırhlısı ile İzmir'e hareket edip[52] 13 öğleden sonra da oraya vardı. Hemen o saat Commodore Fitzmaurice, Visamiral Duvauroux, Yüzbaşı (Captain) Magliano, Captain Dayton ve Captain Mavroudis ile bir konferans akdetti. Konferansta, Fransızların Foça topcu birliğini, İtalyanların Karaburun'u, İngilizlerin Kösten Adası'nı ve Yunanlıların da Sancakkalesi'ni eşit kuvvetlerle (aşağı yukarı 120 şer kişi) işgal etmeleri kararlaştırıldı. Calthorpe daha sonra "İzmir'in askerî kontrolünü teslim almak üzere" bir Yunan tümeninin 15 Mayıs'ta karaya çıkmasından bahsettiği zaman J. H. Dayton (U. S. S. Arizona); "Amerika, Britanya, Fransa ve İtalya işgal kuvvetlerinin çarşamba günü (14. 5) bu şehri teslim almalarını ve perşembe günü de (15. 5) Yunan kıtalarına devretmelerini" teklif ettiyse de bu teklif kabul edilmedi.[53]

Hemen her gün yeni gelen yabancı harp gemileri dolayısiyle[54] İzmir'de huzursuzluk Mayıs başından bu yana artmakta devam ediyordu. Ian Smith'in temsilcisi A. B. Johnston 6 Mayıs'ta, İtalyanların Antalya'ya v.b. asker çıkarması yüzünden Türklerin huzursuzlandıklarını bildiriyordu: "Yunanlıların Anadolu'ya yayılmaları korkusu Türkler arasında yeniden canlanıp da onları İtalyanlarla bir araya getirmedikçe... öyle mütalâa ediyorum ki... İtalya, Yunan isteklerine muhalefeti dolayısiyle kazandıklarından çok daha fazlasını kaybedecektir[55]." Vali İzzet bu makama tayinine ait İradeyi Calthorpe'un vekili James Morgan'a okuduktan sonra, 8 Mayıs'ta "Umumî asayiş ve adalet rejimini tesis için çalışacağını, ancak (Türkiye'nin) bazı kısımlarının Yunanlılara verilmesinden endişe etmekte olduğunu... böyle bir şey olacak olursa... sürekli karışık-

[51] Sforza, Les Bâtisseurs de l'Europe moderne (1931), 349. Farklı olarak Aldrovandi 330: 8. 5. tarihinde olduğunu söylüyor, fakat muhtemel değildir.

[52] Amiralliğe gönderilen 20. 5. 1919 tarihli rapor.

[53] R. L. Berry' (U. S. S. Manley)in 18. 5. 1919 tarihli raporu.

[54] Aldrovandi 328 göre (C. Duilio hariç) yalnız "Piemonte"; krş. US V 570: Orlando 12. 5. 1919 celsesinde: "Only two ships - yalnız iki gemi".

[55] 17. 5. 1919 tarihli Webb'in raporu (ilişik olarak: Abdürrahim Efendi'nin 1. 5. 1919 tarihli İzmir nutku.)

lıkların ortaya çıkacağını" söyleyerek kehanette bulundu[56]. Morgan 10 Mayıs'ta bunları tekrarladı: "Amerikan Amiral'i Bristol bugün geldi[57]. Rum halkı sakin, fakat Yunan kıtalarının geleceğini sezinlemektedirler[58]. Ayni gün Charles Vellay ilk defa eski "Ionia"nın ihyasından bir yazısında bahsediyor: "Yunanistan'ın Denizli Sancağı hariç olmak üzere, bütün Aydın Vilâyetinin tümünü ilhak etmek istemekte olduğu bilinmektedir[59]." Cami 13 Mayıs tarihli bir telgrafta[60] "İzmir Osmanlı Müdafaai Hukuk Cemiyeti"nin 17 Mart tarihli kararı gereğince İtalyan kuvvetlerinin karaya asker çıkarmasını protesto ettikten sonra şunları ilâve etmişti: "Cemiyet (vilâyetin) kuzey kısmının başka bir kuvvet tarafından tehdit edildiğini endişe ile görmekte ve bu kuvvetin buralarda benzeri hareketlerde bulunmasından korkmaktadır. Türk milleti burada yoğun halde olup yüzde seksen gibi kahir bir çoğunluk teşkil etmektedir; yabancı tahakkümünü reddetmek ve Wilson prensipine bağlı kalmak hususundaki sarsılmaz kararını muhtelif vesilelerle ifade etmiş bulunmaktadır."

Calthorpe'un emriyle Mr. James Morgan Valiye, Yarbay Smith ise Ali Nadir Paşa'ya 14 Mayıs'ta saat 9 da ilk notayı[61] –aynı mealde ikinci bir notayı da Webb İstanbul'da saat 11de Sadrıâzam'a iade etmişti– verdikleri sırada durum böyle idi. Webb bu hususta şu raporu gönderdi: "Meslekdaşım Defrance talimat almadığı için[62] notayı tek başıma verecektim. Bu sebepten meselede Müttefiklerin Yüksek Meclis'in emriyle hareket ettikleri üzerinde dikkatle durmak hususuna itina gösterdim. Bununla beraber Yunan işlerinin tümü ile istilzam ettiği hususlar hakkındaki tenkit ve muahazelerin Kırallık Hükümetinin hissesine düşen miktarını da peşinen benimsedim. Ancak teşebbüsün geniş tutulmuş olmasına bakarak kaderin bu memlekete reva gördüğü en kötü hususları bütün genişliğiyle bildirmek bana münasip görünüyor. Tam darbenin ansızın vurulmasının, birbirini

[56] Webb'in 20.5. 1919 tarihli raporu.

[57] Bristol 12. 5. 1919 da İstanbul'a geri döndü.

[58] Calthorpe'un raporu: 11. 5. 1919.

[59] Le Temps 10. 5. 1919.

[60] Webb'in raporu: 15. 5. 1919.

[61] Metin (tercüme) (Atman)da 4 ve HTVD 895.

[62] Amet aldığı emir üzerine 12. 5. de İstanbul'a döndü. Calthorpe ona yolda rastladı (20. 5. 1919 tarihli rapor).

kovalayan ardarda sarsıntılardan muhtemelen daha az karışıklıklara götüreceğini anlamaktayım."

Üçler Meclisinin 10 Mayıs kararından hayret edilecek derecede farklı başka yeni ayrılıkların mevcudiyeti Foreign Office'in dosyalarından meydana çıkmaktadır. Ayın ondördünde Damat Ferid'e sadece "istihkâmların" işgal edileceği bildirilmiş, fakat İzmir şehrinin işgalinden malûmat verilmemişti. Webb gece yarısından biraz sonra şu telgrafı çekti: "Sadrıâzam bugün öğleden sonra İzmir hareketinin kendisine daha bir takım felâketlerin başlangıcı ve İmparatorluğun kat'î parçalanması gibi geldiğini bana bildirdi; o sırf Sultan ile şahsî münasebetleri ve ona karşı duyduğu derin saygı yüzünden ve sevgisinden dolayı istifayı düşünmek istememektedir[63]. Yunan işgalini öğrendiği zaman istifa edip çekilmesinin çok muhtemel olduğu düşüncesini taşıyorum... Yunan Yüksek Komiseri nezdinde teşebbüste bulunarak her ne suretle olursa olsun nümayişlere mani olunması lüzumuna dair tenbih ve ihtarlarda bulunacağım." Bu türlü nümayişler, Venizelos'un "Dörtler Meclisi'nin müttefikan verdiği karar"ı bildiren telgrafı geldiği 14. tarihinde Atina'da yapıldı.[64] İstanbul hükümetinin -İzmir'den gelen bütün uyarmalara rağmen- ayın 14üne kadar hiçbir şeyden haberli olmadığı, Şakir Paşa'nın Ali Nadir Paşa'ya 12 Mayıs'ta[65] "Her türlü silâh, cephane ve üniformanın şahıslar veya heyetler tarafından Osmanlı memleketine sokulması yasak" edildiğine dair gönderdiği emirden anlaşılmaktadır; oysa ki, İzmir'in kaderi bu sırada (Iron Duke) zırhlısında kararara bağlanmış bulunuyordu. Calthorpe bu hususta şu raporu verdi:

"Vali beni ziyaret etmek istedi. Onu güvertede öğleden sonra kabul ettim. Kendisini olağanüstü bir telâş içinde buldum. İzmir işgalinin (... Yunanlılar tarafından)... vukubulmak üzere olduğu.. şüphesinden doğan endişeden olacak... Bunun Türk halkı üzerinde çok kötü tesir yapacağından korkuyordu. Ona, sadece, müttefikler neye karar verirlerse versinler halkı teskin için elden gelen her şeyin yapılması beklendiğini hususî bir mülâhaza olarak bildirdim. O da bana aynı niyette olduğunu temin etti." (Filhakika İzzet basın

[63] Türkgeldi II 208.

[64] 14. 5. 1919 tarihli Granville'in raporu.

[65] TİH I 140.

vasıtasiyle teskin edici haberler yayımladı[66]). "14 Mayıs öğleden sonra saat 7 de ikinci konferans... yapıldı. Bu konferansta benim mahallî hükümete İzmir'in Yunan kıtaları tarafından işgal edilmesi kararına varıldığını ilân etmem ... Bu karara ait nota bir önceki tebliğin yapıldığı tarzda, takriben öğleden sonra saat 10 da Valiye ve Türk Kumandam'na verildi. Nota metni Türkleri tabiatiyle derinden müteessir ettiği gibi zaman zaman da dayanılmaz derecede acı gelmiştir." *Barut fıçısına atılan kıvılcım* mahiyetinde olan bu nota metni şöyledir:[67] "14 Mayıs 1919. Ekselâns! 1 - Müttefik Devletlerin Hükümetleri ile Türkiye arasında akdedilen mütarekenin 7. maddesine dayanılarak İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgaline karar verilmiş olduğunu tebliğe memurum. 2 — İşbu karar Osmanlı Hükümetine bildirilmiştir. 3 — Bu askerî kafilenin yarın 15 Mayısta mahallî saat ile 8 de İzmir'e varması beklenmektedir. Karaya çıkarma derhal başlıyacaktır. Yunan deniz müfrezesi rıhtım ile rıhtımın yanaşılacak kısımlarını ihraç hazırlığı için saat 7 de işgal edecektir. 4 — Türk kıtalarının ; yarın sabah Yunan askerî makamlarının kendilerini ilgilendiren isteklerini bildirinceye kadar kışlalarında kalmalarını, -çıkması muhtemel esef verici bir hâdiseyi önlemek maksadiyle-, dilerim. Gümrük ile Punta yakınlarına yerleştirilmiş olan Türk kıtaları saat 7 de merkezî kışlada toplanmış bulunacaklardır. 5 — Bu yolda çıkacak bir vakanın İzmir'le etraf sancak ve kazalarında heyecan ve asayişsizlik yaratabileceğini ekselansları pek iyi bilirler; binaenaleyh sükûnu devam ettirmek için idareniz altında bulunan bütün vasıtaları kullanmanız mutlak lüzumu üzerinde kemali chemmiyet ve ısrar ile durmaktayım. Telgrafhane, memleket içinc heyecanı mucip mahiyette haberlerin gönderilmesini önlemek maksadiyle yarın sabah erkenden Britanya askerleri tarafından işgal edilmiş bulunacaktır. Türkçe resmî telgraflar sansür memuruna teslim edildiği takdirde Hükümete gönderilmekten menedilmeyecektir. 6 — Şimdi limanda bulunan kudretli müttefik devletler donanmasının ayak bağına güvenim vardır".

[66] "Islahat" 14. akşamı; "Köylü" 15. sabahleyin (TİH II 1, 50, 52; Aydemir II 67; Bayur 337; Coşar 257). "Anadolu" ve "Duygu"yu İzzet 12. 5. de yasak etmişti (Hâdisat ve Sabah 15. 5. 1919).

[67] Metnin özeti : (Atman) 5, 12; HTVD 895; TİH II 1, 53.

Hükümet ve millet bu notaya karşı nasıl bir mukabelede bulunmuştur? "İşgalde İtilâf müfrezelerine gereken kolaylıklar"ın gösterilmesini, bu ilk notanın tebliği üzerine bütün kıtalara emreden Ali Nadir Paşa Yunanlıların karaya asker çıkaracaklarına dair üstüste duyduğu rivayetleri Şakir Paşa'ya bildirdiği zaman Paşadan: "Bu gibi şayialara ehemmiyet vermeyiniz" cevabını almıştı. Bu zat; Mavroudis, öğleden sonra saat dörde doğru Venizelos'un "Asırlarca beklenen emelimiz tahakkuk etmiştir... Yunanistan asayişi temin etmek için, İzmir'in işgaline davet olunmuştur... diğer unsurlar aleyhine müteveccih olmıyacağına... eminim" mealindeki Paris'ten aldığı bir haberi Ortodoks Başkilisesinde okuduğu zaman bu fikrinden caydırılamamıştır. Ali Nadir Paşa, gece saat 1 de ikinci notanın muhteviyatını İstanbul'a bilirdiği zaman da Şakir'den cevap almadı[68]. İzzet için de öyle olmuştu; Damat Ferit ona verdiği cevapta Vekiller Heyeti'ne bir karar vermesi için ricada bulunmadan evvel bir direktif veremiyecekti. İzzet de kendiliğinden Calthorpe'a ricada bulunmuş: "Şehrin Yunan askerleri tarafından değil, tercihan Müttefik müfrezeleri tarafından işgal edilmesini istemiş, bu işgalin ise ilhak mânasına gelip gelmeyeceğinin cevaben bildirilmesi hususunda ısrarda bulunmuştu... Yunan işgali kendileri için hakaret ve zulüm mânasına gelecekti". İzzet sabahleyin saat 5.30 da (15.5) Calthorpe'a şu aşağıdaki mektubu gönderdi: "... akşam saat 9.30 (Mr. Morgan) ve Yarbay Smith bana ikinci mektubunuzu getirdiler; şu ana kadar,... Bâbıâlî'den talimat mahiyetinde hiçbir şey almadım. Buna binaen Ekselânsımzın ikinci mektuplarındaki isteklerinize karşı protesto etmek gibi üzücü bir zaruretin tesiri altındayım. Bununla beraber Ekselânsınızın isteklerini mütareke şartnamesinin 7. bendine istinat ettirdikleri gibi... mektubunuzun muvakkat askerî mahiyet taşıdığı mânasını çıkarıyorum... Aydın Valisi Ahmed İzzet"[69].

Morgan'la Smith vali konağından çıktıkları zaman dışarda bekleyen büyük bir kalabalık tarafından çevrildi; bunlar ricada bulunmak istediklerini söylediler ve bir genç emekli subay İngilizce şunları söyledi:— "*Büyük bir millet olduğumuzu ve ölmediğimizi size bildirmek istiyorum. Uykuda gibi gözüküyorsak da uğraş içinde bulunuyoruz.*

[68] TİH II 1, 48 - 53.

[69] Morgan'ın raporu: 20. 5.; 12. 6. da Calthorpe tarafından Londra'ya havale edilmiştir.

İngiltere büyük bir İslâm devletidir ve büyük bir Devlet olduğu için de İzmir'e Yunanlıların girmelerini önliyecek kudrete malikti. Size şunu bildirmek isteriz ki, olsa olsa büyük bir devletin hükmü altında kalabiliriz, ama memleketimizin halihazırda olduğu gibi tasarruf edilmesine tahammül edemeyiz. Ölmedik; bir takım karışıklıklar olacak. Biz ölebiliriz, fakat başkaları da beraber ölecektir[70]." Kâzım (Özalp) birkaç genç subayla görüşürken aynı düşünceyi daha müsbet bir şekilde ifade etmişti: "*Mukavemet edilmelidir, silâhlı olan silâhını alsın, asker, jandarma ne varsa tepelere çıkıp muharebe edelim. Ben beraber bulunurum*[71]". *İstiklâl Muharebesi* bu davetten doğmuştur. "İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" derhal bir "Reddi İlhak" komitesi teşkil ederek iki değişik el ilânı ile Yahudi maşatlığında halkı mitinge davet etti[72]. Özalp haklı olarak: "Bu hareket miting mahiyetini aşmadı... kararını fiile çeviremedi" diye yazmaktadır[73]; bununla beraber ertesi gün öğle üzeri bir efzon neferine ilk kurşunun sıkılmasına varan umumî heyecanı yaratmakta amil oldu. "*İzmir elden gidiyor*"[74] mealindeki telgrafların gönderilmesi daha da mühim oldu. "Hâdisat" gazetesi bu telgrafı 19 Mayıs günü 139 sayısında tam metin olarak neşretti: "Bilûmum vilâyet, sancak, kaza, nahiye Belediye Riyasetlerine. İzmir ve havalisi Yunana ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihî gününü yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingler, telgraflarla her yere başvurun ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız. Vekar ve sükûneti son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz. 14 Mayıs. Reddi İlhak Heyet-i Milliyesi". Cami ve Hacı Hasan Paşa (İzmir

[70] 20. 5. 1919 tarihli Calthorpe'un raporu.

[71] Vakit 28. 1. 1922; Apak 17.

[72] Komite "Anadolu" gazetesi idarehanesinde kuruldu (Coşar 8); Çağrıları muhtemelen Haydar Rüştü (Öktem) kaleme almıştı: 1) Uzunca metin: Karal T. C. Cumhuriyeti (1945), 16 (Faksimile), 20; Tunaya 493; Toynbee 392 (hatalı); 2) Daha kısa metin 20. 5. 1919 tarihli Calthorpe'un raporuna ilişik olarak "Kötü muamele gören Türk! Memleketin Yunanlılara veriliyor. Tepeden inme haksızlığa karşı protesto ve reddetmek için sesini yükselt! Bu gece bütün Müslümanlarla Türk dostları Yahudi maşatlığında toplanacaklar. Mümkünse çocuklarınızı alıp geliniz. Bu sizin son vazifenizdir. Orada bulunmayı ihmal etmeyiniz, ey kötü muameleye maruz kalan Türk! İzmir, 1/14 Mayıs, 1919."

[73] Krş. N. I 2.

[74] Apak 17 de (Özalp'a göre) böyle ve Tütenk 6; Karabekir 27'de noksan ve bozuk olduğu aşikâr; krş. HTVD 880, 894, 896; TİH II 1, 63.

Belediye Reisi) taraflarından yazılmış olması muhtemel bulunan telgraf olağanüstü bir tesir yaptı. Colonel Smith şu raporu veriyordu: "Sabah saat iki, Mayıs 15'te Yunanlıların karaya asker çıkaracakları haberi Türkler arasında duyuldu. *Haber kudurmuş bir alev gibi yayıldı*" [75]. Calthorpe'a birkaç gün içinde 675 yerden şahsı adına protesto telgrafları yağdı [76].

14 Mayıs akşamı Calthorpe; tam o sırada gelen Albay Zafiriou ile Yunanlı deniz subayı Mavroudis'i kabul ettiği zaman, bu son derecede nazik durum karşısında azamî itidal ve ölçü dairesinde hareket edilmesi için her ikisine de büyük bir ehemmiyetle tavsiyede bulundu ise de... ne yazık ki, bunlar onun bu nasihatini dinlemediler. Ertesi sabah saat 8'de ilk kıtalar karaya çıktığı zaman, ondan önce ayın 13 ünde Zafiriou tarafından kaleme alınan: "Askerlerin dinî inanışlara, âdap ve geleneklere saygılı davranacağına herkes emin olsun!" [77] mealindeki tebliğ okundu; ama bu tebliga riayet edilecek yerde Metropolit Chrysostomos'un askerleri takdis etmesi çok elîm tesir yaptı. Askerler evel emirde sevinçlerinden zıplayıp sıçradıktan sonra şehir sokaklarından yürüyüşe geçtiler: "Askerî, sivil ve dinî Yunan makamlarınca kalabalığı teskin etmeye teşebbüs bile edilmedi. Askerlerin geçtiği yerlerde yığılı olan Rum kalabalığı Türk halkının öfkesini tahrik edecek tavırlar takındılar" [78]. Eğer zayıf müttefik kuvvetleri; askerlik bakımından hiçbir mâna ifade etmeyen istihkâmların bir gün öncekî işgali yerine, bu kuvvetler, Vali İzzet'in Calthorpe'a yazdığı ilk mektupta teklif ettiği gibi, polis ve jandarmayı takviyede kullanılmış olsaydı, belki de, bu halin önüne geçmek mümkün olabilirdi [79]. Hulâsa işin sonu felâket oldu. "Hukuku Beşer" gazetesinin yazı işleri müdürü Osman Nevres (takma adı: Hasan Tahsin Recep)in, Yunan Efzon alayının önünde yürüyen bayrakdarı vurması [80] Türk halkını sarmış olan korkunç öfkenin

[75] Dayton (U. S. S. Arizona)'un raporu 18. 5. 1919 da Bristol'e gönderilmiş.

[76] 29. 5. 1919 tarihli Calthorpe raporu; krş. H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference (1924), VI 46: "... Yunan askerinin karaya çıkması Türk halkı üzerinde baştan başa şok tesiri yaptı ve Anadolu'nun her tarafına yayıldı... Harp etmek arzusu yeniden kabardı".

[77] TİH II 1, 55; krş. 45; Karacebe 77.

[78] Bristol raporu No. 9; Pace 193.

[79] 20. 5. 1919 tarihli Morgan raporuna ilişikler.

[80] Coşar 6 - 8; Gökbilgin I 87; YT I 199.

boşalması için verilen işaret oldu. Şimdi artık görülmemiş zalimane bir mücadele başlayacaktı. Tek suçları sırf feslerini başlarından çıkarmayıp "yaşasın Venizelos" dememek olan pek çok Türk öldürüldü. Yağma ve insan kırımı ertesi gün de devam etti. Telgraf yasağına rağmen haber bütün Türkiye'ye bir şimşek hıziyle yayıldı[81]. Calthorpe bu haberi duyunca müdahalede bulundu. Mesul subayları ağır sekilde azarladı. Bunun üzerine Zafiriou 16 ve 19 Mayıs tarihlerinde, Rumların "her türlü kin ve intikam ifade eden hareketlerden kaçınması ve bütün dinlere karşı gerekli mutlak saygının gösterilmesi" lüzumunu ilân etti. Bir Yunan mahkemesi derhal birçok ölüm cezası verdi ve cezalar hemen yerine getirildi. Ama ne çare ki, felâket bir kere vukubulmuştu.

İstanbul'da 15 ve 16 Mayıs'ta halk Damat Ferid'in haberleri yasak etmesi sayesinde henüz sakin bulunuyordu. Kendisi ise şaşkına dönmüştü. 15 Mayıs'ta Webb'e verdiği bir notada[82]: "Yunan kıtaları İzmir istihkâmlarını işgal edecekleri yerde (14 tarihli nota) İzmir valisinin ... müteaddit telgraflarına göre İzmir şehrine girmiş bulunmaktadır. Osmanlı Hükümeti itilâf ordularının bir işgali için Paris konferansının kararma muhalefette bulunmıyacaktır; ama bir Helen işgaline asla razı olmayacaktır... Osmanlı milleti; vaktiyle eski hemşehrilerine göstermiş oldukları alicenapca hareketlere aynı duygularla mukabele görmemelerinden dolayı ümitsizliğe doğru itilmektedir. Binaenaleyh ne Osmanlı Hükümeti, ne de Osmanlı milleti İmparatorluğun en önemli şehirlerinden birinin işgalinin kesin bir mahiyet almasını biran için bile kabul edemez...". Fakat hükümet aynı zamanda Dahiliye Nazırı Mehmet Ali vasıtasiyle bütün vilâyetlere birer telgraf göndererek halkı sükûnete davet etti[83]. Webb 16 Mayıs'ta "memleketin her tarafından hadsiz hesapsız protesto telgrafları aldığını, umumî efkârın her tarafta galeyana gelmiş göründüğünü" bildirdi. Nihayet gazetelerin İzmir hakkında haberler yaymasına müsaade edildiği zaman[84] İstanbul'da da fırtınalar koptu. Webb'in 19 Mayıs tarihli raporunda "Müslümanların duyguları burada İmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı hızla tebellür etmek-

[81] Bristol No. 12 - 17; Ali Nadir'in 20.5. tarihli raporu (Atman) da 12.

[82] Reşat Nuri tarafından kaleme alınmış (Söylemezoğlu 96); TV 3553.

[83] TV 3550; "L' Entente" 16. 5.; Atay 120 (M. Ali M. Kemal'e: Allah Allah, ne küstahlık ! Yunanlılar İzmir'e çıkıyor.)

[84] Gözleriyle ilk gören şahit Vakıt'ta 19. 5. 1919.

tedir... Halkın duygularını barışla ifade etmesini zorla engellemek için bir teşebbüste bulunulmuş değildir". Şimdi "Türk Ocağı" da umumî nümayişler tertip edebilirdi. Bu mitinglerin en büyüğü ve en tesirlisi 23 Mayıs'ta Sultan Ahmed meydanında yapıldı[85]. Calthorpe 31'den sonra İstanbul'da ve civarında miting yapılmaması için hükümetten temennide bulundu[86]; ancak heyecan Dolmabahçe sarayına kadar sirayet etmişti. 19 Mayıs'ta bir "millî" birlik kabinesi toplayan Damat Ferit bir beyanname neşrederek "Padişah'ın yüreğinin (ıztıraptan) sarsıldığını" halka ilân etti. Kendisine gelince; âdi bir nefer gibi vazifesini yapmağa hazırdı[87]. 26 Mayıs Saltanat Şûrasında Galip Kemali[88] "Avrupa'ya anlatılmalıdır ki, harbe girdiğimiz andan itibaren hakkımızda verilmiş olan kararlar insafsızca tatbik edilmek istendiği takdirde bu memleket bir tek vücut gibi isyan edecektir" sözlerini hiçbir maniaya uğramadan söyleyebilmişti.

12 Mayıs'ta "Üç Büyükler" (İzmir'e) karaya asker çıkarmanın barış sözleşmesindeki İzmir'e ait nihaî hükümleri aslâ ihlâl etmediği hususunda Orlando'ya teminatta bulunmuştu. Fakat daha ertesi gün Wilson: "İzmir'le civarının; Yunan-Arnavut Komisyonu raporunda teklif edildiği gibi, Yunanistan'ın mutlak hâkimiyeti altında birleştirilmesi, ayrıca Mösyö Venizelos'un istediği toprakların da Yunanistan mandasına terkedilmesi... dağların batı sathı maili dahil olduğu halde... bütün bu havalinin Yunan mandasına bırakılması" fikrinde olduğunu söyledi. Lloyd George yalnız Müslüman halkın çok vahşice davranmasından korktuğunu ve Yunanlıların bu halkı idare edebileceğinden şüphe ettiğini beyan etti. "Üçler" 14 Mayıs'ta Lloyd George'un sakıncalarına rağmen İzmir ve Ayvalık limanlarının ve haritada kırmızı çizgi ile işaret edildiği veçhile hâkim Rum unsurunu ihtiva eden yerlerin... Yunanistan'ın mutlak hâkimiyeti altında tutulmasına[89] karar verdi. Curzon bunu öğrenip de İzmir'de geçen olaylar hakkındaki ilk raporları aldığı zaman, 18 Mayıs'ta... kabinenin diğer üyeleri ile birlikte dehşet ve infial içinde Paris'e geçti... (Bir toplandıta) ertesi günü Yunanlılara Anadolu'da bir

[85] Alemdar ve Sabah 24. 5.; Arıburnu 37 (Cuma); Gökbilgin I 89; Pech 57; Türkgeldi II 215; (Adıvar) 30, 33 (6. 6. değil !); YT I 166.

[86] Calthorpe 22.5 de İzmir'den İstanbul'a dönmüştü.

[87] TV 3553.

[88] Söylemezoğlu 130.

[89] US V 577-586, 622.

bölge tesisine müsaade edilmesi kararma karşı hoşnutsuzluğunu ifade etti; ancak şimdiki halde asker ihracı bir olupbitti olduğuna göre bundan geri dönmenin de güç olacağım teslim ve kabul etti. Yalnız Yunanlılara, kendi öz kaynaklariyle müdafaa edebileceği miktardan fazla toprak işgal etmelerine müsaade edilmemesi üzerinde ısrar etti [90]. Churchill şunları yazıyordu: [91] "Bu meşum olayı Paris'te güzel bir öğleden sonra nasıl bir dehşet ve şaşkınlık içinde duyduğumu pek iyi hatırlamaktayım. Bunun Britanya Genel Kurmayı üzerinde hasıl ettiği şaşkınlığın şahsî görüşüme tesir ettiğine şüphe yok... Kaynaklarımızın mahdut oluşu karşısında pek çok yeni yeni tehlikeleri davet eden bu kötü hareketin yapılmasındaki tedbirsizliğin makul görülmesi de mümkün değildir." Robert Vansittart İzmir'den gelen bir rapor üzerine şu mülâhazada bulunuyordu: "... İzmir'de de vukuatta mubalağa varsa aşırı harekete müsaade edilmesiyle... korkunç bir maceraya yol açılmış oldu. İlerisi için hayırlı bir şey kazanılmıyorsa, terki daha iyidir. Aydın Vilâyeti'nin Türk çoğunluğu, nefret ve istihkarla baktıkları bir azınlığın idaresine aslâ girmiyeceklerdir... Sonuçlar bizim için o kadar ciddidir ki, gerekirse Mr. Armitage Smith'in fikir olarak ortaya attığı veçhile Avrupa'da Çatalca hattına kadar olan yerlerden daha fazla toprak vermek –Curzon teklifi– suretiyle, bu olmazsa, İzmir şehrine inhisar ettirmek mukabi'inde Yunanlıların Aydın Vilâyeti'nden çıkarılmaları için vaktin çok geç olup olmadığım sormak cesaretinde bulunuyorum.. Kendilerine görev verilen Yunanlılar altından çıkamıyacakları bir işi üzerlerine alırlar.. biz onları kendi imkânlarını aşmakta teşci edersek, bellerini kırabiliriz".

Ne uzağı görüş kudreti! Daha sonra kendi otobiyografisinde şöyle yazmaktadır [92]: "Lloyd George bir saygılı tilki olan Venizelos... tarafından aldatıldı... Yunanlıları Levant'da Britanya ticarî menfaatlerinin ortasına sokuvermek cidden akılsızca bir iş olmuştu. Türklerin en son 1897'de dayak attıkları Yunanlılara karşı Türklerin istihkar duygularını uyandırmakla herhalde hatalı hareket ettik." Harold Nicolson, Lloyd George'un Yunanlıları tek başına İzmir'e musallat ettiği masalını çürütmektedir: "Gerçi askerî uzmanların hepsi değilse

[90] Nicolson 106.
[91] Churchill 367.
[92] Lord Vansittart, The Mist Procession (1958), 217.

bile çoğu Yunanlıların Ionia kolonilerini kendi kaynaklarına dayanarak koruyamayacağı fikrini taşıyorlardı," ama pek kesin kanaate sahip olmamakla beraber Balfour... Eyre Crowe... Sir Robert Borden onların tarafını tutmuşlardı. Yunanlılara sempati besleyen genç Britanya delegeleri de bunda azçok müessir olmuşlardı[93]; meselâ Crowe, "Yunanlıları çok tenkide uğrayan İzmir'e gönderilmesi kararını... İtalya'yı İzmir'i almaktan alıkoymasının ehemmiyeti dolayısiyle, cidden iyi bir siyaset olarak vasıflandırmıştı... en nihayet de... Hıristiyan rehinelerden potansiyel büyük bir kısım selâmet ve emniyet içinde bulunacaktı[94]". Diğer taraftan Balfour daha 26 Haziran 1919'da Curzon'a şunları yazıyordu:[95] "İzmir'in Yunanlılara verilmesine şiddetle muhalifim; fakat bu, böyle çıkarmalarına müsaade etmekle yapılan büyük hatanın neticesi olmuştur". Curzon da 22 Ekim 1919'da "Yunanlıları İzmir'e davetin, Paris'te yapılan hataların en büyüğü olduğunu, karışıklıkların çoğunun başlangıç noktasını"[96] teşkil ettiğini söylemiştir. Bu konuya temas etmekten her zaman zevk alan Venizelos, İzmir'e girmekle sırf dört büyük devlet hesabına mandaterlik ettiğini söylemesine rağmen yüzmekten zevk duyan bir ördek nasıl yüzerse öylece İzmir'e gitmişti. Onun hakkında Webb şu mütalâada bulunuyor: "Tamamen muhakkak olan bir husus varsa, o da, Yunan askerlerinin İzmir'e girmeleri için müsaade almak üzere, Yüksek Meclisi, mahallî asayişi temin maksadiyle iknaa çalışan Venizelos'un kendi memleketi hesabına yaptığı en kötü iş olmasıdır"[97]. Amiral de Robeck de İzmir'in Yunanlılara teslimini "kendi kendini idare sisteminin aşikâr ve feci bir şekilde ihlâli... yakın Şark durumunun gangren hali alışı" olarak göstermiştir[98]. Lloyd George'un hayat hikâyesini anlatan Frank Owen de şöyle yazıyor: "O, Türkler aleyhinde taraf tutan hükmünü eski liberal lideri Mr. Gladston'a dayamaktadır". Amiral Sir John de Robeck'in 1919-1920 tarihlerinde siyasî memuru olan Sir Harry Luke diyor ki: "Mr. Lloyd George'un... Gladstone'un belir-

[93] Nicolson 92 v. d.

[94] Br. IV No. 611: 1. 12 1919 tarihli mektup.

[95] Ayn. yer. No. 211.

[96] Ayn. yer. No. 560; TİH II 1, 58.

[97] Churchill 366; Br. IV No. 487: Crowe'ye yazılan 17. 8. 1919 tarihli mektup.

[98] Br. XIII No. 17: Curzon'a 9. 3. 1920 tarihli mektup.

siz geleneğine dayamak istediği Helen dostluğu; Gladstone'un bilginliğinden gıdalanmış değildir; o, – tıpkı Yakın Doğu hakkında ilk elden bilgiye sahip olmayan Başkan Wilson gibi – Yunan propagandacıları için kolay bir hedef teşkil etmiştir." [99] Görevinden alındıktan sonra İstanbul'da İzmir'in işgalinden hatalı olarak mesul tutulan [100] Visamiral Calthorpe amiralliğe bihakkın terfi ettirilmişti; çünkü kendisinin hiç de hoşuna gitmeyen durumunu büyük bir incelik ve sabırlılıkla yönetmişti [101]. 15 Mayıs 1919'dan bu yana "Haklılık taraf değiştirdi. Adalet, galipler meclisinin bu ezelî kaçıcısı, muhalif karargâha geçti" [102].

3. Yunanlıların Anadolu İçersine Girmesi

Friedrich Schiller'e göre kötü hareketlerin lânetleme olması, daima kötülükler doğurmasındadır. "Üç Büyükler" 6 Mayıs 1919'da uğursuz kararlarını aldıkları zaman ne derece büyük neticeler doğuracağı hakkında herhangi bir sezişe sahip bulunmıyorlardı; zira Venizelos işgali İzmir'e inhisar ettirmeyi aslâ düşünmemekte idi. İşgalin sınırlandırılması hususunun unutulmuş olması daha 17 Mayıs'ta Calthorpe'un dikkatini çekmişti. Bu sebepten çok acele talimat istedi. Âli Şûra bu talimata ait kararı (İzmir Sancağı ile Ayvalık Kazası için) 19 Mayıs'ta verdi. Bir takım olayların zincirleme sıralanması neticesinde Calthorpe bu talimatı ancak 28 Mayıs'da aldı [103]. Venizelos ise karaya çıkan kıtaların Anadolu'nun içine doğru ileri yürüyüşlerine devam etmelerini bu müddet zarfında emretmiş bulunuyordu [104]. Calthorpe'un 21 Mayıs'ta İzmir'de yerine vekil bıraktığı Commodore Maurice S. Fitzmaurice bu kıtaların ileri hareketlerini boşuna durdurmağa çalıştı [105]; zira Zafiriou; Venizelos'un Paris'te gerekçesini askerî zaruret ve icaplara bağladığı doğrudan doğruya verilen emirlere dayanıyordu. Böylece gerçekte "Kuvayı

[99] F. Owen, Tempestuous Journey (1954), 631; Luke I 159, II 54.

[100] Br. IV No. 533. Calthorpe 5. 8. 1919 da İstanbul'dan ayrıldı.

[101] Kidston ile Curzon'un 6. ve 9. 6. 1919 tarihli derkenarları.

[102] Churchill 368; Br. IV No. 597: de Robeck, in raporu, 18.11.1919.

[103] US V 722; Br. I 86; IV No. 583, Encl. No. 2.

[104] Bristol raporu No. 18 - 23; Br. IV No. 435, 444, 453, 583.

[105] Ian M. Smith 18. 5. 1919: "Aksi takdirde umumî ihtilâf ve anarşi kolaylıkla başlayacağından, bir tek Yunanlının dahi memleket içine gönderilmemesini şiddetle tavsiye etmiştim". (Calthorpe'un 24. 5. tarihli raporu).

Milliye"nin ta kendisi olan "asilerle" sonu gelmez zincirleme kanlı çarpışmalar meydana geldi[106]. Onlarla mücadele daha ilk gününden itibaren "şeref ve haysiyet kırıcı hakaret sahnelerine" bağlanmış ve Türk halkının kitle halinde kaçmasını mucip olmuştu. Şimdi artık yaşayan Türklerin, Mustafa Kemal'in temsil ettiği vatanseverlik dâvasına karşı derin bir sempati duymaktan gayrı bir düşünceleri olamayacağı, Curzon için dahi, tamamiyle ortaya çıkmıştı[107].

Müttefikler bizzat kendilerini tehdit eden tehlikenin mevcudiyeti hakkında gittikçe çoğalan bilgilerine rağmen, 6 Mayıs meşum kararını hükümsüz kılacak bir istek ve kudrete sahip olmadıkları halde 15 Mayıs'ta patlak veren "ateşi boğmağa" çalıştılar. Bunun için en yakın çare Yunanlıların fetih hırslarını dizginlemek yani, ileri yürüyüşe bir sed çekmekti. Bilhassa Calthorpe bunu, en son şahsî müracaat yeri Balfour olmak üzere durmadan teklif etti. 8 Haziran'da şu raporu yolladı: "Bana kadar gelen bazı haberler muhtelif Türk subaylarının Yunanlılara karşı muhalefet cephesi kurmak üzere İstanbul'u terkettiklerini göstermektedir. Bu hareket o kadar tabiî ve anlayışıma göre o kadar umumîdir ki, durdurmağa uğraşmak bana ümitsiz görünmektedir." Halk efkârında "Yüksek Şûra"nın Yunanlılar'a... hareket serbestliği vermek istediği, Müttefiklerle İstanbul Merkez Hükümeti'ni zaten tehdit etmekte olan "Millî Mücadele"nin açıktan açığa teşekkülünde başarı sağlanmasına hiç bir şeyin bunun kadar yardım etmediği, "bu Hükümetin ise her zamankinden daha zayıf bulunduğu" [108] intibaının uyanması Calthorpe'u çalışmalarında takviye etmiştir. Paris Barış Konferansı Genel Sekreteri Dutasta'ya Clemenceau için Damat Ferit 19 Haziran'da bir memorandum vermiştir. Bunda şöyle denilmektedir: "... kabulü zarurî tek hal çaresi; hiç şüphe yok ki, İzmir'in işgali meselesinde Yunanlılar tarafından işgal edilen toprakların kâmilen ve nihaî olarak süratle boşaltılmasına intizaren Yunanistan'ı, Paris Konferansının işaret ettiği hudutlar içine geri çevirmektir"... [109]. Sadrıâzam vekili Mustafa Sabri 15 Temmuz'da, Yunanlıların mezalimde bulundukları yerlere bir tahkik komisyonunun gönderilmesi

[106] TİH II 1, 125: "Artık kalem değil, silâh konuşuyor."
[107] Ronaldshay III 267, 269.
[108] Br. IV No. 445: 8. 7. 1919 tarihli rapor.
[109] Ayn. yer. No. 436.

için telgrafla ricada bulundu[110]. Aynı günde Padişah, huzuruna kabul ettiği Morning Post muhabirine şu yolda şikâyet etti[111]: "Binlerce sessiz halk... Yunan askerleriyle Rum çeteleri tarafından insan kırımına, yağma ve çapula, vurgunlara maruz tutuluyor. Milletimin uğradığı zulüm ve hakaretler karşısında teskin edilmeleri müşkül olmaktadır. Adamlarımız şereflerini, hayat ve meskenlerini korumak için boğuşmaktadırlar... Ben milletimin babasıyım ve... onları kurtarmak teşebbüsünde bulunmak zorundayım". 18 Eylül'de de şu beyanda bulundu[112]: "Allah huzurunda mukadderatlarından mesul bulunduğum milletim için de hürriyet istiyorum... İzmir adı uzak vilâyetlerimize kadar aksetmekte, gerek milletim ve gerekse şahsım tarafından kabul edilemiyecek hakaret ve tehditler olarak kalplerimizin en derin köşelerine kadar nüfuz etmiş bulunmaktadır."

İmdi nihayet Paris'te bile, Yunan kıtalarının da yararına olarak, "İzmir bölgesinin, stratejik emniyetini sağlayan..." bir sınır çizilmesi zarureti idrâk edildiyse de 14 tarihli muhtırasında bunu teklif eden P. H. Kerr şunu da ilâve etmekte idi: "Ne de olsa Türkler bizim düşmanlarımızdır"[113]. Yüksek Şûra 18 Temmuz'da şu üç kararı aldı: 1 — İtalyan - Yunan işgal bölgeleri arasında hudut çizilmesi hakkındaki 16 Temmuz tarihli Tittoni - Venizelos anlaşmasının teyidi. 2 — Yunanlılar ile Türkler (Kuvayı Milliye) arasında münasip bir sınırın tesbiti için General Milne'den ricada bulunulması. 3 — Amiral Bristol başkanlığında milletlerarası bir tahkik komisyonunun tayini[114]. 2 Ağustos'ta üç yüksek komiser bu sınıra ait bir notanın metni üzerinde anlaştılar. Mamafih Milne sınırı ancak 2 Ekim'de Yüksek Şûra'ya gönderebildi. Şûra'nın 7 Ekim'de metni tasvibini müteakip bu sınır dikkate alınmak üzere 3 Kasım'da Osmanlı Harbiye Nezaretine yollandı[115]. Bu kararlar Mustafa Sabri'nin, "Yunan kıtalarına hareketlerini kontrol için... Britanya subaylarının katılması teklifini suya düşürdü. Calthorpe bu teklifin kabulünü "hâdise-

[110] Br. I No. 14 Encl.; Gökbilgin I 156.

[111] Morning Post 26. 7.; Türk basını: 6. 8. 1919.

[112] R. Raynaud'nun huzura kabulü: Journal des Débats 22. 9. 1919.

[113] Br. IV No. 583, Encl. 1.

[114] Br. I No. 14-15, IV No. 461; Laurence Evans, United States Policy and the Partition of Turkey (Baltimore 1965), 181; TİH II 2, 120: Kroki 6.

[115] Br. I 343, 868, IV No. 475, 536, 643; Gökbilgin II 177; N. I 252, III No. 218; London Gazette 7. 1. 1921, 163.

lerin gerçek mahiyetlerini tarafsız şahitler vasıtasiyle... öğrenmek için" tasviye etmişti. Balfour ise "Yunan işgalinin, görünüşte Müttefiklerin değil, fakat yalnız Britanya'nın kararı neticesinde vukua geldiği hakkında yerleşmiş bir inanış mevcut olmakla beraber bu yanlış inanışa bir hakikat görünüşü verebileceği" mülâhazasiyle reddetmişti [116]. Yunanlılarla "Kuvayı Milliye" arasına bir müttefik "tampon kıtası" sokmak için yapılan diğer bir teklif Londra ile Paris arasında geçen uzun görüşmelerden sonra nihayet Fransızların mukavemetine uğrayarak akim kaldı [117]. Diğer taraftan İngiliz kontrol subayları hiçbir engele uğramadan Türk cephesini gezebilmişler ve gönüllü (efeler)in maneviyatlarının mükemmel olduğunu görüp kanaat getirmişlerdi [118].

4. Yunanlıların Ankara'ya İlerleyip İzmir'e Çekilmesi

Bütün basiret sahibi İngiliz devlet adamları ile politikacılarının, daha Yunan askerlerinin İzmir'e çıkarılmalarını müteakip Anadolu'nun (İtalyanlardan da) tamamiyle boşaltılmasını kabul edilebilir tek hal çaresi olarak görmelerine rağmen; Yüksek Şûra'nın 1919 yılındaki mukavemetine karşı ancak ileri yürüyüşün sınırlandırılmasını (2 Ekim tarihli Milne hattı olarak) sağlamaktan ileri gidilemedi. Foreign Office'in dosyalarındaki Calthorpe'un 20 Mayıs tarihli İzmir misyonuna ait icmal raporunda daha önce 9 Haziran'da S. Armitage Smith'in bir derkenarı bulunmaktadır: "Burada anlatılanlardan çıkarılan neticeler şöyle görülmektedir: Yunanlıların, Türkleri idare etmek üzere hükümet kurmalarına müsaade edilmesi için herhangi bir bölgenin kabulüne imkân yoktur. Bunların bir an önce mümkün olabildiği nispette Anadolu'dan –ya bütün vilâyetten veya hiç olmazsa İzmir şehrinden maada bütün yerlerden– çekilmeleri zaruridir". Ama bu takdirde bu şehir hinterlandsız nasıl yaşayabilecektir ? Aydın etrafındaki mücadeleyi müteakip Commodore Fitzmaurice, General Nider ve Yüksek Komiser Sterghiades ile istişare ettikten sonra Calthorpe'a 2 Temmuz'da şu telgrafı gönderdi: "Aydın Vilâ-

[116] Br. IV No. 445, 449.

[117] Ayn. yer. No. 473, Encl. (İngiliz, Fransız ve İtalyanların İzmir'deki temsilcilerinin 14. 7. 1919 tarihli teklifleri), No. 539, 551, 556, 587.

[118] Ayn. yer. No. 509: "Başıbozuk Türk Ordusu hak. umumî bir rapor": 3. 9. 1919; (Aker) II 208; TİH II 1, 197: General Hanbury ve Demirci Mehmet Efe; Gökbilgin II 20, 22.

yetinde barış için tek ümidin Yunan askerlerinin İzmir Sancağına çekilmeleri olduğu mülâhazasındayım". Halbuki Venizelos bunu yapacak yerde, Türklerin öfkeleneceklerini hiç dikkate almaksızın sırf prestiji yüzünden Aydın şehrinin yeniden zaptını emretti[119]. 17 Ağustos'ta Webb şu raporu veriyordu: "Yunan ve İtalyan askerlerinin her ikisinin Anadolu'dan tamamiyle çekilmeleri hususunda bir uzlaşma temin edildiği takdirde... müşkül durum... büyük mikyasta düzelecektir[120]". İzmir Türk-Yunan cephesi hakkındaki durumdan: "...Yunanlılarla İtalyanların çekip gitmemeleri halinde gerçek bir hal çaresinin mevcut olamıyacağı" şeklinde bahseden 6 Eylül tarihli vaziyet raporuna Vansittart şu notu kaydetmişti: "Batı Anadolu'da son üç ay zarfındaki hâdiseler yüzünden Mr. Venizelos'un en büyük hayranları bile biraz olsun sarsılmışlardı." De Robek; İtalyan propagandası hakkında Morgan'ın bir raporunu, 20 Ekim'de "Her iki Devletin, Yunanistan'la İtalya'nın, askerlerini erkenden çekmeleri" isteğine işaret eden bir derkenarla havale etmişti.[121] Aynı günde Britanya "Tampon Kıtası"nın acele gönderilmesini War Office'den rica eden Crowe: "Yüksek Şûra'nın Yunanlıları işgale davet etmesinin sebebi, İtalyanların işbu Şûra'nın kararlarına tamamiyle muhalif olarak bu bölgede ilerlemeleri olmuştur[122]" diyordu. Paris'te de bir şaşkınlık hüküm sürüyordu...

Venizelos, 1920 yılında, Sèvres'de (10 Ağustos) "şöhretinin" zirvesine ulaştıktan bir müddet sonra (14 Kasım) seçimlerde beklenilmeyen bir hezimete uğradı. İngiliz dostları onu ancak uyarabilmişler, 1919'daki görünüşte muzafferane yürüyüşünden alıkoyabilmişlerdi. Bu cümleden olarak Curzon 24 Şubat'ta General Miliotes ile Paraskevopoulos'un ileri yürüyüşde devam etmeleri hususunda müsaade rica etmelerine karşı, General Milne'in "ileri yürüyüşünün barış sözleşmesine ait Yunan isteklerine çok zararı dokunacağı" hakkındaki fikrini Venizelos'a yazmış, bu müsaadeye ancak saldırı ya da savunma bakımından askerî harekât gerektiği zaman "evet" diyebileceği hususundaki mütalâasını da ayrıca ilâve etmişti[123]. Venizelos'un

[119] Br. IV No. 437, 443 - 445.
[120] Ayn. yer. No. 486.
[121] Ayn. yer. No. 555.
[122] Ayn. yer. No. 556.
[123] Br. XIII Nr. 7.

Müttefiklerin müsaadelerini temin hususundaki gayretleri yaza kadar sürüp gitti. O, 10 Mart'ta Londra konferansında: "... askerlerinin ileri yürüyüşüne ve böylece 20 000 Türkün dağıtılmasına müsaade edildiği takdirde Mustafa Kemal'in prestijinin ağır bir darbe yiyeceğini, Türklerin nihayet gerçekten harb etmek istemediklerini[124]" beyan ediyor, Mareşal Wilson'un "İngiltere'den insanca hiçbir yardım beklememelisiniz" sözüne "bize verilmiş kısımlarda barış sözleşmesi şartlarını zorla tatbik etmeyi bizzat yüklendiğimiz cevabını verdim" diyordu. Elçi Romanos, Millerand'ın kendisine, "Fransa'nın, Yunan dostluğu hesabına öz menfaatlerini feda edemeyeceği[125]"ni söylediğini ona bildirdi. Hattâ Lloyd George, San Remo'da 22 Nisan'da, askerî mütahassıslara göre "Mustafa Kemal'i mağlûp edebilmek için muazzam bir orduya ihtiyaç" bulunduğunu kabul ve teslim etmiş bulunuyordu. Ama bütün bunlara rağmen Venizelos: "Barışın zorla sağlanması için General Paraskevopoulos'a salâhiyet vermek suretiyle derhal Bandırma'ya doğru ileri yürüyüşe devam" müsaadesini, uzun zamandan beri beklenen (manda)yı 20 Haziran'da Hythe'de, elde ediyordu[126]. Hızlı "zafer yürüyüşü" ile Bursa ve Edirne "fethedildi". Fakat Paraskevopoulos 27 Temmuz'da "*Ankara'ya bir kol gönderilmesini*" teklif ettiği zaman Milne buna... Yunan ileri yürüyüşünün hiçbir suretle uzatılmasına salâhiyeti olmadığından ... şiddetle muhalefet etti; buna rağmen Venizelos bir yıl sonra, 1920 de, "*Mustafa Kemal'i ezme*"nin[127] kolay olduğunu söylüyordu. Lloyd George ise "Yunan zaferlerinin büyük bir değer taşımadığını"[128] beyan etmişti. Venizelos; düşüşünden az önce harp hedeflerine şu şekilde işaret etmişti: "Milliyetçi kuvvetlerin Ankara ve Pontos civarında tahribi ile iki katlı bir sonuç alınacaktı: 1 — Boğazların serbestisinin müessir garantisi olarak... Türkleri İstanbul'dan sürmek... 2 — Pontos'da ayrı bir devlet kurmak... Bu devlet Ermenistan ve Gürcüstan ile işbirliği yapmak suretiyle İslâmlığa ve icabında Rus

[124] Br. VII 457.

[125] Le Matin 1. 12. 1922; Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı No. 57, 192.

[126] Br. VIII 112, 307, 349; Oriente Moderno I 14; (Atman) 114.

[127] Br. XIII No. 102; Correspondence VIII No. 33.

[128] Br. VIII 771. 21. 9. 1922 de şöyle açıklıyordu: "Yunanlılara asla altı peni ödemedik, onlara... silâh yardımında bulunmadık" ve 23. te: "Yunanlılarla Türklere aynı suretle mutlak tarafsız davrandık" (!) (The Times 25. 9., 10. 10. 1922).

Emperyalizmine karşı sağlam bir sed teşkil edecek. Yunanistan'ın elyevm sahip bulunduğu kuvvetler bu seferin tam bir başarıya ulaşmasını temin için yetecektir". Bu teklif megalomanisinin son vesikasını teşkil etmektedir. Venizelos o zamanlar milletinin harpten ne derecede yorgun bulunduğunu bilmekte idi. Venizelos'un 14 Kasım'da seçimlerde yenilmesinden sonra Sir Horace Rumbold'a İzmir'den 21 tarihiyle gönderilmiş bir raporda "Yunan ordusundaki disiplin noksanından" şikâyet edilmekte idi. Daha çok zaman önce krala sadık subayların sayısı artmış bulunuyordu. Bundan dolayı Rumbold 27 Kasım'da "İzmir harp alanında bir Yunan çöküşü"nü[129] hesaba katıyordu.

Kral Konstantin; dönüşünden hemen sonra Venizelos siyasetine devamdan başka bir çaresi olmadığını anladı; böylece *Ankara'ya yürüyüş* macerasına atıldı. Ocak ve Mart aylarında yeni başkumandan General Papoulas Eskişehir'e iki taarruz yaptı; ikisi de çok kan dökülerek püskürtüldü. Mustafa Kemal ikinci İnönü zaferini, İsmet Paşa'ya gönderdiği, 1 Nisan 1921 tarihli telgrafta: "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz[130]" diyerek çok doğru vasıflandırmıştır. Zira Efeler devrinden sonra yeniden teşkil edilmiş olan küçük Türk Ordusu bundan böyle nihaî zafere tamamiyle inanmış bulunuyordu. Metaxas daha Mart'ta Anadolu'da daha çok ilerlenmemesini ihtar etmişti[131]. General Harington 26 Mayıs tarihli bir memorandum'da[132]: "Yunan ordusundaki devamlı değişikliklerden dolayı Venizelos'un düşüşü neticesinde bu ordunun ciddî harekât yapma kabiliyetinden şüphe" ettiğini söylüyordu. Buna rağmen Dışişleri Bakanı (Baltazzis) her türlü aracılığı reddetti. 25 Haziran tarihli bir notada şöyle denilmektedir: "Yunanistan, Helenizm'in birçok asırlık emellerini ve... Sèvres sözleşmesini savunurken... aynı zamanda medenî dünyanın menfaatlerini de savunmaktadır. Yunanistan, Müttefiklerin müşterek kararlarını(Türkler'e) cebren kabul ettirmek üzeredir..."[133]. Venizelos 3 Temmuz'da General Danglis'e hitaben: "Hükümetin; prensip itibariyle devletlerin

[129] Br. XIII No. 152, 179, 186.
[130] N. II 106.
[131] Peyamı-ı Sabah 12. 7. 1922.
[132] Harington 247.
[133] Correspondence VIII No. 2.

müdahalesini kabulden imtinaı dahi... Yunanistan'a karşı işlenmiş son suç olarak" vasıflandırmıştır[134]. Başvekil Gounaris İzmir'de 30 Haziran'da: "Esir Hıristiyan halkın kurtuluş kavgasının ölünceye kadar devam edeceğini" farfaraca beyan etmişti[135], gerçek kendisini artık uzun zaman bekletmeyecekti. Eskişehir'in "feth"inden sonra Papoulas: "Kral Konstantin ordusunun Küçük Asya içlerine bir Yunan ordusunun nüfuz etmediği yerlere kadar girmesi" ile övünürken Fevzi Paşa: "Düşmanın Anadolu içlerine uzanmak isteyen kolları mezarlarına yaklaşıyor; bu yeni sefer, düşmanın ölüm yolculuğudur[136]" diyordu. Times muhabiri 8 Ağustos'ta: "Yunanlılar içlere doğru ilerledikçe vazifeleri daha da güçleşmektdir... Türk Nasyonalistlerinin çoğu ölünceye kadar dayanacaklar ve muannidane çarpışacaklardır ve öylece öleceklerdir[137]" diye haber yolluyordu. Lloyd George, Konstantin'in *Ankara'ya*! meşhur emrini verdiğinden (15 Ağustos) bir gün sonra Avam Kamarası'nda[138] bir nutuk veriyordu; bu nutkunda Lloyd George da talihin değişebilmesini mümkün görmekte idi: "Türkleri uzlaşmağa zorlamak için... Anadolu'nun dağlık sahasına bir ordu göndereceğimizi kim söylemiş olabilir? Bu imkânsız! Yalnız bir ikinci şık vardı: Her iki tarafı da sonuna kadar savaştırmak... Harbin tek meziyeti en sonunda hâdiselere saygıda bulunmayı öğretmiş olmasındadır[139]". Sakarya meydan savaşında harbin dönüm noktası İzmir'de de, Atina'da da pek çabuk öğrenildi. Yunan ordusunun pek o kadar taciz edilmeden geri çekilebilmesini ve Eskişehir'le Afyon Karahisar önlerinde tedafüi bir cephe kurulabilmesini sırf "geçilen yerlerin yakılması" gibi vahşiyane bir taktiğe borçlu idiler[140]. Papoulas "Sakarya muharebesinin son bulmuş" olduğunu düpedüz söylemekle beraber bu arada "Mustafa Kemal'in askerî taktiği ile Türk askerlerinin kahramanlığının hakkını vermek gerektiğini, fakat Milliyetçilerin ileri hareketini kolaylaştırması imkânı olan herşeyin Yunan ordusu

[134] The Times 5. 10. 1922.
[135] Aynı yer. 1. 7. 1921.
[136] The Times 25. 7. 1921; F. R. Unat: Ta. V. II No. 8'de.
[137] The Times 9. 8. 1921.
[138] Hakimiyet-i Milliye No. 289.
[139] The Times 17. 8. 1921.
[140] Correspondence IX No. 3. General Staff of the Western Front, Greek Atrocities in Asia Minor (İstanbul, Hüsn-i-Tabiat 1922,) I-II.

tarafındanyok edildiğini[141]" beyan etmiştir. İzmir'in Helenler tarafından işgaline (daima) muhalif bulunmakla beraber "kontrolden uzak bir Türk idaresinin geri dönmesi" korkusunu da içlerinde taşıyan kibar Avrupa kolonisi bu şehirde[142] "İonia ve Kemalistan[143] diye iki siyasî birliğin" bir yıl müddetle teşekkülünü hayal etmiş bulunuyordu.

1922 yılı zayıf birçok tavassut teşebbüsleri ile dopdolu idi; zira Yunanlıların mukavemet kuvvetinin gittikçe azaldığı görülüyor, fakat Türklerin çoğalmakta olan taarruz hazırlıkları küçümseniyordu.

Her bir tavassut Anadolu'nun tamamiyle boşaltılmasını gerektirmekle beraber bunun, Mustafa Kemal'in kabul edemeyeceği şartlara bağlanabileceğine de inanıyorlardı. Harp Yunan ordusunun yıkılışına kadar böylece devam edip gidecekti. Times 4 Ocak 1922'de "Barışın ilk ve aşikâr şartının Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi" olduğunu yazıyordu. Aubrey Herbert 4 Şubat'ta "Bunun tamamiyle ve doğrudan doğruya İzmir'in işgali sırasında Yunanlıların pervasızca ve zalimane işledikleri ağır hatalardan – ki Lloyd George bunun başlıca mesulü olarak görülmektedir – ileri geldiğini[144]" kaydetmişti. Curzon Lordlar Kamarasında 30 Mart'ta "Anadolu'ya Devletler tarafından davet edilen Yunanistan'ın malî, bedenî her iki sahada da kudretini yoketmiş[145]" olduğunu beyan etmişti. Yusuf Kemal'in 5 Nisan'da yaptığı tahliye talebine karşı İtilâf Devletleri "Sulh şeraitinin heyeti umumiyesi kabul edilir edilmez tahliyeye mübaşeret edilebileceğini" söylediler. Bu devletler Yunan Hükümetinin harp harcketlerine yeniden başlamak üzere askerlerini Eskişehir -Kütahya-Afyonkarahisar cephesinden Trakya'ya nakletmesine de mani olamıyacaklardı. Rumbold; "stratejik önemi olan demiryolu hattının terkedilmesinin Milliyetçileri, iddialarına hiçbir sınır tanımayacakları üstün bir duruma yükselteceğini", halbuki şimdi "Yunan ordusunun iyi mevzilerde yerleşmiş bulunduğunu" şifahen ve ilâveten beyan

[141] The Times 13., 14., 22., 27. 9. 1921.

[142] İzmir vilâyetinden Karabiber 1919 Mayıs tarihli bir muhtırada Amerikan Yüksek Komiserliğinin yönetimi altında bir "Ionya Devlet'i" kurulmasını teklif etmişti (New Bank Buildings, Freshfields and Leese, London, 30. 5. 1919).

[143] The Times 26., 28. 11. 1921.

[144] The Times 7. 2. 1922.

[145] Ayn. yer. 31. 3. 1922.

ettikten sonra "Ankara Hükümetinin önemli miktar firar[146] imkâniyle karşı karşıya bulunduğunu"da bildirmişti. İşte böylece Atina (ve Londra!) saman çöpüne sarılmış bulunuyorlardı. Fakat İzmir'de tahliyenin vukuunu bekleyen Rumlar ayrı bir *Ionia* Devleti kurmak üzere bir "Millî Savunma Ligası[147]" teşkil ettiler. Hâdiseler böylece birbirini üstüste izledi. Başkumandanlığı Papoulas'tan devralan Hadjianestis... daha ziyade kısa olmak üzere kısmen "yeni müdafaa hattına çekilmeyi" bildirerek, bu suretle subayların otoritelerini ve askerlerin mücadele ruhunu zayıflatmış oluyordu.. Hattâ nihayet Trakya'ya nakletmek üzere Anadolu'dan iki fırka asker bile çekti. Ortaelçi Lindley 8 Temmuz tarihli raporda Yunan Hükümeti'nin ümitsizlik içinde bazı delice düşüncelerde bulunması imkânından söz ediyordu[148]. "Bu, iki katlı bir darbe" idi: barışı zorla sağlamak için İstanbul'un "fethi" denemesi(!) (29. 7. tarihli not) ve "Ionia'nın muhtariyeti" (30. 7.); bunun içinde Hıristiyanların, Çerkeslerin ve diğer Anti-Kemalistlerin... emniyet ve selâmette kalabilecekleri(!) bir Küçük Asya Devleti olan "Millî Savunma Ligasının" teklifi[149] idi. 1919 yılında "Müdafaa-i Hukuku Osmaniye" için cesaretle ortaya çıkan, daha sonra Sterghiades'in emri altında Belediye başkanlığında kalmakta devam eden Hasan Paşa "İşbu nizamın kendince sadece muhtelif cins ve mezhepte halkın sırf saadetinin teminine masruf olduğunu" söyleyerek "İzmir Müslümanları adına"[150] ona, Harmost'a teşekkürde bulunmuştu. Bu kısa rüyayı müthiş bir uyanış izlemekte geçikmedi. 28 Ağustos'ta Atina'da resmî bir tebliğde "Düşmanın 26 Ağustos'ta şiddetli bir hücuma geçtiği" bildiriliyordu; fakat aynı günde Hadjianestis de bütün Yunan tebaasının ve işgal edilen sahalardaki bütün Rum ırkına mensup şahıslardan 1903 doğumluların askere kaydedilmek üzere bizzat müracaatleri... bu emri yerine getirmeyenlerin asker kaçakları olarak kanunî kovuşturmaya uğrayacakları[151] emrini tebliğ etti: *Quem deus perdere*

[146] 5. ve 15. 4. 1922. tarihli notlar: Frangulis II 360-379; Oriente Moderno I 650; The Times 17. 4.; Corresp. X No. 93; Hak. Mil. No. 484; ZC 18, 518, 523; Millî Nevsal II 234, 237; N. II 158.

[147] The Times 25., 28. 4. 1922.

[148] Ayn. yer. 7. 9. 1922; Corresp. resp. Turkey I No. 19, 20.

[149] Corresp. X No. 160; I No. 18, 104, 109, 117; Or. Mod. II 209 v.d.

[150] The Times 1. 8. 1922.

[151] Ayn. yer. 30. 8. 1922; Corresp. I No. 162.

vult, eum dementat! (Allahın felâkete sürüklemek istediği kimse mecnun olur). Yakılan şehir ve köyler paniğe tutulmuş olan Yunan ordusunun ricat yolunu gösteriyordu. 1921 de henüz askerlik zaruretiyle alınmış tedbir olarak muteber görülebilen husus şimdi mânasız bir kin ve gayzın ifadesi olmuştu. Başkonsolos Sir Harry Lamb 2 Eylül raporunda: "Şu birkaç gün içinde tam bir karmakarışıklık beklenebilir... Harp gemilerinin erkenden gelmeleri ve çok miktarda askerin karaya çıkarılması sırf asayişi sağlamaya matuf görünmektedir[152]" diyordu. Fakat bu askerler İngiltere'nin emrinde bile değildiler. Bu gemiler Yunanlıların vaktiyle 15 Mayıs 1919'daki vahşetlerini nasıl görmüşlerse şimdi de kudretten gene mahrum bulunarak İzmir yangını felâketine (13-14 Eylül) aynı suretle şahit olmuşlardır.

Avam Kamarasında "Yunanlılar her meydan muharebesinde askerî üstünlüklerini göstermişlerdir" diyerek beyanda bulunmak suretiyle 4 Ağustos'ta Yunanlıları mukavemete teşvik eden Lloyd George nihayet "kendi övücü sözlerinin yalnız delice değil, fakat aynı zamanda zararlı olduğunu (Lord Derby 1. 9. 1922)"; ... "Yunanistan'ı çılgınca bir maceraya sürüklemenin... bir devlet adamının değil, ancak bir kumarbazın işi olduğunu" dinlemeliydi. Toynbee "Pontos Rumları ile Yunanistan'ın işgal ettiği topraklardaki Türklerin Mr. Venizelos'un ve Mr. Lloyd George'un başlangıçtan bir hayli miktar hatalarının kurbanı olduklarını[153]" daha Haziran 1921'de söylemişti.

[152] Corresp. I No. 204.

[153] Randolph S. Churchill, Lord Derby 441; The Morning Post 6. 9. 1922; A. J. Toynbee, The Western Question 312; Nicolson 270; Ronaldshary III 298; krş. Harington 148.

V

MUSTAFA KEMAL PAŞA

1 — Sultan Mehmet Vahideddin'in Ona Güvenmesi

Charles H. Sherill hâtıralarında[1] şöyle yazıyor: "Kader kendini facia olarak göstermekten haz duyar... Yunan istilâ ordusunu İzmir şehrine attı; aynı zamanda Samsun'da da aynı oyunu oynadı... Şu şartla ki burada zehir panzehrini –Mustafa Kemal'i– bulacaktı. Kader ikili maksada hizmet için iki kukla (alet) kullandı: Birinci kukla Lloyd George; Türkiye'nin iflâhını kesip bütün uzuvlarını felce uğratarak Müttefikler arasında taksimi kolaylaştırmak ümidiyle Yunanlıları Türkiye'nin istilâsına teşviken onlara yardımda bulundu. İkinci kukla olan Padişah ise Mustafa Kemal'in uzaklara, Samsun'a umumî müfettiş tayinine muvafakat ederek itibarını düşürmeyi, kendisini huzursuz kılan bu simayı payitahttan ebediyen uzaklaştırmayı düşündü." Bu sözlerin ifade ettiği esas fikir doğru olmakla beraber, Mustafa Kemal'in 30 Nisan 1919'da umumî müfettiş tayininin evveliyatına ait hatalı düşüncelere de götürerek yanıltır. Bugün gerçekten ayırt edilmesi kolay olmayan efsanelerle çevrelenmiş olması bu meseleye ait araştırmaları güçleştirmektedir. Mustafa Kemal'in 1926'da bizzat dikte ettiği hâtıraları[2], bu esas kaynak, hâdiselerin tarihlerini tam tesbit bakımından, ayrıca bir takım güçlükler de katar ki, bu güçlükler ancak diğer kaynaklar ve ezcümle Ali Fuat Cebesoy'un hâtıralarının yardımiyle yalnız kısmen yenilebilmektedir.

Evvel emirde Sultan'ın Mustafa Kemal'e verdiği vazifeden dolayı ileri sürülen faraziyelerin en mühimmini, yani Padişah'ın kendisine olan *büyük güvenini* görmezden gelmemek gerekir. Tevfik Bıyıklıoğlu haklı olarak "Aksi takdirde bu tayini tasvip etmiyeceği muhakkaktır[3]" diyordu. Ancak Mustafa Kemal aynı zamanda İngiliz-

[1] Ch. H. Sherrill, A Year's Embassy to Mustafa Kemal (1934), 66.

[2] Büyük Gazinin Hâtıralarından Sahifeler, Tefrika 1 - 32: Hâkimiyet-i Milliye ve Milliyet (Le Milliet) 13. 3.-12. 4. 1926; arka kısmı: Falih Rıfkı Atay, 19 Mayıs (1944), Atatürk'ün Bana Anlattıkları (1955), A.'ün Hâtıraları 1914 - 1919 (1965); krş. dahi Şapolyo (1944), 210, (1958), 295.

[3] Bıyıklıoğlu 42.

lerin de itimadını kazanmıştı; yani daha doğru olarak onların güvensizliğini mucip olacak herşeyden kaçınmıştı. Mustafa Kemal'in vaktiyle o zaman veliahd olan Padişah'ın refakatinde Almanya'ya seyahati kaderin kendisine bir ihsanı olmuştu (15 Aralık 1917-4. Ocak 1918). Bu vesile ile onu şahsen tanıyan Padişah Kemal'in Gelibolu'daki başarılarını hayranlıkla duyduktan sonra şahsî kıymetini takdir etmişti[4]. Vahideddin daha sonra 4 Temmuz 1918'de tahta çıkınca Mustafa Kemal kendisine bir tebrik telgrafı gönderdiği gibi 19 Temmuz'da da Lütfi Simavî'ye bir mektup yazarak:... "Efendimizin tahta cülûsları, bendenizde vatanımızın saadet ve selâmeti noktai nazarından fevkalâde ümitler tevlit etti... ubudiyet ve tazimatı çakeranemin zatı şahaneye arzını...[5]" diye rica etmişti. M. Kemal'in 16 Ağustos 1918'de de: "Ne nazik, ne takdirkâr bir Padişah!" Henüz ayakta iken, Alman generalleri karşısında kısa bir nutuk söyledi..: "Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan[6]!" 22 Eylül'da fahrî yaver-i hazreti şehriyarîliğe nasb ve tayini onun için yüksek bir taltif ifade etmişti[7]. Mustafa Kemal İstanbul'a döner dönmez (13 Kasım) huzuru şahaneye kabul edilmesini rica etti. Bu ricası 15 Kasım'da kabul edildi; diğer iki huzura kabul de 29 Kasım ve 20 Aralık'ta birincisini takip etti[8]. Sultan, kendisine karşı subayların bazı güna hareketlere teşebbüs edip etmeyecekleri hakkında endişesini ihtiyatkârane izhar ederek: "Bana teminat verir misiniz ki, onlardan bir fenalık gelmiyecektir?" demesi üzerine Mustafa Kemal kendisini teskin etmişti; Padişah o zaman: "Siz akıllı bir kumandansınız. Arkadaşlarınızı tenvir ve teskin edeceğinizden eminim"[9] diye sözlerini bitirmişti. Padişah 6 Aralık'ta aynı suretle Kâzım Karabekir'e de şu sözleri söylemişti: "Sizin gibi mert ve şayanı itimat kumandanlara malik olan bir millet elbette zeval bulmaz. Berhurdar ol! Sizin gibi genç bir kumandana malik olmakla ben ve milletim iftihar eder[10]."

[4] Simavî 120 v dd.; Atay 36 v. dd.; İnal 2100.
[5] Simavî 138.
[6] Atay (2) 51, Atay (3)'te yok.
[7] Belleten XXIV 135.
[8] 16., 30. 11,, 21. 12. 1918 tarihli basın; YT II 371; Bıyıklıoğlu 42.
[9] Atay (2) 84 v.d.
[10] Karabekir 9.

2. Adana'dan İstanbul'a Kadar

Mustafa Kemal'e 7 Kasım'da muvakkaten işten el çektirilmesi ve İzzet Paşa ile mütarekenin tefsiri üzerinde telgraf teatisinin İngilizlerce öğrenilmemesi kendisi hesabına bir talih eseri olmuştu [11]; aksi takdirde onun da Ali İhsan Paşa'nın uğradığı akibetten kurtulması güç olurdu. Perapalas'ta oturduğu sırada Daily Mail muhabiri G. Ward Price ile bir mülâkat yapmıştı. Price bu mülâkat hakkında şunları bildiriyor [12]: "Perapalas müdürü bana bir davet getirdi... Mustafa Kemal Paşa... ile kahve içmek için.." Bunun bir mahzuru olup olmadığı hakkında yüksek istihbarat subayı Albay T. G. G. Heywood'a dair sorusuna: "Onun ne istediğini anlamakta hiçbir mahzur yoktur" diye cevap vermişti. Price sözüne devamla: "M. Kemal, yapmak istediği bir teklif için Britanya resmî makamlariyle nasıl temas edeceğini" bildirmemi benden rica etti: "Bu harpte yanlış cephede savaştık, dedi, eski dostumuz Britanyalılarla asla kavga etmek istemezdik, bu istenmeyen harp Enver Paşa gibi Almanların dostları tarafından yapılan baskının bir sonucu oldu. Biliyoruz, partiyi kaybettik. Yanlış istikametlere götürülen siyasetimizin bedelini ağır ödemeye hazırlanmalıyız. Anadolu'nun Müttefik Devletler tarafından taksime uğrayacağını tamamen biliyordum. Fransızların Anadolu'nın dışında tutulmasından bilhassa endişedeyiz. Orada bu topraklar üzerindeki bir Britanya idaresinden o kadar hoşnutsuzluk gösterilmemesi gerektir. Eğer İngilizler Anadolu için sorumluluk kabul edecek olurlarsa Britanya idaresinde bulunan tecrübeli Türk valileri ile işbirliği halinde çalışmak ihtiyacını duyacaklardır. Böyle bir salâhiyet dahilinde hizmetlerimi arzedebileceğim münasip bir yerin mevcut olup olmıyacağını bilmek isterim...." Albay H. bu muhavereyi önemsiz görerek dikkate almamıştır: "Birçok Türk generali kendileri için hemen bir iş arıyorlar". Yıllarca sonraydı, İkinci Dünya Savaşı geçmişti. İstanbul'da Rifat (Refet Bele?) adında bir Türk generali ile karşılaştım. Bu zat benim Mustafa Kemal ile mülâkatımda hazır bulunmuştu. Onun bu hizmet teklifinde samimî olduğunu, o zaman bu teklif kabul edilmiş olsaydı Yakın Doğu tarihinin değişik bir mecraya dönecek olduğunu söylüyor, bu fikrini muhafaza ediyordu". Neticenin üzerine

[11] TV 3390; Atay 2 70 - 82; TİH I 50 - 53, 63, 202; Bayur 180 - 189; Şapolyo 232 - 249; Isl. Ansiklopedisi I 729.

[12] Price, Extra - special Correspondent (1957), 104.

bir sual işareti koymak lâzım gelse bile Mustafa Kemal'in mevsukiyeti aşikâr olan bu sözleri, gene de, izaha muhtaç kalmaktadır. Onun bu sözleri, İzzet Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığına tayin edilmesi için gösterdiği gayretlerin izlediği aynı istikamete yönelmiş olsa gerektir[13]. General Harington'un onunla mülâkatta bulunmak arzusunun bir efsane olduğu ne derece şüphesiz ise, Dr. Rasim Ferid (Talay)ın da ziyaret için General Birdwood nezdinde tavassutta bulunmuş olmasının da herhalde bir hakikat payı mevcut olsa gerektir. Her iki general de 1918'de İstanbul'da bulunmuyorlardı; ama yine de bu ikinci hâdise ihtimalden uzak aksctmemektedir[14].

Gazetecilerin Mustafa Kemal ile yaptıkları mülâkat daha büyük bir ehemmiyeti haizdir. Birinci mülâkat 17 Kasım 1918 tarihinde Minber gazetesinde çıkmıştır[15]. Mustafa Kemal, "İngilizlere karşı perverde eylediğiniz hissiyat hakkında bazı malûmat verir misiniz?" sorusuna karşı: "Bu harpte İngilizlerle Arıburnu, Anafarta ve Filistin cephelerinde karşı karşıya pek çok muharebeler verdim. Ben bu muharebelerde... daima vatanın müdafaasından ibaret olan bir vazifei asliye ifa ettim ve bunun için askerlik hizmetimi tahattur etmiyorum. Binaenaleyh kalbimde buğuz ve adâvet hissi yer bulmamıştır. İngilizlerin Osmanlı milletinin hürriyetine riayette gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırhah bir dost olamayacağı kanaatiyle mütehassis olmaları pek tabiîdir."

İkinci mülâkat 18 Kasım tarihli Vakıt'ta çıkmıştır[16]: "Hükümetimizle mütareke akdeden devletlerin ve bu devletler namına mütareke şartnamesini yapan Britanya Hükümeti'nin Osmanlılara karşı olan hüsn-ü niyetlerinden şüphe etmek istemem. Eğer mezkûr şartname ahkâmının tatbikatında sui tefehhümü mucip olacak cihet görülüyorsa bunun sebebini derhal anlamak ve muhataplarımızla anlaşmak lâzımdır. Bittabi bu vazife hükümetlere terettüp eder. Benim bildiğime göre hükümetimiz bu bapta icap eden teşebbüsatta bulunmuş ve bulunmaktadır..." Britanya Yüksek Komiserliği For-

[13] ASD IV 13.

[14] Şapolyo 273; Bayur 230.

[15] Kopyası Vakıt'ta: 25. 7. 1923. İngiliz basınında bir tercümesi tesbit edilemediği gibi bunun hakkında Foreign Office'e bir rapor gönderilmemiştir.

[16] ASD III (1961), 1.

eign Office'in talimatına uyarak bilhassa "Teceddüt Fırkası"nda yeniden teşkilâtlanan "İttihatçılar"a dikkat nazarını tevcih ettiğinden dolayı; Mustafa Kemal'in "Söz" gazetesine verdiği: "Gazetenizin 29 Aralık 1334... nüshasında bazı menabiden size temin edildiğine göre benim Teceddüt Fırkası'na dahil olduğum hakkında bir haber neşrolunmuştur. Bu haber doğru değildir. Ben askerî sıfat ve makamımla nispet ve alâkamı muhafaza etmekteyim. Binaenaleyh mukarini hakikat olmayan haberin tekzibini rica ederim[17]" mealindeki tekzip mühimdir. Mustafa Kemal'e yakın olan[18] "Minber" gazetesi de 1 Aralık tarihinde G. Ward Price'in şu açıklamasını neşretmişti: "Türklere karşı ben şimdi hakikî bir fikir peyda edebildim. İngiltere'ye gider gitmez yapacağım ilk iş, Türklerin büyüklüğünü tanıtmak olacaktır. Bu mesaimin iyi tesirler husule getireceğine kaniim". İngilizler; mütarekeden hemen sonra Sultan'ın, üzerinde ehemmiyetle durduğu İngiliz dostluğunu tercih ettiğine kanaat getirdiklerinden, Mustafa Kemal'in ise Padişah nezdinde "makbul şahıs" (persona gratissima) olduğunu öğrendiklerinden bu hususta bir şüphe beslemeleri için ortada hiçbir sebep mevcut bulunmıyordu.

Mustafa Kemal'in Ocak-Mart 1919 aylarındaki faaliyetleri hakkında pek az itimada şayan haberler vardır. Kendisinden müteaddit defalar mülâkat ricasında bulunmuş olan *Rev. Frew*[19]nin: "İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvelâ tasdik etmelisiniz" şeklindeki isteğine ait olarak 1926 tarihli hatıralarında bizzat şunları yazmış bulunuyor: "İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim, fakat... vatansever bir cemiyetti. Başlangıcından sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum... çok kusurları ve yanlışları olabilir, ama vatanseverliği münakaşaların üstündedir". Mustafa Kemal'in tevkifinin düşünülmüş olması rivayetinin bu konuşmadan sonra ortaya çıkmış olması muhtemeldir. M. Kemal; Yüksek Komiser Sforza kendisini davet ederek: "Ekselans, bir tehlike karşısında sefarethanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim" dediğini zikretmektedir. Bunun hakkında Sforza da şunları söylüyor: "Bâbıâlî

[17] Tunaya 413; Bayur 196.

[18] Atay 69.

[19] İskoç Presbiteryen Kilisesinin Padişah'ın teveccühüne mazhar papazı kendi teşebbüsü ile "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" ile elele esrarengiz bir dostluk politikası ortaya çıkarmıştı. (Luke II 82; Rey 260, 268, 298; N. I 209 - 215, 313).

Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırmakla... tehlikeyi tamamen bertaraf edeceğini sanmakta idi. Kemal'in şöhreti halk arasında yaygındı. İstanbul'daki bazı Britanya ajanları ilk işgal günlerinde (onu) Malta'ya göndermeyi tasavvur etmişlerdi. Bu tasavvur öğrenilir öğrenilmez Mustafa Kemal'in dostları gelerek tehlike vukuunda kendisine İtalyan sefarethanesinde bir ilticagâh bulunabilip bulunamayacağını bana sordular. Ben İtalya'nın, eski kahraman bir hasmı korumayı şüphesiz reddetmeyeceği cevabını verdim. Bu cevabım... Mustafa Kemal'in tevkifine ait her türlü projeden vazgeçilmesi için kâfi geldi[20]." Bu rivayetin mahiyetini araştırmak pek güç olacaktır. Müttefiklere karşı Türk tahrikleri hakkında arasıra ehemmiyetsiz şikâyetleri Londra'ya bildiren Yüksek Komiserlik raporlarında işbu tevkif söylentilerine ait bir işaret mevcut değildir. "İtilâf ve Hürriyet Fırkası" çevrelerinde M. Kemal'e güven beslendiğinden dolayı bu söylentiye inanılmadığı aşikârdır. O halde nasıl olmuştu da bu güven ortaya çıkmıştı ?

Kardeşi Yüzbaşı Ali'yi "Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın nüfuzlu şahsiyetlerinden" birinin kızı ile evlendirmek isteyen Mehmet Ali'nin bu vesile ile Mustafa Kemal'le görüşmelerine babası İsmail Fazıl Paşa'nın ne suretle delâlet ettiğini Ali Fuat Cebesoy anlatmaktadır : "Fakat İttihatçıdır, diyorlar, doğru mu?" diye M. Ali'nin mahzur ileri sürmesi üzerine onun bu tereddüdünü : "İttihatçı değildir. Harp esnasında ve hattâ daha önce Enver Paşa ile olan mücadeleleri bunu ispata kâfidir, zannederim" diyerek kolayca dağıtmıştı. Ali'nin düğününden sonra Mehmed Ali M. Kemal'i Kuzguncuk'ta tanımış ve ondan o derece müsait bir intiba hasıl etmişti ki, ona "elinden gelen her türlü yardımı yapacağını ve fırka erkânını iknaa çalışacağını vaadetmişti". Bu vaadini de sonradan Dahiliye Nazırı olduğu zaman da (7 Nisan 1919) tutmuştu. Bu arada Şişli'deki evine de sık sık gitmişti. Bir defasında da Bahriye Nazırı Avni Paşa'yı beraberinde getirmişti. M. Kemal bunu şu suretle teyit etmektedir : "Artık âdeta ahbap olmuş gibi idik... Bir defa bu zatlar tarafından Cercle d'Orient'da bir öğle yemeğine davet olunmuştum... İngilizlerle anlaşmak üzere olduklarından bahsetti. Tebrik ettim ve çok hoşuma

[20] Atay 94 v.d.; Sforza, Bâtisseurs 350, 358.

gidecek memnuniyet alâmetleri gösterdim." [21]. Bu onun diplomatlıktaki üstadlığının delilidir [22].

3. Yakup Şevki Paşa ve Samsun Bölgesindeki Asayişsizlik

Mustafa Kemal Paşa'ya verilen 6 Mayıs 1919 tarihli Talimat üç görevi öngörüyordu: 1 — Samsun bölgesinde huzur ve sükûnun yeniden kurulması, 2 — Silâhların toplanması, 3 — Şayet varsa, mevcut şûraların kapatılması. Acaba Foreign Office dosyalarında bu hususta ne gibi malûmat mevcuttur ?

Ermeni propagandası Karadeniz Ordusu Başkumandanlık İstihbaratına, bilhassa 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa aleyhine malzeme topladığından General Milne bu sebepten onun geriye çağrılmasını istemişti. 17 Şubat'ta İngiliz Harbiye Nezaretine şu raporu gönderdi: "Verdiğim emirlere göre Maverayı Kafkas (Kafkas ötesi)ın tahliyesi 2 Şubat'ta tamamlandı... General Şevki Paşayı 9. Ordu kumandanlığından uzaklaştırdım..." 26 Mart'ta "Kendisinin derhal İstanbul'a çağrılması ve emirlerimizi daha ziyade itimatla yapacak bir subayla değiştirilmesi" için Harbiye Nazırı'nın emir vermesi lâzım geldiğini söyledi [23]. Bunun üzerine Şakir Paşa 3 Nisan'da:" 9 uncu Ordu mülgadır"emrini verdi. Bu ordu 15. Kolordu haline getirilerek Kâzım Karabekir Paşa'nın kumandasına verildi. "Sivas vilâyeti ile Canik mutasarrıflığı (doğrudan doğruya Nezarete merbut bulunan) III. Kolordu'nun mıntıkasıdır." Yakup Şevki Paşa, Kars telsiz istasyonunun tahribinden dolayı Milne tarafından sorumlu tutulduğundan [24] hemen aynı günde İstanbul'a gelmesi emrini aldı.

Samsun'daki huzursuzluk hakkında Calthorpe ile Amet daha Kasım 1918 sonunda "Samsun'da mütareke hükümlerinin henüz uygulanmamış olduğunu ve Hıristiyanları toptan öldürmek için Müslüman ahalinin silâhlandırıldığını" iddia etmekle [25] şikâyette bulunmuşlar. "Samsun bölgesindeki Rum eşkıyasını" tepelemek için

[21] Cebesoy 33 v. dd., 60 v.d.; Atay 101 v.d.

[22] G. Jäschke, Büyük İnkılâpcı ve Diplomat Atatürk (V. Türk Tarih Kongresi, 14 v. dd.).

[23] Y. Ş. 14. 4. de Erzurum'dan ayrıldı ve 26. 4. de İstanbul'a vardı; K. K. 12. 4. de İstanbul'dan çıkarak 3.5 de Erzurum'a vardı (TİH I 169).

[24] Ayn. yer. 170, 223 v.d.; Karabekir 17, 22; Bıyıklıoğlu 36, 47.

[25] Harbiye Nezaretinin 30. 11. ve Webb'in 2. 12. tarihli telgrafları.

15. Fırka Aralık ayı başında Batum'dan Samsun ve Sinob'a geldi.[26] Calthorpe 17 Ocak'ta Samsun'daki American Tobacco Company'nin: "...Bütün Müslümanların ve bilhassa köylülerin silâhlandırıldığı" hakkındaki 11 tarihli raporunu Londra'ya yolladı. Bunun üzerine Foreign Office 8 Şubat'ta: "Bildirilen hallerin gemi veya subay göndermek v.b. suretiyle düzeltilmesi için gerekli tedbirleri alabilir misiniz?" diye sordu. Webb 13 tarihinde "... Normal şartlara dönüş, bütün bölgenin tamamiyle silâhtan tecridi ile mümkündür ki... ancak büyük askerî kuvvetlerle ... yapılabilir", 17'de de: "Başkumandanlıktan Samsun ve Trabzon'a... zuhuru mümkün bir gürültü ve patırdıyı önlemek için... askerî kuvvetlerin Amasya, Sivas ve Kayseri'de durması suretiyle gönderilmesini istedim" diye rapor verdi. Milne Samsun'a 200 kişi gönderdi. Bu askerlere refakat eden Rawlinson: "Askerlerin Rum ahali tarafından her türlü sevinç gösterileri arasında karşılandıklarını" yazmaktadır. Calthorpe'un 4 Mayıs'ta, gönderdiği A. C. Elliot, Capt. (Samsun) 29 Mart tarihli raporunda : "2 Hindli subay ile 50 Rajput ve Hindli Müslüman ayın 25 inde Samsun'dan Merzifon'a hareket ettiler, yerlerine ayın 28 inde vardıkları zaman bir Türk okuluna yerleştirildiler... Ben de 28 inde varınca ... Amerikan misyonerlerine ait 12 binanın boşaltılmasını emrettim... Türkler bu emre acele itaat ettiler" denilmektedir. Bir Türk raporunda ise şöyle deniliyordu: "9 Mart 1919'da 200 kişilik bir İngiliz müfrezesinin Samsun'u ve 30 Mart'ta Merzifon'u işgal etmeleri Pontosçu çetelerin tecavüzlerini ve faaliyetlerini arttırdı."[27]. Milne'nin İstihbarat Büro'sunun birçok raporları bunu teyit ettiler: "Çoğu Rum asıllı asker kaçakları... Samsun Sancağında takriben 300 kişi... Çarşamba askerî kumandanı tarafından silâhlandırılan Türk köylüleriyle çatışma halinde bulunuyorlar. Rumlar; Türkler de aynı suretle hareket ettikleri, şahsî masuniyet garantisi verdikleri takdirde silâhlarını bırakacaklar". Suffolk alayından Teğmen J. S. Perring, 20 Mart'ta: "Ayın 13 ünde Samsun'a vardık. 200 Hindli Britanya askeri sayesinde asayişi iyi bulduk... Merzifon'u ve 15inde de Amasya'yı ziyaret ettim." Yüzbaşı L. H. Hurst, yardım subayı, 24 Mart ve 4 Nisan tarihli raporlarında da Bafra ve Vezirköprü'deki durum hakkında bilgi veriyordu. Webb ve Calthorpe

[26] TİH I 164; Külçe I 105 v.d.; Bıyıklıoğlu 36.
[27] Rawlinson 138; TİH I 174.

bütün bu raporları[23] Foreign Office'e ilettiler; bunların aynı zamanda, bilgi edinilmesi ve gereken tedbirlerin alınması ricasiyle Osmanlı Harbiye Nezareti'ne de gönderilmiş olduğu görülmektedir. Foreign Office dosyalarında buna dair bir kayıt mevcut olmamakla beraber aşağıdaki 25 Nisan 1919 tarihli Webb'in raporu herhalde bu dosyalarda bulunmaktadır:

21 Nisan 1919 tarihiyle[28a] 9. Türk Ordusunun silâhtan tecridinin kifayetsizliğine dair Türkiye Hariciye Nezaretine A. Calthorpe imzasiyle yazılmış olan bir mektup sureti: "Ekselans, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas bölgelerindeki askerî durumun memnuniyeti mucip olmadığını zati asilânenize saygılarımla bildiririm 2 — IX. Türk Ordusu hududun berisine çekildiği zaman bu ordunun bir kısmı hudut ile Erzurum ve Erzincan idarî bölgeleri arasında yol boyunda bulunan köylerde yerleştirilmişler, geri kalanı ise hudut ile Samsun arasındaki sahil yolunda kalmışlardır. Bu orduya kumanda eden General Şevki'nin siyasî faaliyeti ilkbaharda müteaddit raporlarda tekrar tekrar bildirilmiştir. Bu münasebetle Britanya Selânik Kuvvetleri Başkumandanlığı tarafından Osmanlı Harbiye Nezareti'ne General Şevki'nin azli hakkında talimat verilmişti. 3 — Şimdi müteaddit kaynaklardan öğrendiğime göre Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas'ta başdan başa kurulan Şûralarca bilhassa Türk Ordusu'ndan itibarî müstakil ve fakat askerî kontrol altında devşirme asker toplanmıştır. Başkumandanlıktan çıkan talimatlarına aykırı olan bu kaçamak hareketler arzuya şayan olmaktan tamamiyle uzaktır; eğer bu hal derhal durdurulmıyacak olursa işler ciddiyet kesbedebilir. 4 — Bu ağır durumu Ekselansınızın ıttılaına arzetmekle beraber söz konusu Şûra'ların asker toplamalarını men için ilgili makamlara derhal talimat verilmesini rica ederim. 5 — Bu durumla alâkalı olarak yapılacak teşebbüsler hakkında mümkün mertebe süratle malûmat verilmesini de temenni etmekteyim."

Hariciye Nezareti 25 Mayıs'ta şu cevabı verdi:

"27 (?) Nisan tarihli şifahî notaya cevaben: 1 — Osmanlı Kafkas Ordusu'nun Rus cephesine ayrılmış olan 11., 12., 9. ve 3. Tümenleri, Kafkasya ile Azerbaycan'ın tahliyesinden sonra şu mevzilere

[28] 8., 27. 3., 16., 28. 4. 1919 tarihli raporlar. 7. 4. tarihinde Samsun'da Rumlar'ın büyük bir nümayişi vukubuldu (N. II 140).

[28a] İçindekiler HTVD 66 da.

varmışlardı: 11. Tümen Van ile Bayezit bölgesinde, 12. Tümen hudutla Horasan arasında, 9. Tümen Erzurum ve Hasankale bölgesinde ve 3. Tümen Tortum ile hudut arasında; 15. Tümen Batum'dan geriye dönmesini müteakip Samsun - Amasya bölgesinde; 5. Kafkas Tümeninin dört taburu hudutla Trabzon arasında; geri kalanlar da Trabzon'la Samsun arasındaki yolda bulunmakta olup Sivas'ın güneyine doğru yürümektedir. General Milne Umumî Karargâhının bütün bu mevzilerden ve hareketlerden haberi vardır. 2 — 9. Ordu kaldırılmıştır. Bu ordunun kumandanı Yakup Şevki Paşa hastalanarak 26 Nisan'da İstanbul'a dönmüştür. General Milne'nin Umumî Karargâhının da bildiği gibi Haydarpaşa hastahanesinde tedavi edilmektedir. 3 — Son zamanlarda 1310 - 1313 sınıflı mükelleflerden şimdiye kadar tecil edilenler silâh altına alınmıştır. Britanya makamlarının istekleri üzerine bunların davetleri 16 Nisan 1335 (1919) tarihli emir mucibince durdurulmuştur. Bu hususta lüzumlu malûmat 28 Nisan'da Büyük Erkânı Harbiye-i Umumî Karargâh Başkanı ve Harbiye Nezareti Ordu Dairesi vasıtasiyle General Deedes'e tevdi edilmiştir. 4 — Bazı Şûra'ların Osmanlı Ordusu dışındaki teşekküller için hem de ordunun kontrol ve nezareti altında acemi efradı askere çağırdıkları haberinin asıl ve esastan âri olduğunu tekiden beyan ederim. General Milne Umumî Karargâhının sayı ve durumlarını pek iyi bildikleri teşekküllerden gayrı hiçbir teşkilât mevcut olmadığı gibi herhangi bir suretle askere davet de vukubulmamıştır. General Milne Umumî Karargâhının mütareke tatbikatına ait istekleri tamamiyle yerine getirilmiştir. Bu mütareke bendlerinin uygulanması hususunda yavaş hareket edilmiş olmasına gelince; bu husus nakliye ve muharebe vasıtalarının eksikliğinden ileri gelmiş olup sadece iyi niyetle bunun önlenmesi mümkün olmamaktadır. Muayyen miktar sayıyı aşan tüfenkler sökülmüş, topların kamaları alınmış ve aynı durumda bulunan makineli tüfenkler de İstanbul'a nakledilmiştir. Britanya kontrol subayları bu işlerin teferruatına vâkıf bulunmaktadırlar. Bir Müslüman Şûra'sının Kars'ta mevcudiyetini öğrendikse de bununla maddî ve manevî hiçbir münasebetimiz olmadığını bilhassa ilâve etmek lüzumunu hissediyoruz. Bu Şûra Britanya makamları tarafından dağıtılmış, ama yeniden teşkil edilerek o zamandan bu yana bu makamların muvafakatleriyle yerine bir başkası kaim olmuştur. 5 — Van vilâyetinde olduğu gibi Erzurum vilâyetinde de bugüne kadar çeteler tarafından hiçbir şakavet yapılmamıştır;

Trabzon ve Sivas vilâyetlerinde de bazı münferit âdi hırsızlıklardan gayri bir vaka olmamıştır. Yalnız Samsun'da büyük sayıda Rum çeteleri hırsızlık yapmaktadır. Ancak Doğu vilâyetlerinde siyasî nitelikte en ufak bir vaka olmadığı gibi, siyasî hiçbir şakavet vakalarına da tesadüf edilmemiştir. 6 — Gerçi hiçbir teşkilâtın, hattâ rüşeym halinde bile, mevcut olmadığı sabit olmuşsa da İmparatorluk Hükümeti asayişin herhangi bir suretle bozulmasını önlemek için Yıldırım Ordularının eski kumandanı Tuğgeneral *Mustafa Kemal Paşa*'yı bu havalide bulunan Osmanlı kıt'alarına umumî müfettiş tayin etmiştir. 7 — Yukardaki haberlere ilâveten bazı mülâhazalarımı da aşağıya kaydediyorum: Bütün suçlamalar ve çıkarılan bütün gürültüler Ermenilerin eserleridir; bunlar barış konferansının kararlarından hayal kırıklığına uğramış olmak korkusuyla hedeflerine ulaşmak için entrikalar çevirerek huzursuzluk uyandırmağa çalışmaktadırlar. Aslı ve esası olmıyan şikâyetler evvelce tasarlanmış olan plânların bir kısmını teşkil etmektedir. Doğu vilâyetlerinde karların erimeye başladığı bu mevsim Ermeni çetelerinin hareketlerine müsait bulunmaktadır. Hareket serbestliğine sahip olmaları için Ermeni çetelerinin takip edilmemesi lâzım gelmektedir. Trabzon, Van, Erzurum ve Sivas vilâyetleri garnizon kuvvetlerinin zayıflatılması ve yerlerinden uzaklaştırılmaları plânlarına dahil bulunmaktadır. Bunlar, Doğu vilâyetlerimizdeki kıtalarımızın Kafkasya için tehlikeli olabileceği zannını uyandırmak ve bu bölgelerin bu suretle boşaltılmasını temin etmek olan hedeflerine böylece varacaklarını ümit etmektedirler."

Calthorpe bu notayı 31.5. günlü raporla birlikte Curzon'a gönderdi: "Türkiye Hariciye Nezaretinden Erzurum'un askerî durumu hakkında 21 Nisan tarihli mektuba verilen cevabı zatı asilâneleri Lord hazretlerine göndermekle kesbi şeref eylerim." 25 Nisan tarihli raporda (13 Mayıs'ta alınmıştır) şu derkenar mevcuttur: "Bu Ermenistan'a dair Paris kararına karşı koymak için Genç Türkler tarafından kasden teşkil edilen bir organizasyon gibi görünmektedir. Sulh murahhaslığına bir suret. W. E. Edmonds. 14. 5.", 31 Mayıs tarihli raporda ise sadece şu kayıt vardır: "(14.6.'da alınmıştır) Copy D. M. I. (= Department Military Intelligence, War Office) and P. D. (Peace Delegation)." (Türkçesi: İngiliz Harbiye Nezareti İstihbarat Dairesi ve Barış Delegeler Heyetine birer suret).

Webb; 21 Nisan tarihli notadan gayri 25 Nisan'da da Damat Ferit Paşa nezdinde bir teşebbüste bulunmuştur. Buna ait şu malûmat verilmektedir: "Bugün Sadrıâzam'la (A) Harp suçlularına yapılacak muamele (bk. aş. böl. VII) ile (B) Genel asayiş hakkında mülâkat yaptım. Damat Ferit: — Hükümet Müttefik Devletlerin askerî makamlariyle işbirliği yaparak... halkın silâhtan tecridi faaliyetine girişmeye karar verdi. Ben (Webb): — Askerî kontrol subaylarının işbu husus ile görevlendirilen Türk kıtalariyle memleket içlerinde birlikte çalışmalarına muvafakat edip etmeyeceğini Başkumandanlıktan tabiî olarak sormak isterdim... D. F. —Böyle bir hareket "*act of presence*" (hazır bulunma) manevî destek olurdu... W.: — İlk atılacak adım haydut çetelerinin silâhlarının alınması... D. F.: — Makedonya (tarihi) bunun için büyük miktar askerî kıtaya ihtiyaç bulunduğunu göstermiştir... Ben Bekçilik müessesesinin... Hıristiyanları tatmin edecek bir sistem olduğu kadar, kadroları boşalmış olan jandarmanın takviyesini ucuzca temin eden ekonomik bir vasıta da olacağı fikrini ileri sürdüm ve en önce Hıristiyan mültecilerinin memleketlerine iadeleriyle ilgili meselelere dikkati çektim." Curzon 19 Mayıs'ta şu cevabı gönderdi: "25 Nisan tarihli yazınızı alâka ile okudum. Türkiye Hıristiyanlarının halihazır durumuna elverişli şekilde göstermiş olduğunuz yardım ve himayeden dolayı takdirlerimi ifade etmek isterim.".. Webb Bekçilik sistemi fikrini; Milne'nin yerinde sakıncaları üzerine, sonradan bırakmıştır[29].

Mustafa Kemal'in nasb-ü tayini hakkında herhangi bir raporun mevcut olmayışı son derece gariptir. Nisan sonunda Maverayı Kafkas'ta bulunduğu anlaşılan Milne, bu husus hakkında War Office'e yazmış olsaydı yazının bir suretini mutlaka Calthorpe'a gönderirdi. Calthorpe'un 21 Nisan tarihli notasına cevabını uzun zaman beklemiş olması da anlaşılamaz.

4. Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayini

Calthorpe'un 21 Nisan tarihli notası ile Mustafa Kemal'in 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan yola çıkışı arasında geçen vakit: 1 — Müfettişliğe tayinine ait 30 Nisan tarihli İradeye kadar. 2 — Görevine ve haiz olduğu yetkiye ait Talimatnameye kadar, 3 — Bandırma

[29] 17. 9 tarihli Patrikliğin şikâyeti ve Milne'in 18. 11. 1919 tarihli raporu; krş. Dursunoğlu 64.

vapurunun 16 Mayıs'ta hareketine kadar olmak üzere üç bölüme ayrılır. Damat Ferid'in Calthorpe'un notasını evvelâ Dahiliye Nazırı Mehmed Ali'ye göstermiş olması kabul edilebilir. O da Damat Ferid'e: "Hâdise mahalline salâhiyetli muktedir bir zat göndermek pek münasiptir" diye teklifte bulunmuş; "Meselâ kimi tavsiye ediyorsunuz?" sorusuna ise: "Hatırıma Mustafa Kemal Paşa geliyor" diye cevap vermiş; bunu bildiren Ali Fuat Cebesoy 20. Kolordu Kumandanı olarak Ankara'da bulunmakla beraber, Mustafa Kemal'i Mehmet Ali'ye tanıtmak için tavassutta bulunmuş olan babası İsmail Fazıl Paşa bu "mühim mülâkat"ı metnine sadık kalarak aynen ona yazmıştı. Damat Ferid'in "Kemal Paşa'yı bir defa görmek ve huyunu suyunu anlamak" istemesine de tamamiyle inanılabilir. Bu sebepten onu "iki gün sonra" Cevat Paşa ile "öğle yemeğine Cercle d'Orient'a" davet etti. Onun hakkında mükemmel bir intiba edinerek veda esnasında: "Tanıştığımıza memnun oldum. Sizin gibi mütemayiz, genç ve kıymetli kumandanlara çok ihtiyacımız olacak" demişti. Hemen ertesi gün "Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa'ya Samsun'daki hâdisenin tahkikine Mustafa Kemal Paşa'nın memur edilmesi emrini vermiş"ti [30].

Damat Ferit, tedbirlerini İngilizlerle sıkıca anlaşarak almaya değer verdiğinden onun bu meseleyi de Şakir Paşa'ya bildirmeden önce, "siyasî memur" olarak her zaman konağına girip çıkan *Ryan* ile görüşmüş olması çok muhtemeldir. Ryan bu mesele hakkında hâtıraları arasında şunları anlatmaktadır [31]: "Türk Hükümeti ilkbaharın başında asayişin, merkezî kontrol altında daha iyi temini maksadiyle muayyen miktar umumî müfettişlikler ihdas etmeye karar verdi. Bunlardan ilki ve muhtemel olarak bu makama tek tayin edileni [32] Mustafa Kemal'di. Paşa esasen müstesna bir askerdi. Fakat bu zamana kadar dikkati çekecek hiçbir siyasî rol oynamamıştı. İtiraf edeyim ki, Damat Ferit Paşa Nisan 1919'da umumî müfettişlik plânı hakkında benimle konuştuğu zaman. M. Kemal adı bana hiç-

[30] Cebesoy 46, 48, 60 v. dd.

[31] Sir Andrew Ryan, The Last of the Dragomans (1951), 131.

[32] Yanlış! "Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği" 28. 12. 1918 den beri Konya'da mevcut bulunuyordu ki, bu göreve Mersinli Cemal Paşa atanmıştı (Bıyıklıoğlu 46). Mustafa Fevzi Paşa 14. 5. 1919 da "Birinci Ordu Kıtaatı Müfettişi" tayin olunmuştu (TV 3549).

bir şey ifade etmemişti. Ben bizatihi plânın kendisi için sevkitabiim ile itimatsızlık gösterdiğimden Ferid'e bu plânın makuliyetine karşı şüphelerimi bildirdim. Kendisi M. Kemal ile birlikte yemek yediğini, sadakati hususundan ondan tatminkâr teminat aldığını, kendisi de onu öyle bir subay ve centilmen olarak kabul ettiğini söyliyerek bana yeniden emniyet verdi. Ferid'in bu hareket hattının samimî olduğuna inanıyorum. Atatürk'ün; Nisan'da göreve tayinini kabul ettiği zamandaki hakikî niyeti hakkında bir hüküm vermek çok müşkül olduğu gibi, doğrudan doğruya harekete geçtiği zaman onun bu hareketlerini tahdit etmek de kabil değildi; zira ne Türkiye içinde küçük ve dağınık hizmetler deruhte eden müttefikler, ne de – hattâ Sultan'ın müzahereti altında da olsa – hükümet; halk üzerinde çok ilhâmkâr tesiri olduğunu bizzat denemiş olan Mustafa Kemal'in davetine karşı ufak bir tesir yapabilirlerdi."

Fevzi Çakmak, Ryan'ın ifadesini şöyle tamamlamaktadır[33]: "İşgal kuvvetlerinin irtibat zabitleri sık sık yanıma gelerek benden Samsun meselesi hakkında tafsilât almak istiyorlardı. M. Kemal Paşa'nın Almanlara ve Enver Paşa'ya aleyhtar olduğunu söyliyerek yeni vazifesine gidince bütün bunların (asayişsizlik olayları) bertaraf olacağını anlatıyordum. Bu sebeple M. Kemal'in hareketini tasvip ve hattâ tacil ediyorlardı." İngiliz Hariciye Nezareti dosyalarında bu mesele hakkında hiçbir şey yoktur; belki İngiltere Harbiye Nezareti dosyalarında bazı malûmat olması mümkündür. Bununla beraber böyle bir dosya açılmasına da lüzum yoktu; zira vaktiyle Sultan'ın ve Damat Ferid'in güvenini kazananlar muhakkak ki, İngilizlerin de güvenine lâyık görülmüşlerdi. Şakir Paşa ile M. Kemal arasında bizzat Kemal'in haber verdiği görüşme de böyle vaki olmuştur. Görüşme, Mustafa Kemal'in şu sözleriyle son bulmuştu: "Memnuniyetle giderim...; yalnız... memuriyetime bir şekil vermek lâzım. Sizi üzmeyeyim; arzu ederseniz Erkânı Harbiye Reisiniz'le görüşerek bunu tesbit edelim." "— Hay hay!" dedi[34]. Şakir Paşa'nın ve Damat Ferid'in yan imzalarını taşıyan "9. Ordu kıtaatı Müfettişi" tayini hakkındaki *İrade* 30 Nisan'da çıkarıldı. Bu İrade "Takvim-i Vakayi" (5 Mayıs tarih ve sayı 3540)'de yayımlandıktan sonra 6 Mayıs tarihinde de basında ilân edildi. Şurası kayda değer ki, "İk-

[33] Akın 20. 5. 1948; Külçe I 107.
[34] Atay (3) 106 v.d.

dam" gazetesi 1 Mayıs'ta şu haberi vermişti: "Mustafa Kemal Paşa Umum Şark Orduları Müfettişi Umumiliğine tayin edilmiştir." Daha önce 30 Nisan'da da Şakir Paşa: "Sivas, Van, Trabzon, Erzurum Vilâyetleriyle Samsun Sancağı memurini mülkiyesinin Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılacak tebligatı icra etmelerinin tamimen emir buyrulması müsterhamdır" ibaresini taşıyan bir Tamimin bu vilâyetlerle Samsun Sancağına bildirilmesini Damat Ferid'den rica ediyordu. Harbiye Nezareti Mustafa Kemal'in İradeyi almış olduğunu 5 Mayıs'ta bildirdi[35]. *Talimatname* ise ertesi günün tarihini (6 Mayıs) taşır.

6 Mayıs Talimatnamesinin[36] meydana gelişi hakkında 1926'da dikte ve ancak 1944'te neşredilen "Gazinin hâtıratı"ndan başka General Kâzım İnanç'[37]ın bir mektubu da vardır ki, her ikisi de başlıca noktaların tümünde birbirlerine uymaktadırlar. Bizzat M. Kemal'in diktasına dayanan tam salâhiyetinin genişletilmesi meselesi bilhassa ehemmiyet arzeder. Milne'nin tertibi üzerine 3. Kolordu'nun 15. Kolordudan ayrılmasına (3 Nisan 1919 tarihli emir ile)[38] mukabil her iki kıta da yeni Ordu Müfettişliğinin emrine verilmekte, kıtaların sevk ve idaresinden başka sulh ve asayişe taallûk eden hususlarda doğrudan doğruya bu müfettişlik emrine tâbi olmakta, hattâ subayların azil ve nasıpları gibi, Harbiye Nezaretinin personel işlerine de müdahale etmek hakkını elde etmiş bulunmaktadır. Sivil makamlardan yalnız Şakir Paşa'nın 30 Nisan tarihli yazısında adı geçen vilâyetlerle "Erzincan ve Canik müstakil livaları"nın müfettişliğin talimatını doğrudan doğruya yerine getirmesi gerektiği gibi bu vilâyetlere komşu olan Diyarıbekir, Bitlis, Mamuretülâziz, Ankara ve Kastamonu'da müfettişliğin müracaatlerini dikkate alacaklardır." Nihayet müfettişlik askerlikle ilgisi olmayan işler hakkında da "makamat-ı âliye-i aidesiyle muhabere edecek" ve Harbiye Nezaretini ancak (sonradan) meseleden haberdar etmekle yetinecektir. Şakir Paşa 6 Mayıs'ta "Meclisi Vükelâca ledet-tezekkür alınan Talimatname"[39]yi M. Ke-

[35] Faik Reşit Unat, Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatiyle verilen vazife ve salâhiyetlere dair bazı vesikalar (Ta.V. II No. 12 vesika 2 - 3; HTVD 1 - 2; Gökbilgin 79.

[36] Unat, Vesika 7; HTVD 3; TİH I 232; Gökbilgin 80.

[37] Atay 107 - 111; Cumhuriyet No. 3241, 17. 5. 1933.

[38] TİH I 223.

[39] Unat, Ves. 4; HTVD 4; Karabekir 1174.

mal'e gönderdi. Buna göre Talimatname önceden Meclisi Vükelâca müzakere edilmiş gibi görünüyordu, ama bu vaki değildi. Bil'akis Talimatname, sözü geçen makamlara gereken emirlerin verilmesi ricasiyle Şakir Paşa tarafından 7 Mayıs'ta Sadaretle Dahiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bunun üzerine Talimatname "*Vükelâ Meclisinde 17 Mayısta okundu ve münderecatı muvafık görüldü*[40]." Bunu Dahiliye Vekili Mehmet Ali 18 Mayıs'ta, müfettişlik bölgesinin Talimatnamede adı geçmeyen "Kayseri ve Maraş müstakil mutasarrıflıkları"na teşmili[41] teklifi ile birlikte Harbiye Nezareti'ne gönderdi.

Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre: "M. Kemal Paşa'ya bu kadar geniş salâhiyet veren tarihî talimatın, ordu ve memleket üzerindeki sıkı işgal kontroluna rağmen nasıl hazırlanıp kabul olunduğu da gerçekten aydınlanması gereken bir muammadır[42]". Talimatname böylece, görünüşe göre, ne 27 Nisan'da Kars'ta bulunan[43] ve herhalde Mayıs başında geri dönmüş olması muhtemel olan Başkumandan Milne'e, ne de askerî ataşe Deedes'e gösterilmiştir. Şu halde Damat Ferit M. Kemal'e güvenilebileceğine kefalet ettiğinden, İngilizler hiçbir şüpheye düşmemişlerdir. Yalnız, Karadeniz Britanya Ordusu Karargâhında Binbaşı van Millingen'in yanında War Office'in irtibat subayı yardımcısı olan Bennett son zamanlarda aksini iddia etmiş ve şunları yazmıştır:[44] "Sultan; Türk ordusunun mücadele dışında kaldığı hususunda emniyet telkin etmek gayesiyle M. Kemal'in kumandası altında bir heyetin gönderilmesi noktasında Müttefik Devletler Yüksek Komiserleriyle anlaşmıştır. Haziran'ın 8. gününde – benim 23 yaşma bastığım doğum günü – bir Türk kurmay subayı odama geldi ve Mustafa Kemal Paşa ile heyeti için vize istedi. Listeyi okuyunca orada Türk ordusunun en faal 35 generali ile kurmay albaylarının bulunduğunu keşfettim. Vizelerini vermek istemedim... Listeyi umumî karargâha götürmeğe karar verdim ve talimat istedim; vazife başında bulunan kurmay subaya bu heyetin bana barışçılardan ziyade harpçilerin listesi gibi geldiğini söyledim. Meselenin Britanya Yüksek Komiserinden sorulacağını, bu müddet zarfında beklememi söylediler. Takriben bir saat sonra içeri çağırıldım, geriye dönerek

[40] Unat, Ves. 6; HTVD 7; Gökbilgin 81.
[41] HTVD 12.
[42] Bıyıklıoğlu 42.
[43] Rawlinson 177.
[44] John Godolphin Bennett, Witness (1962), 23.

vizelerin verilmesi emrini aldım. M. Kemal Paşa'nın Padişah'ın mutlak güvenini haiz bulunduğunu anlattılar." Tarihin tıpatıp uyması bu hikâyenin doğru olduğu fikrini verebilir, ancak M. Kemal 8 Haziran'da Havza'da bulunuyordu. Ona refakat edenlerin sayısı da 35 değil,[45] 18 di ve aralarında bir tek general dahi yoktu.

Harold Nicolson M. Kemal'in tayini hakkında şunları yazıyor[45a]: "Mondros mütarekesi... bugün bize rastgele, iyimser ve hoş bir hava estirebilir..; Türkiye'nin silâhtan tecridine ait hükümleri kesin değildir;.. bu hükümler Anadolu'da yer yer dağınık bir şekilde acınacak kadar az bir avuç müttefik kontrol subayının mürakabesi altında yürütülmektedir.. Çok geçmeden anlaşılmıştır ki, askerî kıtalar terhis edilmediği gibi silâhlar da teslim edilmemiştir... Müttefik Devletler... Türk Hükümetine uyarmalarda bulunmaları için İstanbul'daki Yüksek Komiserlerine talimat verdiler... Damat Ferit Paşa buna, mahallî garnizonların başkent'ten gönderilen yazılı emirlere aldırmamaya mütemayil bulunduklarını, tek ümidin, mütareke şartlarına uyulmasını zorlamak üzere nüfuz sahibi bir şahsiyetin hususî vazife ile gönderilmesi olduğunu cevaben bildirmiştir. Bu hizmet için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı herkesin pek iyi bildiği antipatisini ve harp esnasındaki Almanlara muhalif zihniyetini ileri sürerek Mustafa Kemal'i tavsiye etmiştir. Yüksek Komiserler ilkin buna muvafakat etmişler, fakat elde ettikleri malûmatın Mustafa Kemal'in hakikatte güvenlerine lâyık olmadığı kanaatini uyandırdığını sonradan Damat Ferid'e bildirmişlerdir. Mamafih bu esnada Kemal'e Perapalas'taki yatak odasında(!) hizmete tayin edilmiş olduğuna dair tebliğatta bulunulmuştu. Bu tebliğatı refakat eden Harbiye Nezareti Müstaşarı, dostu İsmet Bey[46], Damat Ferit ile Devletler fikirlerini değiştirmeden önce Anadolu'ya geçmesinin daha iyi olacağını iyma yolu ile anlatmıştır. M. Kemal alelâcele eşyasını toplıyarak bir istimbot ile o gece Karadeniz'e çıkmak üzere hareket etmiştir. Bu aralık M. Kemal'in tevkifi ile Malta'ya sürülmesi için bir emir çıkarılmıştır." Hayal ile hakikat nasıl da birbirlerine karışıyor!

[45] Mehmet Arif, Anadolu İnkılâbı (1340/1924), 26; Selek I 194; HTVD I No. 1, s. 9 (eksik).

[45a] Nicolson 117.

[46] 24. 10. - 22. 11. 1918 (TV 3402).

Clair Price'ın düşünceleri daha da hayalperestanedir:[47] "Müttefik Devletler genel kurmayı Talimatnamesinin, makul herhangi bir faaliyette bulunulmasını sağlayacak surette tadil edilmesi için Kemal üç saat harcadı; böylece değişen talimat alelâcele (umumiyetle Müttefiklerin âleti talâkki edilen) sadrıâzam Damat Ferit Paşa'nın önüne kondu; Paşa da okumadan imza etti. Düzeltilen aslî nüshanın ikinci suretleri Müttefikler Umumî Karargâhı tarafından Anadolu'daki madun subaylara verilmek üzere gönderildi. Yarının tarihçileri Damat Ferit ile M. Kemal arasındaki münasebetin gerçek mahiyetini anlayabilirler, ama biz Kemal'in, hem Müttefiklerin, hem de Osmanlı Hükümetinin mümessili olup sonralarda Erzurum Valiliği hizmetini görmek üzere (!) düşünüldüğünü pek iyi biliyoruz[48]." Halbuki Amiral Calthorpe'un 23 Haziran 1919 tarihli telgrafı ne kadar da sade bir tesir bırakmaktadır[49]: "Mustafa Kemal Paşa takriben bir ay önce Samsun'da askerî umumî müfettiş olarak Sadrıâzam tarafından şüphesiz tam iyi niyetle tayin edilmiş bulunuyordu. Ancak Samsun'a vardıktan sonra kendisini, millî duyguların ve yabancı düşmanlığının mihrakı haline getirmiş olduğu görüldü." Calthorpe'un ve Milne'in M. Kemal'e güvenilebileceğine dair olan Damat Ferid'in beyanına kapılmış olduklarını Calthorpe'un raporu da isbat etmektedir. Bunun dışındakilerin hepsi de sonradan meydana gelen masallardır; Kemal'in İstanbul'da bulunuşuna Padişah'ın ve Damat Ferid'in tahammül edemez oldukları iddiası da böyledir. Bu iddia doğru olsaydı Kemal'i her ikisi de herhalde "şüpheli" kaydiyle İngiliz İstihbaratına (Intelligence Service) haber verirlerdi.

Mustafa Kemal'in kendisi de, hareketinden kısa bir zaman önce, "Bekirağa Bölüğü"nde Fethi Bey'i ziyaret ettiği zaman:[50] "Bâbıâlî ve Saray benim hakkımda derin bir gaflet içinde bulunuyorlar. Meseleden henüz İngilizlerin haberleri yoktur" demişti ki, 1927 Ekim tarihli büyük Nutkundaki sözler de buna uymaktadır: "Bana bu salâhiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler.[51]" Şakir Paşa'nın:

[47] Eliot Grinnell Mears, Modern Turkey (1924), 557. C. Price o zamanlar İstanbul'da muhabirdi; krş. "The Rebirth of Turkey" (1923) adlı kitabı.

[48] Br. VII 300, 411; Lloyd George 1286; bk. aş. sayfa 149.

[49] Br. IV No. 433 n. 5.

[50] Yunus Nadi, Mustafa Kemal Paşa Samsun'da (Atatürk Kütüphanesi: 7, 1955), 17; krş. Atay 113 v.d. ve Hilmi Uran, Hâtıralarım (1959), 119.

[51] N. I 7.

"Azimetçe iltizamı istical buyrulması mercudur[52]" ricasına rağmen daha on gün İstanbul'da kalması, Kurmay Heyeti'ni teşkil etmek, muhtelif mühim mülâkatlar yapmak ve bilhassa Genel Kurmay'la 27 Şubat'taki isteği üzerine 8 Mayıs'ta bahriye hizmetinden terhis edilen Rauf Bey'le görüşmek içindi[53]. O, hâtıratında Damat Ferit'le yaptığı bir mülâkatını şöyle anlatmaktadır[54]: "Rauf Beyefendi, ben sizi... bir dost olarak görüşmeğe davet ettim... İstifanameniz Zatı Şahaneye verildi. Pek müteessir oldular..." Ben: "Hükümet bugün yanlış bir yoldadır. Bu gidişle orduyu isyan ettirecektir... Nurettin Paşa gibi bir İzmir vali ve kumandanı azledip yerine Selânik'i düşmana teslim etmiş olan Nail (Ali Nadir) Paşa'yı oturtuyorsunuz... Ordu buna tahammül edemez." Ferit Paşa: "Aman ne diyorsunuz?" Ben: "Mutlaka bir ayaklanma olacaktır." Ferit Paşa, bir şaşkınlık içinde yüzüme bakakaldı ... ve sadece "pek iyi efendim" diyebilerek ağır ağır yerinden kalktı... bir müddet sonra da istifamı kabul ettiler." Damat Ferit'in M. Kemal'in itaatsizliğini hesaba katmamış olduğunu bu fıkra da göstermektedir. Kendisini "milletin çobanı" telâkki eden ve tebaasından ayrı ayrı itaat isteyen Sultan için de durum böyledir; Ferit de istenen bu itaate uymayı şeriate muvafık bir vecibe telâkki etmekteydi; 16 Mart'ta Rumların nümayişlerinden sonra vilâyetlere gönderdiği telgrafta da[55] "Kanuna isyan edenlere karşı tereddüt gösterilmeyecektir. *Hükümetin bütün emirlerine riayet ediniz. Şeriati islâmiyenin dahi bize emri budur.*" Bir "fahrî yaver-i hazret-i şehriyarî"nin Efendisine karşı isyan edebilmesi her ikisi için de sadece tasavvur edilemeyecek bir şeydi!

M. Kemal "ordu müfettişliği salâhiyetini aldıktan sonra" duygularını harikulâde bir şekilde şöyle anlatmaktadır: "Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki.. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırdığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçmağa hazırlanan bir kuş gibi idim."[56] Fakat o daha bir müddet azamî derecede hâkim olduğu hislerini

[52] Ta. V, 4; HTVD 4.

[53] TV 3549; Cebesoy 67; YT III 17.

[54] YT II 403.

[55] İstikbal (Trabzon) 18. 3. 1919; kş. Damat Ferid'in Tamimi : 8. 3. 1919 (TV 3491).

[56] Atay 111.

gizlemek sanatını kullanmak mecburiyetinde kalacaktı. Yalnız plânlarına vâkıf bulunan Kâzım (İnanç) Paşa ile değil, fakat aynı zamanda Şakir Paşa ile de, hareketine kadar, "itimada şayan olarak" çalışmak zorunda idi. Şakir Paşa ilgili bütün askerî makamları, M. Kemal'in müfettişliğe tayininden, Kemal'in doğrudan doğruya emrine verilen kolorduları "talimat suretini"de leffederek telgrafla haberdar etmişti. Kâzım hemen 30 Nisan'da iki gambotla üç motörbot'un M. Kemal'in emrine verilmesini Bahriye Nezaretinden rica etmişti[57]. M. Kemal 6, 7 ve 13 tarihlerinde "en az iki binek otomobilinin verilmesini rica ve, mütarekename ile bilâhare ittihaz olunan bazı mukarrerat, jandarma kuvvei umumiyesi ile vaz'ulceyşini mufassalan gösterir bir kroki ve müfettişliğinin muhassasatı âdiye ve zatiye ile masarifatı fevkalâdenin bildirilmesi"[58] ni Nezaretten de rica etmekte idi. Kâzım Karabekir 8 Mayıs'ta Şakir Paşa'dan bütün Anadolu'nun siyasî ve askerî şartlarını gösterir mufassal bir rapor almıştı[59]. M. Kemal daha 11 Mayıs'ta Sivas vali ve kolordu kumandanından ve Samsun mutasarrıfından "eşkıya çetelerinin İslâm ve Gürcü, Rum ve Ermeni olduklarına göre miktar ve nüfuzları" hakkında telgrafla malûmat istemişti[60]. 12 Mayıs'ta Mehmet Ali, Samsun bölgesindeki Rum çetelerine karşı elverişli tedbirleri Harbiye Nezaretinden rica etti[61]. 10 Mayıs'ta Milne her bir fırkada ancak 1500 tüfek kalmasına müsaade edilmesi hakkındaki emrini kat'î bir dille hatırlatıyordu[62].

Şimdi artık M. Kemal'in veda ziyaretlerine sıra gelmişti. Bunun tarihini tesbit bazı güçlükler doğurmaktadır. Bizzat kendisi Cevat Paşa ile beraber Damat Ferid'in evinde akşam yemeğine, (galiba) 14 Mayıs günü davetli bulunduğunu kabul etmektedir[63]. (Marmara köşkünde) 8 Temmuz 1932 tarihinde verilen çay ziyafetinde de bu tarihin 13 Mayıs olduğunu söylemişti[64]. Bu tarih hakikate daha

[57] HTVD 5-6; Ta. V. 1, 5, 8 (3. 5. tarihli cevap) ; Gökbilgin 81.
[58] HTVD 9-11.
[59] Ayn. yer. 66; Karabekir 26.
[60] HTVD 61.
[61] Ayn. yer. 1049.
[62] TİH I 179.
[63] Atay 115; böylece keza Âfet İnan: Belleten I 14 ve Atatürk hak. Hâtıralar ve Belgeler (1959), 35.
[64] Şapolyo 295.

yakındır; çünkü Damat Ferit 14 Mayıs'ta Webb'in notasından ve İzmir'den gelen telgraflardan dolayı o derece müthiş bir heyecana tutulmuştu ki, sakin bir konuşma yapması mümkün değildi. M. Kemal bu buluşmada diplomaside üstad olduğunu bir kere daha göstermiş bulunuyordu. Damat Ferit'te uyanan hafif bir şüpheyi M. Kemal Cevat Paşa'nın da yardımı ile zahmet çekmeden dağıtabilmişti. Ertesi gün Sultan'ın huzuruna kabul edilmesi için bir "İradei Seniye" tebellüğ edecekti. Bu ziyaret hakkmdaki beyanlar da birbirlerine uymamaktadır. M. Kemal 1932'de: "Mayıs'ın 14. akşamı yedi buçukta Yıldız sarayına gittim" diyordu. Fakat 1926'da Falih Rıfkı şu sözleri not etmişti: "Zatı Şahaneyi ziyaret etmek üzere Bâbıâlî'den ayrıldım [65]; böyle olmakla beraber Mehmed Ali'nin "... Yunanlılar İzmir'e çıkıyor" diye bağırdığı ve bir çoklarının "protesto edeceğiz!" diye ifadede bulundukları toplantıda Nazırlarla muhakkak olarak 15 Mayıs'ta görüştüğüne göre, Yıldız sarayında kabul edilmesi de bu tarihe uygundur. Demek ki, 1932 tarihinde bir hata olsa gerektir. Esasen bu tarih keyfiyetinin büyük bir önemi yoktur, ama Sultan'ın "Paşa, Paşa, devleti kurtarabilirsin!" [66] diye şaşkınca söylediği sözün önemi büyüktür. "Kafamdaki muammayı da halletmeğe uğraşıyordum" diyen Mustafa Kemal tamamiyle haklı olarak şu fikirde bulunuyor: "... İstanbul'a hâkim olanların siyasiyetine karşı gelen Türkleri tedip edersem, Vahdeddin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım." Büyükelçi Sherrill M. Kemal'in kendisine 15 Mayıs 1919'daki vaziyeti anlatırken kullandığı tasviri ele alıyor: "Salonun penceresinden düşman zırhlılarına bir bakış." Gerçi Sultan bir kere ecnebi askerleri görmeye tahammül edemediği için [67] köşkten bir daha ayrılmayacağını söylemekle beraber, bütün düşüncesi şehirdeki garnizon kıtalarının mevcudiyeti ve İtilâf Devletlerinin gösterdikleri muazzam kuvvet üstünlüğü ile çerçevelenmiş bulunuyor. Damat Ferid'in "Protesto edeceğiz!" siyasetinden gayri bir politikanın mümkün olabileceğini tasavvur edemiyordu. Bu itibarla M. Kemal'in veda esnasında söylediği: "Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz... noktai nazar-ı Şahanenizi anladım...; bana emir

[65] Şapolyo, 301; Atay 121.

[66] Şapolyo'nun (302) söylediği "dikkat ve sadakatle çalışırsanız" ilâvesi M. Kemal'in kendi fikirleridir, mutlaka yanlış anlamış olsa gerek : Atay 122; ZC I 9: "en büyük bir mazhariyeti ilâhiye".

[67] Rey 262.

buyurduklarınızı biran unutmayacağım" sözleri de onu memnun etmişti.

Bütün Atatürk literatüründe M. Kemal'in 16 Mayıs'ta da Cuma Selâmlık resmine katıldığı keyfiyeti[68] hâlâ gözden kaçmış bulunmaktadır. Padişah'tan ayrılması, demek ki, burada vukubulmuştu. M. Kemal İstanbul'u "Bandırma" vapuru ile saat 16'da terkettiğinden[69] Selâmlık resmi ile hareket zamanı arasındaki fasıla pek kısa idi. Güya bir İngiliz torpidobotu vasıtasiyle (Bandırma) vapurunun batırılacağına dair dikkati çeken hikâye de bu zamana düşmektedir[70]. Rauf Bey'in limana giderken şunu söylemiş olduğunu: "Canım, tevkif etmek istiyorlarsa, dışarı çıkmanızı neden beklesinler, burada tevkif etmelerine ne mani var?" anlatmıştır.[71] J. Presland'm askerî ataşe Deedes'den naklen bildirdiği haber inanılır mahiyette değildir. Bu habere göre güya "Kemal Anadolu'ya sarahatle eşkıyayı ortadan kaldırmak için gitmiş imiş; gerçekte ise hemen hemen yeis yüzünden anarşiye doğru soysuzlaşan iflâhı kesilmiş bir halkın arasında bayrağını yükseltmiş[72] imiş. Deedes biran için Mustafa Kemal'in kader çizgisine temas etmiş. Müttefiklerin Yüksek Komiserleri M. Kemal'in Yunanlılarla İtalyanların isteklerine –hattâ İstanbul'daki Türk Hükümetine rağmen– karşı koymak için Türkleri toparlamak maksadiyle Anadolu'ya gittiğine dair malûmat almışlar ve Deedes Cemal(!) Ferit Paşa'yı uyarmak için gece yarısı alelâcele Bâbıâlîye gönderilmiş, fakat bu haberi bildirdiği zaman, yaşlı adam, vücudu koltuğa dayanmış bir halde...ona yavaşca: "Çok geç kaldınız Ekselans! kuş uçtu" demiş." Bütün bunların masal olduğu meydanda! Ama bunda hakikat payı ne olabilir? Acaba bunların Deedes'den duymuş olan bir şahit bugün hayatta mıdır?.

[68] İstanbul basını: 17. 5. 1919; Cumhuriyet 6. 7. 1960.: Huzur-u hümayun-u mülûkâneye kabul buyurulan zevat-ı kiram ve bazı vukuat-ı mühimme defteri: 12 ve 16 Mayıs. (Halûk Y. Şehsuvaroğlu).

[69] Alemdar 17. 5. (Kemal'in resmi ile !).

[70] Atay 124; Y. Nadi 18; N. I 23; Hayat 18. 5. 1956 (Hüsrev Gerede).

[71] YT III 17. İsmail Hakkı Tevfik Okday'a göre (hususî mektup) Bennett 15. 5. de bundan bahsetmiş. Bunu 16.5. de Yüzbaşı Neşet vazıtasiyle M. Kemal'e bildirmiş. İtimatsızlık güden Benett'in: "M. Kemal'in tevkifi lâzımdır" demek istediği aşikârdır. Ancak bu onun kendi fikri olup, Yüksek Komiserlik asla buna katılmamıştır.

[72] Presland, Deedes Bey, 308

Cevat Paşa'nın 15 Mayıs'ta M. Kemal'e teslim ettiği şifre anahtarının onca büyük bir değeri vardı[73]. Millî Mücadele bittikten sonra İzmir'de huzuruna kabul ettiği gazetecilerin[74]: "Paşa hazretleri, bu zaferi ne ile kazandınız?" sorusuna: "Telgraf telleriyle"[75] cevabını verdiği söylenmektedir. Fevzi Paşa'nın çok maharetle maskelemiş olduğu yardımı da onun için kıymet biçilemeyecek kadar değerli idi. Paşa herhangi bir şüpheyi tahrik etmemiş olmak için Damat Ferid'in ricasını kabul ederek Cemaleddin Efendi'nin başkanlığındaki "Heyeti Nasıha"ya da (28 Nisan - 10 Mayıs) refakat etmişti. M. Kemal'in tafsilâtiyle anlattığı vedaını Fevzi böyle tamamlamıştır[76]:" Cevat Paşa Fevzi Paşa ile birlikte "üç ordu müfettişliği teşkili", "silâhların teslim edilmemesi", "Anadolu'da bir millî idare vücude getirilmesi", "Kuvayı Milliye teşkili" ve "mukabil taarruza geçilmesi" hakkında beş maddelik bir program teşkil ettiler. M. Kemal bu beş maddeyi muvafık gördü... ve büyük bir metanetle şunları söyledi: "Zaten ben bunu tahakkuk ettirmek üzere Anadolu'ya gidiyorum. Kahraman milletimin sinesinde hayatımı feda edinceye kadar çalışacağım"... "Heyecanla ayağa kalktık... Vatanın kurtarılması için beraberce çalışacağımıza... yemin ettik".

Mustafa Kemal'in Müttefiklerin Kız Kulesi'ndeki kontrolleri için söylediği: "Ne kadar ahmaklık! Esliha ile mühimmat arıyorlar. Biz ise, kafamızla imanımızı götürürüz"[77] sözü çekici olduğu kadar inandırıcıdır da...

5. Mustafa Kemal Anadolu'da

A. Samsun

M. Kemal'in İstanbul'dan hareketi, hükümetin ve memleketi işgal eden devletlerin dikkatini kendi üzerine çeken İzmir faciası gölgesi altında geçtiği gibi Samsun'a varışta da bu gölgeden

[73] TV 3549; N. I 14; Külçe I 108.

[74] Halide Edib, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmed Asım: İzmir'den Bursa'ya (1922).

[75] Şapolyo 349; World Politics XI 519 (Dankwart A. Rustow).

[76] Akın 20. 5. 1948; Külçe I 108.

[77] Muzaffer Kılıç'ın Hâtıraları (Zafer 19. 5. 1960) - Büsbütün uydurma: Hattı hümayun (14. 5. 1919): Mevlânazade Rifat, Türk İnkılâbının İçyüzü (Halep). II 36 (Selek I 190 dan iktibas).

faydalanıldı; çünkü orada karargâh kurmuş olan İngiliz subayları Türklerin kendilerine reva görülen haksızlıktan duydukları son derece büyük heyecan karşısında anlayış gösterdiler. Onun Damat Ferid'e gönderdiği 22 Mayıs tarihli rapor bunu ispatlamaktadır[78]. Aslına bakılırsa "Millî Mücadelenin açılması için" durum bilhassa Samsun'da müsait olmaktan çok uzaktı. 9 Mart'tan beri orada bulunan 200 kişilik İngiliz-Hind kıtası 17 Mayıs'ta 100 kişilik bir kuvvetle takviye edilmişti[79]. Kâzım Karabekir'in Erzurum'a geçerken yolda 17 Nisan'da Samsun'da tesbit ettiği "Rumların kırk ellişer kişilik çete halinde kasabayı tehdide başlamış" olmaları keyfiyeti M. Kemal'in varışında da geçerli idi[80]. Buna mukabil M. Kemal'in elinde 19 Mayıs'ta hiçbir kuvvet vasıtası yoktu; çünkü mütarekeden sonra orada bulunan zayıf Türk kıtası Pontos'çulara karşı civar dağlarda daha kolaylıkla savunma teşkilâtı kurabileceklerini doğru olarak takdir ettiklerinden büyük çoğunlukla oralara çekilmişlerdi[81]. Atatürk durumunu 1937'de şöyle tarif etmişti[82]: "Ben, 1919 senesi Samsun'a çıktığım gün elimde hiçbir maddî kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran, yüksek ve manevî bir kuvvet vardı." Türk milletine karşı olan bu imanını "bir millî sır"[83] olarak kalbinde saklıyordu.

Teğmen J. S. Perring 13 Mayıs'ta Teğmen C. Hadkinson ile Dahiliye Nezaretinden Mithat ile birlikte Bolu Sancağı içinden geçerek yaptıkları bir turnede "Hıristiyanların çok az zarara uğradıklarını...; umumî asayişin iyi" olduğunu bildirirlerken, Samsun'da kontrol subayı Yüzbaşı Salter de "Silâhlı çetelerin sayısının çoğaldığını; bütün yolların tehlikeli olduğunu ve Hıristiyanlar için geçilmez olduklarını" haber veriyordu. Samsun'da yardım subayı L. H. Hurst da: "Eşkıyalığın kuvvetinden bir şey kaybetmemiş olduğunu[84]" aynı suretle telgrafla bildiriyordu. M. Kemal, 19 Mayıs'ta

[78] Bıyıklıoğlu 49

[79] HTVD 68.

[80] Karabekir 19.

[81] Külçe I 107.

[82] Cumhuriyet 1. 4. 1937; ASD II 284; Âfet İnan. Atatürk hakkında Hâtıralar ve Belgeler 104; YT I 356: Kandemir, 19 Mayıs günü Samsun'da; Bıyıklıoğlu 37; Coşar 244.

[83] N. I 12.

[84] Webb ve Calthorpe'un 19., 20. ve 28. 5. tarihli raporları.

onbeşinci ve yirminci kolordulariyle emrine verilmiş olan vilâyetlere "Birkaç gün kalacağını" bildirmekle iktifa ederek "asayişi memleket" hakkında malûmat rica etti [85]. Bu sıralarda ise Britanya Genel Karargâhında şüpheler uyanmış bulunuyordu. 19 Mayıs'ta Milne Harbiye Nezareti'ne şu yazıyı göndertti [86]: "Şu hususu Ekselansınıza bildirmekle kesbi şeref eylerim: 9. Ordu teşkilâtından vazgeçildikten sonra 9. Ordu Genel Müfettişinin ve onun Genel Kurmay Başkanı'nın geniş kurmay heyetiyle Sivas'a nakillerinin sebebi anlaşılamamaktadır.

Bu subayların nasıl bir görev alacaklarının, ihdası düşünülen teşkilâtın mahiyetinin lûtfen açıklanmasını rica ederim.

Karadeniz Ordusu Başkumandanı adına :
Tuğgeneral Duncan

Bunda ne düşünülen bir tevkife ne de azle ait bir istek var. Çok daha şaşılacak husus Milne'in; Cevat Paşa'nın 24 (!) tarihiyle verdiği şu cevapla yetinmiş olmasıdır [87]:

"General Milne Cenaplarına.. Harbin devamı esnasındaki Ordu Kumanda teşkilâtı memleketin her tarafında lâgvedilmiştir. Fakat vâsi bir mıntakaya dağılmış bulunan kıtaatın Nezareti âcizî namına olarak her türlü hallerini teftiş ve verilen evamirin derece-i tatbiklerini görmek için tıpkı Konya'daki Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği gibi olmak üzere üç ve on beşinci kolordular için de, dokuzuncu ordu kıtaatı müfettişliği ihdas olunmuştur. Bu müfettişlik fazla olarak o havalideki esliha, tüfek kollariyle kamaların sürat-i sevkine ve hiçbir asayişsizliğin meydana gelmemesine gayret edecektir. İşbu vezaifi ifa için uzunca seyahatler yapacak olan bu müfettişliğe tezkirelerinde zikir buyurulduğu gibi ne Sivas ve ne âhar ve daimî bir mevki gösterilemediğini arz ile kesb-i şeref eylerim. Basri Kâzım Cevat"

Gerçekten Samsun'dan gelen ilk raporlar dindirici mahiyette idi. Yüzbaşı Hurst 21 Mayıs'ta yazıyordu [88]: "Son bir kaç gün zarfında umumî durum daha sakindir... Kâmil(!) Paşa 19 Mayıs'ta buraya geldi. Teftiş seyahati ifa etmek ve sükûnu muhafaza eylemek maksadiyle dahile gidecektir. Sancak içindeki umumî durumu

[85] HTVD 62.

[86] HTVD 15,493 (Foreign Office dosyalarında yok!) ; K. İnanç tarihinde yanılıyor.

[87] Ayn. yer. 16.

[88] Calthorpe'un 28. 5. tarihli raporu. Krş. Türk Kültürü VIII 35.

kendisiyle görüştüm"[89]. M. Kemal'in Samsun'dan gönderdiği 8 adet raporu mevcut bulunuyor. Bunlar gerçi kendi "ihtilâl programı"nın[90] nişanelerini taşımakta iseler de bunlar, "asayişsizliğin esbabı hususunun tesbiti" gibi vazifeye sadakatle bağlılık manzarası altında kemali maharetle gizlenmiş, İstanbul'da da hüküm süren büyük millî heyecan günlerinde dikkati çekmemiştir.

M. Kemal 20 Mayıs'ta Damat Ferid'e; 19 tarihli Tamiminin Yunan ihracına karşı "tesliyetbahş olduğunu" temin ettiği gibi ordunun "Zatı akdesi Hazreti Padişahiye.. sadakati tamme" beslediği, yeni hükümetin "hukuku milleti sıyanet edeceğine itminanı" olduğu teminatında da bulunmuştur. Damat Ferit buna 21 Mayıs'ta şu cevabı göndermiştir: "...Kemali sıhhat ve âfiyetle Samsuna muvasalat buyurduklarından mütehassıl mesruriyetle *kâffe-i umurda muvaffakıyat-t aliyeleri temennisindeyim...*[91]" Aynı günde "memuriyeti âcizanemin ifasını" güçleştireceğinden ve halkı huzursuz edeceğinden dolayı[92] İngilizlerin 17 Mayıs'ta yaptıkları gibi haber vermeden asker ihraçlarının ve kıtalarının memleket içine gönderilmelerinin önlenmesini Harbiye Nezaretinden rica etmiştir. "Asayişsizlik" hakkında 21, 22 ve 24 Mayıs tarihli beş mufassal rapor göndermiştir[93]. Bunlarla jandarmanın takviyesini rica etmiş, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da 26 tarihinde bunu yapacağını vadetmiştir[94]. Şakir Paşa 30 Nisan'da sözde mevcut "Şûralar" hakkında 15. Kolordu'dan bir rapor rica etmişti[95]. M. Kemal ayın 20 sinde Kâzım Karabekir'e bunu hatırlatmış; o da 24. de: "Hiçbir yerde ne Şûra şubeleri teşekkül etmiş ve ne de hilâfi emir ve nizam asker celp ve cemedilmiştir[96]" diye cevap vermiştir. Ona ayın 21'de "Biran önce zatılâlînize mülâki olmak arzusundayım", fakat "asayişsizlik" yüzünden Samsun Sancağında bir-

[89] Sivas'ta dolaşan söylentilere göre "...Ermeniler mal ve mülklerini geri almaları için buraya gelecekti". Bu sebepten Ermeniler onunla buluşacaklar, ona çalışmalarında yardım edeceklerdi (!) (Armenian Affairs, New York, I 296).

[90] Bıyıklıoğlu 50..

[91] ASD IV No. 11; Karabekir, Vesikalar. Basın Samsun'a vardığını ayın 21, de bildiriyor. İkdam ilâveten: "Vazifesine mübaşeret etmiştir" diye kaydediyor.

[92] HTVD 68.

[93] Ayn. yer. 1051, 69, 71, 77; Bıyıklıoğlu 36, 49; ASD IV No. 12.

[94] HTVD 78, 82.

[95] Neşredilmemiştir; HTVD 66'da zikredilmiştir.

[96] Ayn. yer. 67.

kaç gün kalmak zarureti vardır" [97] diye yazıyordu. 23'de de ondan "mahrem ve zata mahsus şifre ile mitingler akdi suretiyle İzmir işgalini protesto edilmesi" [98]ni rica etti. Aynı günde Ankara'daki Ali Fuat Paşa ile temas kurdu [99]. Ayın yirmi dördünde Merzifon, Vezirköprü, Amasya, Lâdik, Havza gibi bazı şikâyetin evrakı da... bizzat tetkikat ve tedabir ittihazı için" ertesi gün Havza'ya gideceğini Harbiye Nezaretine bildirdi. Havza Kaymakamı Fahri bunu daha evvel 23 ünde bildirmişti [100] M. Kemal Havza'da banyo kürü alacağı bahanesiyle ayın 24 ünde Samsun'da veda ziyaretlerini yaptı. O gün Hüseyin Rauf Bey de İstanbul'dan ayrılıyordu [101].

B. Havza

Küçük Havza kasabası M. Kemal'in orada isyan bayrağını açmış olması gibi bir şerefe sahiptir. Şu var ki, onun 1927 yılı Nutkunda söylemiş olduğu şu sözler de dikkate alınmak lâzımdır [102]: "İtilâf Devletlerine karşı vaz'ı husumet alınmayacaktı ve Padişah ve Halifeye canla başla merbut ve sadık kalmak şartı esasî olacaktı." Gerçi Mustafa Kemal "havas denilen insanların zihniyeti" olan bu şartı reddediyordu; fakat o yalnız inkılâpçı değildi, aynı zamanda mükemmel bir diplomattı, fikirlerini maharetle saklamasını biliyordu. En iyi dostları bile "seyahatinin nerelere olacağını" bazan bilememekte idiler. 16 Mart 1920 tarihindeki meydan okuyuşuna kadar İngilizlerle açıktan açığa düşmanlık göstermekten sakındığı gibi halkın hükümdarlık lehindeki duygularını dikkate alarak Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1922 senesindeki kararına kadar da Sultan ile bozuşmaktan kaçındı. Havza'da İngilizlerin ve onlarla beraber Damat Ferid'in partiyi kaybettiklerini farketmelerine kadar oyununa devam etti. Sultan'a, daha sonraları sık sık yaptığı gibi, bir bağlılık telgrafı yolladı [103] ve Damat Ferit Paşa'yı dahi, Ferid'in Patrikhaneler kanaliyla endişe uyandırıcı haberler almasına rağmen, birçok günler

[97] N. III No. 10.
[98] Karabekir 34.
[99] N. I 12.
[100] HTVD 72; Gökbilgin 85; Zübeyroğlu Mehmet Fuat, Yurdumuz Havza (1925) 34.
[101] YT III 17.
[102] N. I 8.
[103] "İrade-i Milliye" 'de zikrediliyor: No. 1. Krş. ZC I 10 ve ASD I 15: 11.6.

aldatmakta devam etti. Sait Molla 23 Mayıs'ta, kurucusu bulunduğu "Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyetini" himaye etmelerini bütün "belediye reis"lerinden istediği zaman[104] M. Kemal 26 tatarihli Tamimi ile "İstiklâli millî ve siyasimizin kurtarılmasının ancak milletin yekvücut olarak müdafaası ile kabil olacağı"[105] mülâhazasiyle "siyasî maceralardan" kaçınılmasını ihtar etti. Daha ayın 18'de bir "Redd-i İlhak Cemiyeti"nin teşekkül etmiş bulunduğu Havza'da millî hareketin organize edilmesi, Mustafa Kemal'in "mitingler akdiyle tezahüratı milliye"de bulunulması için yaptığı çağırı ile ayın 28 inde azamî noktasına varmıştı[106]. Damat Ferit daha ayın 29 nda, kendisine, "tahsisatı mesturenin bittensip âcilen mahallerine irsal" edilmesi için Dahiliye Nezaretine emir verildiğini ona telgrafla bildirmişti. Bu tahsisat 1 Haziran "Meclisi Vükelâ kararıyle" kesin olarak tesbit edildi[107]. Damat Ferit 24 tarihli "Ordu Müfettişlikleri hakkında Talimat Müsveddesi" için Meclisi Vükelâca cüz'î tadilât yapılması temennisi ile 29 tarihinde Harbiye Nezaretine tebligat yaptı[108]. Aynı gündeM. Kemal İngilizler tarafından "Müstakil Kürdistan" olarak plânlanan bölge hakkında Şevket Turgut Paşa'dan malûmat rica etti ve 30 tarihinde de: "İtilâf Devletlerinin Türk izzeti nefsi millîsine, hakkı meşru ve mevrusuna karşı zalimane olan tecavüzlerinden dolayı"[109] duyulan umumî heyecan hakkında ona bilgi verdi. Aynı günde Meclisi Vükelâ, sadece "Yunan kuvvetlerinin çokluğundan ötürü mukavemet mümkün olamayacağı"[110] kararını veriyordu, fakat bu kararda Mustafa Kemal'e karşı hiçbir şey yoktu!

Sivas Vilâyeti'ne dönen Ermeni göçmenler "taşı yerinden oynattılar". Bunlar İzmir'e Yunanlıların çıkmasından bu yana kendilerini tehdit edilmiş hissetmekte idiler. 23 Mayıs'ta (Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi) Sivas'ta da bir miting yapıldı. Ermeni Patrikliğine gönderilen bir raporda şöyle denilmektedir: "İzmir'in işgali vesilesiyle miting, "Cihat" ilâm tehdidi. Sadrıâzamın Dörtler Meclisine

[104] Bk. yu. Böl. I not 11.
[105] N. I 19, III No. 25.
[106] N I 16; Zübeyroğlu 37.
[107] HTVD 88; Gökbilgin 84.
[108] HTVD 73 - 75; Gökbilgin 82.
[109] HTVD 90, 92; Gökbilgin 140.
[110] TİH II 1, 102.

gönderdiği tehdit telgrafı[111] Türkleri son derece heyecanlandırdı ve onları daha da idare edilmez bir hale getirdi..." Calthorpe bu raporu şu refakat mektubu ile birlikte Londra'ya gönderdi: "Münferit bazı ahvalde... Patrikhanenin vilâyet temsilcileri bir dereceye kadar mübalâğa ededursunlar, memleket dahilinde işlerin bugünkü durumu memnuniyeti mucip olmaktan çok uzaktır..."[112] Bundan dolayı Calthorpe Ermeni mültecilerini korumak maksadiyle "memurini mülkiye-i aidesi"ne talimat verilmesi ricasiyle Bâbıâlî'ye 24 Mayıs'ta bir nota tevdi etmekle gereğinin yapılmasını münasip görmektedir[113]. Damat Ferit "Vazifedarâna hemen telgrafla evamiri katiye itasiyle... tahkikatı mahsusa bilicra neticesinin sürati mümküne ile... iblâğı" için Şevket Turgut Paşa'ya 31 Mayıs'ta ricada bulunmuştur. Turgut Paşa: "Mustafa Kemal Paşa'ya yazalım" diye emir vermiştir. 2 Haziran'da Şevket Turgud'un: "Bugüne kadar gelen raporlardan Üçüncü Kolordu mıntıkasında şekaveti âdiyeden başka bir şey olmadığı malûm olmakla beraber..."[114] kaydiyle M. Kemal'e İngiliz notasının bir sureti gönderilmiştir. O da, Haziran 3'te (vürudü 4 minh)[115] cevap vermiştir: "İtilâf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklâline riayetkâr kaldıkça... anâsırı gayri Müslimenin duçarı haşyet olmasının hiçbir sebebi yoktur... fakat İzmir havalisinde görülmekte olan fiiliyatın zuhuratı mümasilcsine karşı... tezahüratı milliyeyi men ve tevkif için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim..." Aynı günde (3 Haziran) bütün askerî ve sivil makamlara bir Tamim göndererek "istiklâli tâmmı millînin..." "şartı esasî" olduğu hususunda Paris'e gitmekte olan Barış Murahhaslar Heyetine talimat verilmesi ve bunun "Düveli İtilâfiyeye bildirilmesi maksadiyle nümayişler tertip edilmesini ve Sadrıâzam ile şahsan Sultan'a telgraflar çekilmesini istedi ve böylece İngilizlerle Damat Ferid'in meselenin mahiyeti hakkında artık şüpheleri kalmamış oluyordu. "Aldandıklarını anladılar"[116]. Bunun üzerine Milne, 6 Haziran'da şu talepte bulundu[117]: "General Kemal Paşa ile

[111] Anlaşılan 15. 5. 1919 tarihli protesto notası kastedilmektedir.
[112] Further Corresp. II No. 69 (1. 7. 1919 tarihli Calthorpe'un raporu).
[113] N. I 18; HTVD 1052 de tam metin.
[114] HTVD 1053; N. I 18.
[115] N. I 19; HTVD, 95, 1054.
[116] N. I 20; Külçe 109. Damat Ferit 6. 6. tarihinde Paris'e hareket etti.
[117] HTVD 494; Foreign Office'in dosyalarında yoktur(!).

kurmayların vilâyetlerde bulunuşlarının arzu edilir bir şey olmadığım Ekselânsınıza bildirmekle şeref bulurum. Mümtaz bir generalle kurmay heyetinin memleket içinde yer yer dolaşmaları umumî efkârı tedirgin etmektedir. Ben askerlik bakımından bunların faaliyetlerini lüzumsuz görmekteyim. General Kemal Paşa ile heyetinin *derhal*[118] İstanbul'a dönmeleri için emir vermenizi dilerim.

G. F. MILNE
Karadeniz Ordusu Başkumandanı"

Calthorpe bu yazıyı 8. 6. 'da bir nota ile teyit etti: "Ekselâns; Hariciye Nazırı: Ekselânslarınıza bildirmekle şeref bulurum. Bazı kötü niyetli kişilerin huzursuzluk çıkarmağa teşebbüs ettikleri ve karışıklığa sebep oldukları hakkında Samsun Sancağından endişe uyandırıcı haberler bana kadar geldi. 2 — M. Kemal Paşa'nın bu hareketlerde liderlik rolü oynadığı sabit olmuştur. 3 — Karadeniz Ordusu Başkumandanı tarafından M. Kemal'in dönmesi için Türkiye Harbiye Nezaretine talimat verilmiştir. 4 — Dahilde, bilhassa ırkî ve dinî mahiyette bir karışıklık olduğu takdirde bundan doğacak çok vahim neticelere dikkatinizi çekmek isterim. 5 — Binaenaleyh kendilerinin idareleri altındaki bölgelerde vukubulacak herhangi bir karışıklıktan şahsen mesul tutulacakları hususuna müteallik olarak derhal sivil memurların uyarılmalarını dilerim. 6 — Sivas vilâyetinde cereyan eden durum hakkında daimî surette tarafıma sık sık bilgi verilmesini de ayrıca arzu etmekteyim..."[119]".

Şevket Turgut Paşa Milne'in notasına 8 Haziran tarihli cevabı verdi[120]: "M. Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine tayinine en müessir esbaptan biri İngiltere Devleti Fahîmesi Mümessilinin Bâbıâlî'ye verdiği bir nota olmuştur. İşbu nota üzerine Sadrıâzam Paşa mümessil-i siyasî (Ryan!) ile görüşmüş ve bir müfettiş göndereceğini söylemiş ve bir gûna itiraza da maruz kalmamıştır. Hususiyle o sıralarda Karargâh-ı Devletlerinin dahi eslihanın toplamlmadığı veya nakledilmediği hakkında birçok şikâyetleri vardı. Binaenaleyh hem bil'cümle şikâyatın önünü almak ve hem de Hükümetin mütarekename mucibince mes'ul bulunduğu asayiş ve inzibatı

[118] Asıl metinde altı çizilmiştir!
[119] 11. 6. 1919 tarihli rapor.
[120] HTVD 18; Bıyıklıoğlu 42. Şaşılacak derecede cesurane ve vakurane bir dil !

memleketi temin etmiş olmak için Heyet-i Vükelâca bittezekkür memleket üç asayiş mıntıkasına taksim edilmiş ve her mıntakaya bir de müfettiş tayin edilmiştir ki, M. Kemal Paşa da işbu müfettişlerden biridir. Yani... tarih ve ...No. tezkirenizle de [121] talep ve tasvip buyurduğunuz veçhile Yakup Şevki Paşa'nın yerine tayin edilmiştir. Ancak hazarî teşkilât olduğu için Ordu Kumandanı değil, Ordu Müfettişi unvanını haizdir. Böyle bir müfettişin vilâyatı dolaşmasının efkârı umumiyeyi rahatsız mı veyahut bil'akis teskin mi edeceğinin takdirini memleketin tecrübekâr bir askeri ve evlâdı ve hususiyle bu işde mes'ul bir Nazır olduğum için âcizlerine terk buyurulmasını kemali ihtiramla zâtı asilânelerinden rica eder ve sekiz aydan beri devam eden bir mütarekeden sonra artık biraz da Türklerle Müslümanları lütfen itimadınıza lâyık görmenizi pek rica ederim."

Şevket Turgut (Meclisi Vükelâ kararına uyarak) M. Kemal'e [122] 8 Haziran tarihli aşağıdaki muvakkat mahiyette olan telgrafı gönderdi: "Maiyet-i âliyelerindeki istimbotlardan biriyle buraya teşrifiniz rica olunur."

Böylece M. Kemal ile Harbiye Nezareti arasında Kemal'in 8 Temmuz'da vazifesinden alınacağı zaman nihayet bulan hoş bir saklambaç oyunu başlamaktadır. Bunu herkes yeteri kadar bilmektedir. Acaba İngiliz Hariciye Nezareti bu hususta neler anlatmaktadır? Yüzbaşı Hurst 12 Haziran'da Calthorpe'a bir rapor gönderdi, o da bu raporu o ayın 21 inde ait olduğu makama iletti: "Haziran'ın 1 inci günü tercümanım, Capt. Salter... ve Capt. Elliott ile birlikte Samsun'dan ayrıldım... Evvelki akşam Samsun Metropolidi Mgr. Germanos... Havza Piskoposundan endişe verici bir haber aldığını, bu habere göre Mustafa Kemal Paşa'nın halihazırda oradaki teşkilâtını tamamladıktan sonra bir hayli Rumu hapse atmış olduğunu bana bildirmektedir. Bu durum beni; Kemal Paşa'nm görevini şüphe ile karşılayan (Deedes)in telgrafı ile birleştirdikten sonra bir gece için Havza'da kalma kararına götürdü... Rum Piskoposu bana... 30 Mayıs'ta camide hususî bir ayin yapıldığını ve bunu Belediye önünde bir miting takip ettiğini anlattı [123]. Şahitlerine göre M. Kemal söylev

[121] Türk Genelkurmay arşivinde bulunmamıştır.

[122] HTVD 19; ZC I 10; M. Arif 27.

[123] Zübeyroğlu'na göre (s. 38) 3. 6. tarihinde, "cuma günü". Hata etse gerek, çünkü o gün cuma değildi. Mr. Getchell Fuad'ı ihbar etmiş. Salter (Tütün Rejisinde, Galata) azlini istemiş, sonradan bu azil Refet'in müdahalesiyle (1922'de) geri alınmıştır.

söylememiş. Bu miting'de... Fuad Efendi adında bir kimseden çok sert bir konuşma yapılmış : .. Orada hazır bulunanlar İzmir'i kurtarmak için gerekirse can ve mallarını fedaya hazırlanmaya davet edilmiş... Ertesi sabah (2. 6. ?) General M. Kemal'i ziyaret ettim. Beni dürüstlükle kabul etti. Memuriyeti hakkında şüphe beslediğime dair hiçbir belirti vermedim. Umumî durumu ve asayişin yeniden iadesi için alınacak tedbirler hakkında konuştuk. Bana Havza'da kalmasının muhtemel olduğunu, birkaç zaman için hava ve suyundan faydalanacağını, fakat daha bir müddet için Amasya'ya gitmek istediğini söyledi. Sonra daha uzaklara gitmek arzusunda olduğunu... ondan sonra da yine Trabzon ve Erzurum bölgelerini dolaşabileceğini anlattı.. Kemal'den sonra Kaymakam Fahri Bey'i ziyaret ettim... ve hapishaneye gittim. 9 Rum... birkaç gündenberi tutuklanmışlardı. Fitnenin ayaklanmış olduğu duygusu içinde öğleden sonra saat bir buçukta Havza'yı terkettim ve üç saat sonra Merzifon'a vardım. Yolda katır yüklü (belki 30 - 40 kadar) müteaddit kafileler dikkatimi çekerek askerlerle karşılaştık. Capt. Levien keyfiyeti büyük bir endişe ile karşıladı.... Sonra Amerikan Heyeti'ne müracaat ettik... Mr. Getchell, (30 yıla yakın Türkiye'de bulunan) Dr. White, Dr. Marten ve Mr. Pye halihazırda durumun çok ciddî olduğunu tasdik ettiler... Capt. Levien keyfiyeti Capt. Salter'e bildirmek üzere ertesi sabah Samsun'a gitti. Ayın 3 ünde ve 4 ünde; şehirdeki Müslüman halkının korkunç bir halcti ruhiye içinde bulunduğunu ve İslâm çetelerinin teşkil edildiğini... Merzifon Hıristiyanlarının paniğe tutulmuş olduklarını gösteren bir hayli malûmat aldık. Hacı Hamdi Efendi Basmacıoğlu Dr. Marten'e, çok yaygın bir propagandanın... memleketin Devletler tarafından parçalanması ve kontrol altına alınması etrafında yapılmasından ziyade... sonuna kadar harp parolası etrafında yapıldığını söylemişti. Haziran 4'de Sivas ekipinden Yüzbaşı Miles, Yüzbaşı Richard[121], Teğmen Isaacs ve yedi diğer rütbeliler... geldiler. 7 Haziran'da Yüzbaşı Miles ve ben Mr. Getchell ile beraber Kaymakam Ahmet Efendi, askerî kumandan Mehmet Bey, müftü ve kadı ile buluşmak üzere hükümet konağına gittik. Kısa bir konuşmaya sebep oldum... Onlar gibi memleketlerine huzur ve saadetinin geri gelmesi arzusunda, memleketin yeniden dirilişi için birlikte çalışmak ümidinde

[124] Krş. HTVD 68.

bulunduğumuzu ifa ettik. Bu bazı mülâhaza ve boş lâflar arzu edilen tesiri yapmışa benziyordu... 8 Haziran'da Amerikan Heyeti'ne on adet telgraf (gecikmiş, çünkü M. Kemal Havza hattını kendi mesajları için daimî olarak kullanıyordu) geldi... İzmir için protesto mitinginin... 9 Haziran'da yapılacağını... Rumlarla Ermenilerin de davet edildiğini duydum. Nutuklar kusursuzdu. Bu hareketin şifahî protestoya inhisar etmesi fikri veriliyordu... Merzifon'dan 10 Haziran'da ayrıldım. M. Kemal'ın sadece 30 Mayıs mitinginde hazır bulunması bile kendisinin geri çağrılmasına kâfi gelecekti... Yunanlılara karşı kat'î bir hareket tertip edilmiş olup İzmir'in geri alınması imkânsız olduğu sarahatle belli olur olmaz, bu hareketin de gevşeyeceği fikrindeyim. Refet Bey de son gece (Kavak) tan ayrılarak Çakallı'ya gitmiştir (11. 6). Britanya memurlarının masuniyeti masalı maalesef böylece ortadan kalkmıştır; ancak Samsun'dan – düşman toprakları içinde olduğu gibi – büyük silâhlı bir müfreze askerin harekete geçmesiyle mümkün olabilecektir. Bu hususta iki ihtimal var: 1 — Asayişi iade için kâfi miktar askeri karaya çıkarmak; 2 — Burada bulunan askerleri geri çekerek memleketi kendi kaderiyle baş başa bırakmak; bir üçüncü ihtimal de: Britanyalı memurları vazifelerinde bırakmaktır ki, pratikte esir ve Müslümanların maskarası olacakları için bu, tahammül edilmez bir şey olur." [125]

Mustafa Kemal Merzifon hâdiseleri hakkında 5, 10, 11 ve 16 Haziran'da raporlar göndermişti [126]. Bu raporlarda Hurst'ün orada yapılan mitingi menetmek istediğini, fakat sonradan mitingin sakin ve muntazam geçmesinden dolayı kaymakama "samimî bir surette teşekkür ettiğini" de zikretmiştir. "Rum ve Ermeni çetesi " hakkında 4, 5, 11 ve 12 Haziran'da mufassal malûmat vermiştir [127]. Şaşılacak bir şeydir ki, Şevket Turgut Paşa onu "Meclisi Vükelâ'da bittezekkür asayış-i mahallî ve ahali-i Müslime ve mâsumeyi taarruzdan vikayeten orduca harekât-ı tedafüiye icrası" hususunda (Rawlinson'la istişareden sonra!), ama (gayet mahremane) Ermenilerin hududu geçmelerini önlemek için yetkilendirmiştir [128]. Burada bilhassa

[125] Filhakika Britanya kontrol subayları aylarca sonra da incinmeden Anadolu'da dolaşmışlardı.

[126] HTVD 64, 101 - 103, 107.

[127] Ayn. yer. 20, 64, 65, 83, 103, 1054; ZC I 10; Gökbilgin 138.

[128] 11. 6. 1919 tarihli talimatname: HTVD 82.

Kars Hükümeti'nin cebren dağıtılışından sonra (12. 4. 1919) yaşamakta devam eden "Oltu Hükümeti" (Müslüman Şûrası)nın himayesi bahis konusu idi[128a].

Milne'nin 6 Haziran tarihli yazısını alınması ile Sultan'ın kendisini "Ordu Müfettişliği" vazifesinden affetmesi arasında ancak kısa bir zaman geçmesi mümkün olabilirdi. Bu sebepten daha Havza'da iken 12 Haziran'da: "Bugün artık bir üniforma sahibi değilim. Size evvelce bildirdiğim gibi, sadece bir millet adamıyım"[129] demiştir. Husrev (Gerede)nin daha ayın 7'sinde Kâzım Karabekir'e bildirmiş olduğu[130] Amasya seyahatini ayın 13ünde yapmıştı.

C. Amasya

Şevket Turgut Paşa'nın 8 Haziran'da General Milne'e bildirmiş olduğu üç müfettişlik bölgesinin teşekkülü 7 tarihli kararnameye göre 15 Haziran'da fiile çıkarıldı[131]. Ancak Calthorpe'un 17 tarihli notasından anlaşıldığına göre[132] Milne buna müsaade etmekten imtina etmişti: "...Anadolu'nun 10(?) bölgeye ayrılmasını... ve bir tek General'in idaresi altında... asayişin muhafazasını öngören plân benim tasvibimle karşılanamaz[133]. General Mustafa Kemal'in Sivas bölgesindeki vazifesi zaten esef verici neticelere ulaşmış bulunmaktadır. Binaenaleyh Osmanlı Hükümet'inin... General M. Kemal ile bütün maiyet subaylarının geri çağrılmaları için derhal emir verilmesini istemekle şeref duyarım". İngiltere Hariciye Nezareti'nin bu zamanlarda M. Kemal'in nüfuzunu hâlâ ne kadar küçümsediği Calthorpe'un 23 Haziran tarihli raporunun bir derkenarından anlaşılmaktadır[134]: "M. Kemal'i hiç tanımam; Rauf Bey ise elbette Malta'da, diğer İttihat ve Terakki liderleriyle beraber faaliyetten mahrum bulunmalıdır, fakat o hürriyetini, muhtemeldir ki, mütarekeyi imza etmiş olmasına borçludur; ama bu yiğit zarif subayın Türk denizciliğindeki durumu Enver'in ordudaki durumuna benzer".

G. K. (idston) 24 Haziran

[128a] Sami Önal, Millî Mücadelede Oltu (1968).
[129] Tarih Dünyası III 1002.
[130] N. I 16; Zübeyroğlu 42; Karabekir 60.
[131] N. I 6; bk. yu. not 108, 120; HTVD 74 No.lı vesikanın açıklanması.
[132] 24. 6. 1919 tarihli Curzon'a rapor.
[133] İlgası ancak 16. 8. 1919 da: HTVD 58.
[134] Bk. yu. not 49.

"Sebebi davetinin[135] lûfen izah edilmesini" 11 Haziran'da Şevket Turgut'tan rica eden M. Kemal ondan şu kısa cevabı aldı: "İstanbul'a davetiniz Hükümeti Seniyenin kararı neticesidir". M. Kemal, Şevket Turgut'un iptal ettiği telgrafın müsveddesinde mevcut bulunan "hakikî sebebi" gizlice Cevat Paşa delâletiyle öğrenmişti: *İngiliz isteği*[136]. Bunun üzerine Ali Fuat kanaliyle Padişah'a uzun bir telgraf gönderdi[137]. Bu telgrafta "Millî Mücadele"nin hedeflerini izah etti: "... Millet baştan aşağı uyanık olup istiklâl-i devlet ve milleti ve hukuk-u âliye-i saltanat ve hilâfeti teyit " etmek... Bizzat kendisine gelince; "Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşa'ların akibetine uğramak" ve "Malta'ya gitmek veyahut en ehven olarak hal-i atalete mahkûm edilmek" istemediğini bildirdi ve en sonunda da: "Lâyezal sadakati âbidanemin daima mütezayit olduğuna itimad-ı Şahanelerine arz ve istirhama mücaseret eylerim" diyordu. Şimdi İstanbul'da Dahiliye Nazırı Ali Kemal işleri eline almış bulunuyordu. Ali Kemal, Meclis-i Vükelâ'nın 17 Haziran'da "milis teşkili" ile "müdafaa-i milliye ihzarı"nı men ve 23'te de Mustafa Kemal'i azletmesini sağlamaya muvaffak oldu. Bu kararları Şevket Turgut da imza etti[138]. Onları üç tamime ayırdı. M. Kemal'in azline ait olanı ise elbette (mahremane) olarak 18, 23 ve 26 tarihlerinde bütün vilâyetlere bildirdi[139]. İkdam'ın 27 tarihli nüshasında "Dokuzuncu Ordu Müfettişliğinden azledilmiş Kemal Paşa'dan tarafı zişeref-i Hazret-i Padişahiye... keşide olunan bir telgrafnamede Zat-i Hümayunlarına karşı arz-ı sadakat eylemiştir"[140] haberi çıktı. Hakikatte kabinenin millî hissiyat ile yoğrulmuş olan üyeleri Ali Kemal ile Şevket Turgut'u 26 tarihinde istifaya mecbur ettiler[141]. Şevket Turgut ayın 28 inde dahi ayrıca Barış Heyeti'nin işlerini kolaylaştırmak üzere hemen Dersaadete teşrifini "arkadaşı ve dostu sıfa-

[135] bk. yu. not 122.

[136] HTVD 20 - 22; N I 20; Atay 120 (Şifre!)

[137] ZC I 10; tarihi yok, belki 11. 6. da; bk. yu. not 103

[138] Gökbilgin 143 - 149; ZC I 11.

[139] "L'Entente" 22., diğer matbuat: 23., 24., 26. 6; N. I 25 v.d.; Yunus Nadi, Yeni Gün'den Cumhuriyet'e kadar No. 113; Aydemir, Tek Adam II 78.

[140] Şayanı hayret olarak, sansürden geçmiş metin!

[141] Pech 71; krş. HTVD 27: "Azlime dair bir İrade tanımıyorum" (M. Kemal'den Şevket Turgud'a, 28.6); Türkgeldi II 230.

tiyle" Mustafa Kemal'den rica etmişti. M. Kemal 1927 tarihli büyük Nutkunda Ali Kemal'in 26 tarihli vedanamesini ve Sultan'ın: "Saray her dakika ve bilâ kayd ve şart size açıktır. Telkinatınızı sabırsızlıkla bekleyeceğim" diyen cevabını ilân etmiştir. Ali Kemal ise bir mülâkat sırasında[142] bundan böyle (Peyam'da) yazacağını ve bu suretle de memlekete "hizmetlerin en büyüğünü" ifade edebileceğini söylemişti. Foreign Office'in dosyalarında ayrıca şu mülâkatlar da yer almıştır[143]: 1 — Tuğgeneral Deedes ile beraber Ali Kemal'i ziyarete ait tarihsiz (20 Haziran'da mı?) Mr. Ryan'ın memorandum'u; bunda: "Geçen gün (17. 6.) memleketi Yunan istilâsına karşı müdafaa etmediğinden dolayı Hükümet'in siyasetini Meclis Vükelâ'da açıktan açığa tenkit eden Cevat Paşa'nın... bir hayli genişlikte olarak millî müdafaa hareketi olmak üzere Karasi istikametinde tertip ettiği yeni karışıklıklardan" bahsedilmektedir... Ali Kemal M. Kemal'in Amasya'dan Fevzi Paşa'ya ve bütün kolordu kumandanlarına gönderdiği bir telgrafı anlatmakta, şerefli telgraf memurlarından hiçbirisinin bu emirlere itaat etmeyeceklerini ümit ettiğini, edenler olursa divanı harbe verileceğini bildirmektedir. M. Kemal bu telgrafı ile Başkumandanlık yetkisini deruhte ettiği gibi sivil makamlarla kesin olarak işbirliği etmektedir... Ali Kemal, Yunan tecavüzü fasılasız devam ettiği takdirde... kendisinin ve dostlarının çok güç durumda kalacaklarını söyledi... Müteassıp vatanseverlere karşı yumuşamaması için General Deedes ile beraber kendisini ikna ettim; tek bir kıvılcım yangını tutuşturabilirdi ve bu Türkiye için bir felâket olurdu... Yunanlıların ilerleyiş sınırları tahdit edilmiş, bu hususta gereken teşebbüsler yapılmıştı. Ali Kemal Sultan'ın barış için tek başına sorumluluk kabul etmekten çekindiğini, seçimleri de bu sebeple terviç ettiğini söyledi... Ben dedim ki...: Barış, tercih kabul etmeyen, dikte edilen bir barış olacaktır ve bu keyfiyet Sultan'ın milletine karşı ve tarih huzurunda müdafaasını teşkil edecektir... O, Sultan'ın içinde bulunduğu güçlükleri bir nevi "Saltanat Şûrası" toplayarak bertaraf etmesini... düşündü... Şüphe caiz değildir ki, bu bugün askerlerle Ferit Paşa siyasetinin devamını isteyenler arasında kesin bir ihtilâftır. Eğer biz... işlerin seyrini kendi haline bırakacak olursak... birkaç gün içinde müteassıp millî bir hükümeti iktidarda görmüş oluruz..."

[142] Sabah 30. 6. (29 tarihli L'Entente'a göre).
[143] Further Corresp. II No. 62, 65: Calthorpe'un raporları: 22. ve 27. 6.

2 — Mr. Ryan'ın 23 Haziran tarihli memorandum'u: "Dün Sabri Efendi (General Deedes ile bana) "Mustafa Kemal'i isyana sürüklemeden(!) geri çekmeye çalışıyoruz" dedi.. "Biz, Calthorpe'un pek yakın bir zamanda Bâbıâlî'ye işgal hudutlarını resmen bildireceğini ümit etmekte olduğunu söyledik. Sabri... hükümetin M. Kemal ile esaslı surette uğraşacak kudrette olmadığını kabul etti.. Nihayet Ali Kemal'in durumu başaracak kudrette olmadığını ve dinsiz olduğu için de kötü görüşlü olduğunu söyleyerek onu tenkit etti. Onun yerine geçmek ister gibi bir hali vardı. Daha iyinin, iyinin düşmanı olduğunu ona hatırlattım".

Bu mülâkatlar Ali Kemal'in düşmesinin gizli sebeplerini göstermektedir: "Meclisi Vükelâ'nın üye çoğunluğu Mustafa Kemal'in geri döneceğini ümit etmektedir. Bu sebepten evvelce kararlaştırılmış olan azlinden dönülmüştür". Sultan'ın emrine itaat etmemek suretiyle fiilen başlamış olan ihtilâlin reddi hususunda bütün kabine üyeleri (Fevzi ve Cevat Paşa'lar dışında) birleşmişlerdi. Ancak "Kuvayı Milliye" vasıtasiyle yapılan mukavemet hakkındaki hükümler de birbirlerinden ayrılıyordu. Şevket Turgut 19 Haziran'da "müzakeratı sulhiye"yi dikkate alarak "teşkilât-ı milliye"nin, Yunanlılara mukabil taarruzda bulunmaktan uzak tutulmasını ondördüncü kolordu'dan isterken, Sabri, 21 Haziran'da durumun ciddiliği hakkında onun dikkatini çekiyor, bu hususta "Meclisi Vükelâ"ca pek esaslı görüşmelerin yapılması gerektiğini söylüyordu[144]. Damat Ferit ile ona (Paris'te bulunduğu sırada) vekâlet eden Sabri Efendi, hiçbir şans tanımadıkları Kuvayı Milliyenin mücadelesini kabul etmemelerine rağmen, mücadelede mânen haklı olduğunu reddedemiyorlardı. Bu cümleden olarak Damat Ferid'in 23 Haziran'da Paris'te vermiş olduğu bir notada şöyle denilmektedir: "Hiçbir hükümet halkın iradesine karşı gelemez, vilâyetlerde kurulmuş olan büyük sayıda vatansever komitelerin numayişlerinden ve İstanbul'da akdedilen mitinglerden yalnız tek ve değişmez bir düşünce ortaya çıkmaktadır : *Birlik ve İstiklâl !* [145]".

Bunlar Mustafa Kemal'in fikirlerinin tıpkısı idi; fakat o, bu aynı fikirlerden bambaşka sarih neticeler çıkarıyordu: 10 Haziran'da

[144] HTVD 116, 23.

[145] Osmanlı Delegeler Heyeti'nin notları: Notes de la Délégation Ottomane, (Paris 1919), s. 14.

aşağıdaki Tamimi gönderdi[146]: "Milletin hukuku ve istiklâlini müdafaa gayesiyle vicdanı millîden doğan tezahürattan bahisle âcizlerinin de ifayı teşebbüsatta bulunmaklığım için bazı vilâyat ve elviye ile kazaların birçok Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin aleddevam telgraflarını almaktayım. Geçirdiğimiz şu hayat ve memat günlerinde umum milletçe her taraftaki emel ve tezahürat ile teminine azmedilen istiklâl-i millîmiz uğrunda bütün mevcudiyetimle çalıştığımı temin ederim. *Bu emel-i mukaddes uğrunda milletle beraber nihayete kadar çalışacağım ve mukaddesatım namına söz veririm.*" 21 Haziran'da Amasya'dan yazdığı meşhur "esas noktaları" ile, İstanbula yazdığı mektuplarda: Havza'da iken ittihaz ettiği bu kararı "... nihayete kadar bir ferdi millet gibi çalışacağımı millete karşı mukaddesatım namına söz veririm[147]" diyerek teyit etmiştir.

Calthorpe 8 Temmuz'da şunu bildiriyordu:[148] "Britanya'lı Subay Yüzbaşı Perring(?)'in[149] 22 Haziran'da görüştüğü M. Kemal İstanbul, İzmir ve Antalya'nın işgalinin mütareke hükümlerinin ihlâli mahiyetinde olmasından şikâyet etmiştir. O Almanlardan nefret etmekte, Komite ile birleşmemekte, ama Müttefiklerin muamelelerinden dolayı acı hayal sukutuna uğramış bulunmaktadır." Bu ayın 26 sında Mustafa Kemal Amasya'dan Erzurum'a gitti; 3 Temmuz'da oraya vardı. Bu günler zarfında İngilizlerle Sultan hükümeti onu geri dönmeye zorlamak için hararetli gayretlerine devam ettiler.

General Milne 30 Haziran'da Harbiye Nazırı Ferit Paşa'ya yazıyordu[150]: "Ekselâns! Size bildirmekle şerefyabım ki: 1 — Sivas ve Konya havalisinde silâhlı çeteler teşkili sureti ile Müttefiklerin menfaatlerine aykırı hareketler icrası hususunda ciddî faaliyetlerde bulunulduğu aldığım raporlardan anlaşılmaktadır. 2 — Bu faaliyetlerin İttihat ve Terakki Komitesi ajanları tarafından idare edildiği, Osmanlı Hükümeti'nden ayrı müstakil hedefleri olduğu görülmektedir. Bu hareket, görülebildiği kadar, propagandaya inhisar etmiş bulunmaktadır. 3 — Bu harekctin başlıca teşvikçileri Sivas'ta *Mus-*

[146] Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi 114-51659; krş. N. III. No. 19.

[147] N. I 22, III No. 26, 27; TİH II, 1 117; Gökbilgin 145 v.d.

[148] Br. IV No. 446.

[149] Ayn. yer. No. 470: Terme - Ünye - Niksar - Erbaa - Amasya'ya seyahati hakkında 30. 7. 1919 tarihli rapor.

[150] Ayn. yer. No. 460; Calthorpe'un 3. ve 17. 7. 1919 tarihli raporları.

tafa Kemal Paşa Konya'da ise General *Cemal Paşa*'dır. Bu her iki General Ordu Gurupları Müfettişliklerine tayin edilmişlerdi. 4—General Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesinden alınmasını Osmanlı Harbiye Nazırından rica etmiştim. Bu talimat 8 Haziran'da Osmanlı Harbiye Nazırı tarafından süratle yerine getirildiyse de bu subay emri yerine getirmekten uzak kalmıştır. Bu hareketin daha fazla gelişmesinin önü alınmasının önemi sebebiyle yukarda adı geçen Generallerin derhal İstanbul'a çağrılmaları için Osmanlı Hükümeti'yle temasa geçmenizi rica eder, Ekselânsınızı saygıyla selâmlarım.

George F. Milne..."

Calthorpe bu yazının bir suretini 2 Temmuz'da Hariciye Nazırı Safa Bey'e vererek şunları da ilâve etti: "5 — Ekselânsınız'a 17 Haziran tarihli aynı mealde bir mektupla müracaat etmiştim, fakat bu mektubuma bir cevap verilmediği gibi muhteviyatı da tatbik mevkiine konmadı. 6 — Dahilden haber alınan serkeşçe olayların vukuundan mütevellit tehlikeler hususunda öğrenilen malûmatın vahimliği ve General Mustafa Kemal ile Cemal Paşa'ların kayıtsız şartsız[151] ve müddetsiz olarak geri çağrılmalarının âcil zarureti üzerine bir kere daha dikkatinizi çekmek vazifem icabındandır. 7 — Mektubum alındıktan sonra ne muamele yapıldığının derhal tarafıma bildirilmesini de rica ederim..

A. Calthorpe."

Safa bu mektuba 10 Temmuz'da(!) cevap verdi[152]: "Kemal Paşa "İrade-i Seniye" ile vazifelerinden alınmıştır. Binaenaleyh artık kendisinin resmî hiçbir sıfatı yoktur. Olay Üçüncü Askerî Bölge'nin bütün sivil ve askerî makamlarının ıttılaına arzedilmiştir.... Cemal Paşa... halen bir haftadan fazla bir zamandan beri İstanbul'da bulunmaktadır. ... İzmir'in işgalinden önce tahrikât mevcut olmadığı için bu tahrikâtın sadece İttihat ve Terakki taraftarlarına izafe edilmesi doğru değildir. Ve herşeyden önce Helen kıtalarının katiyen itizar kabul etmez istilâsından, mahallinde teşekkül eden Rum çeteleriyle anlaşma halinde yapılan işitilmemiş dehşet

[151] Sabri (oldukça safiyane!) Mustafa Kemal'in (Ali İhsan gibi) tevkif edilmeyeceğini vaadedip edemeyeceğini Calthorpe'dan sormuştur (bk. yu. not 143).

[152] Br. IV No. 460.

ve mazalimden ileri gelmiş bulunmaktadır.... Müslümanların heyecanı; Ermeni Cumhuriyeti topraklarının Sıvas'a kadar genişlemesi rivayeti ve Trabzon Vilâyeti içerisinde Pontos Cumhuriyeti adiyle yeni bir Yunan devletinin teşekkülü hakkındaki söylentilerle daha da çoğalmıştır.... Nazır Vekili.."

Bu aralık şu hâdise cereyan etmişti: Karadeniz Ordusu İstihbarat Heyeti'nin 25 Ağustos[153] tarihli raporuna göre "Küçük Cemal 12 Haziran'da 23. Fırka'nın teftişi için Afyonkarahisar'a geldi... Köyleri dolaştı... Halkın, çağrıldıkları zaman harbetmelerini istedi. Onun ziyaretlerinden sonra her yerde bir hayli huzursuzluk yükseldi. Takriben Temmuz ortalarında yakalanan bir telgraf, Cemal Paşa'nın istiklâl hareketine katılmış olduğunn ve Ankara'da bir kongreyi çağırmak istediğini ortaya çıkardı.. Konya Valisi Britanya kontrol subayının muzaheretine başvurdu... Bu olay da Cemal Paşa'nın Istanbul'a çağrılmasını gerektirmiştir[154]"

M. Kemal seyahati sırasında iki telgraf aldı[155]: Birincisi Ali Fuat (Türkgeldi) tarafından 2.7.'da Erzincan'a gelen şu telgraftı: "... Şevketmeab Efendimiz Hazretleri hakkınızda perverde eyledikleri asarı teveccüh ve hayırhahî icabınca sureti hususiyede vasayayı âtiyenin tebliğine âcizlerini memur buyurmuşlardır.. Harbiye Nezaretinden iki ay müddetle tebdili hava istenilerek ahval tavazzuh ve sulh takarrür edinceye kadar(!) ihtiyar buyurulacak bir şehir veya kasabada istirahat eylemeleri en muvafık suret olarak tahattur buyurulmaktadır." 2. telgraf Ferit Paşa'dan Mamahatun'a bu gecede gelen 30 Haziran tarihli telgraf olup bunda da aynı rica tekrarlanmaktadır: "Mustafa Kemal bu ricaya uyduğu takdirde düşmanlarımızın matalibi vakıasına... nihayet verilmiş olacaktır.."

D. Erzurum

Erzurum'a vardıktan sonra (3 Temmuz): "İmhay-ı vatanı müstelzim teklifat karşısında... millet arasına fert olarak karışması mucibi imtisal bir vatanperverlik olduğunu" Ferit Paşa'ya bildirdi. Tekrar telgraf teatisinden sonra nihayet 8 Temmuz'da çoktan beri beklenen

[153] Webb'in 7. 9. 1919 tarihli raporu.

[154] Konya İtalyanlar tarafından işgal edilmişti. Vali Cemal amansız Kemalist düşmanı idi; krş N. I. 35, III No. 30 - 33.

[155] ZC I 13; HTVD 28; TİH II 1, 119; Gökbilgin 151.

tebligatı Ali Fuat (Türkgeldi)den aldı: "*Memuriyeti aliyelerine hasbelicap hitam verilmiş* olduğundan hemen bilâteahhur Dersaadete avdetleri İrade-i Hazreti Padişahî iktizasındandır Efendim[156]" Bunun üzerine 9 Temmuz'da istifanameyi vilâyete verdi; dilekçe 10'da İstanbul'a gönderildi. 8 ve 9'da Tamimle bütün sivil ve askerî idarelere bildirdi[157]. Tamiminde şöyle diyordu: "... Bundan sonra gaye-i mukaddese-i milliyemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferdi mücahit surctiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilân eylerim". Bahriyeden azat edildikten sonra (8 Mayıs) bir ferd olarak 24 Mayıs'ta İstanbul'dan kaçan Rauf şu beyanatta bulunmuştu: "... Vatan ve milletin kurtuluş ve istiklâli, saltanat ve hilâfet makamının masuniyeti bilfiil temin olununcıya kadar Mustafa Kemal Paşa ile çalışmağa mukaddesatımız namına *ahd ve misak* eylediğimizi arz ve ilân eylerim." [158].

Ferit Paşa, Milne'in isteği üzerine 8 Temmuz'da şu Tamimi gönderdi[159]: "Her ne nam ile olursa olsun hususî bir takım teşkilât vukuuna... meydan verilmemesi ve müteşebbisleri hakkında takibatı şedide icrası Meclisi Vükelâ kararıyle tamim olunur." Aynı günde Cevat Paşa Mustafa Sabri'ye: "Ordu... Düveli İtilâfiye-i Muazzamaya karşı hiçbir şey yapamamak aczinde bulunuyor, fakat memleketin muhtelif aksamında bilâsebep ecnebi askerleri görmek gayrikabili tahammül bir hal ise de bunun önüne siyaseten geçmek lâzımdır"[160] ve yine Milne'in 8 Temmuz'da Refet'in Samsun'da Britanya kıtaları yerine bir *Gurkha taburu*nun konulduğundan dolayı protesto ettiğini bildirmesi üzerine Calthorpe General Deedes vasıtasiyle Sadrıâzam'dan Refet'in hemen geri çağrılarak İstanbul'a dönmesini istediği gibi bu vesile ile de "M. Kemal'in geriye alınması talebini" tekrarladı. Sabri, "Mustafa Kemal'in ordudan istifa ettiği için hükümetin bundan böyle onunla resmî teması mevcut olmadığını" bildirdi; fakat Calthorpe "Mustafa Kemal'in kanun dışı telâkki edildiğinin Doğu vilâyetlerinin bütün askerî ve sivil memurlarına tebliğ edilmesini" istedi: "Bu talimat tarafımdan görülecektir... Dahildeki hareketin şümu-

[156] ZC I 14 v.d.; HTVD 29, 30; TV 3596 : 13. 7.; basın 14.; N. I 17.

[157] Y. Nadi, Yeni Gün'den...No. 122; Unat, Ta. Ves. I 325, Yeni Seri I 5 de.

[158] Gökbilgin 153.

[159] HTVD 34, 1039; (Atman) 92.

[160] HTVD 24.

lünü veya yüksek Türk kumandasının suç ortaklığının derecesini şimdiden takdir ve tahmin etmeğe muktedir değilim. General Milne ile bütün meseleler üzerinde sıkı temasta duracağım[161]."

Times aşağıdaki raporları kaydediyordu[162]: "Damat Ferit Paşa kabinesinin durumu ciddî surette tehlikededir... Sadık Bey... şimdi kabineyi reddeden bir Beyanname neşr etmiştir[163]..., gerçi bazı vilâyetlerde durum memnuniyeti mucip değilse de bunu bir facia gibi ele almak da pek makul olmasa gerek... Türk Ordusu... ciddî hiçbir şey yapacak durumda değildir..., pek az topçu kuvveti ve teçhizatı mevcuttur. Rauf Bey'in (?) millî askerî teşkilâtı (Batı Anadolu'da) daha da noksandır... Gerçi basın ve aydın sınıf feryad ve figanlarını bütün parlaklığiyle yükseltiyorlarsa da Türk halkının hareketlerinde ümitsizlikten ziyade tevekkül alâmetleri mevcuttur. — (16.7.) *Mustafa Kâmil Paşa* (!): ... düşmanları; Paşa'nın bazı faaliyetlerini, ehemmiyetleri bakımından belki de dostları kadar mübalâğa etmektedirler... Eğer Paşa Doğu vilâyetlerinde millî bir ordu teşkil ediyorsa da, mütareke hükümlerini hulûs ile kabul ederek harp malzemesini teslim etmektedir...— (19.7.) M. Kemal Paşa... Hükümet tarafından kanun dışı ilân edilmiştir... Türk Hükümet mahfilleri ve Ermeni halkı... az çok sinirlidir..."

Damat Ferit Paris'ten döndükten sonra 20 Temmuz'da bir Tamim gönderdi[164]: "Paris Konferansında bulunduğum altı haftalık gaybubetim esnasında Anadolu'nun iktisap ettiği karışıklık ve igtişaş çok teessüfe değer. Hepimizin itaatiyle mükellef olduğumuz Kanunu Esasî hükmüne göre İstanbul şehri saltanat merkezi olduğundan teşriî heyetin Padişahımız marifetiyle açılması zaruridir... Bu sebepten bir "Millî Kongre"nin hazırlıkları Kanunu Esasiye mugayir olup mutlaka faaliyetten menedilmelidir." Aynı günde "gayet mahrem" kaydiyle bir Tamim[165] çıkarıldı: "Yüksek Şûra mümtaz hasletlerini takdir ettiği Türk milletine karşı hayırhahane fikirlerle mütehassis bulunuyor. ... Mütefekkir bir dimağa malik bulunan bütün Müslümanlar için Dersaadet'teki tahta malik olan Hükümet'in tarihî bir şeref ve sürur

[161] Br. IV No. 448. Refet 13. 7. de azledildi (TV 3600).
[162] The Times 11., 16., 17. 7. (C. C. 2., 9., 11. 7.)
[163] İdrak 1. 7.; Sabah 3. 7.
[164] TV 3604 : 22. 7.; Gökbilgin 169; Br. IV No. 472, Encl. 2.
[165] Gökbilgin I 171. v.d.

menbaı olmaz... Türk, daha müsait ahval dahilinde iş başına getirilsin, ... kendi faaliyetinin inkişafına meydan versin. Belki, o zaman Türk... kendi memleketinin ve dolayısiyle dininin şan ve şaşaasını arttırmaya muvaffak olacaktır." Damat Ferit; Yüksek Komiser Calthorpe ve Defrance'ın M. Kemal ile Rauf'un tevkiflerini talep etmeleri karşısında bu hulyalardan sıyrıldı. Bu talebe uygun bir kabine kararını ancak "beş günlük sert bir mücadeleden" sonra elde etti. O, hâlâ Mustafa Kemal'e sempatisi olan nazırlara olduğu kadar "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" başkanı Sadık'a karşı da iki taraflı bir mücadele yürütmek zorunda idi; Sadık 21 Temmuz'da diğer partilerle birlikte ona karşı bir Beyanname ortaya koymuştu: "1 — Dün kurulan üçüncü Damat Ferit Kabinesi Anayasa'ya aykırı bir kabinedir. 2 — (Damat Ferit) dış siyaseti veya İmparatorluğun dahilî işlerini idare hususunda evsaf ve kabiliyetten mahrumdur. 3 — Damat Ferit Paşa milletin mukaddes haklarını savunmak iktidarında olmadığı gibi katiyen güvene de lâyık değildir." Calthorpe 23 Temmuz'da bu kabine hakkında şunları bildiriyordu: "Milliyetçiler bu kabine üyelerinin çoğunun şahsında ya gayretsiz muhaliflere veya mutedil sempati zanlara maliktir" ve 27'de: "...Batı Hıristiyan Devletleri'nin hiçbirinden bir yardım beklemeyip bunu sırf kendi gayretlerinden bekleyecekleri bütün Türklere aşikâr görünmektedir... Halihazırda seçim propagandası, millî duyguları kuvvetli kimseleri ortaya çıkaracağı için pek istemiyen bir cereyandır; fakat... Parlamento'nun burada toplanmasını yasaklamak; onun memleket içinde herhangi bir yerde toplanabilmesini... İstanbul Hükümetini ve Padişah metbuluğunu reddeden Anadolu'da müstakil, belki de şiddetle mutaassıp ve Avrupa'ya düşman bir Hükümet'in teessüsünü önliyemez." [166]

29 Temmuz'da Meclisi Vükelâ'ca Mustafa Kemal ve Rauf için kararlaştırılan tevkif emri Dahiliye Nazırı Âdil ile Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından 29 ve 30 tarihlerinde çıkarılmıştır [167]. Âdil emri şu gerekçeye istinat ettirmişti: "M. Kemal Paşa ve Rauf Bey haklarında önceleri hükümetçe pek büyük bir hiss-i itimat perverde edilmekte olduğu halde, son zamanlardaki hareketleri hükümeti bu tarzda eva-

[166] Br. IV No. 465, 467, 471, 472; İdrak 23. 7. 1919; TV 3604; İnal 2046; Türkgeldi II 232.

[167] HTVD 48; Karabekir 98; Cebesoy 119; Gökbilgin 170; Bıyıklıoğlu 48, 53; Reşit Paşa'nın Hâtıraları 76 v.d.; Y. Nadi No. 122; Ta. V. Yeni Seri I 7.

mir itasına mecbur etmiştir..." The Orient News: "Bu, tıpkı Lenin ve Trotzki'nin tevkiflerini emretmeye benzer[168]" diye alay etmişti.

Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmaları mütarekenin açıkça ihlâli mânasını ifade ettiği halde M. Kemal bidayette silâhların teslimine dair olan 20. bend hükmüne, hiç değilse pro forma riayet etmiştir. Bununla beraber Erzurum Kongresinin açılışında (23 Temmuz) artık kendini buna bağlı görmedi; bahusus ki, "elviye-i selâse"deki Kürtlerle harp eden Ermeniler tarafından sınırların muhtemel ihlâline karşı koymak için Harbiye Nezareti ona gizlice salâhiyet vermişti. Kongre 25 Temmuz'da badema silâhların transit olarak Ermenistan'dan geçirilmesinin men'i kararını verdi. General Beach ile birlikte bu hususu daha 1 Haziran'da nizama koymuş olan Yarbay Rawlinson, bunun üzerine, silâhların Batum'a naklinin bırakılmasına dair Kâzım Karabekir'den bir telgraf almıştı. Buna göre artık şimdiye kadar olanlarla yetinerek "*clear the line*" başlangıç ile Milne'e rapor vermekten başka yapacak bir şeyi kalmıyordu[169]. Kongre Heyeti; ayın 24ünde M. Kemal'in "Sevgili Padişahımıza... makamı muallâyı hilâfete ve saltanatlarına ilelebed mutî ve münkâd olacağı" teminatını vermekle, Kongre'nin Anayasa'ya aykırı olduğu hakkında Damat Ferid'in iddiasını bir iftira olarak reddetmek mecburiyetinde olduğunu beyan ettikten sonra Kâzım Karabekir; 1 Ağustos'ta Harbiye Nazırı Nazım Paşa'ya " M. Kemal Paşa ve Rauf Beyin ef'al ve harekâtında vatan ve milletin maksat ve menafiine ve kavanini mevcudeye muhalif telâkki edilecek hiçbir hâl ve hareketi olmadığını gördüğünü"[170] bildirdi. Şimdi Mile'nin tepesi atmıştı. 2 Ağustos'ta Nazım Paşa'ya şiddetli bir tezkere gönderdi[171]: Batum'a badema silâh sevkının menedilmesinin "uzun ikaı müşkilât silsilelerinin ve hilelerin haddülgayesi" olduğunu, "eslihanın Dersaadet'e irsali" keyfiyeti icra edilmediği takdirde "mütareke ahkâmının icrasını temin edecek diğer usullere müracaat etmek mecburiyetinde kalacağım" (24. bend) bildirdi. Milne, altı "Ermeni" vilâyetini işgal etmenin mümkün olamayacağını hiç şüphesiz çoktan beri bilmekte idi; fakat Damat Ferit; Mustafa Kemal ve Rauf'un vatanseverce

[168] Tarik ve Vakit 2. 8. 1919.
[169] Rawlinson 184, 226; Karabekir 88.
[170] N. III No. 39; Karabekir 85, 99; TİH II 1, 225; Bıyıklıoğlu 53 not 75.
[171] HTVD 49 (Foreign Office dosyalarında yok mu ?)

faaliyetlerini "yankesicilik" olarak tavsif etmek münasebetsizliğini göstermiş (Nazım Paşa'ya 3 Ağustos tarihli tezkeresi) ve Calthorpe'a 5 Ağustos'ta İstanbul'dan ayrılışında "Komite'ye karşı harekete geçmek hususunu desteklemekten tamamiyle memnun olacağız" diyerek "Mevkuf şahısların Malta'ya sürülmesini"[172] rica etmişti.

Mr. Hohler'e 4 Ağustos'ta, "Mustafa Kemal ve ortakları (!)nın Anadolu'da yarattıkları durumdan çok telşâlanmış olduğunu" söyleyen Padişah, bu generalin aym 9 unda ordudan "atılması"na, unvan (ezcümle fahrî yaveri hazreti şehriyarî), rütbe ve nişanlarından yoksun kılınmasına dair bir İrade imzaladı[173]. Âdil, bir "Tamim"inde: "Teşkilâtı milliye namı altında toplanan kuvvetlerin... dağıtılmasında... teahhur vukuundan memleketçe ne kadar azîm mazarrat tahaddüs edeceği General Milne'in ifadesi ile teeyyüt etmekte" olduğunu izah ediyor, buna muhalif harekette bulunanların "her kim olursa olsun, derhal yakalanarak... mahfuzen ve serian Dersaadete izamları lâbüttür" diyordu[174]. Fakat bu aralık İngiliz Karargâhında fikirlerin birden değiştiği görüldü; buna belki de, Rawlinson'un, 6 Ağustos'ta M. Kemal ile Karabekir'e vedaı sırasında millî hareketin üzerinde yaptığı fevkalâde intibadan sonra 11 Ağustos'da İngiltere Harbiye Nezareti'ne ve 14 Ağustos'ta şahsan İstanbul'da Milne'e verdiği malûmat sebep olmuştu[175]. 11 tarihindeki duruma ait olan rapor ise şöyledir: "... edindiğim nihaî hüküm böyle bir ihtilâlin büyük ümit ve başarılara sahip olduğu merkezindedir... ve Ermeniler zaten başlarından büyük bir işe girmiş oldukları gibi hükümet edebilecek bir kabiliyet de gösterememişlerdir...". "Erzurum Konferansı'nın neşrettiği Beyannamenin bir hulâsasını" da raporuna eklemiştir. Curzon 18 'de "Sultan'ın selâmetini emniyete alması, fakat "İttihat ve Terakki Komitesi"nin iktidara gelmesini ve komiteyi destekleyen fertlerin de faaliyetlerini önleyecek cebir kullanmaması hususunda Webb'e talimat verdi[176]. Webb Anadolu'nun tamamen tahliyesinin; Millî Müdafaa Partisi'nin asıl sebebi mevcudiyetini ortadan kaldırarak zayıflatacağını(?) anlatmıştı[177]. Kendisini 29 ve

[172] Ayn. yer. 46; Br. IV No. 475.
[173] Br. IV No. 474; TV 3621; bk. yu. böl. V not 7.
[174] 10. 8. tarihli basın; Cebesoy 140; TİH II 2, 52.
[175] Karabekir 105; Rawlinson 231 v. dd.; War O. to Foreign O. 4. 9. 1919.
[176] Br. IV No. 489.
[177] Ayn. yer. No. 486; bk. yu. böl. IV not 120.

30 Ağustos'ta huzurlarına kabul etmiş olan Feldmareşal Wilson'un, Curzon'dan daha fazla Rawlinson'un raporunun tesiri altında kalmış olduğu kabul edilebilir. Atina da maslahatgüzar olan Mr. Russell'in 31 tarihli raporu da kayda lâyıktır : "... Yunanlının şahsiyeti çekici değildir; oysa ki, Lord Cenaplarının da pek iyi bildikleri gibi, Türk karakteri İngilizlerin çoğunun duygularını kuvvetle okşamaktadır[178]". Yalnız Damat Ferit millî hareketi istihfafta devam ediyordu: "M. Kemal Paşa'nın hareketi hiçbir mahiyeti askeriyeyi haiz değildir ve milletin arzusuna istinat etmemektedir.. âlevleri sönmüş bir saman ateşinden başka bir şey değildir..." [179].

E. Sıvas.

Sıvas Millî Kongresi –Erzurum Kongresi gibi– yine Sultan'a sadakat beyanında bulundu (5 Eylül) [180] : "...ümmeti Muhammedi dilhun eden Heyet-i Vükelâ'nın irade-i milliye'ye istinad etmediğini... nazarı itibara alan bu zavallı millet Meclisi Umumî'nin Kanuni Esasimizdeki sarahati mutlakaya rağmen hâlâ içtima ettirilmediğini görerek vatanın izmihlâline mani olacak son tedabiri ittihaz için Umumî Kongre'sini akdetti... Teyidi sadakat ve ubudiyeti bir vazife-i diniye ve milliye addederek İdi Saidi Adha'nın... mesut olmasını... tazarru ve niyaz eder..." Sultan 20 Eylül'de teşekkür etti ve Beyanname-i Hümayun ile "bir an önce... intihabat icrasını" vadetmekle beraber "memleketin intizam ve asayişini muhil hareketten içtinap eylemek" ricasında bulundu; çünkü: "Devletimizin vahdet ve temamiyetini... temin edecek bir sulh" elde edileceğini umuyordu [181]. Sultan bu Beyanname-i Hümayundan ne kasdettiğini 18 Eylül'de Robert Raynaud'ya, huzuruna kabul ettiği sırada daha açık olarak şöyle anlattı [182]: "... Yunanlıların İzmir'de yerleşmeleri... tebaamızın şiddetli kin ve gayzını tahrik etti. İhtilâlcilerin; kullandıkları vasıtalarla, dâvamızın kutsiyetini lekelememeleri iktiza eder... Tebaamızı hali itaatte tutmak, hem onların hem de bizim istiklâ-

[178] Rawlinson 251; Br. IV No. 500.

[179] Peyam 5. 9. 1919 (Le Temps'a göre); E. Z. Karal, Türk İnkılâbının Mahiyeti ve Önemi (Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937), I 135.

[180] İrade-i Milliye 14. 9.; Y. Nadi No. 139, Samsun'da 85; Maurice Pernot, La Question turque (1923), 312.

[181] Tarık 21. 9.; TV 3651; N. III No. 98; HTVD 221.

[182] Journal des Débats 22. 9.; Peyam 5. 9. 1919.

limizi... korumak istiyoruz". Padişahın bu sözlerle Kongre'nin 12 Eylül'de ittihaz etmiş olduğu "Kat'ı muhaberat" kararını –çünkü Telgraf Başmüdürü Refik Halit "sevgili Padişahımıza" gönderilen telgrafları alıkoymuştu– ima etmiş olduğu aşikârdı[183]. Telgrafhanelerin işgalleri şüphesiz bir ihtilâl hareketi idi. The Times bu vesile ile şu haberi veriyordu[184]: "Bir Anadolu Cumhuriyeti... asilerin başı: M. Kemal...; Sultanın değiştirilmesinin başlıca gayelerden biri olduğu bazı mahfillerde ileri sürülmektedir." "Renin" gazetesi bunu şu aşağıdaki sözlerle tekrar eylemekte idi: "M. Kemal Paşa Anadolu'da bir hareketi milliye vücude getirmeye çalışıyor. Bu ne çocukça bir hayaldir! Bütün cihanın kuvvetine karşı... harpten ezilmiş olan zavallı Anadolu'nun kuvveti ile... kafa tutmasının ne hükmü olabilir? Anadolu'da ne kalmıştır, ne var ki mukavemet teşkili kabil olsun?"

3. *Damat Ferit Kabinesinin dramatik sonu.* 11 Eylül'den beri İstanbul'da Yüksek Komiser bulunan Amiral de Robeck şu raporları vermektedir[185]: "Sadrıâzam... halihazırda kendisine karşı bir isyan mevcut olduğunu, pek az miktar hükümet kuvvetinin ona karşı hareketine müsaade etmeyeceğini ve onu durdurmak için tarafımızdan bir harekete geçilmeyeceğini söylemektedir... —M. Kemal'in nüfuzu yayılmakta devam ediyor... D. Ferit dedi ki, Eskişehir'e defaten iki bin kişi gönderilmesi icap edecektir. (not: Milne'nin cevabı: Vilâyetlerdeki Türk ordusunun hemen hemen tamamı nasyonalist'tir... 2000 kişi... ya nasyonalist'lere katılacak, ya da sivil harp yapacak). Kendisine mütareke süresince hiçbir tarafı tutmayacağımızı anlattım... öyle sanıyorum ki, mesele açık: Sadrıâzam istifa edecektir..." (Curzon'un notu: Damat Ferid'e şans tanımıyoruz. ama mümkünse onu cesaretlendirmeliyiz.) —Hohler: Damat Ferit bize karşı azamî dürüst ve dost davrandı; bu günlerde kendi memleketi için mümkün olan her şeyi yaptı... Halk harpten tamamen yorgundur, ama M. Kemal, çetesiyle... Kongreler yapmakta... birbiri ardısıra şehirlerin idaresini eline almaktadır. Ferit son dakikaya kadar... bir kuvvet göndermek için çok istekli idi,

[183] N. I. 101 v. dd.

[184] The Times 22. 9., 2. 10. (C. C. 18., 27. 9.); Renin 11. 10.; E. Z. Karal 136.

[185] 23., 30. 9., 3., 6., 8., 10. 10. (Br. IV No. 521, 529, 533, 534, 538, 543).

onun bu isteğini önledik. Neticede gerçekten M. Kemal'e yardım etmiş olduk...— Ian Smith: Her iki taraftan hücuma uğradık... Nasyonalistler biz İngilizlerin kendilerini silâh kuvvetiyle yere sermek için ortaya çıkmayacağımızı çok iyi biliyorlar... İzmir, halkın İngiltere'ye olan güvenini sarstı; çünkü buna, açık hareketleriyle bizzat İngilizler sebep olmuşlardı. Damat Ferit kendi memleketi için Mustafa Kemal kadar çalışmıştı; ama memleket tümüyle hiç böyle düşünmemektedir, onun, Müttefiklerin bütün isteklerini kabule hazır, zayıf bir şahsiyet olduğu mütalâasında bulunuyor, bilhassa İngiltere tarafından tutulan, İngiltere ne söylerse onu yapan biri olarak görüyor... Ferit Millî Hareketin gerçek ağırlığından habersizdir. Kendi hesabına, Sultan'a yanlış fikir vermiştir [186]...

— Ferit Paşa İngiltere'ye ve Fransa'ya gitmeyi arzu etmektedir (Curzon: Türkiye ile hesaplaşılıncaya kadar ne Paris'e ne de Londra'ya gitmemeli... tarafsız bir memlekete ve hattâ Riviera'ya gitmesine hiçbir itirazımız yok)— Hükümet değişikliği... bu memleketin politik durumunda tam bir değişiklik ifade eder... Ferit Paşa'nın durumu, kendisinin farzettiğinden çok daha ümitsizdir. Benim kendisine, Fransız meslekdaşım ve General Milne ile istişareden sonra, M. Kemal Paşa ile doğrudan doğruya temasa geçmesinin daha doğru olacağı hakkında yaptığım imayı şevk ile kavradı. Birdenbire memleket içinde şahsan dolaşmak tasavvurunda bulundu. Plânı bizim tasavvurumuzdan çok daha azametli idi. Fakat olaylar o kadar hızla seyretti ki, bazı kuvvet gösterisinde bulunmak fikrine geri döndü; Eskişehir'e gönderilecek 2000 kişilik kuvvet Nasyonalistleri frenleyecek ve sonunda İstanbul'un tehlikeye düşmesini önliyecekti. (!) Ferit Paşa'nın ümitleri, ne yazık ki, çok yükseklerde dolaşıyordu. Onun asker kuvveti göndermek teklifini teşvik edemezdik.. (29 Eylül'de kendisine haber verildi)... Ferit Paşa hükümetine son ölüm darbesi vurulmuştu... Milliyetçiler hareketlerini Konya'ya kadar uzatmışlardı. Onların en büyük düşmanı vali (Cemal Bey) 24 Eylül'de oradan kaçmak zorunda kaldı."

Yeni Ali Rıza Paşa Kabinesi Sıvas Kongresi kararlariyle hemfikir görünmeye ne kadar çok gayret gösterirse göstersin, iç ve dış politikada ihtilâflar mevcut bulunduğu çok geçmeden meydana çıktı.

[186] Simavî II 257: "Mehmed VI. ... enîstesinin elinde bir âlet-i şer oldu." - Türkgeldi II 244: "Padişah tarafından okunabilecek gazete Sabah gazetesi, bir dereceye kadar İkdam gazetesidir."

Salih Paşa ile Amasya'da yapılan mülâkattan da anlaşılacağı gibi, Mustafa Kemal Paşa bu kabineye tâbi olmayı kabul edemezdi. Bu kabine de, Damat Ferit gibi, İtilâf Devletlerinden herhangi biriyle harbe girişmenin imkânsızlığına kani bulunuyordu: "Pek aşikârdır ki, İtilâf Devletlerinden herhangi birisine karşı bugün silâh kuvvetiyle bir muvaffakıyet istihsali düşünülemez; bu gibi hareketlerin... devleti her bakımdan yeni bir takım müşkülâta sokacağında şüphe edilemez[187]."

İngiltere Hariciye Nezareti'nin dosyaları Sivas'ta *Mustafa Kemal Paşa'ya karşı İngiliz politikasının inkişafını gösterme bakımından* çok enteresandır. Damat Ferit Paşa'nın "Türkiye'nin İngiltere'ye, ama yalnız İngiltere'ye tâbi olması için 8 Eylül'de tekrar ettiği teklife karşı kendisine "sadece bu teklifi geri almasını tavsiye ettim" diyen Webb, Türk halkının, Müttefiklerden huşunetle ve adaletsizce muamele gördüğü kanaati ile başbaşa bırakılmaması gerektiği"[188]ne kani bulunuyordu. Burada söz konusu sadece bu kanaate kat'î surette aykırı barış şartları değil, fakat aynı zamanda Nasyonalistlerin karşısına bir Britanya kıtasının çıkarılamayacağına göre dolayısiyle onları başka yollardan zarara sokmamaktı. Basra Körfezinde Britanya siyasî temsilci vekili Yüzbaşı Edward Noel'in faaliyeti işte bu cümledendir[189]. Bu zatın 21 Temmuz'da ziyaret ettiği Holiler şunları yazmaktadır: "Noel buraya Bağdat'tan geldi; sevimli bir insan, fakat müfrit mi müfrit: Kürt havarisi... korkarım ki, altından bir Kürt Albayı Lawrence çıkacak... Türklere karşı entrikalara girmeyi düşünmüyoruz." Noel, Malatya'daki başarısızlığı yüzünden Kahireden Haleb'e dönme emrini aldı. Mr. Ryan'ın 19 Kasım tarihli Memorandum'unda şöyle deniyor: "Noel Kürdistan durumunu öğrenmek üzere isteklere... muhtariyete taallûk eden hususlar için gönderilmişti. Maatteessüf Malatya'da Galip Bey'e tesadüf etti... Diyarıbekir'in Türk kumandanı... Bedirhanileri ve bizzat Noel'i tevkif etmek emrini vermişti. Noel protesto etti (Osmanlı Hükümet'inden tavsiyesi vardı). Sıvas'ta Nasyonalistleri ezmek isteyen Damat Ferit ile bir Kürdistan yaratmak isteyen Hain Albiyon (İngiltere) arasında

[187] Cemal Paşa'nın 1. 11. 1919 tarihli telgrafı (Bıyıklıoğlu 32, 45).

[188] Br. IV No. 506 - 507; bk. yu. böl. I not. 13, 82.

[189] N. I 83, 94 v. dd., 216, III No. 56 v. dd.; Br. IV No. 451, 464, 523, 616; Ryan 140.

bir anlaşmanın mevcut olduğunu anladılar. Bu saçma idi." Acaba öyle mi imiş? Bu hususta Sèvres Sözleşmesinin 62-64 üncü bendleri ile D. Ferid'in hattâ 1920'de Kürtleri Mustafa Kemal aleyhine kullanmak için yaptığı teklif –ki bunda "Mustafa Kemal'den nefret ediyorsunuz... o halde birlikte Kürtleri Mustafa Kemal aleyhine kullanalım[190]" deniliyordu– karşılaştırılsın..

İkinci bir hâdise Eskişehir mıntıkası kumandanı *Kaymakam Atıf*'ın 7 Eylül'de tevkifidir[191]. Milne Nasyonalist askerleri ile bir çarpışma ihtimalinden çekindiğinden ayın 17 sinde İngiltere Harbiye Nezaretinden sormuştu: "Her ne kadar millî hareket açıktan açığa Müttefiklere karşı yapılmamakta ise de, gizliden gizliye Müttefikler aleyhine çalışıldığına eminim... Haşmetli Kral Hükümeti'nin, Anadolu Demiryolu'nun güzergâhındaki vilâyatta ilân edilen harekâta katılmamı isteyip istemediğinizi bilmek isterim: *Türk sivil idaresini destekleyeyim mi, yoksa desteklemeyeyim mi?* Eskişehir ve Karahisar'da iki Hind taburu mevcut... *İcabında kuvvet kullanmak suretiyle* hat boyundaki sivil idareyi destekleyip desteklemeyeceğim hakkında bir karar verilmesini istiyorum... Durum süratle inkişaf edebileceği için bu hususta accle cevap verilmesini rica ederim." Amiral de Robeck İngiltere Hariciye Nezaretine bu yazının bir suretini, şunları ekleyerek gönderdi: "Şu üç hedefi telif etmek fevkalâde güçtür: 1 — (Sultanın) meşru hükümetini desteklemek, 2 — Mütareke şartlarının sıkı sıkıya infazına devam etmek, 3 — Nasyonalistlerin gittikçe artmakta olan kin ve gayzları karşısında tarafsız kalarak pasif davranmak..." Şayanı dikkatir ki, dosyalarda yalnız Curzon'un 26 Ekim(!) tarihli şu talimatı vardır: "War Office; Hat boyundaki sivil idarenin desteklenmesi için kuvvet kullanılmamasının ve bütün müfrezelerin –şayet bunların muhafazası Nasyonalistlerle açıktan açığa muhasamaya girişme tehlikesini ortaya koyuyorsa– geri çekilmesinin, General Milne'e bildirilmesini istemektedir." Bu aralık M. Kemal 25 Eylül'de Eskişehir'de General Solly-Flood'a, Amiral de Robeck'e verilmesini bizzat rica ederek şunları yazmıştı: "7 Ağustos ve 11 Eylül 1335'te toplanan Erzurum... ve Sıvas Kongrelerinin ilânlarında millet kitle halinde meşru maksatlarını cihana bildirmeyi arzu etmektedir;... bazı kötü niyet sahipleri millî vicdandan fışkıran

[190] Br. XIII No. 103, 109.

[191] N. I 121; Cebesoy 185; Br. IV No. 513, 542, 567.

hareketi gayrı müslim elemanlara karşı tevcih edilmiş göstermeğe çalışmaktadırlar. 18 Eylül 1335'te Tamim mahiyetinde resmî tebliglerde tebaa-i şahanenin kâffesinin aynı haklara sahip bulundukları bütün vilâyetlerle müstakil livalara bildirilmişti... Binaenaleyh memleketimizde sükûnun devam etmekte olduğunun bir emri müsbet olduğunu beyan ve teyit ederim. Baki...Heyeti Temsiliye adına ... Mustafa Kemal."

Merzifon'un (20 Eylül'de), Samsun'un da (25 Eylül - 4 Ekim'de) boşaltılmaları İngiltere'nin tarafsızlığa hazırlanma hareketi olarak görülebilir[192]. Bu temayül *Ali Rıza Paşa Hükümeti*'nin idareyi ele alması ile tabiatiyle kuvvet bulmuştu. General Harbord'un kurmay başkanı General Mc Coy Mr. Hohler'e Heyeti'ne iyi muamele eden Mustafa Kemal'in lehine kendisinde derin bir intiba hasıl olduğunu", söylemişti. H.: "M. öyle ki Mustafa Kemal ile müzakereye girişmeye tamamiyle hazırlanmış bulunduklarını" anlatmıştı. 10 Ekim'de Sultan Ahmet Camii'nde "İzmir şehitleri" için hiçbir engele uğramadan yapılan muazzam tezahürler gibi millî bir harekete karşı davranışlar ortada yeni bir durum hasıl olduğunun delilini teşkil etmekte idi[193]. De Robeck 18 Kasım'da[194]:"...İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini Türk vatanseverliğini, belki de Umumî Harbin uyandırabileceğinden çok daha gerçek olarak tahrik ettiğini ve bu vatanseverliğin Mustafa Kemal'in, barış şartlarına mukavemet edilmesi kararını verdiği takdirde, onun, Müttefiklere muazzam sıkıntıları mucip olacak bir kuvvet halinde ortaya çıkmasını mümkün kılacağını" anlatıyor. 4 Aralık'da da: "...mamafih millî hareketin umumî temayül ve nihaî hedefini ne kadar şüphe ile karşılarsam karşılayayım, *Türkiye'nin siyasetine karışmamak* hususundaki Yüksek Komiserliğin *politikasına* karşı hesaplı bir harekette bulunmamak için kendimi dikkatle frenlemekte idim." Ancak bu kaçınma; kendisini tehlikede hisseden Sultan'ın şahsını korumaya tabiatiyle mani olmadı. Webb 8 Ekim'de: "Millî Parti'nin Padişah'ın tahtından indirilmesi hususunda vereceği kararı önlemek için bir teşebbüste bulunmanın mümkün

[192] N. III No. 153; ASD IV 99; Coşar 245; Br. IV No. 533: "a sign of weakness": bir zaaf alâmeti.

[193] Br. IV No. 549; US II 850: "the dignified and able chiefs of the Turkish National movement at Sivas and Erzerum" (Sıvas ve Erzurum Türk Millî Hareketinin değerli ve ehliyetli başları); 11. 10. 1919 tarihli basın; Gökbilgin II 54.

[194] Br. IV No. 598, 616.

görülmediğini" bildirmektedir. Hohler'in bir memorandum'unda (4 Kasım) şöyle deniliyordu: "... şimdiki Sultan"...de Robeck'in 29 Eylül'deki, "sağlık ve selâmetinin garanti edilmesi" vadine rağmen, "Yıldız'da endişeli bir titreyiş içinde oturmaktadır[195]".

Bununla beraber Londra'da Venizelos'un siyasetçe desteklenmesine devam edildiği müddetçe Mustafa Kemal ile Milne aralarında ancak bir nevi mütarekenin söz konusu olabileceğini her iki taraf da tabiî görmekte idi. Milne 20 Ekim'de şunu bildiriyordu[196]: "Nasyonalist hareketi Türkiye umumî efkârını kuvvetlendirdi ve bu hareketi destekleyenler, Türkiye'de iktidarı ellerine geçirmiş bulundular; bugün daha da fazlasını yapacaklardır...; liderleri silâhlı mukavemet fikrine iltifat etmektedirler...; bunlar ateşle oynuyorlar. Bundan dolayı asker kuvvetine lüzum hasıl olabilecek bir duruma karşı seyirci kalmak münasiptir." Ertesi gün de Cemal Paşa'ya şöyle yazıyordu[197]: "General Ali Fuad'ın, Ankara-Bilecik dolaylarında Milliyetçi Çeteler için yeni efrad topladığı, Refet(!) Bey'in de Konya ve Beyşehir havalisinde aynı maksatla efradın kayt ve tescili ile bunları silâhlandırdığı hakkında bilgi edinmiş bulunuyoruz. Gerek nizamî ordu ve gerek silâhlı çeteler için efrat toplatılmasının, mütareke ahkâmına muhalif olduğu ve vilâyetlerde huzursuzluğa sebep olabileceği hesap edildiği için bu işe bir son vermek üzere işbu erkâna emir verilmesini rica etmek zorundayım." Buna Cevat Paşa 21 Ekim'de, "Sükûn ve asayişin yalnız Yunan işgalinin ref'i ile yeniden teessüs edebileceği" haklı cevabını verdi. Bunun üzerine Milne "3 Kasım'da: "Türk kıtaları'nın Milne hattının 3 kilometre gerisine çekilmesini" emretti[198]. Bu emrin zorla yaptırılabilmesi için Milne'in emrine, o zamanları elinde bulunan kuvvetten çok daha büyük kuvvetler verilmesi gerekli idi. Milne şunu da bilmekte idi: Zayıf kıtaları Anadolu Demiryolunun korunması için günden güne daha da yetersizdi. Ancak bu keyfiyet Paris'te olduğu gibi İstanbul'da da idrak edilmek istenmiyordu. Sir Eyre Crowe ile de Robeck bu kıtaların kaldırılması aleyhinde bulundular: "... Hat boyundan çekilmek (Milliyetçiler tarafından) zafer olarak değerlendirilebileceği gibi... barış şartlarının

[195] Ayn. yer. No. 538, 578; bk. yu. böl. I not 27.
[196] Br. IV 998.
[197] HTVD 1065, 1068.
[198] Bk. yu. böl. IV I not. 115.

onlarca kabulüne karşı muhalefetlerini de artıracaktır... Mustafa Kemal hareketinin bastırılması, şüphesiz, son derece arzuya şayandır. Fakat bunun için çok büyük kuvvete ihtiyaç vardır." (Ama yeni bir harp isteği İngiltere'de asla mevcut bulunmamakta idi!)[199].

F. Ankara

Curzon: yeğeni Rawlinson'a; "Mustafa Kemal'i tekrar görüp Kemalist'lerin nasıl barış şartları elde etmeyi umduklarını ve ne gibi şartları (imkânsız görülmüş olan Misak-ı Millî şartlarından başka) kabule hazır olduklarını imkân nispetinde kesin olarak anlamaya gayret göstermesi için" talimat verirken ne düşünmüş olabilir?[200] Mustafa Kemal'in çoktan beri Sivas'ta bulunduğu bilindiğine göre bunu Erzurum'da nasıl tahkik edecekti? 26 Aralık 1919'da tekrar Erzurum'a vardığı zaman Mustafa Kemal'in "Millî İhtilâl Hükümeti'nin baş karargâhını Ankara'da tesis ettiğini" haber aldı. Kâzım Karabekir Ankara'dan bu meseleyi sordu ve 8 Ocak 1920'de şu cevabı aldı: "Rawlinson hükümeti metbuası tarafından Heyeti Temsiliye ile temas ederek görüşmeye dair talimat alarak sahibi salâhiyet bir vaziyette bulunuyorsa bir an evvel Ankara'ya gelmesi mucibi faide görülmektedir." İki hafta sonra bunu şu talimat takip etti: "İngilizler... Rauf Bey'i tevkif ederlerse bilmukabele Anadolu'da İngiliz zabitanı tevkif edilecektir. Binaenaleyh... Rawlinson'u kaçırmamak için şimdiden ittihazı tedabir edilmesini rica ederim[201]". Gerçi Rawlinson devamlı olarak şifreli telgraflarla Milne ile temasta bulunduğu ve kendisine resmî bir ihbar vaki olmadığı halde yaklaşmakta olan karışıklığın atmosferini hissetmekte hiç güçlük çekmemişti...; Türk makamlarının muvafakat ve müzaheretleriyle 2 Mart'ta (grupundan beş kişiyi)... sahile gönderdi...; yarım saatlik bir mühlet içinde... her an geleceğini tahmin ettiği İstanbul'dan zımmî bir işaret vaki olur olmaz derhal ayrılmak üzere... her türlü hazırlıklarını bizzat yaptı; fakat o bir haber bekleye dursun 16 Mart'ta tevkifi vukubuldu[202]. Acaba onu ve Konya'daki Yüzbaşı Campbell'i olayların telâşı içinde unutmuşlar mıydı?

[199] Br. IV No. 610, 624, 638: 29. 11., 11. ve 26. 12. 1919 tarihli yazılar.
[200] Rawlinson 251, 282 v.d.
[201] Karabekir 415, 417, 449.
[202] Rawlinson 286 v.d., 359.

Curzon Mayıs 1919'da "Üç Büyükler" tarafından gafil avlanmış iken bu defa 1920 Martında düşünüp taşındıktan sonra İstanbul'un "İnzibatî işgali" ve mebusların Parlâmentosundan alınarak tevkifi gibi İngiltere demokrasi tarihinde misli görülmemiş vahim bir karar aldı. M. Kemal'in; fevkalâde teşkilât kabiliyeti sayesinde Erzurum ve Sivas Kongrelerinde beliğ ifadesini bulmuş ve 16 Mayıs 1919'dan beri muazzam bir kudret halinde büyümüş olan millî fikrinin Londra'da küçük görüldüğü besbellidir. Ezici seçim zaferinden ve İstanbul'da 12 Ocak'ta son Osmanlı Parlâmentosunun açılışından sonra ya Mustafa Kemal ile bir uzlaşma çaresi aranması ya da onunla açık bir savaşa girişilmesi gibi iki şıktan birinin tercihi gerekiyordu; fakat maalesef ikinci şıkta karar kılındı.

Commander Sir Harry Luke de 25 Aralık 1919 tarihli raporda şöyle yazıyordu[203]: "Türkiye'yi ağır bir barışı kabule zorlamak istersek... dövüşmeye mecbur olacağız." 4 Ocak 1920 tarihli meşhur Memorandum'da da kayda şayan mülâhazalar mevcuttur[204]: "Kemal'in Anadolu'daki Milliyetçiler partisi dişlenmesi imkânsız sert bir cevizdir; fakat İstanbul'da Sultan ile bir millî parti olursa ... bu daha da endişe verici bir problem olacaktır." Şubat tarihli Londra Konferansındaki sözler daha anlaşılmaz bir haldedir. *Cambon, 14:* "Şayet Sultan Anadolu'ya geçecek olursa millî partinin lideri olacaktır, millî ordunun başına geçecek ve sonsuz karışıklıklara sebep olacaktır." —*Curzon*, 28: "Mustafa Kemal'in son günlerde Erzurum Vilâyetine tayin olunduğuna dair haber aldım". — *Cambon*, 3 Mart: "İlk merhale millî liderlerin tevkifidir. Türkler, bütün Doğulular gibi, kendilerine yumuşak muamele edildiği takdirde küstahlaşırlar. Binaenaleyh Sultan'a bu adamları tevkif etmesini söylemeli, şayet buna muktedir olamazsa o zaman bunu biz kendimiz yapmalıyız." — *Lloyd George*, 5 Mart: "Hareketsiz kalmamız bütün dünyayı hayal kırıklığına uğratacaktır... Mustafa Kemal âdi bir haydut veya eşkıya reisi değildir(!), ama kendisine sempati gösterdiği Türk Hükümeti tarafından tayin edilen bir vali bulunmaktadır: Erzurum Valisi."

İstanbul Nasyonalistlerine karşı zor kullanmak suretiyle M. Kemal'in barış şartlarını kabule zorlanabileceği sanısının Londra'da gerçekten mevcut olduğuna inanmak güçtür. Hiç olmazsa İstan-

[203] Br. IV No. 647.
[204] Ayn. No. 646 s. 999.

bul'da olsun "sükûna kavuşmak" istendiği ise aşikârdır. [205] Webb 17 Ocak'ta verdiği bir raporda, "Defrance'ın Cemal ve Cevad'ın, dahilde müttefik subaylarının misillemeye uğratılmasına sebep olan tevkif edilmelerine muhalif olduğunu" bildiriyordu. Bu yüzden üç müttefik komiser ayın yirmisinde "ek bir nota" ile her iki Nazır'ın istifalarını istemekle yetinmişlerdi. De Robeck 6 Şubat'ta (Maraş vakasından ve Gelibolu'da bir mühimmat yığmağının çapulundan sonra): "Dahilî işlere müdahale edilmemesi siyasetini bırakmayı, müfrit milliyetçilere, düşman gözü ile bakmayı kabul edilir barış şartlarının Müttefiklere karşı mutlak surette inkıyadın ve onlarla işbirliğinin bir mükâfatı olarak ileri sürülmesini (!)" tavsiye etti. *Curzon:* "Britanya Hükümeti'nin, kıtalarını çizilen sınırların dışındaki bölgelerden çekerek İstanbul'da toplamak niyetinde olduğunu 25'te De Robeck'e bildirdi. De Robeck ise 29'da şöyle yazmakta idi: "Yüksek Müttefik Komiserleri, Hükümet'in kontrolü dışında olan milliyetçi teşkilât tarafından alaya alınıyorlar... Ben milliyetçi müfritlerin haklarından gelmek için Padişah'ın etrafında mutedil bir blok teşkilini hedef tutan bir siyaset güdülmesini teklif ediyorum... Yüksek Müttefik Komiserleri bu blok siyasetinin, yumuşak bir barış olmazsa boşa çıkacağı üzerinde ısrar ile durmuştur." *Lloyd George* 3 Mart'ta: "Türkler ancak mukavemet edilemez kuvvetler vasıtasiyle makule götürülebilirler" demekte idi. Ayın 4 ünde De Robeck ile Defrance: "Müttefikler barışı zorla kabul ettireceklerse... durumlarını tek mümkün olan yerde, yani İstanbul'da kuvvetlendirerek onlara üstün gelmek suretiyle mukavemetlerini zayıflatmak zorunda oldukları" hususunda birliğe varmışlardır. *Lord Derby* de, "İstanbul'da alınması teklif edilen hareketin Fransa Hükümeti'nin huzursuzluğunu mucip olduğunu, gerçi birleşik bir harekete hazırlanmakla beraber Türkiye'nin geri kalan kısımlarında baştan başa vaki olacak neticelerden de korktuklarını... şümulünü hiç kimsenin bilemediği, sonunu önceden düşünemedikleri bir harp ihtimalini dehşetle mülâhaza ettiklerini" ayın beşinde bildiriyordu. *Curzon* "De Robeck ile Defrance taraflarından şehrin sivil idaresinin ele alınmasını, Nasyonalist liderlerin tevkif, Türk Parlâmentosu'nun feshedilmesini... tavsiye eden mümasil telgraflar gönderildiğini" ayın onunda Konferans'a bildirdiği zaman Scialoja: "Olabilir ki, Anadolu'nun bir yerinde toplanarak Mustafa Kemal'in resmî teşkilâtının nüve halinde ve

[205] Br. VII 47, 300, 362, 411; Lloyd George 1286 v. dd.

dolayısiyle çok daha tehlikeli durumlar yaratmak suretiyle mevcudiyetine tesadüf edilsin! [206]" demişti.

Buna nazaran neticeleri açıkça görülebilecek olmasına rağmen 16 Mart'ta zora başvurmakla Müttefiklerin "payitahtta herhangi ciddî bir isyan hareketi tehlikesi olmayacağı" düşüncesi doğru çıkmış ise de, bu suretle, M. Kemal'in ekmeğine de yağ sürülmüş oluyordu. Calthorpe'un İzmir'de 15 Mayıs'ta başına geldiği gibi bu defa da Milne, meşum tesirlerini şüphesiz sezmiş olduğu askerî işgal gibi nankör bir vazife ile karşı karşıya bulunuyordu. Halide Edip (Adıvar): "İstanbul'da şiddet harekctine başvurmakla millî hareketin prestijini büyük mıkyasta arttırdığından dolayı (M.'e) teşekkür için her türlü sebebe malik bulunmaktayız"diye yazmakta haklı idi. Padişah ise çok zavallıca bir rol oynamakta idi. Rauf Bey, tevkifinden biriki saat önce bir Parlâmento Heyeti refakatinde kendisini ziyaret ettiği zaman "Misak-ı Millî"yi işaret ederek (28 Ocak): "Milletin sizden istediği Meclis kararı olmadan herhangi milletlerarası bir vesikayı imzalamamaktır. Aksi takdirde istikbali çok karanlık görüyoruz" dediği ve ricada bulunduğu zaman Padişah ayağa kalkarak: "Rauf Bey, bir millet var, koyun sürüsü. Buna bir çoban lâzım, o da benim" demişti [207].

Nihayet Müttefikler 16 Mart'ta (1920) İstanbul işini sona erdirdikten sonra Mustafa Kemal'e karşı ileri hareketinde bulunmakta tereddüt gösterdiler. Mareşal Wilson 3 Mart'ta: "Bu smokinli zatları (yani: Meclisi Âlî'nin) hareket tarzlarının bilgisizce, ürkek, farfara ve hep de meyvasız" olduğunu söyleyerek alaya almaktadır. 15 Mart tarihli Genel Kurmay'ın bir Memorandum'unda Türkiye'deki durum şöyle anlatılmaktadır: "Siyasî kudret Nasyonalistler'in eline geçmiştir... Milletin tümü harpten mutlak surette bıkmıştır. Fakat ahali... topraklarının parçalanarak Rumlar veya Ermenilere teslim edilmesini önlemek üzere amansız bir şekilde harbe hazır bulunmaktadırlar ... Mukavemet; işgal edilen bölgenin hacımariyle mütenasip olarak artmaktadır... Türkler olağanüstü dövüşçüdürler...

[206] Br. IV No. 662, 663 not 4, 681, VII No. 27, 45 App. 2, 55, VIII No. 2, XIII No. 10, 11, 20.; N. I 260 v. d., III No. 239, 240; Bıyıklıoğlu 56 n. 83. (Akbaş!).

[207] Robert W. Graves, Storm Centres (1933), 329; (Adıvar), Ordeal 64; YT III 276, krş. II 240 (8. 11. 1918!); Türkgeldi II 259; Br. XIII No. 27; HTVD 499; Luke II 71 v.d.; Söylemezoğlu III 327; TV 3800; Gaillard 145, 156; Pech 116; Churchill 375; N. I 298 v.d.

Zaman Mustafa Kemal lehinedir. Ağır bir sözleşme sunmanın muhtemel neticeleri: a) tasdikten... kaçınma; b) Parlâmento'nun Anadolu'ya kaçması ile orada yeni bir hükümetin kurulması..."[208]

Fevzi Paşa 27 Nisan'da Büyük Millet Meclisine katılırken şöyle demişti[209]: "... samimiyetle İngilizlere diyordum ki, tehdit ile bir şey yapamazsınız. Bizi tatmin ederseniz, bize hayat hakkı verirseniz biz her şeyi yapmağa hazırız... Bu ricamız aksi tesir yaparak her gün kabineye nota bombardımanı oldu." Filhakika yalnız 17 Şubat'tan 31 Mart'a kadar Bâbıâlî'ye beş nota verildi; fakat bu notalar Foreign Office'in dosyalarının XIII. cildinde eksik olarak mevcuttur. Londra Konferansında Berthelot 17 Şubat'ta: "Fransa'nın; Türk Hükümeti'nin Nationalistlerin mücadelesini durdurmaya mecbur kalacağı düşüncesinde olduğunu" açıklamıştır. 19 tarihinde De Robeck, "Hükümet'in sırf Nasyonalist hareketinin gayrı ihtiyarî bir refleksi gibi talâkki edilebileceği" üzerinde durmuş, "Milne hattına riayet edilmesini" yeniden istemiştir. Safa Bey şimdi dahi Nasyonalist hareketinden tamamen farklı bulundukları[210] cevabını vermişti. Kara Vasıf 3 Mart'ta: "Kuvayı Milliye'nin... cephesinin üç kilometre geriye alınması hakkında onbeş gün önce İtilâf temsilcileri tarafından verilen notaya Hükümet red cevabı vermişti. Dün sert bir nota verilmiş olmasından Hükümet bugün... istifa etmiş" olduğunu bildiriyordu[211]. Ali Rıza Paşa'nın istifasından sonra aynı güçlüklerle karşı karşıya kalan Salih Hulûsi Paşa da Ryan tarafından 16 Mart'ta tevdi edilen notaya[212] aynı günde şu cevabı veriyordu: "Müttefik kuvvetlerin bol olduğu ve bir karışıklığın önlenebileceği İstanbul'da böyle bir karışıklık olmadığı gibi beklenemez de.. Anadolu harekâtı menşeini Yunan işgali ile bu işgalin neticesi olan dehşet ve nefretten almıştır. Bu hareketlerin daha fazla genişlemesi de Büyük Ermenistan ve Pontos Yunan Devleti yaratılması niyetinin söylenti olarak dolaşmasından ileri gelmiştir..." Fevzi Paşa 17 Mart'ta General Shuttleworth'a Şehzadebaşı'nda insan boğazlanması olayını bizzat gönderdiği bir tezkere ile protesto etmiştir[213]. Bunu müteakip Yük-

[208] Callwell II 229; Br. XIII No. 23.
[209] ZC I 91.
[210] Br. VII No. 11, VIII No. 6.
[211] N. III No. 242; Pech 114.
[212] Br. XIII No. 24, 27 (tam metni basılmamıştır); Pech 118; Ziemke 482.
[213] HTVD 499.

sek Komiserler iki nota ile – birincisi 26 ve ikincisi 31 Mart'ta – "Kuvayı Milliye harekâtının resmen red ve mahkûm edilmesini istemiştir." Salih Paşa buna 29 Mart'ta bu hareketlerin "meşru hakların müdafaası" olduğu cevabını vermiş olup De Robeck bu cevaptan, Mustafa Kemal'in red ve mahkûm edilmesi değil, bilâkis tasvip edildiği mânasını çıkarmıştır. 1 Nisan'da da "uzun bir nota" ile "kuvayı işgaliye"ce yapılan hukuka aykırı muamelât protesto edilmiştir [214].

Artık *Damat Ferit Paşa*'nın devri gelip çatmış bulunuyordu. Meb'usân Meclisi Başkanvekili Hüseyin Kâzım Bey'in: "Ferit Paşa'nın Sadarete getirilmesinin memleket ve saltanat için dâîi felâket olacağı"nı beyan etmesi üzerine Hünkâr hiddetle: "Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de getiririm, Hahambaşıyı da getiririm" demiş [215]. Damat Ferit "İngilizlerin musır olduklarını ve bu ısrar karşısında Hariciye Nazırı sıfatiyle Fetva ilânını kabul ve taahhüt ettiğini" iddia etmiştir. Foreign Office dosyalarında bu iddiayı destekleyebilecek hiçbir şey yoktur. "Fetva'nın ecnebi ısrarı değil, garaz ve hamakat eseri olduğu malûm [216]" diyen Ahmed Reşit (Rey) herhalde haklıdır. Damat Ferit bir İngiliz subayının(!) hazır bulunuşu sırasında Sadrıâzam tayin edildiğine dair 5 Nisan Hattı-Hümayunu'nu okuttuktan sonra "yalancı milliyet dâvasiyle şahsî ihtiraslarına vatan ve milleti feda edenlere karşı" 11 tarihli bir Beyanname çıkardı. "Bağîlerin ... nassı kerîm mucibince katl ve kıtalleri meşru ve farz olduğuna "dair Şeyhülislâm Dürrizade Aptullah'ın aynı zamanda çıkan fetvası şüphesiz tehlikeli bir silâhtı; zira dindar halkın "Halife-i İslâm'a karşı sadakat" göstermesi pek tabiî bir vazifesi idi; Mehmed Rifat'in mukabil fetvasında bildirdiği gibi, "Halife-i Müslimîn'i istihlâs ve Memaliki Osmaniye'yi düşmandan tathir etmek" de aynı suretle bir vazife idi. Bir tarafta hanedanının kuvveti tükenmiş görünen sallantıda bir hükümdarın alâkasız sempatizanları ve karşısında M. Kemal'in umumiyetle maneviyatı çok yüksek olan taraftarları bulunduğuna göre bu dinî çatışmada kesin neticeden şüphe caiz olamazdı [217]. De Robeck'in

[214] Br. XIII No. 36, 42; İnal 2124; Gaillard 165; Pech 120.

[215] Türkgeldi II 260; İnal 2053.

[216] Rey 284; İnal 2056.

[217] İnal 2051; Simavî II 265 v. dd.; Br. IV No. 509, 578, XIII No. 50; Karabekir 638; Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî Mücadele II 82 v. dd.

7 Nisan'da "Britanya faal işbirliği hakkında bir gûna ümid mevcut olmadığı"m bildirmesinin, Sultan tarafından Paşa ünvanı ile Balıkesir Valiliği'ne yükseltilen Çerkes Anzavur'un 16 tarihinde ağır bir hezimete uğramasının, 18 tarihli Kararname ile ihdas edilen "Kuvayı İnzibatiye" (halkın ağzında Hilâfet Ordusu)nin Sapanca civarında 14 Haziran'da öldürücü bir dayak yemesinin ve hemen bunu takiben İzmit'te İngilizler tarafından silâhlarının ellerinden alınmasının ve hepsinden de ağır olmak üzere İngilizlerle dostane işbirliğine ait bütün rüyalarına ansızın son veren Paris'te 11 Mayıs'ta verilmiş olan barış şartlarını öğrenmesinin Damat Ferit için ıztıraplı süprizler silsilesi teşkil ettiği şüphesizdir. İngilizler; Nasyonalist kuvvetlerle çarpışma halinde olarak..., barış şartlarının hemen hemen birleştirdiğini düşündükleri bütün Türklere karşı yeni bir harbe devam edilip edilmemesi meselesiyle birdenbire karşı karşıya geldiler. Damat Ferit "Anadolu'da millî hareketi bastırmak üzere 7 binden 50 bine kadar kuvvet teşkili için teklifler ileri sürmüştü. General Milne, "Böyle bir kuvvetin teşekkülünden önce Hükümet'in Barış Muahedesini imza etmesini" mülâhaza etmiş, Curzon da bu görüşü paylaşmıştı [218].

Birbirleriyle hâlâ da pek az anlaşmış olmakta devam eden üç İtilâf Devleti Yüksek Komiserlerinin gözleri önünde 22 Mayıs'ta Sultan Ahmet Meydanında barış şartları aleyhine tesirli bir miting tertibi mümkün oldu; "papalaşmış" olan Sultan ise "Kuvayı İnzibatiye"nin 16 muharibine 5. rütbeden Mecidiye nişanı vermek, bir Harp Divanının 11 Mayıs'ta verdiği idam hükmünü 24'te tasdik etmek ve nihayet 22 Temmuz'da barış diktasına imzalarını koymak [219] tasvibi suretiyle itibar ve haysiyetini hiçe indirdi. Bu esnada "Yüksek Şûra" tarafından "vazifelendirilmiş" olan Yunan Ordusu zaferden zafere koşuyordu (8 Temmuz'da Bursa, 25 'de Edirne). "Ankara'ya bir kol gönderilmesi" için Paraskevopoulos'ın teklifini ise Milne, bu plânın Yunan kıtalarını Anadolu'nun içinde tehlikeye düşürebileceği ve bu yüzden onları bu tehlikeden kurtarmak için (!) İngiliz yardımına ihtiyaç göstereceği "askeri sebepleriyle" reddetti.

[218] Br. XIII No. 48, 54, 81 - 85; TİH II 2, 79, VI 42, 75, 79 v.d.; HTVD 1178; Bıyıklıoğlu 58 n. 88; London Gazette 7. 1. 1921, Suppl. 165.

[219] Br. XIII No. 64; TV 3852, 3911; Basın: 24. 5. ve 24. 7.; Millî Nevsal I 181; Gaillard 205; İnal 2062; TİH II 2, 394; N. II 103; Anatolica I 143.

Damad Ferid'in "M. Kemal'e karşı Kürtlerin kullanlması" teklifini de İngiltere Krallık Hükümeti, teşekkür etmekle beraber, kabul etmedi. Ferit; De Robeck'i 16 Temmuz'da ziyaret ettiği sırada "Muahedenin son derece ağır olduğunu, bununla beraber umumî felâketi önlemek için "imza edilmesi gerektiğini, bunun kendisi gibi makul insanlarca idrâk edilmiş bulunduğunu teslim ediyordu; ama ne çare ki, memleket sorumsuz çılgınlarla dopdolu imiş. Eğer Yunanlılar Ankara'ya, hattâ Sivas'a gönderilecek olurlarsa, bu ilerleyiş bir askerî gezinti(!) mahiyetinde kalacak, Erzurum'a yaklaşılmcaya kadar hiçbir sıkıntıya uğranılmayacaktı.(!)" 4 Ağustos tarihli "Anadolu isyanı" aleyhine diğer bir Beyannameden sonra Damat Ferit geçici olarak çöktü. "Tam düşüş herhangi bir zamanda olabilirdi... Her taraftan düşmanlarla çevrilmiştir..[220]"

Sèvres Sözleşmesinin imzası (10 Ağustos) Milne'e İstanbul'daki mevkiini bir başkasına bırakmak için müracaatte bulunmak fırsatını verdi (19 Ağustos). Kendisine nasıl nankör ve ümitsiz bir vazife yüklenmiş olduğunu çoktan anlamıştı. Mustafa Kemal'ın şiddetli bir adam (hotspur) olmadığı, emrindeki başıbozuk alayının bağlantıdan mahrum bir kuvvet olduğu, Müttefiklerin, bedbaht Ermenistan dışında başka her hususta muahedeyi zorla kabul ettirebilecek kudrete sahip ... Yunanlıların dâvalarından emin bulundukları (The Times: 22. 5. 1920) hususlarında İngiltere'de hâlâ da yaygın bulunan fikirlerin aksine, Milne, İngiltere'nin, Venizelos'un hayalsever fikirlerinin kuvveden fiile çıkarılması için bizzat kendisini ortaya atacak yeteri kadar kudrete sahip olmadığını ve bu hususta istekli de bulunmadığını pek iyi bilmekte idi. Milne, Mustafa Kemal hakkında, vaktiyle Alfred Rawlinson'un kitabının ikinci kısmının önsözünde yazdığı gibi "silâh ve mühimmatının toplanmasını mütareke şartlarına uygun olarak tanzim hususundaki mükemmel eseri Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmaları ve şimdiki meşhur Mustafa Kemal'in vilâyetlerde Sultan'ın nüfuzunu devam ettirmek için sahneye çıkması üzerine mânasını kaybettiği" düşüncesinde olabilir. Ancak bu çifte olaydanberi durumun İngiltere aleyhine mütemadiyen kötüleşmiş olması hakikatte onun suçu değildir. O mümkün olan her şeyi yapmış ve bundan dolayı (Lord unvaniyle) Feldmareşalliğe terfia

[220] Br. XIII No. 99, 101 - 103, 109, 121; HTVD 1178; TV 3921; Bıyıklıoğlu 62. — D. Ferit 3. 7.'de Ankara'da idama mahkûm olundu: Millet Yolu (Bursa), 5.7.

hak kazanmıştır. Halefi Korgeneral Sir Charles Harington 26 Eylül'de tayin edilerek 8 Kasım'da İstanbul'a gelmiş, tamamiyle değişmiş bir durumla karşılaşmıştı. O zaman Mareşal Wilson'un kendisine sonradan ne derecede iyi bir tavsiyede bulunduğunu pek iyi anlamıştır: "Türklerle dost oluncaya kadar hiçbir zaman faydalı bir iş yapmış olmıyacağız [221]".

6. Ankara ve İstanbul Hükümetleri Arasında İngilizlerin Artan Kararsızlığı

Mustafa Kemal'in "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti"ni kurduğunu bildiren kendi eliyle yazdığı 30 Nisan 1920 tarihli mektubu İngiltere Hariciye Nezaretine vardığı zaman [222] bu iş pek ciddiye alınmış değildi. Son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın kısa zaman önce (11 Nisan) feshedilmiş olmasının ifade ettiği mâna Sèvres Muahedesinin imzasından sonra farkına varıldı; çünkü Anayasanın 7. maddesine göre lüzumlu olan "Sulhe... taallûk eden... muahedatın akdinde Meclisi Umuminin tasdiki..." mümkün olamamıştı. Şayanı dikkattir ki, Müttefikler Sultan Hükümetini "muvakkat bir tasdika yanaştırmak" için aylarca çalıştı [223]. İlkin üç Yüksek Komiser'e Sultan ile "resmî mahiyeti haizmişcesine merasimkârane" "hususî"(!) münasebetler kurulması için salâhiyet verilmişti. 21 Ağustos 1920'de Sultan bu ilk temas fırsatından "derdini yanmak" için De Robeck ile görüşmek hususunda faydalandı. Ona bu fırsatın, "daha mesut bir gelecek için fali hayır olduğunu ümit ettiren parlak bir âmil olduğunu(!)" söyledi. Bununla "Büyük Britanya ile dostluğu" kasdetmiş olduğu aşikârdı. Bu dostluğu kazanmak için M. Kemal'in hareketini şimdiye kadar olduğundan daha açık olarak reddetmeyi münasip görüyordu. 7 Eylül tarihli İradei Seniye ile rütbesini kaymakamlığa ve efendiliğe indirdi [224]. Mamafih onunla M. Kemal arasında gerçek kuvvet nisbeti bakımından hemen hemen şüphe etmek caiz değildi. Ryan 23 Eylül Memorandumunda "İstanbul Hükümetinin hemen

[221] Br. XIII No. 167; The Times 5. 11. (C. C. 3.); Rawlinson 109; Harington 87.

[222] Br. XIII No. 58; D. E. Webster, The Turkey of Atatürk (1939), 86; Echo de l'Islam (Paris) No. 10, 10, 7. 1920; Gaillard 172; Y. Nadi No. 52; Hâkimiyet-i Milliye 9. 5.; İzmir'e Doğru 19. 5.

[223] Bk. aşağ. böl. VIII 3.

[224] Bk. yu. böl. I not 20; Br. XIII No. 114, 123; Luke II 195; TV 3949.

hemen iflâs etmiş" olduğunu söylüyor ve fakat "Nasyonalistlerin de... iç tartışmalarla zayıfladığı" sanıldığını da ilâve ediyordu. Bu inanış, bazı İngilizlerin hâlâ "Başkumandan Muharebesi"ne kadar sarıldıkları bir saman çöpü idi. Buna rağmen Yunan-Türk harbinin bu iki sene içindeki gelişme istikameti; müzakereye girişmek kendilerine çok ağır gelmekle beraber yavaş yavaş "Türkiye Büyük Millet Meclisi" Hükümetini bir realite olarak kabul etmeye onları zorladı. Venizelos'un sürpriz teşkil eden düşüşü üzerine, yalnız Fransa değil İngiltere'de de manevî hava değişti. Mamafih Damat Ferit Sir Adam Block'un tavsiyesi üzerine daha önce 16 Ekim'de istifa etmişti. *Sir Horace Rumbold*'un, 1 Kasım'da"Türkiye ile normal diplomatik münasebatın yeniden başlamasına kadar Yüksek Komiser unvaniyle Büyükelçi" tayin edilmesiyle Amirallerin yerine tecrübeli bir diplomat geçmiş oluyor idise de Amirallerin en güç şartlar altında fevkalâde maharet göstermiş oldukları da inkâr kabul etmez bir keyfiyettir. Rumbold Milliyetçilere tavır ve hareketlerinin tehlikelerini izah etmek üzere, Fransa Hükümetince teklif edilen (20 Ağustos) ve bidayette bir şehzadenin başkanlığı ve müttefik diplomatların refakatleri ile bir "Osmanlı Heyeti"nin gönderilmesini tasvip etmişti; fakat Hükümetin bu Heyet hareket etmeden önce muahedenin tasdikini... reddettiği için Heyet'in gitmesi geri kaldı. Esasen İzzet Paşa Heyeti'nin tam başarısızlığa uğrayacağı önceden tahmin ediliyordu. Bu sebepten Londra'da, realiteleri daha çok hesaba katarak "Mustafa Kemal Paşa'nın(!) ve yahut Ankara'ca mezuniyeti lâzimeyi haiz murahhasların Osmanlı Heyeti Murahhasası meyanında bulunmaları" şartiyle Londra Barış Tadil Konferansına davet etmek zorunda kalındı. Konferansın dramatik cereyanı malûmdur[225].

Dikkate şayan olan ve daha az malûm bulunan husus ise *İngilizlerle Sultanın Ankara Hükümeti'ne karşı olan değişik zihniyetleridir*: 10 Kasım 1920'de Rumbold : "Kemalistler Ermenistanı istilâ ettiler...; hareketlerinin başarılılığına olan güvenleri her zamankinden daha büyüktür... Müttefiklerin İstanbul'daki kıta kontenjanlarının mütamadiyen indirilmesi beni ciddî surette huzursuz ediyordu..." demekte idi ve 20 Ocak 1921'de Rumbold: "... M. Kemal'i bir çete reisi olarak görmek artık lüzumsuzdur. Ankara Hükümeti bütün devlet fonksiyonlarını yapmaktadır. Türkiye'nin durumu tüm olarak hemen hemen

[225] Br. XIII No. 113, 128, 139, 142, 144 Encl., 149, 158, 172; N. II 87.

içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Çıkar yolun... Padişahı esas destek olarak almak, ona tam bir gönülle kesin yardımda bulunmak, bugün Kemalist Hükümeti tanımaya mecbur edecek alternatiften kaçınmak suretiyle... derece derece yeni durumu geliştirerek mümkün olabileceğini" söylüyordu. Bu alternatif ise gelmede gecikmedi. 16 Mart'ta Britanya Hükümeti Ankara ile ilk uzlaşmasını yaptı; bu enterne edilenlere ait Vansittart-Bekir Sami Mubadele Uzlaşması idi[226]. 14 Haziran'da Churchill Avam Kamarasında Türkiye ile hakikî ve sürekli bir barış yapılması lehinde beyanda bulundu. 23'te aynı suretle müdahalede bulunan Austen Chamberlain de "müttefik devletlerin servislerinin Yunan hükümetine teklif edildiğinden... dıştan müdahale yahut tavsiye kabul edilmemek... sorumluluğun Yunanlılar üzerinde kalacağını" bildirdi[227]. Peki ama bir Yunan hezimeti İngiltere için de bir felâket olmaz mıydı? O zamanlar İstanbul'da her şeyden önce Boğazlar bölgesinin tarafsızlığının düşünülmüş olduğu görülüyordu. Harington 26 Mart'ta İzmit'te bulunan Yunan Fırkasına "halihazır Türk - Yunan harbinde Müttefiklerin sıkı tarafsızlığını teyid maksadiyle[228]" başkomutanlığı bıraktıktan sonra üç Yüksek Komiser 13 Mayıs'ta Boğazlarda dört tarafsız bölgenin tesbitini kararlaştırdılar[229].

Rumbold; 18 Mayıs tarihli raporunda beyan etmiş olduğu veçhile iki tarafının galebe çalamayacakları ümidini - çünkü tam bir Yunan zaferi Nasyonalistlerin zaferinden daha az felâketli olacaktı - 7 Eylül'de Kemalistlerin (Yunanlılar kadar) takatsız kaldıklarını Sakarya Muharebesi esnasında tekrar etmişti. Curzonda 14 Kasım'da zafersiz bir barış arzu ediyordu. Buna rağmen revizyon için Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda Kemalist'lere bir sene öncesine nazaran daha büyük müsaadelerde bulunmaya mecbur oldu. Bekir Sami 1921'de Roma üzerinde seyahat edebilmiş ve Sforza'nın aracılığı ile Londra'ya davet almıştı; 1922'de de İngilizler İzmit'ten İstanbul'a Yusuf Kemal'in emrine hususî bir tren tahsis ettiler. Gerçi Harmsworth Avam Kamarasında 7 Mart'ta bir istizaha cevaben "Sultan

[226] Br. XIII No. 174; Corresp. VI No. 23. T. B. M. M. 20. 1. 1921 de muvakkat Anayasayı kabul etti (Kanun No. 85); bk. aşa. böl. VII 2.

[227] The Times 15., 24. 6. 1921.

[228] Corresp. VI No. 8; Pech 194; Harington 100, 107; The Times 19. 4. 1921.

[229] The Times ve Türk basını: 19. 5 tarihli. (ilânı: 18); Ziemke 158 (metin); Echo de l'Islam III 307 (Harta); Graves 330(Derince'de sınır çizgisi).

ile barışın yapılması lâzımdır" demişti, ama bu cevap Montagu'nun: "Allah esirgesin! Bırakınız da İngiliz halkı olayları öğrensin!" feryadına sebep olmuştu. Fakat Chamberlain 10 Mayıs'ta "Müttefiklerin şimdi ne yazık ki, Kemalist'lere karşı müessir tedbir ittihaz edecek bir durumda olmadıklarını" itiraf etmişti. Harbin yenen ve yenilen olmadan biteceği fikri, görülüyor ki, 1922'de İngiltere'de çok yaygın bulunmakta idi. Hattâ Harington 3 Haziran'da İngiltere Harbiye Nezaretine şu raporu göndermişti: "M. Kemal ile arkadaşları her zamankinden daha çok inad etmekte, ancak makul olan şartları kabul etmemektedirler... şimdiki durum bir çıkmazda. Taraflardan birinin diğerini bir karara zorlaması muhtemel değildir... Kemalist ordusu ıslâh edilmiş değildir... ve çok muhtemeldir ki büyük çoğunluk harpten yorgundur... Britanya'nın prestiji İstanbul ve civarında bugün çok yüksek bulunuyor". Henderson 25 Temmuz'da şunları bildirdi: "M. Kemal yardımcılariyle Enver'ci hizipciler arasında (!)... Rauf Bey'e temsilcisi gözü ile bakıyorlar... Millî Pakt'ın esas ruhunu teşkil eden[230] cümlesi (M. Kemal'in nutkunda) ince bir ibaredir". Başkumandan Muharebesi onu bu yanlış düşüncesinden pek çabuk uyandıracaktı[230].

Harington hakikati öğrenmek ve doğru kararlar ittihaz etmek hususunda mücadele ederken hizmetlerin en yükseğini ifa etmiştir. Ama başkaları da durumu daha iyi görmeye başladılar. Bu arada Rumbold 18 Eylül'de şu raporu veriyordu: "Amiral de Brock bana Yunanlıların hareketlerinden (bazı yerlerde Müslümanları camilere toplayarak yakmak gibi) şiddet ve nefretle bahsetmişti." "Harington'un; bir konferans toplanıncaya kadar Asya ve Avrupada, – gerisinde duracakları hattı Türk ve Yunanlılara karşılıklı tanıtmak hususunu tanzim maksadiyle – Mustafa Kemal'le buluşmak üzere Mudanya'ya gideceğini" Curzon Poincare'ye (ayın 22 sinde) söylemişti. Ronaldshay bu olayı "İngiliz-Fransız görüşmelerinde dönüm noktası" olarak adlandırmıştır. Ertesi gün Poincaré, Curzon ve Sforza mütareke akdi için Mudanya'yı buluşma yeri olarak teklif etmeyi[231]

[230] Corresp. VII No. 45, VIII No. 38, X No. 47, 159; Turkey I 97; The Times 8., 18. 3., 11. 5. 1922; OM I 403; N. II 230 v. dd.; ZC XXI 431 (20. 7. 1922): Başkumandanlık sıfat ve salâhiyeti... : "Misak-ı Millîmizin ruh-u aslîsi ile müterafik netice-i katiyeye vasıl olacağımız güne kadar devam eder."

[231] Corresp. Turkey I No. 571, 595; Ronaldshay III 304.

kararlaştırdılar. O günlerde Londra'da hâkim olan büyük asabiyet havası içinde Rumbold'un (23'te) yaptığı akıllıca bir teklif olmuştu ki, İngiliz Kabinesi de bunu 25 tarihinde kabul etti: "Durum zarurî olarak günden güne değişmektedir. Krallık Hükümeti'nin umumî talimatına uyarak Amiral de Brock, General Harington ve benimle beraber bu mesele ile bütün kabiliyetimizle ve tam bir serbestî içinde meşgul olmamızı teklif ediyorum." Harington 27'de Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta "Yunan kuvvetlerinin konferansın toplanmasından önce, gerisine çekilecekleri hattı tesbit etmek üzere Mudanya veya İzmit'te kendisiyle buluşmayı" teklif ediyordu. Mustafa Kemal 28'de cevap verdi: "Şimdi bulundukları yerde kalmaları ve hâdiselerin çıkmasına meydan verilmemesi için kıtalarımıza emirler verdim. Gerçi Ankara'ya dönüyorum... ancak ilk fırsattan faydalalanarak size mülâki olmak şerefiyle mübahi olacağım". Ayın 29'unda Harington'a (Curzon'un muhalif kaldığı) bir kabine kararı tebliğ ediliyordu; bu kararda "Çanakkale Türk kumandanına bir ültimatom göndermesi, kıtalarını H. tarafından tesbit edilen zamandan itibaren çekmediği takdirde Britanya kuvvetlerinin Türklere ateş edeceklerini bildirmesi emrediliyordu. Verilecek çekilme süresi kısa olacaktı". Harington bu ültimatomu cebinde tutmaya karar verdi. Bunu yapacak yerde Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti: "Mesajınızı Amiral Dumesnil ile General Pellé vasıtasiyle aldım... Kıtalarınızı emin bir mesafeye çekmenizi ehemmiyetle rica ederim" demişti. Mustafa Kemal kıtalarına istenilen emri barışın selâmeti namına verdi. Mudanya görüşmelerinde de her iki tarafta barış arzusu üstün geldi. M. Kemal Harington'a: "İsmet Paşa ile Ekselânsınız arasında karşılıklı olarak mevcut bulunan samimî takdir duyguları için" teşekkür etti. Churchill, (takatı, soğuk kanlılığı ve sabrından dolayı) Harington'u övmekte elbette haklı idi[232].

1918 - 1922 senelerinde Mustafa Kemal'e karşı yürütülen İngiliz politikası hakkında birçok umumî fikirler arasından bazılarını buraya alalım. *Curzon:* "Yunanlılar İzmir'e çıktıktan sonra yaşayan her Türk bir tek duyguya sahip olabilmiştir : Mustafa Kemal'in temsil ettiği vatanseverlik dâvasına karşı derin sempati". *Hen-*

[232] Ayn. yer. No. 614, 654; The Times 2. 10 (C. C. 30. 9.); Churchill 435; Harington 127; Türkgeldi I 158 v. dd.; ASD IV No. 462, 463, 468, 476; Bıyıklıoğlu, Trakya I 443 v. dd.; Nicolson 272 v. dd.; Harington 158.

derson (hâtıralarında) : "Padişah Hükümetini sun'î şekilde ayakta tutmak için gösterdiğimiz gayrette realiteye hiçbir zaman uymayan bir hal var gibi geliyordu bana; oysa ki, Anadolu'da hakikî Türkiye'nin tamamı, M. Kemal'in arkasında sapasağlam duruyordu". Nihayet *Graves:* "Talihsiz Sultan Vahideddin ile onun safdil Sadrıâzam'ı Damat Ferid'e Mustafa Kemal ile Türkiye'de kalan bütün diğer mert unsurlara karşı yardım ederken, hiç şüpheye mahal yok ki paramızı yanlış ata koymuş bulunduk[233]".

İngiltere Hariciye Nezareti dosyalarından anlaşıldığı veçhile Sultanın M. Kemal'e karşı durumu hazin bir fasıl teşkil eder. Mustafa Kemal'in, kendisine verilen vazifenin tam tersini yaptığından dolayı ona hazırladığı hayal kırıklığından doğan ıztırabı anlaşılsa bile gene de, gerçek millî duygularla duygulanan bir hükümdarın, milletini Mehmed VI. 'den daha iyi anlaması gerekirdi. Bilhassa da Nasyonalistlerin nihaî zaferinin ancak bir zaman meselesi olduğunu hiç değilse en geç 1922 ilkbaharında anlamalıydı. Sultan; Mustafa Kemal'in: "Zatı Şahane'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını kısa bir Hattı Hümayun ile ilân buyurmalarını" istemek suretiyle 28 Ocak 1921 'de kurduğu "Altın Köprü"ye hünkâr; Tevfik Paşa vasıtasiyle verdiği cevapta "İstanbul'un tamamen İtilâf Devletlerinin eline geçmesinden" korktuğu ve Mustafa Sabri'nin de yazdığı gibi: "Ankara'da başka yeni bir hükümet vc saltanat tesis etmenin Halife'nin mukaddes haklarına müdahale demek olacağı" cevabını vererek ayak basmadı[234]. Halbuki Rumbold 9 Şubatta : "İstanbul Kemalist sempatizanlarıyle dopdolu" diyordu. Sultan, Rumbold'u 21 Mart'ta kabul ettiği sırada: "Bir avuç eşkıya tam bir nüfuz kurmuşlar... Ankara'nın liderleri bu memlekette dikili ağacı olmayan; kan irtibatı veya bir rabıtası bulunmayan kimseler... M. Kemal menşei belli olmayan bir Makedonyalı ihtilâlci.. daha çok Sırb'a benziyor (!)...onların arasında hakikî bir Türk mevcut değil... Hakikî Türk özüne sadıktır, fakat kendi esirliğinin hikâyesi gibi hayalî, yanlış tasvirlerle aldanarak yıldırıcı usullerle korkutulur. Bunlar o şakilerdir ki, kendilerine teslim olacak şikâr ararlar." 23 Mayıs'ta Rumbold ile Ryan'ı

[233] Bk. yu. böl. IV not 107; Sir Nevile Henderson, Water Under the Bridges (1945), 105; Graves, Storm Centres 330.

[234] N. II 89 v. dd.; Peyam-ı Sabah 9, 2. 1921; ZC VII 412.

hususî surette huzuruna kabul ettiği zaman: "Yunanlılar imha siyaseti takip ediyorlar; Ankara liderleri şahsî maksatlarına bağlı olarak fesatçılığı destekliyorlar. Masum halk her ikisinin kurbanıdır. Kendi öz memleketi çılgın fikirli halkla dolup taşıyor. Onlar Bolşevik yardımına güveniyorlar... Evvelâ güdülecek siyaset Türkiye'yi ve sonra da dünya barışını tehdit eden tehlikeyi bertaraf etmek maksadiyle Bolşevikleri Kafkasya ötesine atmak olmalı, Doğu ve Batı Trakya tarafsız hale konmalı... ve Avrupa ile Asya arasında tampon bölgesi teşekkül etmeli (!). Ne Atina, ne de Ankara tecavüz etmeyecek...lâzım olan tavassut değil, fakat devletlerin kuvvetli ve âdil baskı kuvvetlerinin harekete geçmesidir." [235]

Yusuf Kemal Şubat 1922'de İstanbul üzerinden Paris'e gittiği zaman Sultan tarafından, hem de İzzet Paşa'nın iddiasına göre Sultan'ın arzusu, Tevfik Paşa'nın beyanına nazaran da kendi arzusu üzerine kabul edildi. Tevfik Paşa "Yusuf Kemal'in misyonu hususunda Sultanın, şu veya bu yoldan bir fikir ortaya atmış olduğunu inkâr etmektedir..." Yusuf Kemal 6 Mart'ta Türkiye Büyük Millet Meclis'ine kendisinin Sultan'dan "Meclis'in tanınmasını" talep ettiğini, fakat maalesef müphem ve menfi cevap almış olduğunu bildirmiştir [236]. Altıncı Mehmed böylece son fırsatı da kaçırmış oldu. Padişah 6 Nisan'da Rumbold'a "Ankara'nın askerî ihtilâl teşkilâtı sadece eski İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeniden dirilmesinden ibaret olup Yunan istilâsının uyandırdığı duyguları işleterek göz boyamaya imkân veren Nasyonalizm maskesi altında gizlenmiştir. Halkın % 90'ı kalben Ankara'nın gidişine muhaliftir, ancak onların baskı metodlarıyla başkaldırmaları önlenmiştir" demişti. Rumbold ilâve ediyor: "Ben, Müttefiklerin Türkiyede ikili sistemin karşısında olduğunu söyledim. Onların ümitleri Anadolu'nun boşaltılmasını hesaba katan bir barış tesviye suretinin Ankara'yı hikmeti vücudundan mahrum kılacağı noktasında toplanmaktadır. Sultan, Anadolu'nun Kemalistlerin yürüyüşlerine müsait olmayacak bir şekilde boşaltılmasını rica etti". Ryan'a gönderdiği bir haberci vasıtasiyle aynı ricayı 10 Nisan'da da tekrar etti: "İşgal edilen topraklar Merkezî Hükümet'e teslim edilmelidir [237],

[235] Corresp. VI No. 57, 71, VII No. 51.
[236] Ayn. yer. X No. 57; N. II 154; ZC XVIII 63; Karabekir 1094, 1109.
[237] Corresp. X No. 92, 94.

aksi takdirde Kemalistlerin nüfuzu fevkalâde çoğalacaktır[237]". İzzet Paşa 17 Temmuz'da Henderson'a "Mustafa Kemal ordusunun askerleri ile Anadolu köylülerinin sayılarının birdenbire kabardığı mütalâasında bulunduktan sonra: "Bu kampanya durmalıdır..." Barışa da, Devletlerin merkez Hükümetiyle doğrudan doğruya bir hal suretinde anlaştıktan sonra varılabilir... Sultan; Devletlerin Türkiye'ye ayrıca bazı müsaadelerde bulunmaları halinde işbu tesviye suretinin Ankara'ya hükmetmek kudretini kendisine vere ceği ümidine kapılmaktadır" demişti. 20 Haziran'da gene İzzet: "Merkezî Hükümet'in; sadece kendisinin hariç tutulacağı Müttefik Devlet temsilcileriyle Nasyonalistler arasında bir buluşma fikrinden ziyadesiyle endişe duyduğunu" açıklamıştı. Sultan 7 Ağustos'ta (karşısında Rumbold oturduğu halde) Nasyonalist liderlere karşı şiddetli tahkir edici sözler savurdu: "Onlar, dedi, bir Devlet değil, belki asiler ve ihtilâlciler topluluğudur. Onlar İttihat ve Terakki Fırka'sının yeniden ortaya çıkışıdır. Bunlar çeşitli isimler altında... kendi egoistçe maksatları için bu memlekete hâkim olmaya çalışmışlardır... Bunlar sadece Bolşeviklerdir." Rumbold cevap verdi: "Maalesef Ankara bir hal çaresi bulma hususunda hesaba alınacak bir faktör olduğu gibi, görebildiğim kadar, yok etme çaresine malik olmadığımız bir kuvvettir de.." Sultan bunu takiben uzun beyanlarda bulundu ve bu arada şunları söyledi: "Kendisi ve Hükümeti barış yapmaya ve bu hedefe vasıl olmak için fedakârlıklarda bulunmaya razıdır... Esas şartlar ise barışın Türkiye'nin istiklâliyetinin ve İslâm dünyası içinde bakasının temini olmalıdır. Şimdi Ankara'da uyuşmazlıklar mevcuttur. Müttefikler enerjik bir hareket hattı tutmalıdırlar. Nasyonalistlerin kuvveti mübalâğa edilmektedir. Yunanlılar çıkmalı, ancak boşaltılan topraklar yavaş yavaş meşru hükümete devredilmelidir... Eğer Kemalistler serkeşçe hareketlerinde israr ederlerse, o zaman barış İstanbul Hükümeti ile yapılmalıdır... Asileri yok etmesi için meşru Hükümet desteklenmelidir[238]."

Nasyonalist ordunun İzmir'e girişinden (9 Eylül) sonra Tevfik Paşa kabinesi Mustafa Kemal'e bir tebrik telgrafı göndermeye karar verdi (10 Eyl.); fakat Sultan bunu hoş görmedi. Rumbold ayın 12 sinde şu malûmatı veriyordu: "Şevk ve heyecan, mahir teşkilâtçılar ve millîyetçi basın tarafından (son senelerde) dikkatle alevlendirilmişti.

[238] Corresp. Turkey I No. 3, 63, 65, 140.

Muazzam bir kalabalık (10. 9. akşamı) "Hürriyeti Ebediye tepesi"ne doğru yola çıktığı zaman bu heyecan son haddini bulmuştur... İzzet Paşa üzgün bir ifadc göstermekte berdevamdır. Zatışahane, yeni durum karşısında Ankara'nın, Türkiye'nin tek hükümeti olduğu hususunda daha da gururlanacağını hissetmektedir. Zatışahane, *Kemalist liderlere daimî surette düşman olduğu için* bu düşünce İzzet'e çok tesir etmiştir. O (14. 9) Hükümetin ısrarına rağmen Zatışahane'nin Mustafa Kemal'e tebrik telgrafi çekmemekte ısrarlı bulunduğunu teyit etmiştir[238a]. İzzet Paşa 23 Eylül'de de M. Kemal'in "yeni bir hanedan kurmak" peşinde olduğunu söyliyordu[239].

[238a] Belgeler Türk Tarih Dergisi 1, 1967, 6.
[239] Corresp. Turkey 1 No. 413, 593; Le Journal No. 1310.

VI.

İTTİHATÇILIK VE YENİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun harpte yıkılışı ile beraber Genç Türklerin, türdeş (mütecanis) siyasî bir devlet *(Osmanlıcılık)* kurmak, zaruret halinde azınlıkları türkleştirmek, Mısır gibi vaktiyle kaybedilen toprakları, Müslümanları tesanüde davet suretiyle, yeniden kazanmak *(Panislamizm)* ve nihayet yabancı ülkelerde bulunan "Türk kardeşleri mümkün olabildiği kadar" ana milletle birleştirmek rüyaları da yıkılmıştı. 1918 yılında bu sonuncu hedefi, yani Pantürkizm'i veya *Turancılığı*, kısmen olsun, gerçekleştirmek için, bir sürpriz teşkil edercesine bir fırsat çıktı[1]. Mondros mütarekesi şartları ilân edilince devleti 14 Ekim 1918 yılına (yani İzzet Paşa kabinesine) kadar idare eden Enver, Talât ve Cemal Paşalar, birkaç politikacı ile birlikte 1/2 Kasım gecesi kaçtılar[2]. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti 5 Kasım'da "Teceddüt Fırkası" adını almak ve 175 maddelik yeni bir program yapmak kararına vardı; "a - Siyaset-i dahiliye ve hariciyesi yeni esaslara istinat ile İt. ve Te.nin mesai-i sabıkasından büsbütün ayrı bir yol takip eden bu fırka ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelen azasının münasebetleri kat'olunacaktır.... b - Tahtı muhakemeye alınanlarla alınacaklar". Tunaya'ya göre "Teceddüt Fırkası İstanbul'da müsmir faaliyette bulunamamıştır." Ancak bu Fırka'nın resmen hiçbir zaman yasaklanmamış olduğu görülmektedir. M. Kemal bu Parti'ye katıldığı katî surette yalanlamıştır[3].

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski hedefleri artık söz konusu olmamakla beraber yerine aynı derecede zarurî bir hedef kaim olmuştur : *Türkiye'nin millî hudutları içinde muhafazası.* Lloyd George ile Wilson da 5 ve 8 Ocak 1918 tarihindeki beyanlarında bunu vadettiklerinden, bu noktada yapılacak propaganda ümitsiz görünmemekte idi. Ancak Müttefiklerin gizli harp mukavelelerine istinaden Türki-

[1] G. Jäschke, "Der Turanismus der Jungtürken" u. "Die Republik Aserbeidschan" : Die Welt des Islams 23, 1941,1 - 69 da.

[2] Kapt.- Ltn. Baltzer: Mitteil. des Bundes d. Asienkämpfer No. 11, 10. 11. 1933.

[3] Tunaya 407, 412 v. dd.; bk. yu. böl. V not 17.

ye'yi menfaat bölgelerine ayırmayı, Ermenilerle Rumlara sahte istatistikler gereğince büyük topraklar vermeyi tasarladıkları çok geçmeden farkedildi. O zaman *Adana, İzmir, Edirne, Trabzon ve Erzurum* gibi bilhassa tehdide uğrayan yerlerde millî savunma hareketleri ortaya çıktı. Göz doktoru Esat Paşa ile Âyan Reisi Ahmed Rıza teşkil ettikleri "Millî Kongre" ile "Vahdeti Milliye" heyetlerini birleştirmeye gayret ettiler[4]. M. Kemal hangi "Cemiyet"in pratik bakımdan en büyük önemi haiz olduğunu biliyordu: "Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti". Kendisi ta işin başından beri bu cemiyetle birlikte çalıştı (Süleyman Nazif)[5]. Mütarekenin ilk aylarında bütün millî birlik ve gruplarda ne kadar doğru ve iyi fikirler ileri sürülürse sürülsün, pratik netice son derece önemsiz olmuştu. Halide Edip, kendisinin de katıldığı bu gayretleri (Wilson Birliği) şu sözlerle alaya almakta elbette haklıdır: "İşleri görüşmek üzere mecliste toplandılar, oturdular, konuştular ve dağıldılar." Mandaterliğini sağlamak için Sivas kongresinde bile gayret sarf edilen Amerika hakkında doğru olarak şunları söylemişti: "Sempatisi tamamiyle Ermeniler tarafında olan Amerika... yardımcı olmaktan ziyade tehlikeli görünmektedir[6]". Maamafih Ahmed Rıza, Ahmed Rüstem (Bilinski), Galip Kemali (Söylemezoğlu), Hüseyin Ragıp (Baydur), Cami (Baykurt) (İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti), Dr. Nihad Reşad (Belger) ve diğerlerinin Avrupa'da ve bilhassa Fransa ve İtalya'da Türkiye'nin hemen hemen yalnızlığa terkedildiği bir zamanda, Rumlarla Ermenilerin müteaddit propaganda yazılarına karşı gösterdikleri faaliyetin tesirini küçümsememelidir. Bu çalışmalar, meselâ Pierre Loti, Claude Farrère, Berthe-Georges Gaulis'in ve hattâ Aubrey Herbert, General Townshend, General J. B. B. Dickson, Kennworthy, gibi "Türk dostu" İngilizlerin sözleriyle ortaya çıkmalarına hizmet etmiştir. Bu arada Şükrü (Saraçoğlu) ve Mahmut Esat (Bozkurt)un dahil bulunduğu Lausanne'daki öğrenci grupu da zikredilmelidir. "Millî Müdafaa Partisi"nin hedefleri daha az vazıhtır. Rumbold bu Parti hakkında 31 Mart 1919'da, Bern'den şu bilgiyi veriyordu: "İki buçuk ay önce Mahmut Muhtar

[4] Ayn. yer. 417, 429, 478, 481, 484, 489, 506; Bıyıklıoğlu, Trakya I 124, II No. 22; İsmail Arar, Atatürk... ile ilgili kitaplar (1960), 701 v. dd.

[5] N. I 2 v. dd., III No. 7; Dursunoğlu 17, 33, 143 v. dd.

[6] (Adıvar), Ordeal 16, 20.

Paşa Münih'e giderek orada Cemal ile Talât'a mülâki olmuş; bunlar İsviçre'de Türkiye Elçiliği[7] ile işbirliği yaparak "Millî Müdafaa Partisi" adiyle bir komite teşkil etmişlerdir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kamufle edilmiş şeklidir. Türk Elçisinin müzaheretiyle cari ayın 25 inde Cenevre konsolosluğunda bir toplantı yapılmış: Hilâfet'in Türkiye'den ayrılmamasına ... ve bütün mevcut partilerin Türkiye'nin toprak bütünlüğü için çalışmak üzere bir tek millî parti halinde birleştirilmesine karar verilmiştir". Balfour'un 1 Nisan 1919' da Curzon'a yazdığı da buna benzemekte idi: "Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti Umumî Merkezi: Mahmut Muhtar, Salih Münir Paşa'larla Muhtar-el-Kevkebî, A. Cevdet (İkdam gazetesi sahibi), Reşit Saffet (Atabinen)den teşekkül etmiştir".

Askerî ataşe Deedes'in maiyetinde Binbaşı G. G. Barker'in 14 Mart tarihinde bir tramvay arabasında bulduğu ve Calthorpe'un 26'da Londra'ya gönderdiği bir risale çok daha dikkat çekicidir: "Arkadaşlar! Kendimizi savunma günü geldi. Masum Alman ve Rus milletleri faaliyet halindedirler... Wilson, Clemenceau, Lloyd George ve meslekdaşları "Cemiyet-i Akvam" adı altında mükemmel bir aldatma vasıtası çıkardılar... Gözlerinizi açınız: hedefiniz... mutluluğun yayılmasıdır... Komiserlerimiz... sizi eşekler gibi kullanan Bey'lerinizden kurtaracaktır; yaşasın mukaddes büyük Bolşevizm!"[8] (!)

Hüviyetinde uzun müddet yalnız *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin yeniden dirilişini gördükleri yeni Nasyonalizm karşısında İngilizlerin durumu dikkati çekecek kadar belirsizdir. Başlangıçta hemen hemen bütün Türklerin İngiliz'lerin dostluğunu kazanmak için göze çarpan isteklerde bulunmaları karşısında, İttihat ve Terakki Hükümeti (yani İzzet Paşa kabinesi) nin mütareke hükümlerinin tatbikine ve binnetice barış şartlarına boyun eğmek suretiyle gururlarının kırılmasına (!) kadar iktidarda kalmasını tercih ediyorlardı[9]. General Staff'ın Intelligence'in (Genel Kurmay istihbaratının) 28 Kasım 1918 tarihli bir raporunda Türk milleti 3 grupa bölün-

[7] Mütarekenin akdinden önce Türk göçmenlerinin İsviçre'deki faaliyetleri için krş. Belleten XXXI 113.

[8] Görünüşe bakılırsa "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası"nın öncüsü ki, Şefik Hüsnü (Değmer) 22. 9. 1919 da kurmuştu (Tunaya 438).

[9] Br. IV No. 471 not 3; Belleten XXX 118; bk. yu. böl. I not 80: Balfour'un Calthorpe'a 9. 11. 1918 tarihli mektubu.

mekte idi: 1 — İttihat ve Terakki; 2 — Memleketin refahını isteyen ve 3 — Esas gayesini sulh ve sükûn içinde yaşamak prensibine bağlayan siyasî kanaatten yoksun halk.. Bunlardan 2 No. olanları Türkiye'nin bağımsızlığı babında çok istek sahibidirler, ama kendi hallerine terkedildikleri takdirde Türklerin sevk ve idarede tamamen kabiliyetsiz olduklarını müdriktirler. Memuriyetlerin çoğu hâlâ eski İttihat ve Terakki Fırkası'mn üyeleri tarafından tutulmuş bulunduğundan "Edirne'de askerî kontrol subayı" Yarbay L. L. R. Samson genel hizmetin bozulmasını önlemek için memurların ancak tedricen değiştirilmelerini teklif etti.

Milne, milliyetçilerin Fransız - Ermeni ve İtalyan maksatlarına karşı koymalarından, 3 Ocak 1919 tarihli bir raporunda bahsetmiş görünmektedir: "Vilâyetlerde ve bilhassa Adana ve Antalya'da İttihat ve Terakki Komitesi tarafından faal bir propaganda yapılması kararlaştırılmıştır." Curzon 25 Mart tarihli Memorandum'unda "Türk milliyetçilerinden ve hâlâ da faal olarak, Paris'deki gecikmeler yüzünden cesaretlenmeye başlayan İttihat ve Terakki Komitesinin geride kalan üyelerinden" söz etmektedir[10]. 19 Nisan tarihli The Times Webb'in 7 tarihli raporuna atfen şunları söylemiştir: "Türkiye'de huzursuzluk daimî surette artmaktadır. İzmirde durum hiçbir salâh eseri göstermemekte, Türklerle Rumlar en ehemmiyetsiz tahrikler karşısında birbirleri üzerine atılmaya hazır bulunmaktadırlar... İttihat ve Terakki Komitesi teşkilâtını, enerjisinin en son haddine kadar, gizlice kurmak için kâfi nefes alacak zaman ve fırsat bulmuşlardır. Memleketin içinde pek çok kişiler İtilâf Devletlerinin zaferini kabul etmez görünmektedirler. Odesa, Mısır ile başka yerlerde geçen olaylar sansürün sıkı baskısına rağmen öğrenilmektedir[11]." "Tam bir Türk seferberliği ve kuvvetli bir Jön - Türk teşkilâtı karşısında bulunulduğu"nu karaya çıkan Yunanlılar tesbit etmişlerdir, fakat Calthorpe dahi Yunan ileri hareketine karşı çıkan millî hareketin sadece İttihat ve Terakki Komitesi taraftarlarının bir eseri olarak görmüştür[12]: "Umumî asayiş gittikçe daha fenaya gidiyor... millî hareketin yayılması haydutluğa taze şiddet vermiştir, bir Haçlılar Seferi için toplanan kuvvetler

[10] Nicolson 78; Cmd. 1614 (1922).

[11] Bk. yu. böl. IV not 29: Yunan Kızılhaçı hakkında.

[12] General Nider'in 21. 6. 1919 tarihli raporu: Karacebe 115; Selek I 223.

tahsisan Türk bağımsızlığının savunulması içindir... M. Kemal Paşa ve onunla birleşenler... nüfuzlarını mahallî memurlara zorla kabul ettirmektedirler... hareket kendiliğinden olma değil... ama İttihat ve Terakki Komitesinin liderlerinin teşvikıyle, hâlâ mevcut teşkilâtın da yardımı ile bir lâzime gibi meydana gelmiş görünektedir[13]."

Sultan; Enver Paşa ve taraftarlarına karşı derin bir kin beslemekte, bunların cezalandırılmalarını istemek suretiyle İngilizlerin sevgisine mazhar olmak düşüncesinde idi. Bunun için The New York Herald gazetesinden William Elis'e 1919 yılının Mart ayında şu açıklamada bulunmuştu: "İttihatçılara ilânı harp ettim. Onları sonuna kadar takip edeceğim."[14] Sultan; Yunan propagandasına karşı koymak için İzmir'den (19 Mart) ve Trabzon'dan gelen (27 Nisan) heyetlerin kabulü esnasında, İzmir çıkarmasından sonra teşekkül eden "Patriyotik Komiteler" için Damat Ferid'in göstermiş olduğu anlayışın tıpkısını, gösterdiyse de, M. Kemal bu karşı koymayı teşkilâtlandırmaya başladığı zaman bunu, tıpkı İngilizler gibi, *Yeni İttihatçılık*, Mustafa Kemal'i de "*asî*" olarak damgaladı. Netekim Sultan; Ahmed Reşid'e şunları söylemişti: "Bu da İttihatçılığın yeni bir inkişafıdır... Bunlara eskilerin yardakçıları demiyorum, aynı tarikın salikleri nazariyle bakıyorum."[15] Damat Ferit de 30 Temmuz'da Hohler'e : "Komiteler gene 9 başlı yılan kafalarını kaldırıyorlar ve kabinesi üyeleri ondan (M. Kemalden) çekilmek için emir alıyorlar[16].

Millî hareketin İttihat ve Terakki Komitesinin bir dirilişi olduğu hakkındaki devamlı iftiralar Mustafa Kemal'i Sivas Kongresi üyelerini 5 Eylül'de şu yolda yemin ettirmeye sevketti: "Saadet ve selâmet-i vatan ve milletten başka hiçbir maksad-ı şahsî takip etmeyeceğime, ...İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmıyacağıma ve mevcut fırakı siyasiyeden hiçbirisinin âmali siyasiyesine

[13] Calthorpe'un 30. 7. 1919 tarihli raporu: Br. IV No. 470.

[14] Simavî II 222; bk. yu. böl. I not 12.

[15] Rey 256; bk. yu. böl. IV not 24; İkdam 28. 4. 1919; bk. yu. böl. V not 145.

[13] Br. IV No. 471; krş. 467 (Calthorpe'un 27. 7. 1919 tarihli raporu: "Bunlar filvaki İttihat ve Terakkiyi tamamen ve canlı bir şekilde diriltmişlerdir."

hâdim olmıyacağıma vallahi billâhi."[17]. M. Kemal ayrıca General Harbord'a 22 Eylül'de şunları söyledi[18]: "... biz faaliyet ve hedeflerimizi ... vatan ve milletin mevcudiyeti, refah ve saadeti için evvelce tarif ettiğimiz hudutlar dahilinde tahdit etmeyi lüzumlu mülâhaza ediyoruz[19]. *Turanizm'in zararlı bir görüş olduğuna* gerçekten kani bulunuyoruz. Hudutlarımızdan uzaklarda bulunan bu gibi vehim ve hayallere itibar etmiyoruz. Biz yalnız vatanımızın kalbi ve varlığımızın bağı olan payitahtı ve hilâfeti için savunmak istiyoruz". Ama gene de Damat Ferit bundan sonra da M. Kemal'i İttihat ve Terakki'nin doğrudan doğruya mevlûdu olmakla suçlamakta devam etmiş ve İttihat ve Terakki localarının yeniden açılacağını iddia etmiştir.[20] Hohler, Amerikalı General Mc Coy'a 14 Ekim 1919'da demiştir ki: "Biz vatanseverliğe —o Mustafa Kemal'in bu vasfım ziyadesiyle övmektedi– itiraz edeceklerin en sonuncusuyuz; fakat korkarım ki, o da İttihat ve Terakki'nin ruhunu miras almış olmasın!" Sir Eyre Crowe Curzon'a 29 Kasım'da: "M. Kemal'in hareketi aslında İttihat ve Terakki Komitesinin hareketinin aynıdır ve Türkiye'yi Rum, Ermeni ve Kürtlerin kesif bulunduğu kısımlariyle bütün yabancı kontrollardan uzak tutmak hedefini gütmek manasına emperyalisttir."[21]

1921 yılı yazında Kemalist düşmanı mahfillerde M. Kemal ile Enver Paşa arasındaki tartışmalardan pek çok şeyler ümid ediliyordu. Rattigan'ın 8 Haziran tarihli bir raporunda şöyle denilmektedir:[22] "Milliyetçiler grupunun Kemalist ve İttihatçı kısımları arasında bir ihtilâfın geliştiği söyleniyor; bunların her ikisi de mütecaviz şovinistlerdir". Bu sıralarda "İttihatçılık karakoncolosu" bizzat İstanbul'da etrafta dolaşıyor. 11 Eylül'de Harington 23 İttihatçının teslimini istemişti. Bunlar, denildiğine göre, müttefik işgal kuvvetlerinin emniyetine karşı suikasda teşebbüs etmişlerdi[23]. 5 Kasım tarihli "The Times"

[17] N. I 63; İrade-i Milliye No. 1; Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi (Sivas 1945), 127; İğdemir 18.

[18] US 1919 II 883; Report Harbord, Exhibit C.

[19] Erzurum ve Sivas Beyannameleri, Madde 6.

[20] Br. IV No. 513, Nicolson 117.

[21] Br. IV No. 549 Encl. 1, 610.

[22] Corresp. VII No. 61.

[23] 13. 9. 1921 tarihli basın.

Batum'da İttihat ve Terakki Ahali Sovyet Fırkasına istihale eden Enver, Halil, Küçük Talât ve Dr. Nazım taraflarından imzalanan bir beyannameyi bildirmektedir[24]. Rumbold 29 Kasım'da halis nasyonalist olan M. Kemal ile Enver Paşa taraftarları arasındaki bir mücadeleden, Henderson da daha 25 Temmuz 1922'de M. Kemal ile Enveristler arasında Rauf Bey'in aracılığından bahsetmiştir[25].

[24] Krş. Sami Sabit Karaman, İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa (İzmit 1949); Karabekir, Enver 222; Türk Yurdu No. 301, 26 v.d.

[25] Corresp. IX No. 40; bk. yu. Böl. V not 230, 237, 238.

VII

"HARP CANİLERİ"

1. İstanbul'da

"Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus" yani: "Bir dağın doğumu beklenirken gülünç bir fare doğdu". Horatius'un bu mısraı (Ars poetica) Türk "harp suçlularının" takibatı için yazılabilir. Bu suçluların bu işden kolayca sıyrılmaları M. Kemal sayesinde mümkün olmuştur.

Enver, Talât, Cemal Paşa'ların kaçmalarından sonra "Orta Avrupa Devletleri ile olan münasebetlerin Türkiye tarafından kesilmesi mecburiyeti"ni tamamen kapsayan Mütarekenin 23 üncü maddesine rağmen Büyükelçi Rifat Paşa bu Paşaların teslimini 11 Kasım 1918 şifahî notası ile istemişti[1]: "Türkiye Büyükelçiliği Hükümeti'nin talimatı gereğince Talât, Enver ve Cemal Paşaların, Dr. Nazım, Bedri, sabık vali Azım (Azmi!) ve Bahaettin Şakir'in Türk makamlarına iadelerini Almanya Hükümeti'nden rica etmekle kesbi şeref eyler.[2] Bu şahıslar... külliyetli miktarda devlet parasını yanlarına aldıkları gibi Ermeni meselesinde baş rolü oynamakla da suçludurlar. Osmanlı Hükümeti; İstanbul'daki Alman makamlarının bunların kaçmalarına da yardım etmeleri dolayısiyle bunların iadelerinden imtina etmeyeceklerini ümit etmektedir". Hariciye Nezareti 16 Kasım'da şu cevabı verdi: "...Almanya Hükümeti... onları iade etmeye, 11 Ocak 1917 İade ve Teslim Sözleşmesi hükümleri yerine getirildiği takdirde, memnuniyetle hazırdır. Binaenaleyh evvel emirde Bend 5'de öngörülen hukukî vesikaların, yani ait olduğu mahkemenin tevkif emrinin verilmesini rica eder..." Rifat Paşa, mukavelede öngörülen formalitelerin ifasını hükümetinden telgrafla rica ettiğini, ancak şimdilik suçlu şahısların, Bend 7 gereğince kaçmalarına mani olunmasını ayın 18 inde cevaben bildirmiştir. Buna Hariciye Nezareti 22 Kasım'da bu kişilerin geçici olarak tevkifleri için

[1] Fuat Selim'e (Bern) 27. 11. 1918 tarihli yazı; Calthorpe'un 9. 1. 1919 tarihli raporu.

[2] Regierung des Rates der Volksbeauftragten (10. 11. 1918).

gereken tedbirlerin derhal alınacağı cevabını vermiştir: "Yapılan muvakkat tahkikata göre... Enver Paşa Almanya'da bulunmamaktadır. ...Talât Paşa'ya gelince; Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti Almanya'nın Ermeni meselesinin cereyan ettiği bütün zamanlardaki düşüncesini bilmektedir[3]. Talât Paşa'nın Osmanlı tarihinin bu hazin vakasında oynayabildiği rol hakkında bir hüküm vermek Alman Hükümetinin yetkisi dahilinde olmadığı gibi, Hükümet onu müdafaa etmek istememekle beraber vukubulan vahşice insan kırımında âmillerini bilerek tahrik etmek ve cesaret vermekte ne derecelerde ilgili olduğunu takdir edecek kudrette olmadığını da sanmaktadır. Herhalde bunlar siyasî mahiyette suçlar olduğu için faillerinin iadeleri Bend 3 gereğince imkânsızdır. Hırsızlık ve rüşvet hususuna gelince de; Talât Paşa'nın karakteri, iffet ve istikameti nazarı dikkate alındığı takdirde kat'iyen hilâfı hakikattir... Paşa'nın iktidar mevkiinde bulunduğu müddet zarfında servet toplamadığının herkesçe bilinen bir gerçek olması onun hükümet zararına zengin olmayı asla düşünmediğini isbat eder...[4]" Calthorpe 11 Ocak 1919'da bildiriyordu: "Bu kişiler bu meselede cezaî tedbirlere bilhassa önayak oldukları için Enver, Talât ve Bahaeddin Şakir v. b.'in tevkifiyle ibreti müessire olacak şekilde cezalandırılmaları kadar hiçbir şey faydayı mucip değildir. Bu hususun ilk merhale olarak başarılması imkânının teminini ümit etmek isterim." Balfour da bu şahısların iadelerinin Almanya Barış Sözleşmesinde de öngörüldüğünü 25 Şubat'ta cevaben bildirmiştir. Damat Ferit de Clemenceau'ya gönderdiği 30 Haziran tarihli bir mektup ile, Talât... Paşaların Versailles Sözleşmesinin 228 - 229 uncu maddeleri gereğince iadelerini "insanî bir fiil" olarak istemişti. Sir Eyre Crowe 10 Temmuz'da Curzon'a "Talât ve arkadaşlarının... listede bulunmaları gerektiğini bildirerek bu hususdaki formaliteleri hazırlamaya Sir E. Pollock'un memur edilmesini" rica etti. Curzon; Talât Paşa'nın Ağustos'ta, Berlin'de, Britanya askerî heyetinin bir üyesine: "İngiltere Kral Hükümeti'nin kendisi ve arkadaşlariyle işbirliğine rıza gösterdiği takdirde Türkçe konuşulan topraklar üzerinde birlik halinde bir Türkiye'nin kurulabileceğini" söylemiş olduğunu duyduğu zaman çok öfkelenmişti. 6 Ekim'de Paris, Washington

[3] Deutschland und Armenien 1914 - 1918, nşr: Johannes Lepsius (1919).

[4] Talât Paşa hakkında krş. Atay 13 ve Enver Bolayır, Talât Paşa'nın hâtıraları (1946).

ve Roma Büyükelçilerine : "Krallık Hükümeti'nin, teslimi istenmek üzere olan bu adam ile herhangi bir şekilde görüşmelerde bulunmasının son derece yakışıksız bir iş olacağı mülâhazasında olduğunu ve böyle bir teklifin badema reddedilmesi lâzım geldiğini"de anlatmıştı. 5 Aralık'ta De Robeck'e de şu talimatı verdi: "...Enver, Talât, Cemal, Nazım, Bahaddin Şakir, Azmi, Bedri... listeye alınmalıdır. İsmail Hakkı Paşa'nın da bu listeye ilâvesini teklif ediyorum. Başka bir teklifiniz var mı?" De Robeck 12'de buna: "Teklif edilecek başka bir isim bilmediği, yalnız Azmi'den Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin her halde kasdedildiğini, İstanbul Polis Müdürü Azmi'nin ise Antalya'ya geçen alçağın biri olduğunu herkesin bildiği" cevabını vermişti. Bunu Webb de 28 Ocak 1920'de şu sözlerle tamamlamıştı: "Azmi Kasım'da erkenden Burdur'a gitmiş, milliyetçi kuvvetlere hizmetini arzetmiş ise de reddedilmiştir; o zaman Antalya'ya dönmüş, fakat Rodos'a gönderilmiştir." Liste 10 Şubat'ta Berlin'de sunulmuş, fakat Curzon'un 6 Aralık 1919'da Pollock'a gönderdiği ve "siyasî önemi haiz olanların en büyüklerinden" diye vasıflandırdığı "yediler" buna rağmen teslim edilmemişlerdir. Bu şahıslar bu sıralarda bir divanı harp tarafından 5 Temmuz'da İstanbul'da gıyaben idama mahkûm edilmişlerdir; Sultan; bilhassa nefret ettiği Enver Paşa'yı daha önce 1 Ocak 1919'da İradei Seniyesi ile ordudan çıkartmıştı[5].

"Harp Canileri" hakkında İstanbul'da geçen birçok davayı anlatmak burada uzun sürecektir. Ancak tarihî önemi dolayısiyle bir iki olayı zikretmek yerinde olacaktır. Dâvalar 25 Aralık 1918 tarihli bir kararname ile "tehcir"den dolayı "devair ve mehakim-i adliye"ye havale edildikten sonra, 8 Ocak 1919 tarihli İradei Seniye ile hususî Divanı Harpler teşkil edildi[6]. Sultan *arzu ettiğimiz (yani İngilizlerin arzu ettikleri) her bir şahsın cezalandırılmalarına hazır olduğunu;* yalnız geniş ölçüde bir harekete geçildiği takdirde bunun bir ihtilâli kamçılayacağından korktuğunu, kendisinin tahtından atılacağı ve belki de öldürüleceğini... Sert hareket etmesi halinde Müttefiklerin şahsı için yardımlarını hesap edebilip edemeyeceğini bilmek istediğini[7] beyan etti. Tevfik Paşa Hükümeti 30 Ocak'ta 27 İttihat ve Terakki

[5] TV 3407, 3436, 3597.
[6] Ayn. yer. 3430, 3445; Düstur XI 81.
[7] Calthorpe'un 10. 1. 1919 tarihli raporu.

Liderini tevkif ettirdi ki[8], Calthorpe bu hareketi "çok iyi bir başlangıç" olarak gösteriyordu. Calthorpe aynı gün verdiği raporda "Bu şahıslardan bazılarının tehlikesizce hapsedilmeleri bakımından Türkiye'nin dışına gönderilmeleri mutlak lüzumlu görüldüğü takdirde Malta'ya gönderebilir misiniz?" diye Londra'dan sorması üzerine 5 Şubat'ta şu talimatı aldı: "Bu kimselerin: 1 — Mütareke hükümlerine uymada kusurda bulunmak; 2 — Bu hükümlerin ifasına mani olmak; 3 — Britanyalı âmir ve subaylara hakaret etmek; 4 — Esirlere kötü muamele etmek; 5 — Gerek Türkiye'de ve gerekse Azerbaycan (Maverayı Kafkas) Ermeni veya diğer ırklara mensup tebaaya tecavüz ve taşkınlıklarda bulunmak; 6 — Emlâkın yağma, çapul ve sair suretlerle tahribine katılmak; 7 — Harp kanun ve usullerine taallûk eden hususları ihlâl... gibi sebeplere dayanılarak size veya en yakın müttefik âmire veya memura sizin veya âmirin mütalâasına göre teslim edilmeleri için derhal teşebbüse geçmeleri hususunda Türk Hükümetine talimat veriniz. Kafkasya'da, Irak ve Suriye'de işgal altında bulunan arazide harp kanun ve usullerine karşı vesair gûna hususlarda suç işleyen Türklerin muhakemeleri için askerî mahkemeler teşkil edilmektedir. Krallık Hükümeti Osmanlı İmparatorluğunun müttefiklerin işgalleri dışındaki toprak kısımlarında yukarda adı geçen suçlarla suçlandırılan Türklerin Türk makamları tarafından muhakeme ve tecziye edilmelerini kabul edemez. Binaenaleyh bu gibi suçluların Malta'da tevkif kampına götürülmek, müttefiklerin bunlar hakkında sonradan verecekleri karara uygun olarak muhakeme ve tecziyeleri yapılmak üzere bize teslim edilmeleri için ısrar ediniz. Bunları muhakeme usulleri hakkında henüz bir karar verilmemiştir. Fakat bu hususta Paris'te görüşmeler yapılmaktadır." Calthorpe 9 Şubat'ta bildiriyordu: "Tevkiflerin tesiri her suretle çok mükemmel olmuştur; öyle sanıyorum ki, İstanbul'da İttihat ve Terakki komitesini herhalde biraz olsun yıldırmıştır. Reşit Bey... ayın 6 sındal intihar etmiştir."[9] Franchet d'Esperey 11 Şubat'ta Calthorpe'a suçluların cezalandırılmaları hususunda kendisiyle mutabık bulunduğunu ve fakat "Osmanlı İmparatorluğunun, işgal altında bulunma-

[8] Milne'in 31. 1. 1919 tarihli raporu; Türkgeldi II 187; İnal 1721, 1724: Müttefikler 36 kişinin tevkifini istemişlerdir; Türkçe İstanbul, 31. 1., 2. 2.: adları; Pech 29; Selek I 78.

[9] 26. 1., 7. 2. 1919 tarihli basın.

yan kısımlarında suçluları meydana çıkarmak, onlara karşı dava açmak ve tecziyelerini sağlamak, pek tabiî olarak müttefik askerî makamlarının tam ve kâmil nezaret ve kontrolu altında olmak şartiyle, bizzat Türk makamlarına ait ve raci bulunduğunu" yazmıştır. General ertesi gün Milne veya Calthorpe'un haberi olmadan (!) Sait Halim Paşa, Hayri Ef., sabık âyan reisi Topal Rifat, Ali Münif, Cavid, İbrahim, Şükrü, Ahmed Nesimi, Halil, Hoca Ali Galip, Ömer Naci ve Yunus Nadi'nin tevkiflerini Tevfik Paşa'dan istedi. Webb 13'de diyordu ki: "Bu hareket tarzı katî askerî işgale doğru büyük bir ilerleyişin alâmeti gibi görünmektedir. Bu isteğin dayandığı prensibin müttefik hükümetlerce kabul edildiğine dair bir malûmatım yoktur. Ancak bunlar (5. 2. tarihli) yediler grupuna dahil bulunmamaktadırlar." Calthorpe ise vaktiyle ayın birinde "Britanya harp esirlerine kötü muamele ve eziyette bulunmakla ilgili 23 kişinin Britanya askerî makamlarına teslimini istemişti ki, Reşid Paşa buna cevaben 16 tarihinde bunun "doğrudan doğruya hükümranlık hakkına muhalif" olduğunu bildirmişti. Lord Derby ise ayın 19 unda Fransa Hükümetinin; Calthorpe'a verilen 5 tarihli talimata ait şu açıklamada bulunduğunu bildirmiştir: "Suçluların tabiatiyle bu gibi davalar için yetkili olmayan bir divan tarafından muhakeme edilmek üzere Türkiye'nin dışına gönderilmesi... fikrince böyle bir teşebbüs... bir nevi intikam alma intibaını uyandırma tehlikesi arzedeceğinden ve bazı Türk memurlarının, bu fiilerinden haşa sıyrılmamakla beraber, bilâkis halkın sevgisini kendilerine daha çok çekmeleri neticesini de verebileceğinden dolayı, yapılması münasip değildir... Fransa Hükümeti suçlu görülen bütün şahısların tevkifleri hususunda... teşebbüse geçilmesi için Calthorpe ile Milne'in General Franchet d'Esperey'e müzaherette bulunmalarını ümit eder... ve eğer işbu dâvalar ilk rüyet safhasında bulunurken barış konferansı aynı çeşit suçlar irtikâb etmiş olan düşman subay ve memurlarının muhakemeleri için müttefiklerarası bir mahkeme tesisine karar verecek olursa bunların o mahkemeye devr-ü teslim edilmeleri mümkün olacaktır. Ancak Fransa Hükümeti bugünkü cari ahvalde ayrı ayrı şahsî teşebbüslerle konferans kararına zarar verebilecek hareketlerden kaçınılmasını Müttefiklerin müşterek vazifesi olarak mülâhaza etmektedir." Curzon buna şu cevabı (25 Şubat) veriyordu:[10] "Amiral Calt-

[10] Corresp. II No. 18.

horpe'a gönderilen 5 tarihli talimatın hedefi yedi kategoriye ayrılmış olan suçluların muhakeme ve tevkifleriyle emin bir yerde mevkuf tutulmaları idi ...Bu gibi suçluların muhakeme edilmelerini ve cezalandırılmalarını, sanki bunlar askerî mahkemelerce salâhiyetle muhakeme edilemezmiş diye Türk makamlarına bırakmak arzuya şayan değildir... Malta merkezî bir durumda olduğu için seçilmişti... Eğer Fransa Hükümeti Malta'yı arzu etmiyorsa... seçilecek başka emin bir yere memnuniyetle muvafakat ederiz..." Aynı günde Balfour 5 Şubat tarihli yedi maddelik notanın verilmesi için ricada bulundu. Nota 5 Mart'ta Damat Ferid'e verildi. Paşa, Sultan'ın Ocak ayında vukubulan: "*İstediğiniz herhangi birini tevkife hazırım*" şeklindeki beyanatını bu vesile ile de tekrar etti. Dahiliye Nazırı Cemal bunun üzerine 9 Mart'te 22 "Genç Türkleri" tevkif ettirdi. Bunların muhakeme edilmeleri için 8 günlü kararname ile yeni bir harp divanı kuruldu[11]. Franchet d'Esperey'nin başlı başına hareket etmesinden ve Türk Hükümetinin milletler hukukuna ait itirazlarından dolayı Webb 11 tarihinde şu izahatı verdi: "Notaları Fransa'nınki ile karşılaştırmak isterdim ki, tevkif taleplerimizin birbirine tetabuk etmeyen ayrı ayrı şeyler değil, belki birbirini tamamlayan istekler olduğu görülsün. Ancak ayrı ayrı prensiplerden hareket edecek olursak o zaman bunun husulü pek mümkün olmaz... Fakat kendilerine suç isnat edilen bu şahısları bulup tevkif etmek, Türk makamlariyle hemahenk bir çalışma olmadan da mümkün değildir. İşte şimdi bu ahenkli çalışmayı sağlamış bulunuyoruz. Bunların bize teslim edilmeleri hususunda fazla ısrarda bulunmakla korkarım ki istekli yörük at fazla yorularak zınk diye durmasın! Böyle yapacak olursam yeni kabine, durumunu imkânsızlık içinde görür ve daha iyi, daha dürüst bir kabine ümidi kalmaz. Teklif ediyorum: Şimdilik... tevkif edilenlerin emin bir yerde muhafaza altında tutulmalariyle yetinelim. Suçlu görülenlerin suç dereceleri çok, pek çok değişiktir ve insan kırımının sübutu meselesi de ondan daha az müşkül değildir. Bunlar hakkında hüküm verebilecek bir mahkeme de muhakkak Milletler Birliği gibi bir müessese tarafından vücude getirilebilecek gibi görünmektedir. Yukardaki sebeplerden dolayı hiç acele etmeyerek

[11] TV 3493, 3503; Düstur XI 135; Türkgeldi II 197; Simavî II 221; Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi (1941), II 111; TİH I 192; Liste: Söz 11. 3. 1919; Pech 29 (Entente Libérale); İnal 1893.

yavaş hareket etmek bana çok daha emin görünmektedir." Webb, 14 Mart'ta, harp esirlerine kötü muamele edenlerin listesini vermiş olduğunu, fakat (isim değişikliği gibi) muhtelif hatalara dikkati çekmek mecburiyetini duyduğunu bildirdi. Calthorpe 6 Nisan'da Balfour'a şunları yazıryordu: "... meselâ, harbe sebep olmak gibi sırf siyasî maksat uğruna hiç kimsenin tutuklanmasını istemedim; halbuki Franchet d'Esperey bunu yapmıştır... Ermenilere mezalimden suçlu bütün şahısları yakalamak içinse Türklerin tümiyle idam edilmeleri lâzım gelirdi... Tasvibinize arzedilmek üzere tutuklanan şahısların teslim edilmeleri yerine tevkiflere devam edilmesinin istenmesini teklif ediyorum."

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal için ilk idam hükmü 8 Nisan'da verildi. Hüküm 10 Nisan'da yerine getirildi. Calthorpe bu idam hükmünün sebep olduğu muazzam heyecanı 17'de anlatıyor: "Şimdi bize, Hükümetin aynı şiddeti geniş mikyasta ve hem de yüksek mevkilerde bulunmuş olan suçlulara tatbik etmek cesaretini gösterebilip gösteremeyeceğini anlamak kalıyor. Kemal'in toprağa verilmesi sempati tezahürlerine sebep olmuştu. Onun şerefli dâva uğruna ilk şehit kurban olarak görülmesi temayülünün geniş mikyasta yayılışında İttihat ve Terakki Komitesi'nin hâlâ devam eden nüfuzunun âmil olduğu görülmektedir[12]. Sadrıâzam nümayişlerin dehşetini ifade etmektedir... Hattâ onun taraftarlarından birçokları bu idam hükmünü, suçlulara uygulanan âdil bir ceza olmaktan ziyade İtilâf Devletlerine zarurî bir taviz gibi görmektedirler." Edmonds: "Türklerin binde biri dahi, Hıristiyanların öldürülmelerinden dolayı asılmaya hak kazanan bir tek Türk'ün mevcut olabileceğini düşünememektedir... Şimdi suçluların tahtelhıfz Türkiyeden kaldırılıp bir müttefik mahkemesinin emrinde tutulması bizim için bir kazançtır;... Sadrıâzam... suçluların devrü teslim edilişinden ötürü memnun olabilir". Buna mukabil G. Kidston da yazmıştır ki: "Fakat Barış Konferansı; bu meselede ne yapılacağı, bir müttefik mahkemesinin kurulup kurulmayacağı... veya kurulduğu zaman da yetkisi dahiline ne gibi suçların gireceği hakkında bir karara hâlâ varmış değildir. Padişah Kadıköy nümayişinden o derece korkmuştu ki, arzusu üzerine, Mustafa

[12] Bir göz şahidi (Yüzbaşı E. La Fontaine, Kontrol subayı, Kadıköy) 12. 4. tarihinde "masum İslâm şehidine ithaf" ifadesini taşıyan çelenkler konduğunu bildiriyordu. Krş. Pech 46.

Sabri'nin vermiş olduğu, ama kendisinin yeter görmediği Fetva'ya bir ilâveyi koydurmak istedi: "Divan-ı Harb-i Örfî tarafından idama mahkûm edilen Kemal'in muhakemesi hak ve adle muvafık bir surette icra edilmiş olduğu takdirde (!) hakkında sadir olan hükm-ü idamın derûn-i varakada muharrer Fetva ve nükul-i şeriyeye muvafık olduğu vâreste-i arzdır." [13]

Webb; bu kişiler hakkında hâkimin verdiği hükme karşı Damat Ferid'e endişesini ortaya koyduğu zaman Ferit: "Şimdi güvenebileceği bir mahkemeye malik olduğundan dolayı emniyet için olduğu" cevabını vermişti; fakat 27'de İttihat ve Terakki Cemiyet'ine karşı açılan muhakeme İngilizleri tatmin etmediği kadar kendisine inanç vermemişti. Bilhassa Ziya Gökalp'in 17 Mayıs'ta: "Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katl-i âmı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" [14] diye verdiği ifadeden hiç hoşlanmamış olsa gerektir. Damat Ferit 19 Mayıs'ta: "Kısmen Müttefiklerin isteklerine binaen, kısmen de bizzat Türk hükümetinin zatî teşebbüsü ile muhtelif sebeplerden dolayı tevkif edilen şahısların muhakemelerinin gelişmesi hususunda hayal kırıklığına uğradığını, töhmet vesilesi bulmanın çok müşkül olduğunu, kanaat husulünün ise halen ondan da müşkül olduğunu anlamış... onun için *bunların şimdi Malta'ya gönderilip gönderilemeyeceğini*" Webb'den sormuştu. Bunu bildiren Webb şunları da ilâve etmişti: "Yukardaki mülâhazalar tamamiyle bir tarafa, son olaylar (İzmir!) bu şahıslardan hepsinin veya bazısının serbest bırakılmaları için... teşebbüse geçilmesini muhtemel göstermektedir... [15] Böyle teşebbüslerin önü alınmasının lüzumu aşikâr olduğu, kendisine danıştığım General Milne'ında onları Malta'ya göndermek üzere vasıta buluncaya kadar teslim almak için tamamiyle hazırlıklı bulunduğu.." Aynı gün Milne'e bir liste gönderdi ve bu listede "daha önemli şahıslar" diye kırmızı × işaretiyle gösterilmiş olarak Rahmi, Yunus Nadi, Ubeydullah Efendi, Ziya Gökalp

[13] Türkgeldi 202 v. dd. Padişah hükmü 9. 4. 1919'da tasdik etti.

[14] 18. 5. 1919 tarihli basın; İş Mecmuası XXI 157; Şapolyo, Ziya Gökalp 137; Gaillard 175: "... tarafsız devletlerin hakikati araştırmak için yardımda bulunmalarını isteyen nota". Curzon bu gibi komisyonlardan edinilen kötü tecrübelerden dolayı bu isteği reddetti (Edmonds'un 25. 2. 1919 tarihli derkenarı).

[15] Şevket Turgut Paşa Bekirağa Bölüğündeki tutukluların serbest bırakılmasından daha 23 Mayıs'da endişe etmekte idi: (Adıvar) 35; krş. Atay 114.

ve Sait Halim Paşa vardı. 22 Mayıs'ta sabah gazeteleri tevkif edilmiş olan 41 şahsın Türk Hükümeti tarafından serbest bırakıldığını haber verince... Webb'in tamamen huzuru kaçtı... derhal General Duncan ile görüşmeyi vazife bildi... General Fransız ve Britanya askerlerinden mürekkep bir muhafız kıtasına (hapishanenin kapısını tutmak üzere) emir verdi. Ayın 30 unda bunu rapor eden Calthorpe şunları ilâve ediyordu: "Suçlular kaçacak olursa bunların; bilhassa payitahtta yalnız şimdiki hükümetin değil, fakat aynı zamanda Müttefiklerin de hem maddî hem de manevî menfaatlerine mugayir olarak karışıklıklar çıkarmasından korkulan İttihat ve Terakki Komitesi'nin aşırı taraftarlarının hepsinin derhal nüvesini teşkil edecekleri de apaşikârdır. Bundan başka, gerçi bu adamların bizzat hükümet tarafından bir panik zuhurunda veya halk arasında çıkan karışıklıklar neticesinde serbest bırakılmalarından korkmak için sebepler mevcut olmasa bile bunların muhakemeleri ile ilgili muamelât o derece ağıraksak ve o kadar önemsizdir ki, maskaralık (farce) bile onun yanında küçük kalır. Bu adamları, bu gibi hallerde kaçamayacakları fakat dörtbaşı mamur, olgun bir adaletin hudutları içine alınacakları bir yere sürüp uzaklaştırmak hususundaki - bundan üç ay önce (5. 2.) zaten İngiltere Kırallık Hükümeti'nin tasvibine mazhar olan - fikre hemen derhal geri dönmek lüzumu hasıl olmuştur. Bu maksatla Kırallık donanmasının hizmet gemisi "Princess Ena"yı bu işe tahsis etmek imkânını bulduğuma göre tesadüf de bu lüzumu desteklemiştir. Tutuklular; meselenin müstaceliyeti hususunda tamamen hassas olan Britanya askerî makamları ile mutabakat halinde olarak 28 Mayıs'ta gemiye alınıp hemen o gece hareket edildi"[16]. Calthorpe 28'de Hariciye Nezaretine gönderdiği bir notada şunları yazıyordu: "Dileğim üzerine Milne... Müttefikler tarafından sonunda kararlaştırıldığı gibi muhakeme edilip cezaları verilinceye kadar tehlikesizce bir hapishaneye yerleştirilmek üzere... 67 kişiyi... teslim aldı." İstanbul'da tenkitler yükselince "Times" muhabiri şunları bildiriyordu[17]: "Tenkitçiler bunların memleketten uzaklaştırılmalarının en sonunda yapılacak muhakemeye bir zararı olmayacağını unutmaktadırlar. Türkiye ile yapılan Barış Sözleşmesinin hüküm-

[16] Simavî II 237; Y. Nadi No. 109; Türkgeldi 218; İnal 1911: "Mevkuflar beş İngiliz otomobiline yük gibi doldurulduldular."

[17] The Times 5. 6. 1919 (C. C. 31. 5).

lerinde muhtemelen bunlar arasında müttefik devletlere karşı suç işleyenlerden veya adam öldürenlerden bazılarının Türk mahkemeleri dışında muhakeme edilmeleri şartı bulunacaktır... Bunların sürülmeleri... ihtiyat tedbiri olarak mülâhaza edilmelidir."

Hemen sırf harp kabinesi üyelerinden on iki kişi de Robeck'le Sir Harry Luke'un 9 Eylül'de ziyaret ettikleri Mondros'ta enterne edildiler. Sir Harry Luke otobiyografisinde diyor ki: "Amiral ve ben onları görmek üzere sahile çıktık; itiraf edeyim ki, Prens Sait Halim ve biraderi Abbas Hilmi (Halim?)yi arkadaşlariyle dikenli telle çevrili küçük bir çadır içinde görerek müteessir oldum... Üzüntülü görünüyorlardı... yaka ve boyunbağları olmayan İstanbulin setreleri içinde yakışıksız bir kılıkta idiler. Hapislerinde gösterilen tamamen lüzumsuz şiddete karşı bir tek kelime ile dahi şikâyette bulunmadılar; bizi sanki kendi selâmlık dairelerinde imişcesine bir nezaketle, şanlarına lâyık bir şekilde selâmladılar..." 18'de herhalde De Robeck'in muhtemel tavassutu üzerine bunlar da Malta'ya getirildiler.

Milne 28 Haziran'da Bekirağa Bölüğü'nde göz hapsine alınmış olan bâkî 112 kişinin iyi muhafaza edilmemelerinden şikâyet etti. Gerçekten Halil Paşa 8 Ağustos'ta kaçmaya muvaffak olmuştu[19]. Damat Ferit İstanbul'da arkası kesilmeyen tevkiflerin yerine "tehlikeli şahısların" sürülmesini istiyordu. Böylece Ahmet Emin (Yalman) ile göz doktoru Esat Paşa üç ay müddetle Kütahya'ya sürüldüler[20]. İstanbul'un 16 Mart'ta resmen işgali üzerine Müttefikler tarafından tevkifler yapılmasının hukukî mahzurları da ortadan kalktı. Şimdi tevkif sırası M. Kemal'in taraftarlarına gelmişti; bunlar da Malta'ya getirildiler[21]. Mustafa Kemal de mukabil tedbir olmak üzere Erzurum'da Rawlinson'u, Konya'da da Campbell'i tevkif ettirdi[22]. İstanbul'da son olarak Yakup Şevki Paşa 21 Nisan'da tevkif edilerek, 6 Mayıs'ta Malta'ya getirildi[23]. İngiltere'ye hoş görünmek isteyen Damat Ferit yeni sadareti esnasında ayrıca bir "tehcir mahkemesi"

[18] Luke II 51. De Robeck 11. 9. da İstanbul'a geldi. (basın 12.)
[19] Calthorpe'un 6. 7. tarihli raporu; HTVD 947; Tarik 12. 8. ; TV 3731.
[20] Br. IV No. 478; A. E. Yalman, Turkey in My Time (1956), 85 v. dd.
[21] HTVD 575 - 577, 637, 651, 653.
[22] Rawlinson 287; Karabekir 529.
[23] TİH I 171; Bıyıklıoğlu 36, 47.

kurdurdu. Bayburt Kaymakamı Nusret 20 Temmuz'da ölüme mahkûm edilerek 5 Ağustos'da asıldı[24]. Enver Paşa'nın daha sonra 1921'de Almanya'dan uzaklaştırılması Damat Ferit için zayıf bir teselli ifade etmiş olabilir[25].

2. Malta'da

Türkiye ile Barış Sözleşmesi beklenedursun İngiltere Harbiye Nezareti, 17 Aralık 1919'da "Law Officers of the Crown" (Saray –yahut Kırallık– Hukukçuları) ile müşavereden sonra, 5 Şubat tarihli telgrafın ihtiva ettiği "ilk üç suç faillerinin –bu suçlar yalnız işgal edilen arazi dahilinde veya Maverayi Kafkas'ta işlenmişlerse–" askerî mahkemeler tarafından muhakeme edilmeleri gerektiği hususunda İstanbul, Kahire ve Bağdat Başkumandanlıklarına talimat verilmesini İngiltere Hariciye nezaretine teklif etti. Diğer suçlular "milletlerarası bir mahkemede muhakemelerini beklemek üzere Malta'ya gönderileceklerdi. De Robeck 6 Aralık'ta üç liste gönderdi: "A (16 isim): Britanya harp esirlerinden gayrı şahıslara karşı zulmeden suçlular: 1. Ahmet Agayeff, Azerbaycan delegesi, propagandacı ve gazeteci... 16. Ziya Gökalp, Ergani mebusu; B: iktidarda bulunmaları esnasında mezalim icrasından sorumlu (17 isim): ... 21. Fethi Bey..., 29 uncu Rahmi Bey, 30 uncu Sait Halim Paşa; C (22 isim): Zulüm yapmaktan sorumlu oldukları pek bilinmeyenler: ... 42 inci Hüseyin Cahit Bey..." Milne 20 Ocak'ta şu beyanda bulunuyordu:[26] "(Malta'daki şahısların) barış imza edilinceye kadar orada muhafaza edilmeleri fikrindeyim. Gerçi bunların mahkemeye sevk edilmeleri düşünülmemiş ise de ben şahsan bunların Süveyş ve İskenderiye komisyonlarının ortaya koydukları geçmişteki hareket hatları dolayısiyle serbest dolaşmalarının, buradaki Britanya ordusunun menfaat ve selâmeti için tehlike arzettiklerini ve onların tevkiflerini haklı çıkarmak için geniş malzeme temin olunduğunu düşünmekteyim." Sèvres Sözleşmesinin imzasından kısa bir zaman önce Mr. Fitzmaurice İngiltere Hariciye Nezareti haberleşme dairesi (Intelligence Service)ne 21 Temmuz'da şu raporu verdi: "Bunların

[24] 6. 8. tarihli basın; ZC III 170; TV 3924; Kanun No. 80, 271; Bıyıklıoğlu 62.

[25] Corresp. VIII No. 5: Lord d'Abernon'un 5. 7. 1921 tarihli raporu.

[26] Webb'in 27. 1. 1920 tarihli raporu.

çoğu Türk Hükümeti tarafından... hapsedildikten sonra bize verilmiştir. Bunlar Türkiye'de Almanlar lehine harp rejimini ve sonra da Kemalist milliyetçiliğini temsil etmişlerdir. Barış hükümlerine karşı direnmeleri yüzünden hapis müddetleri uzamıştır... Şimdi bunların salıverilmeleri... (Türk Hükümeti'nin) prestijini küçülteceği gibi... Kemalistler için de bir zafer gibi tefsir edilecektir... A sınıfı: Britanya harp esirlerine kötü muamele etmekten, mütareke şartlarını ihlâl etmekten, Rum ve Ermenilere tecavüzde bulunmaktan ve daha birçok hususlardan suçludurlar... mevkuf tutulmaları gerekir: (64 isim)...; De Robeck bunların.. Barış Sözleşmesinin yürürlüğüne kadar mevkuf tutulmalarını şiddetle tavsiye etmektedir... Hudut dışına çıkarılan bu kişilerin yük teşkil eden masrafları A ve B sınıflarında yüzün altında olup Sultan Hükümeti barış hükümlerini muhalif Nasyonalistlere zorla kabul ettirmek durumuna geçer geçmez mümkün surette azalacaktır.[27]" "Law Officers of the Crown" Gordon Hewart ile Ernest M. Pollock 4 Ağustos 1920'de bir Memorandum vermişler. Bunda şöyle denilmekte idi[28]: "Üç sınıf mevcuttur: 1 - Siyasî suçlular; 2 - Tehcir, gasp ve yağma ve adam öldürme ile suçlanan şahıslar; 3 - Harp esirlerine kötü muamele edenler; ve gene bazı kişiler daha vardır ki, bunların tevkif sebepleri tesbit edilmemiştir... Üçüncü grup şahısların hüviyetlerini isbat, türkçe adların benzemelerinden dolayı güç olmaktadır."

Malta'da enterne müddetinin umulmayacak kadar uzaması af dilekçelerinin sunulmasını bu şahıslara hatırlatmıştır. Bu dilekçeler daha erkence de verilmiş, fakat hiçbiri kabul edilmemişti;[28a]

1 — *Sait Halim Paşa:* Malta'lıların meşhur hukukçularından Dr. L. F. Mizzi, hapishanede tahtakurularının istilâsından muztarip olan Sait Halim Paşa'nın göz hapsi altında kendi evinde yaşaması için müdahalede bulunmasını Calthorpe'dan rica etmiş (23 Nisan 1919)[29]. Bu hususta "mavi kitap"ta onun hakkında hakşinaslık göstermiş olan

[27] Br. XIII No. 100.

[28] Ayn. yer. No. 122, Encl.

[28a] Malta'da mevkuf bulunan 114 Türk 22.1.1921 tarihinde Londra, Paris ve Roma Hariciye nezaretlerine istidalar göndermiştir. (Echo de l'Islam, 15.2. tarihli No. 22).

[29] Krş. Yunus Nadi, Samsun'da 10.

Sir Louis Mallet'i şahit" göstermişti. Calthorpe ise : "Türkiye'nin iki sadık dostu(!) İngiltere ile Fransa'ya karşı memleketinin bilerek herkesin gözleri önünde harbe sürüklenmesine müsaade ederken, o hükümetin başında bulunan ve ayrıca Ermenilerin dehşet uyandıran öldürülmelerinde hiç olmazsa bir müddet sadrıâzam olan bir kimse lehinde kendisine müdahale talebinde bulunulmasına karşı hayret ve şaşkınlığım" ifade etti. Dr. Mizzi: "Sait Halim'in, hükümetinin en isteksiz üyesi olduğunu ve geçen hâdiselerin önlenmesi için elinden gelen herşeyi yaptığını" söyleyince, Calthorpe mazeretinin gülünçlüğüne işaret etti. Malta valisi Lord Plumer 4 Kasım 1919 da 2755 No.lu harp esiri Sait Halim'den aldığı bir dilekçede, "kendisinin harp esiri olmamasına rağmen 30 Mayıs'tan bu yana Mondros'da, 21 Eylül'den itibaren de Polverista esir kampında tutulduğunu beyan ile şehirde bir otelde ikametine müsaade edilmesini" rica ettiğini bildiriyordu. De Robeck bu dilekçeyi, 6 Aralık'ta Londra'ya "kendisinin ne için tercihli muameleye tabi tutulması icabettiğinin sebebini anlamadığı" [30] derkenariyle havale etti.

2 — *Ali İhsan Paşa:* İngilizler Ali İhsan'ı Haydarpaşa'ya geldiği 2 Mart 1919 tarihinde tutuklamışlardı [31]. Paşa hemen Milne'e müracaat etti: "Ben Nusaybin'deyken... Halep'te General McAndrew'ya serbestçe ve acele seyahat etmekliğim için bana bir Britanyalı subay ve bir miktar asker refakatinde özel bir tren verilmesini rica ettim ve bu isteğim de kabul edilmişti. Ben buraya Britanya askerlerinin muhafazası altında getirilmedim, tersine bana yardım eden arkadaşlarla beraber geldim... Britanya'nın gelenek halini almış bulunan adaletinden böyle bir muamele asla beklemedim... Ben Nezaretin bana verdiği emri ifa ettim." Webb 18 Mart tarihli şu raporu veriyordu: "O şimdi burada askerî hapishanede, kısa bir zaman sonra da, Malta'ya gönderilmek üzere tahliye edilecek. Ben onun suçunun 5. 2. günlü ve 233 No.'lu telgrafınızın 1. maddesine bağlanması gerektiği mülâhazasındayım." Ali İhsan 3 Nisan'da Malta'dan Londra'daki İsveç Orta Elçiliğine bir mektup gönderdi. Mektubu alan İngiltere Hariciye Nezareti "Onun 6. Ordudan alınması için verilen emir dışında Türk Hükümetince tevkifine ve memleket dışına sürülmesine ait bir karar alınıp alınmadığının lûtfen bildirilmesi" derkenariyle 25'te Calthorpe'e

[30] Krş. fakat yu. not 18 (Mondros'da ziyaret).

[31] Bk. yu. böl. II not. 33.

havale etti. Webb buna 28 de: "Hayır, o sırf Britanya makamlarınca götürülmüştür" diye cevap verdi. Sir Eyre Crowe 13 Mayıs'ta Curzon'a: "Onun Malta'da mevkuf tutulmasının sebepleri hakkında yazılı bir bilgim yok; ancak Malta'da tutulması hakkında karar verilmesi hususunu Asaletmeabımza ve İngiltere Harbiye Nezaretine bırakmak taraftarıyım." Bunun üzerine War Office 14'te Kahire'ye şu telgrafı çekti: "Ali İhsan Paşa'dan müteaddit şikâyetler aldık... Onun hakkında tercih edilecek bir tavsiyeniz varsa etrafiyle bildirilmesi." Foreign Office dosyasında da şu kayıt vardır: "War Office onun İstanbul'a iade edilmesini bize teklif etmektedir...; bir hata yapıldığı neticesine varıldığı anlaşılmaktadır." Allenby 21 Mayıs'ta "Onun hakkında engelleyici davrandığından başka bir tercih hükmümüz yoktur, herhangi bir emir ona verilmezse kendisinin İstanbul'a iadesine karşı hiçbir itirazım olmadığını zaten mektupla Calthorpe'a bildirmiştim" cevap verdi. Fakat yine mahpus kaldı.

3 — *Cevat*: (İstanbul'un sabık merkez kumandanı): General Townshend onun serbest bırakılması için 25 Temmuz'da şöyle bir ricada bulunmuştu: "Memuriyeti sırasında Büyükada'da esirdim. Ondan daima hürmetkârane ve nazikâne muamele gördüm. Enver aleyhtarı Türk grupunun özel intikamını uğramış olduğunu kuvvetle sanıyorum... Bu sözlerimin onun tahliyesine yol açacağını ümit ederim."

4 — *Hayri Efendi*: Durumu Yüksek Komiserliğin 21 Ağustos 1919 tarihli toplantısında söz konusu oldu: "Malta valisi onun dizanteriden muztarip olduğunu, salıverilip verilmeyeceğini sordu. Defrance prensip bakımından istisna yapılmasına karşı olduğunu söyledi... o takdirde Damat Ferit Paşa'dan sorulması isteniyordu." Webb'in cevap vermesi kararlaştırıldı: "Tahliyesi pek hoşa gitmez."

5 — *Rahmi*: Granville 16 Ocak 1920 de Rahmi'nin şu dilekçesini gönderdi: "... Ekselânsınız bana 22 Kasım 1917'de: "Hükümetimin ve bütün Britanyalıların, Ekselânsınızın Aydın vilâyeti içindeki Britanya tebaasına gösterdikleri sempatiden ve kuvvetli yardımdan dolayı sonsuz ve derin teşekkürlerini sunarım" diye yazmıştınız. Bu sonsuz teşekkürlerin, benim Malta'ya sürülmemde ifadesini bulmuş olduğunu görünce şaşkınlığım çok büyük olmuştur". Bu dilekçe ile ilgili olarak Edmonds'un verdiği cevap şöyledir: "Rahmi Bey'in salıverilmesi Kırallık Hükümetinden bu zamana kadar çok defa istenmiş olmakla beraber... tutuklu kalmasının birçok yerinde

sebepleri[31a] mevcuttur." Bu ve bunun gibi çoğu hallerde İstanbul'u "İttihat ve Terakki Komitesi'nin öz unsurlarından" korumak arzusu, sürgünlerin Maltada mevkuf tutulması için yeter sebep teşkil etmesine kâfi gelmekte idi[32].

6 — *Liman von Sanders* : Durumu özellikle acıklıdır. 1913 - 1918'de Türk Ordusu Mareşal'inin enterne edilmesiyle Türkiye'nin de millî şerefi zedelenmiş oluyordu. Bu başsuç Franchet d'Esperey'nin üzerinde toplanmaktadır. Fransız Generali bir Rum Ortodoks papasının incelenmeyen iftirası üzerine, Mareşal'in 29 Ocak 1919'da hareketi sırasında Amiral Calthorpe'un serbestçe uğurlanacağı vadinin İngilizler tarafından bozulmasına sebep olmuştu. Mareşal 25 Şubat'ta Malta'da tevkif edilmiş ve ilk önceleri bir mücrim muamelesine tabi tutulmuştu. Kendisinin bıkıp usanmadan verdiği dilekçelere rağmen bırakılması en sonunda Feldmareşal Henry Wilson'un şahsan Foch'a müracaatinden sonra ancak 21 Ağustos'ta mümkün olmuştu. General Thwaites 1 Ağustos'da Curzon'a şöyle yazıyordu: "... Tevkifinin yüzkarası Mareşali memleketine iade etmekten başka bir arzusu olmayan Britanyalıların üzerinde kalmaktadır."

3. Mevkufların Mübadelesi

Enternelerin mübadelesi fikri ilk önce T.B.M.M.'nin 18 Temmuz 1920 tarihli Tutanağı ile ortaya çıkıyor. Toplantıda Rawlinson'un Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir mektubu okundu. Mektupta şöyle deniliyordu[33]: "...esaret mübadelesine ait herhangi bir teklife heyet, muvafakat edebileceğinden, ben size arzediyorum ki, heyet tarafından Meclis-i âlîye bu tarzdaki her türlü teklifi göndermeye tamamiyle hazırım..." Ali Şükrü (Trabzon): "Malta'ya sevk edilenlerden bir çoğunu kurtarabiliriz" fikrinde bulundu (hepsini, diye haykırışmalar). Hariciye Vekili Muhtar'ın arzusu üzerine tezkire üzerinde çalışılması için kendisine verildi. Curzon 20 Ağustos'ta de Robeck'e[34]: "Haklarında dâva açılması düşünülmeyenlerin ilk münasip fırsatta salıverilmesi maksadiyle, haklarında dâva açılacakların

[31a] Br. XIII No. 100: "Rahmi... İzmir Britanya kolonisine karşı hesaba dayanan bir âlicenaplık göstermiş olmakla beraber şiddetli Rum düşman idi."

[32] Bk. yu. not. 15.

[33] ZC II 335.

[34] Br. XIII No. 122.

adlarının seçilmesi için bu esir ve sürgünler listesi başsavcı tarafından gözden geçirilmelidir. Albay Rawlinson ve Yüzbaşı C. L. Campbell (Konya'da) ile (16 Mart'tan bu yana mevkuf tutulan diğer rütbelilerden küçük bir kısım) bazı Türk esirleriyle mübadele edilebilir" diye yazıyordu. Kısa bir süre sonra Foreign Office'e acayip bir teklif geldi. Sir Harry Luke (Tiflis) Azerbaycan Hariciye Komiseri Huseinov'un 6 Eylül'de kendisine tevdi ettiği bir telgraf suretini göndermişti. Telgrafın meali şuydu:[35] "Moskova'da Çiçerin'e: Şunu Litvinov'a gönderin[36]: ... Azerbaycan Sovyetler Şûrası Hükümeti Bakû'da mevkuf tutulan İngilizlerin İstanbul'da tutulmuş Kemalist Türklerle mübadele edilmesine muvafakat eder... 28.8". Curzon salâhiyetsizlik yönünden bu müzakereleri reddetti ve 27 Nisan'da Bakû'daki Kızıl Ordunun eline düşmüş olan İngilizlerin Tiflis'teki Britanya Elçiliği vasıtasiyle Kasım'da serbest bırakılmalarını temin etti[37].

Curzon'un Rawlinson'un serbest bırakılmasını – ki Curzon buna çok önem veriyordu – sağlamak için ilk teşebbüsü Milne'i atlayarak yapmış olduğu görülüyor. De Robeck 15 Ekim'de şu raporu verdi[38]: "Esirlerimizi Nasyonalistlerin ellerinden kurtarmayı ne kadar çok arzu edersek edelim, maalesef bu iş şimdilik tatbik kabiliyetinden yoksun bulunmakdadır... Mustafa Kemal (askerî makamlarla) müzakereyi reddetti. Eğer Ankara'ya giden İstanbul komisyonu müttefik elemanlarını ihtiva ederek hesaba katacak olurlarsa o zaman temsilcilerimiz meseleyi Nasyonalist liderlerle birlikte ele almaya yetkili kılınabilirler." De Robeck, İzzet Paşa'dan kendi 3 Aralık'ta hareket etmeden önce askerî ve sivil Britanyalı harp esirlerinin salıverilmesini sağlamak için mümkün olanın yapılmasını rica etti: "Ben ona bir liste gönderdim... Bunların serbest bırakılmaları... Türk Hükümeti'nin gözümüzdeki itibarını artıracaktır". Bu liste Umumî Harpte Almanya İmparatorluğu ile Müttefikleri tarafından harp kanunları ve harp töreleri gibi konularda işlenen suçlar hakkında tahkikat icrasiyle rapor verilmesi için Başsavcı tarafından evvelce

[35] Luke II 188, 191.

[36] 12. 2. 1920 tarihli Kopenhag uzlaşması gereğince (Cmd. 587; The Times 10. 3. 1920).

[37] Luke II 196; The Times 10. 5., 19. 6., 13. 8., 23. 9., 11. 11. 1920.

[38] Br. XIII No. 156, 164 (Curzon 26. 10.: evet!); bk. yu. böl. V not 225.

1 Kasım 1918'de teşkil edilmiş olan komitece hazırlanmış bulunmakta idi. Rumbold'un 20 Kasım tarihli raporuna göre "Nasyonalistlerin muhtemel istekleri memleketten askerî sebeplerle uzaklaştırılan çok mühim siyasî esirlerin Anadolu'daki Britanya esirleriyle mübadeleleri olsa gerekti[39]", İzzet Paşa'nm Ankara'daki evvelden görülen başarısızlığından sonra işbu hususun müzakeresi için Londra'nın barış tadil Konferansından faydalanılacağı akla yakın görülüyordu. 19 Şubat tarihli "The Times" 'da Tuğgeneral Campbell'in bir mektubu çıkmıştı. Bunda: "Oğlum Yüzbaşı C.L.C. bunların arasındadır. Geri çağrılma emri ona varmamıştır... yalnız 22 Mayıs tarihli bir mektup eline geçmiştir...[40] ... Millî geleneğimiz; insafsızca yakalanmış olan Britanyalı subay ve kişilerin önceden salıverilmesi şartı olmadan bir Britanya Hükümetinin Nasyonalistlerden mürekkep bir heyeti kabule muvafakat etmemesini âmirdir." Ancak bu o kadar basit bir şey değildi. Esasen Müttefiklere karşı müşkül durumda olan Bekir Sami esir mübadelesinde de boyun eğmeğe kendisini mecbur görmüştü. Böylece aşağıdaki uzlaşma 16 Mart 1921'de meydana geldi:

ESİRLERİN DERHAL SALIVERİLMESİ İÇİN ANLAŞMA

Madde 1 — Kendi istekleri dışında Türkiye'de alıkonulan Britanya harp esirleri ve diğer Britanya vatandaşları veya Britanya kuvvetlerine mensup üyeler derhal salıverilerek İstanbul'a gönderileceklerdir. Bu gibi şahısların nakilleri, bu esirleri şimdi ellerinde tutan Türk makamları tarafından, sarfiyatı bu makamlara ait olmak üzere, yapılacaktır.

Madde 2 — Şimdi Britanya makamlarının elinde bulunan Türk harp esirleriyle enterne edilmiş olan sivillerin memleketlerine iadelerine derhal başlanarak mümkün olduğu mertebe süratle devam edilecektir. Ancak bu madde; harp halinin devamı süresince 1 Ağustos 1914'te Türk İmparatorluğunun parçasını teşkil eden topraklarda yapılan harp kanun ve örflerini (customs) ihlâlden veya adam öldürme suçundan dolayı muhakemeleri kararlaştırılan şahıslara tatbik

[39] Br. XIII No. 177, 189.

[40] Rawlinson ancak 1. 8. 1921 de bir mektup gönderebilmişti; bu mektubu bir Bulgar subayı bir cigara içinde ele geçirmiş ve Ekim'de Harington tarafından tevsik edilmişti (Rawlinson 342, 350).

edilmeyecektir. Britanya Hükümeti; barış halinin iadesinden önce İstanbula gelmeyecek olan herhangi özel şahısların tahliye edilmeleri için de bunu şart kılmakta ve bu şartın ihlâli takdirinde onları haps ve tevkif hakkına malik bulunmaktadır.

Madde 3 — Bu anlaşma imzası tarihinden itibaren yürürlüğe girecek ve mümkün olan süratle yerine getirilecektir.

Ek 1 — Türkiye'de arzuları dışında tutulmuş oldukları Kıral Hükümetince bilinen ve birinci madde gereğince tahliye edilecek olan şahısların listesi. Bu liste münhasır değildir. Bu listede adı geçmemiş olması herhangi bir şahsın tahliye edilme hakkı üzerinde bir tesir icra etmez :

— Mr. John Medlicott, Kayseri'de[41].
— Lieut. - Colonel A. Rawlinson, Royal Garrison Artillery.
— Captain C. L. Campbell, Argyll and Sutherland Highlanders.
— Hususî 975075 H. Carter, 85 inci Makineli Tüfek Kolordusu
— Hususî 129401 A. Hillyer, (keza)
— Hususî 59194 R. Leadbetter[41a], (keza).
— Hususî EMT 44405 T. J. Mahoney, 1158 Company Royal Army Service Corps[42]. (ismi çizilmiş)
— Lance - Corporal 135424 H. T. Ankers, 766 Company Royal Army Service - Corps.
— Hususî 33952 T. Galloway, Ist Gordon Highlanders.
— Sepoy 1637 H. Hakumatmi, 24th Punjabis.
— Sepoy 1896 Hakimsmah, (keza).
— Sepoy 2219 H. Katarsing, (keza).
— Sepoy 43279 C. D. Rsaijiway-Amr, (keza).
— Sepoy 43761 Gangapeshad, (keza).
— 9069 Bhisti (adı bilinmiyor), Machine Gun Corps.
— Bhisti Ramgoo, Royal Garrison Artillery.
— Interpreter 897 Polskof[42a].
— (keza) 766 Guragossian.
— (keza) 930 Kudodoian.

[41] Orijinalinde çizilmiş. M... 1920 Nisan başında Toroslar'da Fransız kıtalariyle birlikte esir edildi: Br. XIII No. 164..

[41a] Rawlinson 372: Leadbeater.

[42] Bir İrlandalı: Rawlinson'a ihanet ettiği için bir Britanya harp divanına verilmişti (Rawlinson 296, 360).

[42a] Rawlinson 299: Polakoff.

Ek 2 — İngiltere Kırallığı Hükümeti'nin 2. madde gereğince tahliye edilecek şahıslar için hazırladığı liste: 2675 Hüseyin Cahid Bey. — 2682 Tevfik Hadi Bey. — 2684 Yusuf Rıza Bey. — 2689 Fethi Bey. — 2691 Rahmi Bey. — 2692 İsmail Cambolat Bey. — — 2693 Midhat Bey. — 2697 Mümtaz Bey. — 2702 Atıf Bey. — 2703 Ferid Bey. — 2705 Hüseyin Kadri Bey. — 2708 Haydar Ahmed Bey. — 2709 Sami Bey. — 2713 Aziz Jehangirov. — 2715 Hassan Khan Jehangirov. — 2716 Muhammed Bey Ali Bekov. — 2717 İbrahim Bey Jehangirov. — 2718 Zekerya Bey — 2720 Mussa Bey Slaahkova. — 2721 Yussuf Yussupof. — 2722 Dan Uddin Ha or Tauchitgan Mamlejeff. — 2725 Rachinski Matroi. — 2727 Muklis Mainedov. — 2728 Salâh Cimcoz Bey. — 2731 Ubeydullah Bey. — 2735 İbrahim Pirizade Sahib Bey. — 2736 Ahmed Nesimi Bey. — 2739 Hacı Ahmed Paşa. — 2740 Hamid Riza Bey. — 2742 Zülfi Bey. — 2752 Fahri Paşa. — 2754 Abbas Halim Paşa. — 2755 Said Halim Paşa. — 2756 Midhat Şükrü Bey. — 2757 Hacı Adil Bey. — 2759 Ziya Gökalp Bey — 2760 Halil Bey— 2762 Ali Münif Bey. — 2763 Ahmed Şükrü Bey. — 2764 Ahmed Agayeff, alias Agha oğlu Ahmed. — 2765 Hüseyin Tosun Bey. — 2767 Arif Bey. — 2770 Mürsel Paşa. — 2772 Cemal Paşa. — 2773 Cevad Paşa. — 2775 Esad Paşa. — 2776 Hüseyin Rauf Bey. — 2777 Şevket Bey. — 2778 Vasıf Bey. — 2779 Mehmed Şeref Bey. — 2780 Edirneli Faik Bey. — 2781 Numan Usta. — 2782 Ali Said Paşa. — 2784 Süleyman Nazif Bey. — 2785 Celâl Nuri Bey. — 2786 İslâm Ali. — 2787 Ahmed Emin Bey. — 2788 Mehmed Muammer Bey. — 2791 Evis Avni Kudus (doğrusu: Enis Avni "Aka Gündüz")— 2793 Kel Ali Bey. — 2794 Ali Seyid. — 2797 Abdüsselâmi Paşa — 2803 Şevki Paşa. — 2805 Ali Cenani Bey.

Ek 3 — Her iki tarafın muvafakati olmadan İstanbul'a gelmemek şartiyle 2. madde gereğince tahliye edilmek üzere hazırlanan şahısların listesi : 2772 Cemal Paşa. — 2773 Cevad Paşa. — 2777 Şevket Bey. — 2803 Şevki Paşa.

Békir Sami *Robert Vansittart* *Mart 16, 1921*

10 Ağustos 1920 Sèvres Muahedesinde[43] Versailles Barış Sözleşmesinin 228-230 uncu maddelerine benzer şu hükümler vardır :

[43] Cmd. 964: Trealy Series No. 11 (1920).

"Müttefik Devletlerin harp kanun ve örflerini ihlâl etmekle suçlanan şahıslarla (226) bu müttefik devletlerden birinin tebaalarına karşı suç işleyen şahısların, evvelkilerin kendi askerî mahkemeler huzuruna, ikincilerin ise o devletin askerî mahkemeleri huzuruna getirilmesi hakkı (227) öngörülmüştü ve nihayet Türk Hükümeti adam öldürme fiilinden mesul... şahısları Müttefik Devletlere teslim etmeyi deruhte eder... Müttefik Devletler bunlar için bir mahkeme... en sonunda Milletler Cemiyeti tarafından münasip bir zamanda(!) ihdas edilecek... bir mahkeme göstermek hakkını mahfuz tutmaktadır (230). Britanya Hükümeti 16 Mart 1921 tarihli mübadele anlaşması ile hiç olmazsa bu hükümlerden bir kısmını olsun muhafaza etmek için teşebbüste bulunmuştu. "Law Officers of the Crown" (Kırallık Hukukçuları), Sèvres Sözleşmesinin tasdiki pek şüpheli bir hal aldığı için bunların tatbik kabiliyeti olup olmadığı hususunda endişe izhar etmiş olabilirler. Mustafa Kemal onları bu kaygularından kurtardı. Anlaşmanın tam metnini öğrenince Rawlinson'un 16 Nisan'da Trabzon'dan Erzurum'a getirtilmesini emretti[44]: "Hükümetimiz, bittabi böyle bir mukaveleyi tasvip ve tasdik edemezdi. Çünkü böyle bir mukaveleyi tasvip etmek Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebi hükümetinin bir nevi hakkı kazasını tasdik etmek olurdu." [45]. Curzon bundan dolayı çok öfkelenmişti. Çünkü mukavele 16 Mart'ta imza edilmekle resmen yürürlüğe girmişti. Ancak Bekir Sami – 9 ve 12 Mart tarihli mukavelelerde olduğu gibi (bk. aş. Böl. IX) – salâhiyetini tecavüz etmişti. Curzon 9 Mayıs'ta Padişah Hükümetinin Siyasî temsilcisi Reşid Paşa nezdinde [46] "Ankara Hükümetinin aşikâr kötü niyetinden" dolayı şikâyette bulundu: "Öyle bir uzlaşma ki, Türklerin ziyadesiyle lehine: 29 Britanya esirine mukabil... Malta'daki 40 Türkü teslim etmek arzusunu gösterdik... Bekir Sami Bey Roma'da acı acı şikâyet etti:... Malta esirleri şimdiki halde teslim edilmemişti. İyi niyetimizi göstermek arzusu ile o vakit bunların hepsini İtalya'ya gönderdik. Böyle olduğu halde Britanyalı esirlerin tahliyelerine dair hiçbir haber duymadık." Reşit Paşa ona, Ankara Hükümeti üzerindeki nüfuzunun pek cüz'î olduğundan dolayı Dr. Nihad Reşad'la görüşmesini tavsiye

[44] Rawlinson 327; Corresp. VII No. 31; The Times 18. 5. 1921.

[45] N. II 110.

[46] Corresp. VII No 31.

etti. M. Kemal "Nutuk"ta şöyle devam ediyor: "Bu mukaveleyi tasdik etmemekle beraber, İngilizler bazı Türk üserasını serbest bıraktıklarından biz de bilmukabele elimizde bulunan İngiliz üserasından bir kısmını serbest bıraktık." Yusuf Kemal 9 Haziranda Hamid'i atlayarak Bâbıâlî'ye: "11 Britanya esirlerinin Trabzon'a gönderildiklerini, geri kalanların Malta'da tutuklu 24 Türk esiri ile mübadele edileceğini"[47] bildirdi.

Mesele Malta'dan salıverilen Edirne mebusları Faik ve Şeref Beylerin karşılanmaları münasebetiyle T.B.M.M.'de 25 Nisan 1921' de söz konusu oldu. 27 Mayıs'ta, "Rawlinson ve emsali İngilizlerin bu mağdur Türk evlâdı teslim edilmedikçe iade edilmemesini teklif ederiz" denildi. Vehbi Efendi (Konya)nin: "Bu memleketin felâketine sebep olanlardan da orada adam var" diye itiraz etmesi üzerine Faik cevap verdi: "... biz bu adamlar için adalet istiyoruz... bunlar da... bu memleketin evlâdıdır." Reis-i sani Dr. Adnan dedi ki: "Hükümet kendisi burada söyledi ki, (İngilizleri) bırakmayacağız." Teklifi üzerine "Takrir" oylamadan sonra "Heyeti Vekile"ye havale edildi[48].

Sir Charles Harington Rawlinson'un kitabının III. kısmının önsöz'ünde şunları söylüyor: "Buraya Kemalist Türkiye'sinde Albay R. gibi birçok (?) esirlerimiz olduğunu bilerek geldim...[49] Bunların tahliyelerinin temini için İngiliz Hariciye Nezareti'nin bütün gayretleri boşa gitti. Nihayet bazı haberler aldım[50]. Bunun üzerine Foreign Office onların tahliyesi için istediğim çareye başvurmam hususunda bana müsaadede bulundu. Böylece M. Kemal ile doğrudan doğruya temasa geçtim. Filhakika hemen hemen ona mülâki olacaktım (!). Gayem sırf esirlerin tahliyesini temindi." Anlaşılan Harington bununla sabık Binbaşı Henry esrarengiz olayını kasdetmiş olmalı. Mustafa Kemal bunun hakkında "Nutuk"ta[51]: "5 Temmuz 1921'de Zonguldak'a gelen bir İngiliz torpidosu, General Harington'dan bana bir mektup getirmişti" dedikten sonra Ajax harp gemisinde buluşmak gibi fantastik bir teklifi kapsayan mektubun Türkçe

[47] The Times 14. 6. (C. C. 12.); 4. 7. (C. C. 2.): Mr. J. Medlicott... teğmen Bowring ve diğer altı Britanyalı esir ile buraya... Antalya yolu ile gelmiştir.

[48] ZC X77, 329; HM 14. 6.; Corresp. VIII No. 7.

[49] Rawlinson 247.

[50] Bk. yu. not. 40.

[51] N. II 152; Corresp. IX No. 55.

tercümesi ve ondan sonra da Henry'nin "suitefehhüm"üne verdiği cevab takip ediyor: "Bu mektuba bir cevap gelmedi. Ancak Temmuz'un yedinci günü, İstanbul'da Hamit Bey'i gören İngiliz Maslahatgüzarı M. Rattigan, bir tacir sıfatiyle Anadolu'ya gelen Binbaşı Henry'ye General Harington'un oradaki İngiliz üserasının mevki ve sıhhatlerinden haberdar olmağa çalışmasını tenbih eylediğini... bildirmiş." Rawlinson'un serbest bırakılması hakkındaki acaip teşebbüsleri tamamlamak için Japon Büyükelçisi Ushida General Harington'a "Britanya harp esirlerinin tahliyesi husunda Türklerin üzerindeki bütün nüfuzunu kullanmayı" teklif etti [52].

Çıkmaza girmiş olan görüşmeler hakkında en tesirli sözü İzzet Paşa'nın söylediği görülmektedir. Rumbold 1 Ağustos 1921'de ona: "Nasyonalistler itidal göstermekle menfaatlerini anlayacaklar" deyince İzzet Paşa : "Mubadelede hepe heple mukabele edilmelidir" demişti. Rumbold birçok Türkün, Ermenilere zulüm yapmakla ve Britanya harp esirlerine kötü muamelede bulunmakla kesin olarak suçlandıklarına ve eninde sonunda muhakeme edileceklerine işaret etmişti [53]. Sabırlarının taşması yüzünden Malta'da enterne edilenlerden 16 kişi, aralarında Ali İhsan Paşa olduğu halde, 6 Eylül'de İtalya'ya kaçtılar [54]. "Times" 5 Ekimde İstanbul'dan (C. C. 3.) şu haberi verdi : "Britanya Hükümeti Malta'da enterne edilen 51 Türkün Anadolu'da mevkuf tutulan 17 Britanya tebaasiyle mübadelesine karar vermiştir". Rumbold ayın 25 inde "İlk tercüman vekili Matthews'un Anadolu'daki Britanya harp esirlerinin mübadelesine ait bir vesikayı Hamid Bey'den almış olduğunu" [55] bildirdi. Vesika şöyle idi:

"Vesikaya imzasını koyan ben Hamid Bey, Anadolu'da bulunan her cinse mensup Britanya esirlerinin Malta'daki her kategoriye mensup Osmanlı esirleriyle tüme tüm esasına müstenit olarak 1, 10 ve 21 Ekim tarihli Memorandumlardaki şartlarla Haşmetlû İngiltere Kıralının Yüksek Komiseri Ekselânsın bana 4 Ekim 1921 tarihinde

[52] Ayn. yer. VIII No. 38: 6. 9. 1921 tarihli Rumbold'un raporu.

[53] Ay. yer. No. 18: 6. 8. 1921 tarihli rapor.

[54] A. İ. Sâbis, Harp Hâtıralarım V 34; The Times 16. 9., 4. 10. 1921.

[55] Corresp. IX 14; The Times 26. 10. 1921: 59 Türk mevkufu; N. II 111; Ryan 156.

verdiği mektup mealine uygun olarak mübadelesini Ankara'daki T.B.M.M. Hükümeti adına kabul ettiğimi beyan ederim."

İstanbul, 23 Ekim 1921 (İmza) A. Hamid

Yusuf Kemal bu ayın yirmisinde mübadelenin İnebolu'da 30' dan itibaren yapılmasını teklif ederek bu arada "adı geçen üç tercüman arasında Rus tebaasından ve Ankara'da Sovyet Elçiliği Heyeti memurlarından biri olan Poliakoff'dan bahsetmiş, tabiatiyle onu göndermek mümkün olamayacağını"da ilâve ederek sonunda: "Memleketimizin şimdiki durumundan haberdarsınız. Eğer bu mübadeleden sonra herhangi bir yerde bir Britanya tebaası keşfedilecek olursa onun yola çıkması için her türlü kolaylık sağlanacaktır. Bu hususta iyi niyetimizden şüphe etmek için hiçbir sebep mevcut olamaz" demiştir. Bununla beraber sonradan bilhassa bulunamayan birkaç Hindliden dolayı mübadelenin icrasında güçlükler zuhur ettiğini Rawlinson'un hâtıratı ile Tuğgeneral Franks'ın 4 Kasım tarihli raporu da göstermektedir[56]. Ezcümle Askerî Ataşe Albay Baird 30.10.'de Trabzon'da Rawlinson'la üç arkadaşını alıp 1.11.'da mübadelenin vukubulacağı İnebolu'ya getirdi. Rumbold Franks'a, bulunamayan Hindlilerden vazgeçilmesi için talimat verdi. "Türk esirlerden 11 kişinin İstanbul'a dönmelerine müsaade edildi." Diğerleri (48) Ankara'ya gittiler[57]. Franks Hüseyin Rauf'un iadesinden önce onunla bir görüşme yapmıştı: "Pek müsait tesirler altında kaldım". Rawlinson herhangi bir gazeteye İstanbul'da mülâkat vermekten kaçınmıştır. Başka bir zaman da: "Memleketimizin kaçınılamaz siyasetinin mümkün olduğu takdirde daima *Türkiye ile dostane münasebetler kurmak* mecburiyetinde olduğu fikrinde idim ve *hâlâ da aynı fikirdeyim*" demiştir. Rawlinson böylece askerlerinin de kendisiyle paylaştığı müstesna vasıflara sahip olduğunu gösterdiği gibi (Britanya askerlerinin en mükemmel geleneklerini de muhafaza ettiğini göstermiştir), siyasî basireti ile de temayüz etmiştir[58]. 23 Ekim tarihli bu uzlaşma İngiliz-Türk münasebetleri tarihinin en hazin bir bölümünün kapandığı mânasını ifade etmiş olmaktadır[59].

[56] Corresp. IX No. 36: Rumbold'un 28. 11. 1921 tarihli raporu.

[57] Açıksözcü Hüsnü'nün İstiklâl Harbinde Kastamonu (1933), 105 adlı eserinde 59 Türkün adlarını kapsayan liste.

[58] Rawlinson 330, 355, 362.

[59] 9. 11 1921 tarihinde Curzon'un Lordlar Kamarasında söylediği nutuk: "Rawlinson'un serbest bırakılmasını sağlamak için Türk taleplerini kabul etmeye karar verdik". (The Times, 10.11.)

VIII

SÈVRES

1. Sulhün Geciktirilmesi

23 Ekim 1918'de Earl Curzon, Austen Chamberlain'e "kabine her gün toplanmalıdır diye yazıyordu. Earl of Ronaldshay ise: "Türkiye işini hemen ele almanın ve bütün Yakın Doğu meselesinin halli yoluna gitmenin chemmiyeti üzerinde ilk olarak Lord Curzon'un ısrar ile durduğunu" haklı olarak söylüyor[1]. Buna rağmen Türkiye ile sulhün ancak 1923 yılında yapılabilmesinin birçok zincirleme faktörleri vardır. İlk önce Almanya ile sulh yapmanın çok daha mühim talâkki edildiği, yere serilmiş olan Türkiye'nin ancak "verilecek hükmü bekleyen bir suçlu[2]" olduğu için artık askerî bir problem olmaktan çıkmış olduğu düşünülüyordu. Churchill, Türkiye'nin, "eski dostumuz dediği İngiltere tarafından cezalandırılmasına" hazır olduğunu, fakat "Türk milletinin Britanyalılara değil, fakat nefret ve kin beslediği nesillerin düşmanı Yunanistan'a boyun eğeceklerini anladıkları andan itibaren kontrol edilemez hale geldiğini[3]" yazmaktadır. Mamafih bu, tamamiyle doğru değildir. Esasen gizli harp sözleşmelerinin malûm oluşundan beri kendilerini bekleyen akıbeti sezerek muvakkaten uyumuş görünen millî şuurun yeniden uyanması için uğraşan Türkler vardı. Böylece mütarekenin akdinden hemen sonra, bilhassa en fazla tehdide maruz olduğu tahmin edilen yerlerde *millî birlikler* doğmaya başladı[4]. Bidayette silâhlı bir karşıkoyma elbette düşünülemezdi; fakat harpten sonra "mandaterlik" formülüne sokulması düşünülen taksim plânları ile İngiltere ile Fransa'nın harp yorgunluğu neticesinde hızlandırılan silâhsızlanma arasında apaçık bir tezat bulunduğu anlaşılmıştı. Anadolu'nun en büyük kısmının yolsuz olması da ayrıca bir faktör teşkil ediyordu. Böylece "Osmanlı İmparatorluğunun özellikle talihsiz Hıristi-

[1] Ronaldshay III 260.

[2] Br. IV No. 439: Curzon 4. 7. 1919.

[3] Churchil 367.

[4] Bk. yu. böl. VI not. 4.

yan halkını teşkil eden Ermeni ve Rumlara mutluluk verecek olan sulh ile ciddî ve kesin bir hesaplaşma"[5] tehdidi inanılır gibi görünmüyordu. Bu Hıristiyan tebaasını "Türklerin kanlı zulümlerinden" kurtarmak için Paris'e gelen Başkan Wilson, 30 Ocak 1919'da Lloyd George'un 250 000 - 300 000 kişilik Britanya kıtalarının muhafazası için sarfedilen muazzam masrafın azaltılması için yüklerin yeniden taksimini teklif ettikten sonra "Türklerin bu bapta İngilizlerin yerini Amerika Birleşik Devletlerinin almasına hiçbir itirazda bulunmayacaklarını" söylemesi karşısında : "Fikrimce Birleşik Amerika Devletleri halkı için Asya'da askerî sorumluluk kabul etmek kadar az temayül göstereceği başka hiç bir mesele yoktur[6]" demişti. Wilson'un daha sonra 59 000 askere ve 756 milyon Dolar'a lüzum gösteren[7] Harbord raporunu aldıktan sonra Ermeniler lehine bir mandanın kabulünü nasıl olup da Senato'ya tavsiye ettiği, bu şartlar altında pek anlaşılır bir şey değildir. Feldmareşal Wilson'un, 4 Nisan 1919'da "sulh konferansının şimdi kararlarını zorla tatbik ettirecek durumda olmadığı, bu hususta günden güne daha da âciz kalacağı[8]" hakkındaki raporunu alan Lloyd George'un düşüncesi daha da anlaşılamamaktadır. İş böyle iken Lloyd George ve Wilson, 14 Mayıs'ta "Dörtler Meclisinden" bütün Anadolu'nun mandaterliklere taksimine ait bir karar çıkarmışlardır[9] ki, görünüşe bakılırsa bu kararda Türklerle Araplar bir hizaya getirilmekte, onların bağımsızlıklarının tanınması Milletler Cemiyeti'nin Statüsü'nün 22. maddesine bağlanmakta idi. Yirmi ikinci maddede: "Bir mandaterin tavsiye ve yardımları bunların (Suriye, Filistin ve Irak milletleri!) kendi kendilerini idare edebilecekleri zamana kadar devam edecektir" denilmektedir. Hattâ Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluşunu bir İngiliz himayesinde gören[10] en çok uysal politikacı Damat Ferit bile 23 Haziran 1919 Memorandomunda[11]: "Osmanlı halkı... İmparatorluğun parçalanmasını veya muhtelif mandaterler eline verilmesini kabul etmeyeceği gibi hiçbir hükümet halkının ar-

[5] Balfour 9. 11. 1918: Böl. I not 30, krş. böl. III 1.
[6] US III 806 v.d.
[7] US 1919 II 866, 872.
[8] War Office'in 23. 4. 1919 tarihinde Foreign Office'e yazdığı tezkire.
[9] US V 622.
[10] 30. 3. 1919 tarihli Memorandum: bk. yu. böl. I not 13.
[11] Br. IV 426 App. X.

zusu hilâfına hareket edemez" diyordu. Ferit İtalyan işgalini (28 Mart'tan bu yana) halka "dostluk hareketi olarak" tasvir etmeye çalışmakla beraber[12] yine de Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri üzerine hasıl olan muazzam isyana karşı duramamıştır. Lloyd George'la Wilson ve Clemenceau'nun daha 6 Mayıs'ta rıza gösterdikleri, barış sözleşmesinin en mühim kararının öne alınması kadar hiçbir şey bu sözleşmenin sonu kestirilemeyecek bir zamana atılmasına daha fazla elverişli olmamıştır. Damat Ferit de hiç farkında olmadan Yunan ihracını takip eden günde Mustafa Kemali Anadolu'ya – kasdî olmıyarak – göndermekle barışın daha çok gecikmesine hizmet etmiş, fakat sonunda Lausanne'da 1923'te barışı mutlak surette sağlamış oluyordu.

Türkiye ile barışın akdi için uzun ve güç müzakerelerin yapılması zarureti Londra'da idrâk edilirken Amiral Amet 20 Kasım 1918'de "Fransa ile Türkiye'yi birbirlerine bağlayan eski dostluk ihlâl edilmeyecektir. *Barış yakındır*"[13] diye teminat veriyordu.

Fakat 29 Kasım'da İsmet Bey'in[13a] başkanlığında sulh müzakeratına hazırlık komisyonu kurulduğu zaman acaba Harbiye Nezaretinde neler düşünülmüş olabilir? Bu komisyon'un çalışmaları hakkında Bâbıâlî Arşivlerinden fazla bilgi edinmek faydalı olurdu. Damat Ferit 4 Mart 1919'da Hükümetin başına geçtiği zaman İtilâf Devletlerinin sulh plânları hakkında tedbirli davranarak malûmat istedi ki, Webb bunu kendi hesabına istizah mahiyetinde olarak şöyle soruyordu: "Konferansın muhtemel kararı hakkında tam bir mahremiyet içinde herhangi bir fikir verebilecek olduğunuz takdirde, şahsan aydınlanmam için, sonsuz bir değeri haiz olacaktır." Curzon ayın 17 sinde cevap verdi: "Konferansın vereceği muhtemel karar hakkında bir fikir verebilecek bir durumda olmadığıma müteessirim, fakat isteğinizi Paris'e bildirdim". O, Balfour'dan da şu ricada bulunmuştu[13b]: "Bana vermeniz mümkün olan herhangi bilgiden dolayı ziyadesiyle müteşekkir kalacağım." Balfour da 8 Nisan'da şu cevabı

[12] TV 3554: 15. 5. 1919 tarihli Tamim.

[13] Le Moniteur Oriental 21. 11. 1918.

[13a] F. R. Unat, İ. İnönü (1945), 14.

[13b] Krş. Curzon, Balfour'a 18. 4.: "The first task: an early decision of ... the main outline of the future limits of (Turkey)" (Corresp. II No. 37, Encl. 1; Ronaldshay III 265; Nieolson 80.)

verdi: "Aziz Amiralim! Bilgi isteğinizi... sempati ile karşıladım, ancak bu resmî mahiyette olamayacaktır; doğrusu resmî olmayan haberleşmeler ise... Konferansın tartışma ve kararlarını tehdit eden vuzuhsuzluklar faydalı beyanları ziyadesiyle müşkile uğratacaktır. Şahsî fikrim (ne derece değerlidir ?), İstanbul'un Türklere geri dönmeyip, belki herhangi bir mandaterlik altında – Amerikan mandası ihtimal dışı değildir – tarafsızlaştırılarak Milletler Cemiyeti emrine verilmesidir. Anadolu'nun Türk olan kısımları, mümkün olduğu kadar, ümid ederim ki, Türk idaresi altında kalacak. Türklerin asırlarca kötü muamele ettikleri Rum sahil halkı için hangi surette karar verilirse verilsin, Türklere denize ticarî bir mahreç temininde bir müşkmaruz kalınacağını düşünmemekteyim. Bütün bu hususlar çok müpile hem şeyler olduğu gibi hiçbirisinin en sonunda doğru çıkması sabit olmayabilir... Hiçkimse kendini kehanete kapıp koyveremez".

Curzon 8 Mayıs'ta Balfour'a şu telgrafı çekti: Türklerin istikbalinin Yüksek Şûraca yakında görüşüleceğini sanırım. Calthorpe tarafından sık sık tekrar edilen temenninin hatırlanacağını ve bazı kararların neşrü ilânından önce yeteri kadar uyarmalara yer verileceğini ümit etmek isterim. Türklere zorla kabul ettirilecek şartları mevsimsiz ortaya atarak memleketi heyecanlandırmak yüzünden hayatları tehlikeye girebilecek, koruma ve yurtlarına iade işleriyle ilgili pek çok Britanya'lı memur ve subay vardır". Curzon bunda yanılıyordu: Bir kaç gün sonra Yunanlılar kimseye haber vermeden karaya çıktıkları zaman bir tek İngiliz'in bile kılına hata gelmemişti.

Lloyd George 25 Haziran'da "Dörtler Şûrasında[14] şunları söylüyordu: "Başkan Wilson pek yakında buradan ayrılacaktır. Önümüzdeki ilk iki ay zarfında Türkiye ile harp halinin devam ettirilmesi mantıksız bir hareket olur. Türkiye'nin hudutlarını çizmek ve fakat Amerika'nın mandaterlik görevini kabul edip etmeyeceği bilininceye kadar Mezopotamya, Suriye ve Ermenistan gibi, Türkiye'nin elinden alınacak toprakların nihaî tertibinden vazgeçerek bu memleketi, içinde bulunduğu sefaletten kurtaracak bazı barış şartlarına muvafakat etmek mümkün değil midir?" Wilson:... "Türkiye'nin kaybedeceği kısımların... Irak, Suriye ve Ermenistan'ın... kesip atılmasını teklif ediyorum. Müttefik ve Ortak Devletler arasında nihaî hal sureti bulununcaya kadar asayişi muhafaza için müttefik

[14] US VI 674; Br. IV No. 426.

kıtalar orada kalabilirler ..." Lloyd George : "Ermenistan'da ... müttefik kıta yok" ... Wilson: "Türkiye üzerinde bir manda hata olur[15] ... ama üzerinde herhangi bir devletin kuvvetli elleri bulunabilir, İstanbul ile Boğazlar ise şimdilik tarafsız bir arazi şeridi halinde kalabilir". Lloyd George : "Türk Delegeleri halen Paris'te bulunduğu sırada Türkiye ile kısa ve ağır bir barış yapılabilmesi büyük bir avantajdır. Clemenceau bir neticeye varılacağından ümitli değildi" ve bunda da haklı idi. 27 Haziranda "Dörtler Şûrası" şu kararları aldı: 1 — "Türkiye ile barış sözleşmesinin kararlaştırılması; Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, sabık Türk İmparatorluk topraklarından bir kısmının mandasını üzerine alıp almıyacağım bildirinciye kadar geriye atılacaktır. 2 — Türk delegeler heyeti... Türkiye'ye dönebilirler[16]". Bu, meşum bir karardı!

Büyükelçi Lindsay (Washington) 'in, eski Türk İmparatorluğu'nun bazı kısımları üzerinde bir manda kabul etmenin ihtimalden çok uzak bulunduğunu 16 Ağustos'ta Curzon'un istizahına cevaben bildirmesine aslında hiç kimse şaşmamalıdır: "Başkan öyle herhangi bir beyanda bulunmamıştır ve muhtemeldir ki, meseleyi tamamiyle Kongre'ye bırakmak istemektedir". Mr. Polk Paris'te bu mesele hakkında şu mülâhazada bulunuyordu: "Başkanla Bakanları; böyle belâlı bir işi (eşek arısı yuvası) üzerlerine almaktan korktukları gibi bu mesele hakkında herhangi suretle propaganda yapmak fikrini yürütmekten de kaçınmaktadırlar". İki ay sonra Lord Grey şunu bildiriyordu: "Senato'nun Amerika için bir manda kabul etmesi ümidi... asla yerinde değildi... Başkanın hastalığı dolayısiyle her zamandan daha da uzaktır[17]. Bu husus şimdi artık tümiyle söz konusu dışındadır[18]". Damat Ferid'in düşüşünden sonra Webb 10 Ekim'de şu raporu verdi: "Askerî kuvvetlerin daimî surette azaltılması ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine durumun kötüye gitmesiyle müterafik olarak barış şartlarının ilânının bu kadar uzun bir müddet geciktirilmesi karşısında başka bir çare mevcut olamazdı". De Robeck daha da sert ifadede bulunuyordu (10. 11.): "Mütarekenin zaten

[15] G. Jäschke, "Ein amerikanisches Mandat für die Türkei?" (Die Welt des Islams, N. S., VIII 219).

[16] US VI 674, 729, 757; Br. IV No. 426. 430, 431.

[17] Wilson 25. 9. da seçim gezisi esnasında Pueblo, Col. 'de birden bire yere yıkıldı.

[18] Br. IV. No. 485, 537 not 3, 541, 584.

haddinden fazla uzatılması gerçekten karmakarışıklık bir hali husule getirmişti [19]."

2. Sulh Şartlarının Hazırlanıp İmzalanması

Nihayet 22 Aralık 1919'da Londra'da "bir İngiliz-Fransız Konferansı" toplandığı zaman Berthelot burada yalnız "barış sözleşmesi ihzarı müzakereleri" vukubulabileceğini, bununla beraber bir Osmanlı Delegeler Heyeti ile katî müzakerelerin, imza ve tasdikinin Paris'de yapılabileceğini ısrarla söylemekte idi ki, bunun Millerand da katî olarak teyit etmişti. Resmî Amerikan Delegeler Heyeti (Polk) nin Wilson'un emri üzerine, –Amerika, Türkiye'ye harp ilân etmediği için– 9 Aralık'ta Washington'a hareket etmiş olmasına rağmen "Âlî Şûra" 21 Ocak 1920 tarihli son toplantısında "Müttefik Devletler Hükümetleri Amerikan yardım ve işbirliğine çok yüksek değer verdikleri için, artık kurulmuş olan Büyükelçiler Konferansına katılması hususunda Lansing'e bir telgraf çekmeye karar verdi. Bu arada geçen müddetin, kuvvetlerini yeniden toplamak ve Bolşeviklerle tehlikeli münasebetlere girişmek hususunda, Türkiye'nin ihtilâlci ve Müttefiklere düşman unsurlarına imkân vermiş olduğunu da iyice anlamış bulunuyorlardı. Milne, 10 Ocak tarihinde, kontrol subaylarının İç Anadolu'ya yaptıkları seyahatlerden bahseden icmal raporunda "zecrî sulh şartlarının... birçok müterreddit kişilerin otomatik olarak Nasyonalistlerin kollarına atılacaklarına" ve "millî hareketi yıkmak için kâfi miktar kol kuvvetinin kullanılmasına ihtiyaç hasıl olacağına" ehemmiyetle dikkati çekmişti. Curzon, daha 22 Aralık toplantısında "Müttefiklerin zorlayıcı asker kuvvetine dayanmayan bir sulhü dikte etmenin felâketli olacağını" beyan etmişti. De Robeck ile Defrance da 3 Mart'ta mevcut millî hareketin bütün bölümlerinde ve onların idare ettikleri Müslüman halk kısımlarında zecrî sulh şartlarına karşı silâhlı mukavemetle karşı konulabileceği korkusunu ızhar etmişlerdi. De Robeck de 7 Mart tarihli raporunda: "Müttefikler acaba Türkleri İzmir, Edirne ve Erzurum'dan mahrum eden ve Sultanı İstanbul'da bir muhafız bölüğü ile tek başına bırakan bir muahedeye karşı onların şiddetli mukavemetlerine direnebilir, bütün Türkiye'de idaresini zorla kabul ettirmeye muktedir

[19] Br. II No. 80, IV No. 631, 632, 664, 670, 671, 680, XIII No. 10, 14, 32; US 1919 I 26.

olabilir mi? " diye soruyordu. 25'de devam etti: "Daha fazla müddetin makul olmadığını kuvvetle göstermek arzusundayım;... Müttefikler muzaffer bir sulhü mütarekenin ilk birkaç ayı zarfında zahmetsizce kabul ettirme şansını nasıl kaybettilerse (16 Mart'ta) son darbeyi vurmakla avantajını da kaybedebilirler[19]". Curzon buna cevaben: "(Londra) Konferansı her gün olmak üzere yedi hafta toplandı ve muazzam yekûn tutan işler gördü. Geride kalan merhale için daha üç hafta isteyeceği gibi Konferansın hariçte bir toplantı yapmasını da gerektirecektir. Nihaî şartlar Müttefiklerin bir dereceye kadar o şartları zorla kabul ettirme kabiliyetine bağlı olup bu da son askerî öğüt verilinceye kadar kestirilemez". Gerçekten zayıf bir teselli ve hazin bir teşhis! Britanya Genel Kurmayı 1 Nisan Türk Sulh Muahedesi hakkındaki Memorandom'unda daha hayalsiz bir hüküm vermektedir: "... teklif edilen sulh şartlarının tatbik ettirilmesi için ne gibi askerî harekât icrası lâzım geldiği hakkında Mareşal Foch'a sorulan bir soruya Mareşal... bir Yunan taarruzunun sadece mahallî tesiri haiz olacağı, umumî durumu ıslah etmeyen daha ileriye sarî Yunan ihtıraslarının... (Britanya Genel Kurmayı ehemmiyetle kaydederek)... Türkiye ile halihazırdaki sulh teklifleri üzerinde, Müttefiklerin emrine verilmiş olan kuvvetler mevcut olmadığı için, ısrar etmenin Britanya prestijini büyük bir darbe yeme tehlikesine maruz bırakacağı (fikrinde bulunduğunu) bildirdikten sonra *Muahedenin revizyona* tabi tutulması fırsatı hâlâ geçmiş değildir" demektedir. Gelecek iki yılda müzakere parolası bu suretle ortaya atılmış oluyordu. Ancak San Remo Konferansında mantıksızlık hâlâ da üstün tutulmakda idi. Bu Konferans, Türkiye için imkânsız olan şartları tenkit etmekle kalmamış, aynı zamanda Ermenistan için manda görevini, veya hiç olmazsa bu memleketin Türkiye ile sınırlarının tayini işini Wilson'un üzerine alması zımnında ricada bulunmak kararına varmıştı. Tevfik Paşa Paris'te barış şartlarını 11 Mayıs'ta tebellûğ ediyordu[20].

Bundan bir gün önce Damat Ferit Paşa Webb'e şu açıklamada bulundu: "Büyük Britanya, San Stefano Muahedesinden sonra yaptığı gibi revizyon temin ettiği takdirde Türkiye imzaya müsaraat gösterecektir". Webb bu meselede raporuna şunları da eklemişti: "Ben ona tabiatiyle bu hususta küçücük de olsa cesaret veremedim". Mil-

[20] Br. VII No. 60 minute 6, XIII No. 35, 40.

lerand şartların tevdiinde: "Türklerin yüzünden harbin uzadığını ve pek çok hayatın kaybedildiğini, Müttefik Devletlerin Türk askerî harekâtının tekerrürünü önlemeye azmetmiş bulunduklarını" söyledi. Curzon ise Türklerin kendilerine verilen ilâç hapını yutmalarını[21] tavsiye etmesini Webb'den istedi. Albay T. E. Lawrence durumu çok daha doğru olarak mütalâa etmekte idi[22]: "(Türk Sulh Muahedesinin) üç yıllık bir tatbikat testine dahi dayanacak bir tek maddesi yoktur. Ve yalnız Alman Muahedesine nazaran revizyon bakımından daha şanslıdır. Bu muahede unutulacaktır... Türkiye'de... ne yazık ki... tek müttefikimiz Sultan'dır, tıpkı İran'da olduğu gibi". Rawlinson[23]: " Haziran başında sulh şartlarının Anadolu'da ilân edilmiş olduğunu duyduk. Bunlar Erzurum'un her tarafında müstehzi kahkaha sesleri ile karşılandı ve askerî hazırlık faaliyetleri fazlasiyle arttı" diye yazmaktadır. Milne ve Curzon ilk defa Sulh Muahedesinin imzasını müteakip Damat Ferid'e kıtalarının Anadodolu'da Nasyonalist hareketini bastırmak için muvafakatlerini verecekleri sırada, Nasyonalistlerle uzlaşma siyasetinin Fransa'nın menfaatleriyle daha ziyade uyuşmasından dolayı Fransız Meclisi'nin muahedeyi o hali ile tasdik etmeyeceği sabit oldu[24]. Fakat Paris ve Londra Hükümetleri "şimdi bir revizyon yapılmadığı takdirde birkaç ay içinde buna zorlanacağımızdan dolayı muahedede esaslı tadiller yapılması" hususundaki Yüksek Komiserlerin 17 Haziran tarihli tavsiyelerini dinlemediler. Böylece Spa'da 16 Temmuz'da şartların hemen kabul edilmesini, ültimatomu andıran bir kesinlikle istediler. Ahmed Reşid bu isteği "muahedenameyi imzadan istinkâf halinde İstanbul'u elimizden alacaklar"[25] diye yorumladı. Bunun üzerine Meclisi Vükelâ 20 Temmuz'da muahedenin imza edilmesini tavsiyeye karar verdi: "Ya İstanbul'da ve mehdi millimiz olan Anadolu'da hâkim kalmak suretiyle küçük, fakat yine bir Devlet halinde bulunmak veyahut teklifat-ı vakıayı reddederek Devleti Osmaniye'nin hayatına nihayet vermek"; başka bir şık ise artık mevcut değildir. Bundan dolayı 22 tarihli Saltanat Şûrası'nda Damat Ferit ve Padişah bizzat ayağa kalkmak suretiyle muvafakat ızhar edilmesini rica ettiler. Yalnız topçu feriki Rıza Paşa yerinden kalkmadı[26].

[21] Ayn. yer. No. 59 - 61; bk. yu. böl. I not 95.
[22] The Sunday Times 30. 5. 1920, s. 11.
[23] Rawlinson 295.
[24] Br. XIII No. 81. 82, 85, 94; bk. yu. böl. V not 218.
[25] Ay. yer. No. 86; TV 3908; Millî Nevsal I 180; TİH II 2,400; Gaillard 241.
[26] Bk. yu. böl. V not. 219.

Fakat T. B. M. M.'nin Spa ultimatomuna karşı hareketi bambaşka oldu. Mebuslar 18 Temmuz'da gizli bir celsede "Misak-ı Millî hududu dahilindeki milleti ve vatanı istihlâs etmek" hususunda Misakı Millîye yemin ettiler[27]. Ankara Hükümeti'nin boyun eğmeyen hareketi; Yüksek Komiserleri, 30 Temmuz'da, Hükümetlerine "Kemalist şeflerin hareketlerinde ısrarları halinde Müttefiklerin ve bilhassa Yunan ordusunun yürüyüşe geçmesinin, İstanbul'un elden çıkmasının ve nihayet Türkiye'nin ortadan kalkmasının kaçınılması imkânsız olacağını bu şeflere anlatabilmek için mutedil Nasyonalistleri dinleyecek ehliyet ve kabiliyeti haiz bir Heyetin teşkili için Türk Hükümeti'ne tavsiyede bulunulmasını" [28] teklife sevketti. Nihayet 10 Ağustos'ta imza edilebilen Sèvres Muahedelerinin tatbik imkânı hususundaki ümitlerini bu suretle gömmüş oldular[29].

3. Muahedenameyi Tasdik Teşebbüsleri

De Robeck 12 Ağustos tarihli raporda, Damat Ferid'in; sulh muahedenamesini tasdik için, iktidarda kalmasını arzuya şayan bulmakta olduğunu kaydetmişti...: "Ferid'in muamelâtı (procedür)... sadece pratiktir... ama *anayasa'ya apaçık aykırıdır.*" Britanya parlamentosunun muahedeyi ne zaman tasdik edeceğini sorduğu zaman, Curzon, Parlamento'nun 19 Ekim'de toplanacağını ona bildirmişti. Fransız Hükümeti'nin 20 Ağustos'ta Nasyonalistlere hareketlerinin davet ettiği tehlikeyi izah maksadiyle Anadolu'ya bir Osmanlı Misyonu gönderilmesi için Büyükelçi Fleuriau vasıtasiyle yaptığı teklife Curzon mutabakatını bildirmişti. De Robeck 10 Eylül tarihli raporunda: 1 — Muahedenin Sultan İradesi ile tasdik edilmesinde, 2 — Nasyonalistlere menfaat sağlayacak şekilde değil de Anadolu'nun muahedeye katılmasını temin samimî maksadiyle... Anadolu ile yeniden münasebet kurmakta ısrar ediyor ve "eğer hâdiseler Ferid'i istifaya zorlarsa bundan bilhassa müteessir olacak değilim" diyordu. 24 Eylül'de de Robeck müttefik temsilcileri ile birlikte... Nasyonalist liderlerle müzakerede bulunmak üzere bir heyetin gön-

[27] ZC II 335, XXIV 282.

[28] Br. XIII No. 113.

[29] Cmd. 963, 964; British and Foreign State Papers CXIII 652, 797; Martens XII 664; Jahrbuch des Völkerrechts, VIII 589; Giannini, Documenti (1933), 26.

derilmesine Defrance'ın muvafakatini elde etti. Fakat Damad Ferit 25'te "Misyon'un Kemalist hareketinin câni müsebbipleriyle temas ve münasebette bulunmamasını (!)" istedi. Bunun üzerine Defrance "Damat Ferid'in vazifesinden uzaklaştırılmasını" elzem addetti. Ryan 23 Eylül tarihli Memorandomu ile "bütün meselenin dikenli yönünden", Kırallık Hükümetinin muahedeyi tutmak isteyip istemediğinden şikâyet edercesine sordu. Curzon ayın 30'unda cevap verdi: "Kıralî Hükümetin... muahedenin... tadilini istemediğini sanıyorum... Türkler tarafından... tasdik, Anadolu'ya Heyetin gitmesini gerektiriyor". Damat Ferit 16 Ekim'de çekildi. Ahmed Reşid "Mehmed Vahideddin'in bu muahedeyi – Damat Ferid'in ibramına rağmen – tasdikten sureti katiyede içtinap etti"ğini iddia ediyorsa da Foreign Office dosyalarında Damad Ferid'in bir tasdik teşebbüsünden bahsettiği görülmüyor. Anayasa metninin sarahati karşısında bunun faydasızlığına kani olduğu aşikârdır[30].

Tevfik Paşa işin başından beri İtilâf Devletlerinin baskısına maruz bulunduğunu görüyordu. Curzon, de Robeck'e 23 Ekim'de şu talimatı verdi: "(Biz) hâlâ muahedenin Türkler tarafından tasdik edileceğini düşünüyoruz... İlk elzem adım hem Nasyonalistleri bir "emri vaki" karşısında bulundurmak(!) hem de muahede etrafında pazarlıktan kaçınmak... suretiyle atılacak... Burada muahedenin halihazır toplantısında erkenden tasdik edileceği ümit edilmektedir(?)" De Robeck derhal tasdiki istenen müşterek bir notanın... 25'te Sadrıâzam'a verilmesini temine muvaffak oldu. Sonra o gün Hükümet siyasî beyanda bulundu: "Hükümetle milletin elele vererek çalışması mutlak lüzumuna kani olan kabine, Sulh Muahedesinin kanunî şekle uygun olarak ve anayasanın icaplarıyla da telif edilerek tasdik edilebilmesi için, birlik etrafındaki gayretler bir neticeye ulaşır ulaşmaz Parlamentoyu toplantıya davet edecektir." De Robeck 28'de: "Malî Komisyonun ilk yardım şartının muahedenin derhal tasdik edilmesine bağlı olduğunu ayın 27'sinde Paşa'ya söyledim, fakat Anayasa'nın doğurduğu müşkilin hakikaten varid olması dolayısiyle[31] pek az veya hiçbir tesir yapamadım." Bu suretle tasdik teşebbüslerine son verildiği düşünülebilirse de hakikat şudur ki, bu teşeb-

[30] Br. XIII No. 121, 128, 144; Rey 299; bk. yu. böl. V not 225.

[31] Ay. yer. No. 160, 166; TV 3991; The Orient News 10. 11. 1920: "necessity of a Meclis-i Mebusan"; İkdam 11. 11; Pech 161.

büsler, imza koyan devletlerden hiçbirinin muahedeyi tasdik etmemesine rağmen daha aylarca müddet devam edecekti.

Curzon 3 Kasım'da, düşünülen Misyonun Bâbıâlînin tasdika muvafakat göstermesine değin geciktirilmesini Fransa ve İtalya'ya teklif etti. Sforza teklifi kabul etti. Millerand Sultan üzerinde baskı yapmanın başarı kazanacağında şüpheliydi. De Robeck ayın sekizinde "Biz (ben, Defrance ve Arlotta) Türk nazırlarını; muahedenin tasdik ve kabulü için Parlamento'nun toplanmasını beklemek vaziyetinden uzaklaştırdık. (Safa)... ayın ikisinde, kabinenin oybirliğiyle muahedenin derhal tasdik edilmesi, yeni nazırları Nasyonalistlerin gözünde lekeleyeceği için, bir uzlaşma teşebbüsünün tasdika takaddüm etmesi gerekeceğini, kabinenin bütün üyelerinin ittifakıyle, beyan ettiğini bildirdiği için Müttefiklerin Anadolu'ya gidecek heyete katılması meselesinin, Hükümetin gerekli şartı, yani tasdiki, komisyon hareket etmezden önce yerine getirmediğinden akim kaldığını da" rapor verdi... Safa 25 Ekim tarihli notaya 5 Kasım'da verdiği cevapta "daha önce Anadolu ile münasebetlere girişmek... için en az bir aylık mühlet verilmesini" rica etti. Yüksek Komiserler bunun üzerine Aralık ayının birinci gününü ve daha sonra da Heyetin Ankara'ya muvasalatından itibaren üç günü daha mühlet olarak tesbit ettiler. Bu müddet de bir semere vermeden gelip geçti. Safa 13 Aralık'ta "durumun tamamiyle değiştiğini, evvelce verilen vaadin ifası mecburiyetini inkâr etmemekle beraber Hükümeti fazla tazyik edemediklerini" Rumbold'e açıkça söyledi. Ne olmuştu? Venizelos düşmüştü. Kıral Konstantin halkın oyları ile geri çağrılmıştı, Fransa da Yunanistan'dan açıkca uzaklaşmıştı. Leygues 3 Aralık'ta F. M. Wilson'un daha 22 Kasım'da önüne geçilemez dediği revizyonun yapılmasını istiyordu. 12 Aralık'ta dedi ki: "Birbirini takiben 20 Fransız Hükümeti gelip geçebilir; ama bu hükümetlerden hiçbirine Parlamento, muahedenin tasdiki müsaadesini vermeyecektir... İzmir'in Türk hâkimiyetine geri dönmesi esası üzerinden M. Kemal ile süratle anlaşmak âmir bir hüküm olmuştur." 26 Aralık'ta Curzon için Rumbold'a de şu talimatı vermekten başka yapacak bir şey kalmamıştı: "Yunanistan'da durumun aydınlanmasına talikan derhal tasdik keyfiyeti lehine, yeni müracaatte bulunulmaması daha iyi olacaktır". Buna rağmen Sir Eyre Crowe Reşit Paşa'ya ilk ziyaretini yaptığı zaman (13 Ocak) sulh muahedesinin tasdikini hatırlatmıştı; Curzon da Tevfik Paşa'ya Şubat sonunda Londra'dan ayrılır-

ken "Ankara'lı dostlarını muahedenin tasdikine mümkün mertebe süratle ikna etmesini" tavsiye(!) etmişti[32].

Curzon, Lloyd George'a 27 Kasım'da tamamen önseziş mahsulü olarak: "Mustafa Kemal'in sulh şartlarını kabul etmek şöyle dursun, belki bizzat yeni şartlar dikte edecek bir durumda olacağını" yazmıştı. Halbuki Lloyd George; makamından düştüğü ana kadar, prensip olarak 25 Ekim 1920 tarihinde Avam Kamarasında "Türklerin Britanya ve Müttefiklerine karşı tutturdukları muameleden sonra hak ettiklerinden daha fazlasını bahşettiğinden dolayı "çok âdil" olarak vasıflandırdığı Sèvres muahedesine" bağlı kalmıştır. Diğer taraftan Sir Harry Luke : "Sèvres çılgınca, acınacak ve ölü doğmuş bir muahede"[33] diye yazmıştı ve böylece sözlerini tam hedefe isabet ettirmişti.

[32] Br. VIII 839, 842, XIII No. 168, 172, 173, 181, 183, 187, 189, 194, 196, 200, 201; Corresp. VI No. 16, 61.

[33] The Times 26. 10. 1920; Luke II 172.

IX

ÜÇ TARAFLI ANLAŞMA (L'Accord Tripartite)

1. Gizli Harp Sözleşmeleri ve Misak-ı Millî

İtilâf Devletlerinin çok çekiştirilen gizli harp mukaveleleri; Devletler umumî hukuku bakımından harbin sonunda büyük bir parçası yırtılmış pek gevşek örümcek ağı manzarası verir. Bunun tarihî önemi; bu mukavelelerle Sèvres'in üçüzlü anlaşmasındaki sıkı irtibattadır. Bu meselede İngiltere'nin rolüne, kendisine tanınan Arap arazisi M. Kemal'in ve onun tarafından yürütülen millî hareketin tasarruf iddia ettiği asıl Türkiye dışında bulunduğuna göre trajiktir, denebilir. İngiltere'nin buna rağmen "Millî Mücadele" esnasında baş düşman oluşu sırf hiçbir hakka dayanmayan topraklar üzerindeki Ermenilerle Rumların iddialarını desteklemesinden ve Sultan ile arkasındaki mürtecilerle, bunların istedikleri yardıma razı olmamakla beraber, alâkalanmasından ileri gelmektedir. İngiltere böyle yeni bir hayata gözlerini açan Türkiye'ye karşı hatalı bir cepheye düşmüş olup bundan ancak bilâhara büyük maddî ve manevî değerlerin kaybı bahasına sıyrılabilmişti. Her iki taraf için son derece üzücü olan bu gelişmeyi yalnız pek az basiret sahibi politikacı önceden görerek aleyhe hükmünü vermiştir.

3 Mart 1915'de Çar Nikola II.[1]: "İstanbul şehri ile Güney Trakya İmparatorluğuma ilhak edilmelidir" diye açıklamada bulunmuştu. Britanya Hükümeti buna hiç istemeyerek razı olmuştur. 12 Mart tarihli Memorandomunda "Burada söz konusu olan hususun harbin en kıymetli mükâfatı" olduğunu, bundan vazgeçmenin geleneksel siyasetinin tamamiyle yıkılması mânasına geleceğini ehemmiyetle kaydetmişti[2]. 1916 Şubatında Yudeniç ordusunun Anadolu'da ilerlemesi Fransız Hükümetinin her iki taraf menfaatinin sınırlanması üzerinde ısrar etmesini mucip oldu. Bu sınırlanma 26 Nisan günlü Petrograd mukavelesiyle vukubuldu. Bu mukavele gereğince

[1] M. Paleologue, La Russie... (1921), I 314.
[2] E. Adamow, Konstantinopel u. die Meerengen (1930), I No. 80.

Fransa ile Rusya Arap Devletinin tanınmasına mukabil (Sykes-Picot Uzlaşması) Mersin - Sivas hattı ile Karadeniz kenarında bir noktanın (Çar Sinob'u istemişti!) doğusundaki Anadolu parçasının ilhakı hakkını garanti ediyorlardı.

İtalya; harbe katılmasının bedeli olarak (Triple-Entente) 'den Antalya Vilâyetinin komşu Akdeniz bölgesinde âdil bir hissenin kendisine hak olarak tanınmasını ve 18 ile 21/22 Ağustos 1917 tarihlerinde teati edilen Londra notaları gereğince 9/16 Mayıs 1916 uzlaşmasındaki Fransa ile İngiltere'nin malik oldukları haklar gibi Güney-Batı Anadolu üzerinde (İzmir de dahil[3]) – Rus Hükümeti'nin muvafakati şartiyle – aynı haklara sahip olmayı istemiş ve bu isteğini de elde etmişti. Bu muvafakatının bütün gayretlere rağmen husul bulamamasından dolayı Balfour 14 Ekim 1918'de mukavelenin hükümsüz olduğunu açıkladı[4] Bu sefer Rusların yerine Ermeniler "6 vilâyet" üzerinde hak iddia ettiler ve bu iddia İngilizlerle Fransızlar tarafından, yalnız sahte istatistiklere dayanarak değil, aynı zamanda müşterek dâvaya hizmet etmelerinden dolayı[5] da haklı talâkki edildi. Lord Robert Cecil 25 Ekim tarihinde Avam Kamarasında onlar hakkında şehadette bulunarak "çok müşkül şartlar altında Türklere karşı ifa ettikleri kahramanca mücadelelerinden dolayı müttefiklerin kendilerine şükran borçlu olduğunu[6]" beyan etti. Curzon İstanbul'u daha 2 Ocak 1918'de milletlerarası bir idare altına almayı düşünmüştü[7]. Şimdi bunlara bir de Yunan istekleri katılıyordu[8].

L. George ile Wilson'un 5 ve 8 Ocak'ta yapmış oldukları vaitlere ümit bağlamanın[9] ne derece tehlikeli olduğunu ilk anlayan M. Kemal oldu. Kürt dâvası yüzünden "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımları" mefhumunu terkederek onun yerine yarınki Türkiye için daha sade olan hudut tayini yoluna gitmek münasip görüldü ki, "7 Ağustos ve 11 Eylül tarihlerindeki Erzurum ve Sıvas Kongreleri Beyannamelerinde kabul edilen "30 Ekim 334 (= 1918) tarihindeki

[3] Haritalar: M. Toscano, Gli accordi di San Giovanni di Moriana (1936), 40, 64, 345,

[4] Bk. yu. böl. III not 71.

[5] Ch. A. Vertanes, Armenia Reborn (1947), 21.

[6] Krş. M. Larcher, La Guerre Turque ... (1926), 315, 370, 373, 395, 418 v.d.

[7] Bk. yu. böl. III not 71.

[8] Bk. yu. böl. III a.

[9] Bk. yu. böl. III not 2.

hududumuz dahilinde kalan... memaliki Osmaniye" formülünde yerini buldu. Buna mukabil 28 Ocak 1920 tarihli ."Misak-ı Millî"-deki "Hattı mütareke dahil ve haricinde... Osmanlı İslâm ekseriyeti ile meskûn bulunan aksam[10]" formülü daha az vazıhtır. Rıza Nur bunun hakkında şöyle yazıyor[11]: "Suriyeyi de Misak-ı Millî hududu içine sokmak isteyen bir akalliyet var idiyse de ekseriyetle bu fikri yendik. Bu Misakı Millî esasen Erzurum Kongresinde başlamış, Sıvas'ta tamamlandırılmıştı. Bu meclis (yani Meclisi Mebusan) onu itmam, tesbit ve bütün âleme ilân etti. " Mamafih "ve haricinde" tabiri şüpheye yer bırakmaktadır. İmdi Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 22 Ocak 1920'de Meclisi Mebusanın gizli celsesinde "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin bize gönderdikleri Misak-ı Millî metnini Husrev Beyefendi okudular" mukaddemesiyle başlayan nutkunu halka yaydı[12]. Tevfik Bıyıklıoğlu bunun hakkında şöyle yazıyor[13]: "... Bütün Temsil Heyeti üyelerinin imzalarını taşıyan bir metni... komisyona verdiğini sayın Husrev Gerede de teyit etmiş bulunmaktadır. H. Gerede'nin hatırladığına göre Komisyon M. Kemal Paşa'mn metnini pek az değişiklikle kabul etmiştir. Onun metni... Hüseyin Rauf Bey'in kararıyle Ankara'ya gönderilmiştir. B. M. M. evrakı arasında bulunması muhtemel olan bu vesika bütün araştırmalarına rağmen henüz bulunamamıştır[14]".

2. Fransa

26 Nisan 1916 tarihli Petrograd Anlaşması ile 10 Ağustos 1920 tarihli üç taraflı uyuşma (Accord Tripartite) arasındaki irtibat çizgisi hususunda İngiliz dosyaları tabiatiyle pek az şey ihtiva etmektedir. Quai d'Orsay dosyalarının neşri henüz beklenmektedir. Bu bapta yalnız şu kadarı söylenebilir : Her zaman "kaplan" lâkabını taşımakla şöhret yapmış olan Clemenceau'nun Türkiye ile sulh akdi meselesinde nasıl uysal bir rol oynadığı malûmdur. Bu, daha mütare-

[10] ZC 17. 2. 1920. Cevdet Kerim (İncedayı), Türk İstiklâl Harbi (1926), 28'de: "Sinob mebusu Rıza Nur" imzalı kopya. Toynbee, The Western Question. 209'da İngilizcesi.

[11] Rıza Nur, Türk Tarihi (1924), I 196.

[12] Hamdullah Suphi, Dağ Yolu (1929), 221.

[13] Bıyıklıoğlu 77; N. I 258.

[14] H. G.nin 28 Ağustos 1958 tarihli mektubu.

ke hazırlığında bulunulduğu sırada[15], ondan sonra da Musul'dan vazgeçilme esnasında ve Filistin'in milletlerarası durumdan getirilmesinde ve en nihayet Fransız menfaatlerine tüm aykırı bulunan İzmir'in Yunanlılara tesliminde kendini göstermişti. Bu meselede sırf İtalyanlara karşı Wilson ve Lloyd George'la paylaştığı antipatinin tesiri altında hareket ettiği aşikârdır. Lloyd George "geniş tuttuğu" 13 Mayıs 1919 tarihli manda dağıtımında, kendisine Wilson'un "(Fransa'nın mürakabesi altında) Kuzey Anadoluda bir Türk devleti" diye tadil ettiği ve Mayıs ondörtte yarınki Türk Devleti'nin geri kalan toprakları üzerinde (Ermenistan hariç) manda teklif ettiği zaman o derece itiraz edemez oldu ki, bu teklif "resmî bir karar" halini alabilmişti. Wilson ile Lloyd George'un İtalyanların karaya asker çıkarmalarından dolayı hiddetlenmeleri üzerine, Clemenceau Fransa'nın da Ereğli'ye asker çıkarmalarını, çekingenlikle söyleyerek savunmuş: "Fransız kıtasına mensup bir bölüğün tek başına Ereğli'ye niçin çıkarıldığına dair etraflıca araştırma yaptırmış olduğunu, bu ihracın Türklerin istekleri üzerine İstanbul'da mahallî Fransız kumandanlığı tarafından tertip edildiğini, buna İstanbul'da kömür sıkıntısı bulunmasının sebep teşkil ettiğini, fakat Ereğli'de karışıklıklar çıkması yüzünden bu hedefe varılamadığım, gerekirse Konferans'ın isteği üzere bu bölüğün geri çekilmesi için hazırlıkta bulunulduğunu" söylemişti[16]. Defrance ile Franchet d'Esperey Damat Ferid'in Paris'e davetini bir Fransız teşebbüsü olarak göstermek suretiyle Paşa'nın hüsnü zannını kazanmaya çalıştıkları halde Clemenceau ona 25 Haziran'da bilhassa soğuk davrandı.

Kilikya'da Ermeni kıtalarının (Légion d'Orient) bölgesine sokulmasının doğurduğu güçlükler[17] 15 Eylül 1919 günlü anlaşması gereğince Britanyalı-Fransız kıtalarının nöbet değiştirmelerinden -ki M. Kemal bunu (yeni bir işgal) olarak kabul etmemişti- sonra kademe kademe arttı[18]. 21 Kasımda Beyrut'a gelen Yüksek Komiser General Gouraud M. Kemal ile yapılacak bir anlaşmanın Şam'da Şerif'in istiklâl mücadele hareketlerine karşı aynı zamanda yaptığı savaş için faydalı olacağını derhal anladı. Bu sebeple evvelce Yüksek Komiser olan George Picot Sıvas üzerinden Paris'e gider-

[15] Belleten XXVIII 149.
[16] US V 583, 618, 623, 717.
[17] Bk. yu. böl. III not 41.
[18] Bk. yu. böl. III not 46.

ken Sıvas'ta M. Kemal ile hiçbir katî taahhütte bulunmaksızın görüşmeler yaptı. De Gontaut-Biron "M. Kemal ile mesai arkadaşlarının Türkiye üzerinde, yalnız Fransa'ya, bir nevi iktisadî mandaterlik tanıyacaklarını, buna mukabil de Kilikya için geniş salâhiyetli Konsolosların kontrolünü kabul eden özel bir rejimin tatbikını istediklerini[19]" yazmaktadır. Ne de parlak bir hayal! Bizzat M. Kemal 1 Aralık'ta Kâzım Karabekir'e "son derece mahrem tutulması pek mühim" tafsilât olarak[20]: "1 — Kilikya, Urfa, Maraş ve Ayntap işgaline ve Ermenilerin yaptıkları cinayetlere karşı şiddetle protesto edilmesi; 2 — Bu haksız işgale karşı bütün kuvayı maddiye ve maneviye ile mücadelenin ilânı" nı bildirdikten sonra Picot'nun buna cevaben "Ermeni kıtalarının geri alınmasının emredildiğini ve Fransızların Devleti Aliyenin istiklâlini tanıdıklarını ve bunun teminini arzu eylediklerini, Adana'da menafii iktisadiye teminine mukabil Maraş, Ayıntap, Urfa havalisi ile beraber Kilikya'nın da Fransızlar tarafından tahliye edilmesinin... muhtemel bulunduğunu..." dermeyan eylediğini, bu tekliften "Fransızların Doğuda Türkiye lehine hareket için kendilerini menfaatli görmekte olduklarına kanaat getirdiğini", bilgi edinilmesi maksadiyle, bildirmişti. Picot 6 Aralık'ta Kayseri'de Ali Fuat Paşa'ya[21]: "Mösyö Briand'ın siyaseti... Ortadoğu'da Türk çoğunluğunun bulunduğu bir kıtada kuvvetli ve müstakil bir Türk Devletinin teessüs edebilmesidir. Yalnız Kilikya'da başlamış olan kanlı müsademelerin önüne geçilmesi her iki tarafın menfaati iktizasındandır" diyordu. Bunu M. Kemal'e de söylemiş olduğu şüphe götürmez, fakat M. Kemal "Benden mümkün olmıyacak bir şey istiyorsunuz!" demişti.

Böylece kanlı savaş devam edip gidecekti[22]. Bu savaşı M. Kemal Maraş'ın (11 Şubat 1920) ve Urfa'nın (9 Nisan) kurtarılması ve Pozanti'de kuşatılan (28 Mayıs) kıtaların esir edilmesi için yapıyordu. Bu esnada General Gouraud'nun genel sekreteri Robert de Caix silâhların muvakkaten bırakılması maksadiyle yirmi günlük mütareke

[19] Comte R. de G. - B., D'Angora a Lausanne (1924), 12, 204.

[20] Karabekir 399; ASD IV No. 114; Bıyıklıoğlu 65.

[21] Cebesoy 268.

[22] Ayn. yer. 262; ASD IV No. 94, 97, 102, 107, 121, 126, 129, 130, 149, 156, 161, 167 v.d. 175, 178, 181, 183 v.d. 187, 191, 194, 201, 210, 317; Bıyıklıoğlu 32: "Fransızların hoş tutulmasında ne kazancımız olacağına doğrusu bizim aklımız ermiyor" (12. 11. 1919).

için anlaşmak üzere Ankara'ya geldi. Mütareke Mayıs'ta[23] gerçekleşti; fakat Fransa Hükümeti G. Picot'nun işaret ettiği hedeften henüz çok uzaktı. Berthelot'nun 11 Ocak 1920 tarihli Memorandum'undaki görüşü şimdiki halde Briand için de geçerli idi: "Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali, stratejik ve ekonomik sebeplerle Suriye'nin tarihî müdafaasını teşkil eden Toros geçitlerini ele geçirmeyi istilzam etmektedir. Fransa Hükümeti; Kilikya'nın idaresini Türk çoğunluğunun olduğu kadar... Ermeni azınlığının da, haklarını ve himayelerini en geniş ölçüde emniyete alacak bir tarzda teşkilâtlandırmaya istekli bulunmaktadır[24]". 24 - 26 Haziran 1920 tarihli Mebuslar Meclisinde geçen müzakerelerde Briand şu açıklamada bulunmuştu[25]: "Kilikya'dan ayrılmak... bilir misiniz, bu ne demektir? Yüzbinlerce erkek, kadın ve çocuğun Fransız bayrağından mahrum bulundukları için öldürülmeleri demektir. Diyorum ki: Fransa'nın bu suretle hareket etmeye hakkı yoktur (24. 6.); ... Türkiye'nin ortadan kalkması Müttefiklerin harp hedeflerinden biri idi...; Fransa; kök salan, bayrağının dalgalandığı her yerdedir. Türkiye gibi bir memleket, bir seneden fazla bir müddet "Iskoç duşu" altında tutulur, ona kimi zaman "yaşayacaksın", kimi zaman "yaşamayacaksın" denirse sinir nöbetine uğrar ve bu millette vatanserverlik heyecanı uyandırılmış olur ki bunun sonucu çetecilikte kendini göstermeye başlar. Biz bu gibilere şimdi haydut çetesi diyoruz, ama içimizde olsalar bunlara "vatansever gerillacı çeteler" adını takarız (25. 6.)". Gerçek Fransa'nın askerî durumu İngiltere'ninkinden pek daha iyi değildi; artık 1919'da, 1916 Petrograd Anlaşmasiyle kendisine bırakılan[26] geniş toprakları işgal edecek durumda bulunmuyordu. Sèvres Muahedesinde fazla olarak Adana ve Maraş'tan "vazgeçmiş", Suriye hududunu Ceyhan kıyılarına "çekmiş", fakat henüz Ayıntap, Urfa ve Mardin'i istemişti. Sahi, o güne ait "Tripartite Anlaşma"ya ait haritada (10 Ağustos 1920) "Fransa'nın özel menfaat bölgesi", Suriye'nin kuzeyinde tamamiyle 1916 hududu gibi görülür[27]. Millerand, Leygues ve Briand kabineleri elde etmek istedikleri M.

[23] Metin bugüne kadar yayımlanmamıştır. İçindekiler: "Le Temps" 24. 6. 1920 ve P. du Véou'da (bk. yu. böl. III not 42), 179; krş. N. II 16; TİH IV 152.

[24] Br. IV, 1024.

[25] P. du Véou 216 v.d.; Le Temps 27. 6.; Gaillard 220.

[26] Krş. Le Temps 22. 5. 1919 ile L'Asie Française 1919, 244'deki Harta.

[27] Giannini II 416, Harta I.

Kemal'in dostluğu ile telif kabul etmeyeceğini anlayıncaya kadar sert bir savaş yürüttüler. Venizelos'un düşüşünden[28] bu yana Fransa "hain" Yunanistandan açıkça uzaklaşarak İngiltere ve İtalya ile beraber Sèvres muahedesinin geniş mikyasta yeniden gözden geçirilmesini istedi: "İzmir mıntakası Türk hâkimiyetinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak... bu anlaşma beş yıl devam edip... Cemiyet-i Akvamca tadil edilebilecek[29]". Payas-Meydanı Ekbez - Çoban Bey - Bağdad Demir Yolu ve Nusaybin hattını sınır olarak tanımaya hazırdı, fakat 9 Mart 1921 tarihli anlaşmada Bekir Sami tarafından Kilikya'da, Adana, Mamuretülâziz, Diyarıbekir ve Sıvas vilâyetlerinde iktisadî imtiyazlar verilirken bir tercih hakkının tanınmasına muvafakat edilmiş bulunuyordu. R. de Gontaut-Biron: "Galip Fransa mağlûp çehresine bürünüyor; bütün Türk istekleri önünde geri çekiliyordu" demektedir. Halbuki M. Kemal bambaşka bir düşüncede idi. Bu anlaşma açıkça "Misak-ı Millî"ye muhalif bulunuyor, bundan dolayı T.B.M.M.'since tasdik edilemiyordu[30]. Şeref (Edirne) haklı olarak: "Bütün milletin dehasından doğan bir muharrik Mustafa Kemal Paşa'nın ruh-u pâkine iltihak etti... Misak-ı Millîye herkes yemin etmiştir[31]" diyordu. Ankara'nın Muahedeyi tasdik için "Fransa'ya verilen iktisadî bölgenin kaldırılmasını" şart olarak ileri sürdüğü Paris'te öğrenilince Franklin-Bouillon 9 Haziran'da ve sonra 24 Eylül 1921'de olmak üzere iki kere Ankara'ya gitti ve nihayet 20 Ekim'de "Accord"u imza etti. Uzlaşma'nın 1. maddesinde şu hüküm vardı: "...işbu uzlaşmanın imzasından itibaren (Fransa ile Türkiye arasında) harp hali sona erecektir". Fakat bu, daha ziyade: her iki devlet arasında hakikî bir dostluğun başlangıcını ifade ediyordu ve 5 Eylül 1914 Fransa - Britanya (bir ayrı barış akdinden vazgeçiş) muahedesinin ihlâli(!) mânasına geliyormuş gibi Curzon tarafından bütün şiddetiyle takbih edilmişti[32].

[28] Bk. yu. böl. IV not 129.

[29] N. II 230.

[30] G maddesi: P. du Véou 341: İktisadî işbirliği ... Kilikya'nın iktisadî gelişmesine... gereğince verilecek üstünlük hakkı ile birlikte; Ergani madenî cevherleri için imtiyaz.

[31] ZC X 299.

[32] L'Écho de Paris 27. 5. 1921; Gontaut-Biron 205 v. dd.; Oriento Moderno I 332; Martens XII 826; Cmd. 1570.

3. İtalya

İtalya'nın hedef tuttuğu Türkiye ile dostluk, 26 Nisan 1915 Muahedesinin âmillerinden bulunduğu itiraf edilen mukaddes benlik (sacro egoismo) ile çok kötü uyuşmakta idi: "Türkiye'nin tüm veya kısmî taksimi halinde insaflı bir parça elde etmek"; bu toprak kazancı daha yumuşak olan bir "manda" şekline bürünse dahi Türkler hesabına kabili tahammül değildi. Böylece İtalya'nın menfur Yunanlı müstevlilere karşı mücadelede gösterdiği bütün iyi jestler soluk bir ışık altında görülmektedir. M. Kemal'i İstanbul'da tanımış olan Conte Carlo Sforza[34] Hariciye Nezaretinin başına geçtiği zaman (16. 6. 1920 - 27. 6. 1921) bunu farketmiş bulunuyordu[35]. İtalya; Ankara Hükümeti ile ilk gayrı resmî münasebetlere[36] bu Hükümetin teşekkülünden hemen sonra girişmiş bulunuyordu. Robert de Caix'den kısa bir zaman sonra Binbaşı Fago orada göründü. M. Kemal onun ziyareti hakkında Konya'da Fevzi Paşa'ya 8 Haziran 1920 tarihinde şu telgrafı çekti[37]: "...Fago bugün avdet etti; ... ne gibi mesail üzerinde görüşmek üzere hangi makam tarafından sahibi salâhiyet olduğuna dair vesika sordum. Menfi cevap verdi; burada bir hükümeti muntazama teşekkül ettiği İtalya'da malûm değildir... İtalya'nın bize muavenet etmeye âmade... olduğunu ifade eylemektedir;... giderken Scialoja'ya mektup verdik ve... sulh akdi için murahhaslarımızın davet ve kabulünü rica eyledik. Kanaatimize göre ciddî bir iş görmek için değil, oyalamak ve avutmakla beraber belki havadan ticaret maksadı hususiye ve resmiyesini de temin etmek istiyordu...." 17 Temmuz'da Roma'ya vardı; orada "Süferayı Osmaniye"den Galip Kemali'ye M. Kemal'in 5 Haziran tarihli bir davetiyesini verdi[38]: "... Milletimiz namına mesaisini takdir ile takip[39] ettik. Yeni teşekkül eden Halk Hükümetinin Hariciye

[33] Salandra'nın 18. 10. 1914 tarihli nutku. (R. St. Baker, Woodrow Wilson and the World Settlement (1923), I 52).

[34] Bk. yu. böl. V not 20.

[35] Bertold Spuler, Regenten u. Regierungen der Welt (Minister-Ploetz), 2. bsk. 1964, II 4, 321.

[36] Luigi Illari 10. 11. 1919 da Maïssa adına Sivas'a geldi ve oraya İtalyan bayrağını dikti (!). (Gökbilgin II198).

[37] HTVD 1175.

[38] Söylemezoğlu III 1, 424.

[39] "Le Martyre d'un Peuple" (1919): ayn. yer. 193; krş. böl. VI.

teşkilâtının... tanzimi... için lâzım gelen mesai ve eşhasın tayini için aramızda bulunmanıza... ihtiyacımız vardır;... ilk vasıta ile aramıza gelmenizi rica... eylerim efendim." Maalesef Galip Kemali bu daveti reddetti. Kabul etseydi İtalyan Hükümeti elbette seyahatini kolaylaştırırdı. "Fago" hâdisesi İstanbul ve Londra'da bazı gûna heyecanı mucip oldu. De Robeck 23 Haziranda bildiriyordu: "İtalyan subaylariyle diğer bazılarının Nasyonalist liderleri sık sık ziyaretleri... o kadar açıktan açığa Müttefiklerin müşterek menfaatlerine aykırı idare edilmektedir ki... İzmit sahasındaki İtalyan kıtalarının... *şimdi Nasyonalistlerle apaçık düşmanlık halinde bulunduğumuzdan dolayı*[40]... ağır bir tehlike teşkil etmesi mümkündür. Fransız ve İtalyan hükümetlerinin Nasyonalistlerin kontrolleri altında bulunan sahalardaki subay ve ajanlarını çekmeleri için katî emir vermeleri lâzımdır." Buchanan (Roma) 28 Haziran'da bildiriyordu: "Yalnız Fago adlı bir... ajan Nasyonalistlerin kontrolları altındaki sahalarda bulunmuştur. Onun geri çektirilmesine karar verilmiştir". Sforza 6 Kasım'da Buchanan'a askerî ve sivil heyet veya ajanların orada Kemal Paşa ile birlikte bulunmadıkları hakkında "şeref sözü" vermişti. Rumbold 22'de şu telgrafı çekiyordu[41]: "Gerçi İtalyan temsilcileri surî olarak kılıkırk yararcasına dürüst idiyseler de bütün İtalyan atmosferi Kemalistler lehine olmuştur... Fago... harp malzemesini irsal etmek için Kemalistlere teklifte bulunduğu gibi iktisadî imtiyazlar üzerinde de görüştü[42]."

Yardım subay Yüzbaşı P. Hadkinson 16 Ocak 1920'de Nasyonalistlere verilen İtalyan silâh ve mühimmatının nakli hakkında Webb'e vazıh bir rapor verdi[43]. Burdur'da tesadüf ettiği Demirci Mehmet Efe ona demişti ki: "Gerçi çok terbiyeli davrandıklarından ve her türlü yardımı yaptıklarından dolayı İtalyanlardan şikâyet edecek bir şeyimiz yok ise de, eğer herhangi bir hükümet bizi kontrol edecekse bu işin daha büyük ve daha aydın bir devlet tarafından yapılmasını yine de tercih ederdik". "İtalyanların daimî surette geldikleri... bütün maksatlarının Türklerin gururunu okşamak ve bu hususu göz önünde tutarak onların Nasyonalist hareketlerine yar-

[40] Bk. yu. V not 218.
[41] Sforza 13.11.1918; Arlotta 30.6.1919 (vekili Lodifé); Maïssa 14.8.1919.
[42] Br. XIII No. 88, 93, 170, 180; The Times 13. 7. 1920 (C. C. 12).
[43] Br. IV No. 674.

dımda bulunmak olduğu" kendisine Antalya'da temin ve teyit edilmişti.

İtalya'nın üç yerdeki işgalleri arasında İstanbul'daki işgal hareketlerinde İngilizlerle Fransızlara nazaran ta baştan beri çok geri plânda bulunuyordu. Bu bilhassa pasif bir rol olan zabıta işlerine yardım etmek hususuna kendilerine Yüksek Komiserlerin kararıyle "bölge" olarak bırakılan "*Üsküdar*"a inhisar ediyordu. *Konya*'nın işgaline karşı, Curzon, Balfour'a yazdığı 5 Mart 1919 tarihli bir mektupta: "Konya'nın... Ankara ile birlikte İç Anadolu'nun kontrol kilit noktasını teşkil ettiği ve İzmir-Aydın demiryoluna ait (Britanya) menfaatlerine zarar verebileceği" hususunda evvelemirde endişe izhar etmişti. Fakat ondan sonra Lloyd George ile Balfour, 21 Mart'ta, "oraya bir İtalyan garnizonunun konması için General Allenby'ye salâhiyet verdiler." Böylece 1500 kişi Haydarpaşa ve Derince'den 24 - 26 Nisan'da Konya'ya gelmişlerdir. Şakir Paşa bidayette Cemal Paşa'ya "şiddetle protesto edilmesini emretmişti"; fakat sonradan Damat Ferit Paşa'nın arzusu üzerine "İtalyanlar hakkında da İngiliz ve Fransızlara karşı ittihaz edilen tarzı hareketin tatbik edilmesi gerektiği bildirilmeliydi." Bunlar daha sonra "General Milne'in sahasına" ilhak edilmişti, onun talimatına göre, 22 Ocak'tan beri demiryolunun korunması için orada bulunan zayıf İngiliz kıtası ile birlikte "Nasyonalist kuvvetlerle herhangi bir suretle çarpışmayı önlemek için" zarurî bir hareket olarak geriye alınacaklardı (Curzon'un Buchanan'a 4. 11. 1919 günlü talimatı). Bu olay İstanbul'un "inzıbatî işgalinin" arifesinde oluyordu. İtalyanlar bu işgale katılmamakla beraber 13 Mart 1920 tarihinde Konya'dan ayrıldılar[44].

Antalya'nın işgali; 1915 muahedesinin 9. maddesi bu işgal hakkını sarahatle tanıdığı halde, Paris sulh konferansında ağır çatışmalara sebep oldu. Clemenceau İtalyanlara "Antalya'ya asker çıkarmalarına ve Yunan kıtalarının aynı zamanda Fransız komandosu emrinde olarak İzmir'e doğrudan doğruya sınırdaş bulunan yerlerde askerî harekât yapmalarına karşı hiçbir itirazı olmadığını" 1919 Ocak'ında biraz acele olarak beyan etmişti[45]; fakat bunu takiben

[44] Ayn. yer. No. 1 not 15, 576; TİH I 148; HTVD 925; Aldrovandi 214, 330; Pace 53, 214; Coşar 156 v. dd.

[45] G. Kidston'un Rodd'un bir raporuna ait 3. 1. 1919 tarihli notu.

Orlando ile Sonnino "İtalyan kuvvetlerine Antalya'yı işgal etmek üzere müsaadede bulunulması" hususunu 21 Mart'ta Lloyd George ile Balfour'dan rica ettikleri zaman[46] Lloyd George; daha bir gün önce giz'i harp mukavelelerine karşı en sert şekilde muhalefette bulunan ve "Türklere ait manda işi için bir arada soruşturma açılmasını" teklif eden Wilson'a riayeten bundan kaçınmıştı. Clemenceau hiç ses çıkarmadı! Bunun üzerine İtalyanlar kendi mesuliyetleri altında hareket ettiler. 23 Mart'ta resmî bir karar çıkarıldı[47]: "1919, 16 Mart'ından itibaren Oniki Ada bölgesinde bu adalarla Scala Nova körfezinden... Antalya ve ötesine kadar olan Anadolu kıyılarında kaza hakkına sahip olmak üzere bir "Deniz İstasyon Komandosu" kurulduğu, bu sularda faaliyette bulunan bütün gemilerle işbu yerler ve sahillerde bulunan İtalyan deniz hizmetindeki askerlerin bu komando'nun emrine verildiği tayin ve tesbit edilmiştir". Gûya Antalya'da asayişsizlik vukubulduğu bahanesi altında oraya ilk çıkarma 28 Mart'ta vukubuldu[48]. Bu ihraç Türklerin protestosunu, Yunanlıların hattâ Venizelos'un (Averoff) kruvazörünü İzmir'e göndermesini mucip olarak derecede asabiyetini tahrik etti. Averoff'u İtalyanların harp gemisi Caio Duilio takip etti. Bu suretle İzmir'deki gerginlik son haddini buldu. Fakat Paris'te 6 Mayıs vahim kararı alındı. Yunanlılarla İtalyanlar kabahati birbirlerinin sırtına yüklemeye çalıştılar. Mamafih Foreign Office'in dosyalarında İtalyanların İzmir'e asker çıkarmayı gerçekten tasarladıkları isbat edilmiş değildir[49]. Lloyd George 19 Mayıs'ta Tittoni'ye çok ağır bir şekilde itapta bulundu ki, bu itap; Tittoni'nin 7 Temmuz tarihli bir mektupta "Dörtler Şûrası"nın malûm celsesinde İtalyanlara "suçlu düşman" gibi muamele edildiği hususunun kaydına vesile teşkil etti[49a] Ayasoluk (Selçuk) ve Çine'de vukua gelen iki çarpışmadan sonra Tittoni ile Venizelos 16 Temmuz'da işgal bölgeleri arasında muvakkat bir hudut çizgisi üzerinde anlaştılar[50]. İtalyanların Türklere karşı azçok açık olarak gösterdikleri iyi hareketlerine rağmen

[46] US V 13.

[47] Br. IV No. 442; Corresp. II No. 66; Gazzetta Ufficiale 16. 4. 19.

[48] TİH I 145; M. Şefik (Aker), 57. Tümen I 18 v. dd.; Karacebe 67; Aldrovandi 330; Pace 52; Br. IV 25.

[49] Bk. yu. böl. IV not 30 - 50.

[49a] US V 719; Br. IV 23, 692.

[50] Bk. yu. böl. IV not 114.

onlarla işbirliği etmekten [51] memnun değillerdi; çünkü orada bulunuşları sırf 1915 mukavelesi hükmünün "verdiği haklara" dayandıkları şüphesini gidermeye yaramamakta idi. M. Kemal ile emrindeki Millî Hareket ise "menfaat bölgeleri"ni kesinlikle reddetmekte idi.

Curzon Londra Müttefikler Konferans'ının 17 Şubat 1920 tarihli celsesinde [52]: "Muahedede Türkiye'nin sahalara bölüneceğini belirtecek olursak Türklerin bu bölünmeleri kabul etmeyeceklerini" söyledi;... Müttefiklerin İngilterede "Self-denying Ordinance" tanınan alın yazısı etrafında işlemelerini teklif etti. Mamafih San Remo'da 23 Nisan'da üzerinde uzlaşılan "Üçüzlü Anlaşma Taslağı" ndaki eski şema muhafaza edildi. Sonra da, Sèvres'de 10 Ağustos'ta değişikliğe uğramadan George Grahame, Millerand ve Bonin taraflarından imza edildi. 5. maddede şöyle deniliyordu: "İtalya'nın menfaatleri için tanınan bölge aşağıdaki hudutlar içinde bulunmaktadır..." Bu hudutlar Yunanlılara tanınan "İzmir bölgesi" istisna edilmek üzere 1917 anlaşmasının yeşil mıntaka ve C fıkrasındaki kısma tıpatıp uymaktadır. 22 Kasım'da İstanbul'a gelen yeni yüksek komiser Garroni "İtalya'nın Antalya ve Ereğli üzerindeki haklarının tatbik ve icrası hususunda M. Kemal ile görüşmelerde bulunmak için bir temsilci gönderilmesini" Hükümetine teklif etti. Rumbold ile Defrance bunu, Mustafa Kemal'i tanıma mânasına geleceği için haklı olarak tefsir ettiler [53]. Sforza Ankara'da yapılması düşünülen görüşmeler yerine 12 Mart 1921'de Bekir Sami ile bir anlaşma [54] akdetti ki, bu anlaşma Türklerin İzmir ve Trakya üzerindeki hukukunu Müttefiklere karşı korumayı (madde 4) ve kendi kıtalarını en geç sulhün tasdikinde geri çekmeyi (madde 5) taahhüt ile İtalya Hükümeti'ni mükellef kılmakla 9 Mart Fransız anlaşmasının şümulünü aşmaktadır. Fakat Fransa gibi İtalya da "işbirliğine" hazır bulunduğunu beyan ederek bir imtiyaz (Karadeniz Ereğlisi üzerinde) istemektedir. M. Kemal ve B.M.M. buna tabiatiyle muva-

[51] 27. 9. 1919 tarihli Meclis görüşmeleri: "una legittima parte di influenza in Anatolia, con una cordiale e pacifica collaborazione tra noi e i Turchi" (Pace 210).

[52] Br. VII No. 12.

[53] Br. VIII No. 13.; XIII No. 203; Cmd. 963.

[54] Martens XIII 335; OM I 18; Corresp. VII No. 143; Giannini II 104 v. d.; Ziemke 153.

fakat edememiştir. Curzon 13. 6. tarihinde de Martino'ya bu anlaşmayı "feci bir iflâs" olarak vasıflandırmıştır.

Böylece Sforza için; şimdilik (anlaşmasız olarak) çoktan beri kendilerini iyi bir durumda görmedikleri Antalya[55] bölgesini tahliye etmekten (1 Haziran - 5 Temmuz 1921) başka yapacak bir şey kalmamıştı. Bundan kısa bir zaman önce Milano'da "Istituto Coloniale"den Dr. Sakariari Anadolu için "Ziraat Plânları"nın mevcudiyeti haberini yeni vermişti[56] Franklin Bouillon'un başarılı görüşmeleri Roma'da ümitler uyandırmıştı. 23 Ekim'de Tuozzi Ankara'ya geldi; orada 11 Aralığa kadar kaldı; daha sonra Şam Konsolosu iken 1922 Temmuz'unda Türklerden pek dost olmayan bir eda ile şu yolda bahsetti[57]: "Ankara tamamiyle ümitsiz bir durumdadır... Kemalist'lerin askerî mukavemeti her an çökebilir!" Osmanlı Hariciye Nazırı İzzet Paşa'nın yardımı ile Ankara ile bir anlaşmaya varmak hususunda Garroni'nin hiç olmazsa Üçüzlü Anlaşma "Accord Tripartite" geri kalanların küçük bir kısmını olsun kurtarmaya matuf İstanbuldaki hareketini son ümitsiz bir teşebbüs olarak görmek lâzımdır. 15 Nisan 1922'de notalar teatisi suretiyle bir anlaşma akdettiler. Bu anlaşmaya göre[58]: "Büyük İtilâf Devletleri ile Türkiye arasında akdedilecek sulh muahedesi; şimdiki kabine tarafından (!) imza edilir edilmez yürürlüğe girecektir; eğer şimdiki kabine bu muahedenin imza edilmesinden önce çekilecek olursa, o zaman, gelecek kabine bu anlaşmayı feshetmek salâhiyetine sahip olacaktır." Chamberlain 3 Mayıs'ta Avam Kamarasında beyanatta bulunarak İtalya Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti ile bir anlaşma akdettiğini 24 Nisan'da haber verdiğini, Britanya Hükümeti'nin ise 27 Nisan'da bunu protesto ettiğini bildirdi. Lord Robert Cecil'in: "Acaba Mustafa Kemal vaitlerde bulunacak kadar insanlığa dost mudur; muhterem arkadaşım bunu bana söyleyebilir mi?" diye sorması üzerine Chamberlain: "Anlaşma tamamen tek taraflıdır" diye cevap vermiştir. Times "İtalyan - Türk anlaşması hiçbir değer ifade etmez... Britanya Hariciye Nezaretinin protestosu ancak ve ancak bir atımlık barut

[55] Oriente Moderno I 77, 152; Pace 218; HTVD 1287; The Times 13. 5; ("Palitana" - 6. 5. tarihli hâdise), 1., 11. 6. 1921.

[56] İkdam 14. 5. 1921.

[57] İkdam 28. 10., 5., 10., 16. 12. 1921, 11., 13. 1. 1922; OM I 469; Corresp. Eastern Aff. IX No. 42; Turkey I No. 102,

[58] Ayn. yer. No. 128.

kıymetinde gözükmemektedir" diye yazmakta elbette haklı idi. Giannini diyor ki: "In realtà il Governo di Costantinopoli aveeva fatto delle modeste offerte economiche, che furono accettate" (Gerçekten İstanbul Hükümeti mütevazı iktisadî tekliflerde bulundu ve bu teklifler kabul edildi[59]). İtalyanlar 20 Nisan'da Söke'yi ve 27 Nisan'da Kuşadası'nı sessiz sadasız boşalttılar[60]; fakat hâlâ 1 Temmuz'da(!) İtalyan Delegeler Heyeti Paris'te Britanya ile İtalya Hükümetleri arasındaki bir anlaşma taslağını ortaya çıkarıyordu[61]: "1 — Türk - Yunan ihtilâfına taallûk eden meselelerde iki hükümet; Boğazların serbestliğini ve Yakın Doğu'daki azınlıkların müessir surette himayesini sağlamak suretiyle daimî bir barışın yerleştirilmesi için her iki âkit tarafın nüfuzlarını kullanmakta devam etmelerinin yerinde olacağını tayin ve tesbit etmişlerdir. 2 — ...Britanya Hükümeti Üçüzlü Anlaşma ile İtalyanlara Anadolu'da verilen hukuk ve imtiyazların fiilen gerçekleşmesine ait bütün güçlükleri takdir etmektedir. 3 — Britanya Hükümeti... İtalya malî grupunun Türkiye Hükümeti'ne İtalyan rüçhan bölgesindeki ticarî imtiyazlara ait olmak üzere bildireceği bütün istekleri işbu Hükümet yanında desteklemeye hazırdır." Ne ham hayal! Mussolini daha sonra Sforza'nın "bomboş olan avuçları" ile alay etmişti[62], etmişti ama kendisi de bir şey elde edemedi.

[59] The Times 4 - 5. 5. 1922; OM I 717; Giannini II 132.
[60] The Times 18., 28. 4. 1922.
[61] Corresp. Turkey I No. 2.
[62] Aldrovandi 213.

X

İSTANBUL BOĞAZI'NDAKİ "CENTİLMEN ANLAŞMASI" ("ENTENTE CORDIALE")

8 Nisan 1904 te Mısır ve Fas anlaşması ile İngiltere ve Fransa arasında yapılan "Centilmen Anlaşması"; 31 Ağustos 1907'de Rusya'yı da içine alarak (İran menfaat bölgeleri)ni genişletti. Ancak dünya savaşı sonunda Rusya bu Uzlaşma'nın dışında kaldıysa da yerine 26 Nisan 1915'ten bu yana İtalya geçti. Venizelos'un uğraşarak aralarına katılması (30 Haziran 1917 'den beri diplomatik münasebetlerin kesilmesi) dolayısiyle İzmir yüzünden Yunanistan'ın en kuvvetli rakibi haline gelmiş olan bu memleket ta başından beri bu yüzden Türkiye'yi desteklemeye mütemayil bulunuyordu. Ama Fransa da Türkiye'ye yatırdığı büyük sermaye dolayısiyle Türk düşmanları safına ancak yarı gönülle katılmış bulunuyordu. Yalnız İngiltere "baskı altında tutulan" Ermeni ve Rumlar lehine – ama kendi öz menfaatleri aleyhine – azimle müdahalede bulunmağa ve bilhassa da kendisine yapılan dostluk tekliflerini reddetmeye istekli idi[1]. Fransa ise Suriye "mandası"nı dikkate alarak çok geçmeden M. Kemal ile bir uzlaşma aramaya mecburiyet gördü. Yunanistan'ın Kıral Konstantin'i geri çağırmak suretiyle ihanette bulunması açıktan açığa Türkler tarafına geçmek için Fransa'ya müsait bir fırsat vermiş oluyordu. Böylece Paris'le Londra arasında açılan ve nasyonalist Türk ordusunun 1922 'deki zaferini müteakip tehlikeli suret e genişleyen uçurum yüzünden Curzon – resmen olsun – Lausanne'a "Birlik Cephe" halinde gidebilmek için bütün diplomatik meharetini ortaya koymak zorunda kaldı. Bu menfaat aykırılıkları tabiatiyle İstanbul için de tesirsiz kalmıyacaktı. Amiral Calthorpe, Webb ve de Robeck, olağanüstü diplomatik meharetleri sayesinde, meslekdaşları Amet, Defrance ve hatta Sforza, Arlotta ve Maïssa ile oldukça iyi geçinip gidiyorlardı. Buna mukabil General Milne ile Franchet d'Esperey arasındaki rekabet geçit vermez bir halde olup Milne'in zaferi ile bitiyordu. F. d'Esperey'nin geri çağrılması üzerine Harington, "arkadaşları" Charpy ve Mombelli ile; ilk sivil Yüksek Komiser Rumbold da, Pellé ve Garroni ile samimî münasebetler kurmuştular.

[1] Bk. yu. böl. I not 80 - 99.

Milne'nin; Selânik orduları doğu kolu ile İstanbul'a giren Franchet d'Esperey'ye nazaran madun mevkide tutulmasının – bu ordu doğrudan doğruya Milne'in kumandası altında olduğu halde – gene de pek yararlı bir iş olamaması ihtimal dahilinde idi[2]. Hele İstanbul başkumandanlığı hakkındaki 3 Aralık 1918 Anlaşmasında[3]: "Britanya, Fransa ve İtalya Hükümetleri; Türkiye Avrupasının her hangi bir yerinde konaklayan Britanya kıtaları ile kumandanları General'in Franchet d'Esperey'nin emri altında bulunacakları, General Milne ordusu bakıyesinin Kafkasya'ya veya başka herhangi bir yere nakledilebilecekleri ve bu takdirde artık Franchet d'Esperey'nin emri altında bulunmayacakları hakkında mutabakate vardılar. Her nakil vukuunda alâkalı hükümetlerin muvafakatlerine tabi olacaktır" denilmektedir. İngiltere Savunma Bakanlığı (R. H. Brade) 2 Şubat 1919'da diyordu ki: "Fransa; Avrupa Türkiye'sinden mesuldür... Bundan ise Asya Türkiye'sinin Asyadaki Britanya Kumandanları idaresine verilmiş olduğu mânası çıkmaktadır;... Harp Şûrası, İngiltere Hükümetinin Müttefiklerine sormadan Anadolu'da askerî harekâtta bulunmaya mezun olduğu fikrindedir. Mütareke sadece Türkiye ve Büyük Britanya temsilcileri arasında görüşülmüş ve akdedilmiştir ve Türkiye ile harp, Gelibolu muharebeleri müstesna, hemen hemen Britanya kıtaları tarafından yapılmıştır... Anadolu'da mütareke şartlarının yerine getirilmesini temin için ileride yapılacak herhangi askerî hareket asıl Britanya kıtalarına düşecektir." İngiltere Hariciye Nezareti bu görüşe katılmaktadır (İngiliz Harbiye Nezaretine 16 Ocak tarihli yazısı): "Mütarekenin ifasını temin sorumluluğu tek başına İngiliz Kırallık Hükümeti'ne ait olacaktır. Bu maksatla lüzumlu görülecek böyle askerî bir hareket icrasına her defasında Müttefiklerine sormaksızın salâhiyetlidir." Feldmareşal Wilson ta onüç Kasım'da Milne'e şu talimatı vermişti: "General Wilson emrinizdedir... Wilson'a vâsi salâhiyetler devretmek niyetinde olduğunuzu sanıyoruz. Calthorpe ile sıkı şbirliği halinde olmalısınız... Size Türkiyede verilen umumî vazifenin her türlü teferruatında Fransız müdahalesine müsamaha etmeyeceksiniz." Milne 21 Kasım'da War Office'den şu ricada bu-

[2] 6. 10. 1918 tarihli karar: Br. IV No. 514 Encl. 3.

[3] Ayn. yer. No. 518; Corresp. II No. 11; Luke II 79: "a masterpiece of international complexity."

lundu: "Askerî meseleler hakkında Türk Hükümeti ile müzakerelere girişmek için General Wilson'a salâhiyet verildiğine dair Fransız Yüksek Komiseri (Amet)ye gereken malûmatı vermenizi rica etmeliyim." Feldmareşal Wilson 22 Kasım'da cevap verdi: "General Wilson Franchet d'Esperey'nin emirlerini dikkate almayacaktır." [4]

Britanya Hükümeti'nin bu durumu karşısında Franchet d'Esperey gibi benliğine mağrur bir General'in çok geçmeden Milne ve Wilson ile İstanbul'da ağır ihtilâflara düşmemesi pek mümkün değildi; bahusus General politik işlerde bile teşebbüsü elinde tutmakta ve bu hareketi Paris'ten desteklenmekte idi. Feldmareşal Wilson; Lord Derby'ye 18 Nisan 1919 tarihli talimatnamesinden de anlaşılacağı veçhile [5] uyuşmaları için boşuna gayret edip durmuştu: "Anadolu ve İstanbul durumu hakkındaki tartışmanın yatışması için tekliflerde bulunduk... Mösyö Clemenceau ile bir tesviye sureti bulmak üzere gayret göstermesi için bilhassa General Wilson'u Paris'e göndermeyi tercih ettik...; General bir tesviye sureti bulmuş ise de, öyle görülüyor ki, tesiri Fransa Hükümeti'nin yatıştırma vadinde bulunduğu tartışmanın o zamandan beri gittikçe artarak sıklaşması ve şiddetle yeniden başlaması karşısında temelsiz bir mahiyet arzetmektedir". Generallerin kavgaları; Pichon'un "anlaşmazlıklara bir son vermek" hususundaki arzusuna rağmen, bizce artık fazla tafsilât vermeye değmeyecek kadar önemsiz görünen meseleler üzerinde böylece sürüp gitti.

İdaresi Dörtler Şûrası Kararı ile Calthorpe'a bırakılan, kendisiyle Webb'in de tamamiyle hissettikleri gibi başlıca yüz karası, İngilizlerin omuzlarına düşen [6] meşum Yunan İzmir işgalinden sonra Milne kendiliğinden, Türk adlî hükümranlığına kaba bir müdahale mânasına gelen vahim bir karar verdi: 67 tutuklu 28 Mayıs 1919'da memleket dışına, Malta'ya nakledildi [7]. Franchet d'Esperey bu mesele hakkında "İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinin hapishaneden nakli haberini gazetelerden öğrendim. Milne'in böyle mühim bir olaydan beni haberdar etmeyi düşünmemesine şaşmaktayım. Bu nakil keyfiyeti hakkında Müttefik Devletler arasında evvel-

[4] Corresp. I 39, Encl. 1, 9.
[5] Ayn. yer. II No. 36.
[6] Bk. yu. böl. IV not 62.
[7] Bk. yu. böl. VII not 16.

den hiçbir anlaşma yapılmamıştır..." diye yazıyordu. Buna Milne ayın 31'inde şu cevabı verdi: "Fransız kıtalarının Britanya askerleriyle birlikte hareket etmemelerinden dolayı derin üzüntümü beyan etmek isterim... Bu iş bugüne kadar Fransız ve Britanya kıtalarının her vesile ile sıkı işbirliği halinde çalışmaları için takip edilen prensiple hemahenk olarak tarafımdan yapılmıştı." Calthorpe 30 Mayıs'ta bu raporu verdi: "M. Defrance'ı dün sabah yapılandan haberdar ettiğim zaman, işbu halin vukuunu tasvip etmediğinden değil, ama daha önceden kendisine haber verilmediğinden dolayı memnuniyetsizliğini ifade etti... Franchet d'Esperey'nin de kezalik bundan hoşnut bulunmadığını sandığını da ilâve etti." Ertesi günü Defrance, Franchet d'Esperey'nin ilhamiyle olması muhtemel şikâyetini tekrar etti. Calthorpe bunun "sırf siyasî mahiyette bir mesele olduğu" cevabını verdi.

Sir Harry Luke o zamanki durumu pek canlı olarak şu yolda tasvir ediyor[8]: "Üç Yüksek Komiser bir mânasiyle aile partisi teşkil ediyorsa da[9] aynı şey müttefik askerî kumandanlar için asla söylenemez. Başkumandan Franchet d'Esperey idi... Bir sıfatiyle onun madunu, diğer sıfatiyle onun eşiti olan Sir George (daha sonra Feldmareşal Lord) Milne Balkan Kıtalariyle ilgisi bakımından Franchet d'Esperey'nin makamca dununda, Karadeniz Başkumandanı, aynı zamanda Tuğgeneral Sir Henry Wilson'un doğrudan doğruya kumandası altında bulunan "İstanbul Müttefik Kıtalarını" teşkil eden ordu kısmının başkumandanı sıfatiyle de ondan müstakil olarak Fransa Başkumandanı'nın umumî kontrolü altındaki kuvvetlere dahil bulunuyordu. Hattâ Britanya ve Fransa kumandanları arasındaki münasebetler samimî idi ise, bu hantal tertibin işlemesi çok güç olsa gerekti. Kendi milletinin ona taktığı lakabiyle François le désespéré veya Deperate Frankie daimî bir ihtilâf kaynağı oldu... Sir George Milne onun hislerini kontrol etme kabiliyeti bakımından faydalı bir istidat idi... fakat Desperate Frankie hakkındaki hislerini bir defa herkesin önünde işaret etmişti. Kendisine Légion d'honneur nişanının büyük salip rütbesi tevcih edilmişti[10]. Yerden yapılı Fransızdan çok boylu olan İngiliz Generali, Frankie'nin iltifatına, kendisini kucaklamak için eğilecek yerde dimdik, ayakta durmak suretiyle, mukabele

[8] Luke II 78.

[9] Muntazam toplantılar tertip etmişlerdi (28. 11. 1918(?) den beri).

[10] 14. 7. 1919; krş. Graves 323.

ediyordu. Böylece tıknaz ve hiddetli Fransız Generalinin soğukkanlı İngiliz Generaline karşı asabî fırlayışları ve onu öpmekten ziyade ısıracakmış gibi hali ile seyirciler için görmeğe değer bir temaşa zevki verilmiş oluyordu." Bu tutunulamaz durumun ıslahı için Fransız Hükümeti Londra'daki Elçiliği vasıtasiyle 5 Ağustos 1919'da aşağıdaki teklifi yaptı[11]: "Doğu ordusuna kumanda eden Fransız Generali İstanbul'daki Müttefik Kıtalarının kumandanlığını yapacak ve şehirde fiilen askerî kumandanlığı ifa edecek olan subayı tayin edecektir. Fransız Generaline tevdi edilen bölge Üsküdar sancağına kadar uzanacaktır...; Anadolu'daki Britanya kumandanlığının kontrolü İzmit-Haydarpaşa demiryolu üzerinde yapılacaktır... Ereğli kömür ocakları eskisi gibi gene de yürürlükte olan rejim tarafından işletilmekte devam edilecektir...". Sir R. Graham; M. de Fleuriau'dan... notayı alınca hemen sıkı sakıncalar ortaya attı. Milne 13 Ağustos'ta şu telgrafı çekti: "Franchet d'Esperey'ye karşı müstakbel durumumun tayin ve tesbit edilmesinden ziyadesiyle memnun olacağım. Doğrudan doğruya Franchet d'Esperey'nin emrinde bulunan İstanbul'daki Müttefik Kıtalar Kumandanlığını deruhte etmekliğim ve aynı zamanda Anadolu'daki Müttefik Kıtalarının Başkumandanlığı ve Karadeniz Britanya Ordusu Kumandanlığını üzerimde toplamaklığım pek müşkil bir durum ortaya koymaktadır." Bu problemin, 3 Aralık 1918 Uzlaşması esasına dayanılarak çözülmesi gerçekten bir daireyi kareleştirmek kadar imkânsızdı. Churchill haklı olarak Lloyd George'un 15 Eylül'de Clemenceau'ye verdiği bir Memorandum'da[12]: "(Anadolu'da) Başkumandanlık, muhakkak ki, fevkalâde verimsiz ve nankör bir iştir... General Milne; İtalyan, Yunan ve Türklerin aralarındaki kavgaları yatıştırmak veya hafifletmek gibi menfur bir hizmet... için, İngiliz Harbiye Nezaretinin protestosuna rağmen, Sulh Konferansı tarafından tayin edilmiştir... İstanbul'da bir Fransız Kumandanlığının bulunması Britanya'nın (İslâm âlemindeki) nüfuz ve haysiyetine vurulan bir darbe olacaktı." Bu, Fransızların 13 tarihli Memorandum'una karşı bir cevap teşkil ediyordu. Bu Memorandum'da şu teklif edilmişti: "Her türlü salâhiyet ihtilâfını önlemek maksadiyle General Milne umumî karargâhını, kumandanlığını ifa edeceği bölgeye nakledecektir. Generaller arasındaki ku-

[11] Br. IV No. 483.

[12] Ayn. yer. No. 514, Encl. 2.

mandanlık hududu sureti umumiyede generaller tarafından Boğazların çizdiği hatlar vasıtasiyle tesbit edilecektir. Bununla beraber İstanbul Boğazı'nı Anadolu sahilinden ayırmak imkânsız olduğundan[13] bu sahiller, Haydarpaşa garının Britanya'nın kontrolü altında (kalması) şartiyle, General d'Esperey'nin faaliyet hudutları içinde bulunacaktır." Britanya Hükümeti bu teklifi tabiatiyle kabul edemezdi; General Milne'in geri çağrılması için Franchet d'Esperey'nin yaptığı müracaat[14] de kabule şayan olmazdı. De Robeck 10 Kasım'da bildiriyordu[15]: "... Her iki meslekdaşımla ... samimî bulunmaktayım ... fakat bu mutlu durum Franchet d'Esperey tarafından ciddî surette tehdit edilmektedir. General gururundan ve benlik duygusundan kendini yiyip bitirmektedir. Bana karşı bizzat kasden kaba davranmaktadır. Buradan alınması mümkün olduğu takdirde, bu cidden faydalı bir şey olacaktır..." İngiliz Harbiye Nezareti Bulgarlarla sulh akdini (27. 11. 1919) müteakip Versailles muahedesinden (28. 6. 1919) sonra Foch'un yaptığı gibi kendi isteğiyle çekileceğini ümit etmişti; ama o bunu düşünmedi. Böylece bu çekişmeyi son kertesine kadar götürdü. Curzon 5 Mart 1920 tarihinde Millerand'ın arzusu üzerine ona Franchet d'Esperey aleyhinde uzun bir şikâyet listesi gönderdi[16]. 10 tarihli Echo de Paris Franchet d'Esperey'nin İstanbul'a doğru yolda olduğu haberini verdiği zaman Lloyd George da meseleyi Londra Konferansı'na götürüyordu[17]: "... Büyük Britanya Franchet d'Esperey'nin İstanbul'da Başkumandan olmasını hiçbir zaman kabul etmemiştir. General Milne'in Türk başkentî ve Boğazlar civarındaki kıtaların kumandanı olduğu bilinmekte idi... mümtaz bir Fransız subayı ve fakat acınacak derecede nezaket ve zarafet yoksunu olan Franchet d'Esperey'nin takt sahibi olduğuna hiçbir zaman tam güvenim olmamıştır[18]. Britanya askerlerine emirlerini her zaman haysiyet kırıcı bir şekilde vermiştir..."

[13] Bu hususun Paris'te 1918 de düşünülmemiş olduğu görülüyor!

[14] Curzon 29. 9.: Milne'in geri çağrılması hiç düşünülmemiştir: Br. IV 514, 525.

[15] Ayn. yer. No. 584.

[16] Br. XIII No. 13.

[17] Br. VII No. 56.

[18] Cambon, Franchet d'Esperey'nin incelik göstermekte ve hüküm yürütmekte hemen hemen tamamiyle kusurlu davranmış olduğunu 17. 3. 1920 de teslim etmiştir: Br. XIII No. 26. Halbuki 1914 de Marne meydan savaşında İngilizlerle iyi geçinmişti: Historische Zeitschrift 190, 1960, 332.

Berthelot da: "Fransızların tamahkârlıkta gözü yoktur... İstanbul'da iki müttefik kumanda arasındaki durum gülünç olmaktadır..." diyordu. Lloyd George: "Kumandanlar arasında mutlak bir eşitlik olmasını teklif etmekte ... meselâ teferrüat üzerinde kendi aralarında anlaşarak hangi yerlerin hangi kıtalar tarafından işgal edileceğine dair mutabakata varmalarını onlara bırakmak" istemektedi... Berthelot "tam bir eşitlik teklifini" kabul etmekte idi. Gene de imkânsız bir hal çaresi! ... 16 Mart'ta Milne Wilson marifetiyle İstanbul'da "İnzıbatî işgal[19]"i yürüttüğü zaman orada yeniden ağır bir çatışma oldu. Millerand; Curzon'un arzusu üzerine de Robeck ve Wilson ile birlikte çalışması için Defrance'a talimat gönderdi. Franchet d'Esperey bunu reddetti; "askerî operasyon'un kendisine ait olmasını" istedi. Milne ona şu cevabı verdi[20]: "Hükümetimin talimatına göre İstanbul'da harekâtta bulunmak için hiç kimseden emir telâkki edemem." 5 Nisan'da Millerand Sir George Grahame'a: "Franchet d'Esperey'nin — bir daha dönmemek üzere — izin aldığını[21]" söylemiştir.

Yüksek Komiserlerin 22 Mart 1920 tarihli toplantılarında[22] Defrance ve Maïssa, Britanya Başkumandanlığı ile mutabakat halinde olduklarını açıklamışlardır; bununla beraber Komiserler "işgal olunan Harbiye Nezareti, Amirallik Dairesi ve Posta, Telgraf Dairesi işlerinden dolayı lüzumlu olan kontrol komisyonlarında üyelerin eşitliğini" istemişlerdir. De Robeck "İngiltere Harbiye Nezaretinden aldığı emir üzerine Müttefiklerarası Kontrol Komisyonlarının bir Britanya subayının başkanlığı altında çalışması hususunda Milne'in ısrar ettiğini" söylemiştir. Defrance ile Maissa ise şimdilik buna boyun eğmişlerdir. Curzon Millerand'a 25 Haziran'da Lloyd George'un şahsî bir mesajını göndermiştir[23]: "... askerî müşavirlerimiz... her türlü askerî usullere uygun olarak Türklere karşı yapılmakta olan harekâtta kumanda birliği mevcut olması lüzumuna işaret etmektedirler. Kuvvetleri keyfî olarak iki kumandanlığa ayırmak tamamiyle hayaldir. Türkiye'ye karşı harbin en büyük yükü hemen hemen Bri-

[19] Br. XIII No. 11, 22, 28; bk. yu. böl. V not 207.

[20] Jacques Kayser, L'Europe et la Turquie Nouvelle (1922), 61.

[21] Br. XIII No. 47.

[22] Ayn. yer. No. 30.

[23] Ayn. yer. No. 92.

tanya'ya yüklenegelmiştir." Curzon; İngiltere Hariciye Nezaretinde 23 Ağustos'ta Dairelerarası bir görüşmeden sonra Paris ve Roma'ya şu tavsiyede bulunmuştur[24]: "1 — Askerden tecrit edilmiş (Sèvres'deki!) bölge işgal kuvvetleri kumandanı general rütbesindeki subay ile Müttefiklerarası Kontrol ve Askerî Teşkilât Komisyonu Başkanı aynı tek şahıs olmalıdır; 2 — Bu iki hizmet Büyük Britanya, Fransa ve İtalya askerî temsilcileri arasında bir çark gibi devredip gitmelidir; 3 — Hizmet devresi: İki veya bir yıl olmalıdır; 4 — İlk birinci devre için; bir Britanya subayı; 5 — Deniz Kontrol Komisyonu Başkanı olarak (madde 201) bir İtalyan... Hava Komisyonu Başkanlığı için ise (madde 202) bir Fransız görev almalıdır."

Venizelos'un şümullü sonuçlariyle düşüşü bu faraziye (varsayım) ye dayanan siyaseti durdurdu. Ancak Fransa ile İtalya, Sèvres muahedesinin uygulanma kabiliyetinde olmadığına çoktan beri kanaat getirdikleri halde İngiltere bu muahedenin Sultan tarafından "muvakkat bir tasdikinin" mümkün olabileceği inancında daha bir müddet sebat etti[25]. Bu sebepten Curzon 30 Ekim 1920'de Paris ve Roma Büyükelçilerine şu talimatı verdi[26]: "İngiltere Harbiye Nezareti ile mutabakat halinde olarak: 1 — Müttefik kuvvetler kumandanlığı (Askerî Komisyon Başkanlığı ile birleştirilmiş) muahedenin tasdiki tarihinden itibaren iki yıl müddetle Britanya'ya ait olacaktır. Ancak Tuğgeneral Harington[27] muahedenin daha tasdikinden evvel bu kumandayı deruhte edecektir; 2 — Fransa ile İtalya Türk jandarmasını teşkilâtlandıracak, iktisadî alanlara Üçüzlü Anlaşmaya göre "hususî elemanlar" tahsis ve tevzi edilecek. Bizim aynı işleri Kuzey-Batı Anadolu'da yapmamız gerekir(!); 3 — Türk kuvvetlerinin, pratik nedenlerden ötürü, askerden tecrit edilen bölgeden ihracının her zaman mümkün olamadığı hallerde 178. madde, 3. § icabının tatbik edilmemesi ve durumun askerî komisyon tarafından görmezlikten gelinmesi gerekir; 4 — Büyük Britanya, Fransa ve İtalya kendi bölgelerindeki emniyet âmirlikleri için teşkilâtçı ve memur bulacaklar, İstanbul'un sivil polisi ise, Müttefik Başkumandanlı-

[24] Ayn. yer. No. 131.
[25] Bk. yu. böl. VIII not 30 - 32.
[26] Br. XIII No. 167.
[27] Milne'e halef olarak 26 Eylül'de tayin edildi ve 8 Kasım'da (1920) geldi.

ğında Britanyalı bir subay bulunduğu müddetçe, Britanya'nın kumandası altında kalacaktır." Lord Hardinge 2 Aralık'ta bir Fransız teklifini şöyle bildirdi[28]: "General Harington sadece General Milne'in halefi olarak telâkki edilecektir... General Charpy ile bilûmum mühim askerî kararlarda istişare edecektir". Curzon 31 Aralık'ta gayrı resmî görüşmeler için yeni bir teklifte bulundu[29]: "Barış sözleşmesinin yürürlüğe girdiği iki yıl zarfında devir sırasiyle iki senede bir Askerî Komisyonun birinci Başkanı... Britanyalı; Maliye Komisyonu ile Deniz Komisyonu Başkanları... Fransız; Boğazlar ve Hava Komisyonları Başkanları... İtalyan olacak...; Askerî Komisyonun müddeti... altı yıla çıkarılacak(!)... 7— Harington... Müttefik Başkumandanlığını hemen... deruhte edecek... Müttefik Kıtalarına verilecek münasip emirler için İstanbul'da Fransız ve İtalyan Temsilcileriyle birlikte tertibat alacaktır.; .... 10 — Yukarıda bildirilen tertibat Japonya Hükümeti'ne tebliğ edilecektir...(!)..." Halbuki M. Kemal Müttefiklerin bütün bu endişelerini toptan bertaraf etmiştir!

Yunan - Türk harbinde tarafsızlığa geçildikten sonra 13 Mayıs 1921'de Boğazlarda tarafsızlaştırılmış olan bölgelerde mümkün mertebe sabit şartların yaratılması hâlâ da söz konusu idi. Harington'un siyasî mahareti sayesinde bu artık güç olmadı. Temmuz'da Müttefik Devletler kumandanlığını devralmıştı. Bu zamandan itibaren İstanbul'da asayişi ve nizamı muhafaza için Müttefiklerin müteaddit idarî hizmetlerine intibakta kabiliyet gösterdi[30]. Yunanlılar İstanbul üzerine delice yürümeye başladıkları zaman Britanya kıtalarının İzmit yarımadasındaki esas gövdesini Çatalca hattına nakl ile Charpy'nin kumandasına tevdi ederek Yunanlılara Kalikratya- Sinekli'den Istranca'nın tam batısından Karadeniz'e kadar bir hudut hattı teklif etmek üzere Mombelli'yi vazifeli kıldı[31]. Başkumandan Muharebesinden ve Millî Ordunun Çanakkale önünde görünmesinden sonra durum onun için oldukça güçleşti. Harington 10 Eylül 1922'de Müttefik ünitelerinin tarafsız bölgede bayrak açarak bir nümayiş yapmalarını istedi. Pellé ile Garroni küçük bir kontenjana muvafa-

[28] Br. XIII No. 188.
[29] Ayn. yer. No. 205.
[30] Harington 248.
[31] 15. 8. 1922 tarihli protokol: Oriento Moderno II 207.

kat ettiler[32]. Poincaré 18 Eylül'de Asya sahilini boşaltmak üzere verdiği bir emirle bu nümayişi engelledi. İtalyanlar da bu dönüşe katıldılar. İngilizler böylece yalnız kaldılar; fakat Harington bu durumun üstesinden ustaca geldi[33]. Pellé 1 Ekim 1923'te, yani İstanbul'un boşaltılmasından bir gün önce: "Bilhassa Müttefik Orduları arasında tam birlik vücude gelmesini kendisine borçlu olduğumuz General Harington'a teşekkürlerimizi, dua ve iyi dileklerimizi bildiririz" diye şükranlarım sunuyordu. Henderson, 2 Ekim tarihli raporunda durumu tesbit etmiştir: "General Harington kuvvetli şahsiyeti sayesinde Türklerin mutlak güven ve saygısını kazanmayı bildiğini ortaya koymuştur[34]".

[32] Corresp. Turkey I No. 301.
[33] Bk. yu. böl. V not 232.
[34] Harington 271 v.d.

XI

İNGİLİZLERİN BİTARAFLIĞINDAN DOSTLUĞUNA GİDEN YOL

1. Fethi Bey'in Londra'da Kabul Olunmaması

Lloyd George'un, "dostu" Venizelos'un düşüşünden üzüntü duyduğu şüphesizdir. Bununla beraber "bayraklarını açarak" M. Kemal'e yönelen Fransa Hükümetinin Venizelos'un düşüşünden çıkardığı aynı sonuçları çıkarmaktan uzun zaman uzak kaldı. Nefsini zorlaya zorlaya vardığı "tarafsızlık"; Yunan gemilerinin Türk limanlarına (9. 6. 1921'de İnebolu'ya ve 7. 6. 1922'de de Samsun'a) hücum için İstanbul'u üs olarak kullanmasına müsaade ettiği müddetçe delik deşik bir tarafsızlık olmuştur[1]. Buna rağmen Lloyd George Kabinede ve Avam Kamarasında gittikçe yükselen bir tarize hedef tutulmuş ve hakikatlere ve Britanya'nın menfaatlerine daha iyi ayak uyduran bir politikaya doğru itilmiştir[2]. T. B. M. M. Hükümetinin Dahiliye Vekili Fethi'nin ziyareti de bu hususta son bir fırsat olmuştu. Bu mesele; henüz Türkiye'nin dosyaları neşredilmemiş olduğu için öyle esrar dolu bir karanlığa boğulmuştur ki, bundan efsaneler doğmuştur. Acaba Foreign Office'in arşivi bunun hakkında neler söylemektedir?

T.B.M.M. 3.VII. 1922'de Fethi'nin izin dilekçesini "ekseriyeti azime" ile kabul ediyordu[3]: "Mazereti sıhhiyeme binaen berayı tedavi Avrupa'ya azimet ihtiyacında bulunduğumdan iki ay müddetle terhisim hususunda Heyeti Celile'nin lûtfünü istihsale vesatatı aliyelerini arz ve istirham eylerim efendim." Şayanı dikkatir ki, "Peyamı Sabah" daha 21 Haziran'da, Fethi'nin dinlenmek üzere Avrupa'ya seyahat edeceği haberini veriyordu. Demek ki, Ankara'da daha 3 Temmuz'dan evvel bundan bahsediliyordu. 18 Temmuz'da Marsilya'ya vardı; 23'te Poincaré'nin onu ve Ferit Bey'i, iki gün önce Franklin-Bouil-

[1] Ankara Hükümetinin 8. 6. tarihli protesto notası: "Echo de l'Orient" (Paris) III 164.

[2] Krş. mes. "Near and Middle East Association"in 22. 7. 1922 tarihli tezkeresi: Echo de l'Orient III 211, 234.

[3] ZC XXI 242.

lon ile uzun bir görüşmeden sonra kabul ettiği raporu geldi. "İkdam" da da buna dair ayın 31 inde mufassal bir haber çıktı: Fethi, Hüseyin Ragıp'tan tavassut ricasında (kimin nezdinde ?) bulundu : "Bütün halk tabakalarında bir tek zihniyet vardır: Düşman ana vatandan çıkarılacak. Muzaffer olacağız. Fakat... kan dökmemek için her türlü müzakeratı siyasiyeden çekinmeyeceğiz. Paris ve Roma hükümetlerine müzaheretlerinden dolayı borçluyuz. Mazereti şahsiyeye binaen mezuniyetle geldim. Fakat seyahatimden istifade ederek bulunduğum şehirlerde metalibi milliyemizi kabul ettirmek için ricali siyasiye ile görüşmekten içtinap etmeyeceğim." [4].

Fethi 3 Ağustos'ta Londra'ya geldi [5]. Bu şehirde "Times" temsilcisine şunları söyledi [6]: "Seyahatim tamamen gayrı resmîdir... Bilhassa Çanakkale ve Trakya için tekliflerle geldim... Ümit ederim ki, Türkiye ile Büyük Britanya arasında yeni bir uzlaşma ve iyi bir anlaşma siyaseti husule gelebilecektir. İngiltere'nin bize karşı iyi niyetinin büyük değerini takdir etmekteyiz. Fakat ne yazık ki, şu anda Britanya halkının büyük bir çoğunluğu İstiklâl Mücadelemizin mânasından haberdar bulunmamaktadır. Sèvres (Sulh Muahedesi)nin mânası (bizim için) kölelik demektir... Edirne meselesi prensip hususunda başlıca müşkili teşkil etmektedir. Bu şehir Yunanlılara bırakıldı (Mart 1922)... Türk halkı İngiliz halkına düşman değildir, fakat, ne yazık ki, Britanya bu halka düşmanlık göstermektedir. Tehcir meselesinde de tartışmaya hazırım, Allah'ın huzurunda olduğu kadar, herkesin ve kimin huzurunda olursa olsun.." "Times" muhabiri diyor ki: "Fethi orta yaşta olup görünüşte İngilizlere çok benzer." 4 Ağustos'ta, "Morning Post"ta mümessiline Fethi'nin: "Tatminkâr bir sulhün temini mesuliyetini haiz bulunan Britanya makamları önünde görüşlerini serdetmeyi ümit ettiğini, teklif ettiği şartların Çanakkale'nin her iki sahilinin Milletler Cemiyetinin kontrolü altında askerlikten tecridi ve Trakya'da Meriç'in tabiî ve haklı bir hudut teşkili olduğunu, İzmir için ise Paris'te Mart 1922'de bir hükme varıldığını... Irak hakkında tatmin edici teminat vermeye hazır olduğunu... Kemalist'lerin Bolşeviklere boyun eğdikleri iddiasına gelince; Türkiye'nin kendi öz varlığı için mücadele etmek husu-

[4] Peyam-ı Sabah 21. 7.; İkdam 25., 31. 7.; Hâk. Milliye No. 568.
[5] "Echo de l'O." a göre (No. 56) ondan önce 1. 8. de.
[6] The Times 4. 8. 1922.

sunda musır bulunduğunu, Bolşeviklerden bu hususta teminat aldıklarını, müthiş mücadele karşısında bu teminatı ihmal etmelerinin mümkün olamadığını" söylediğini yazmaktadır.

Fethi'nin 4 Ağustos'ta Foreign Office'de Vansittart tarafından kabul edildiğinde, ona yukarda anlatılanların aynını söylediğine ihtimal verilmektedir[7]. 15 Eylül tarihli "The Daily Mail" "Vansisttart'ın kendisine; Lord Balfour'un şanssızlık eseri az önce İsviçre'ye gittiğini, Lord Curzon'un ise şehirde bulunmadığını, yakında geleceğini ve Fethi'nin tekrar Foreign Office'i ziyaret ettiğini, o zaman Lord Curzon'un şehirden ayrılmış olup Eylül sonundan evvel gelmiyeceğini 4 Ağustos'ta söylediğini" bildirmektedir. Aynı günde Lloyd George Avam Kamarasında harbe devam etmeleri için Yunanlılara cesaret verici olmaktan başka bir şey olmayan meşum nutkunu söylüyordu[8]. 9 Ağustos'ta "Türk Havas - Reuter": "Fethi Bey'in Londra ziyaretinin akim kaldığını[9]" bildiyor ve 13'te "İkdam", Britanya Hükümetinin M. Kemal ile bir müzakereye girişmek niyetinde olmadığını Vansittart'ın açıkladığını yazıyordu. Filhakika Fethi ayın 14. ünde tekrar Foreign Office'de, bu defa William Tyrrell tarafından kabul edildi. Tyrrell bu hususta diyor ki[10]: "... Foreign Office'de işgal ettiğim müsteşarlık makamında müsteşar muavini Lindsay'le beraber, henüz memleketine yeni dönmüş olup tıbbî tedavi altında bulunan Lord Curzon'dan talimat almış olduğumuz halde 14 Ağustos'ta Fethi Bey'i kabul ettim. Fethi Bey bu mesele hakkında bana etraflı beyanatta bulundu. Bu beyanat derhal Hariciye Nazırına gönderildi." Müsteşar, "bu etraflı beyanat"ın muhtevası hakkında susmakta idi!

Fethi refakatinde Dr. Nihad Reşad olduğu halde 21 Ağustos'ta Londra'yı terketti. Ayın 24. ünde Paris'te: "Ankara (Venedik) Konferansına iştiraki kabul ettiğini beyan etmiştir. İştirak şartlarını Londra seyahatinden önce "Manchester Guardian"a bildirmiş olduğunu" söylemiştir[11]. 3 Eylül'de Roma'ya vardı; orada 10 Ey-

[7] İkdam 11. 8. 1922: 5. 8. tarihli Mustafa Reşid Paşa'nın telgrafı.

[8] Bk. yu. böl. IV not 153.

[9] Peyam-ı Sabah 11. 8. 1922.

[10] The Morning Post 15. 9.; The Times 12. 10. 1922.

[11] İkdam 28., 29. 8.; Peyam-ı Sabah 26., 29. 8. 1922.

lül'de Konferans toplantı yeri olmak üzere İzmir'i teklif etti[12]. O gün Graham, Osman Nizami Paşa ile bir görüşmesini şöyle anlatmıştı[13]: " M. Kemal bir mütareke akdi hususunda, tabiîdir ki, mutabıktır. Fakat lâzım ise, İstanbul ile Edirne silâh kuvvetiyle geri alınacak. Kendisini durdurmak hususunda Müttefiklerin tehdidini sırf blöf olarak görmektedir. Ankara Hükümeti Venedik davetini kabul edecektir. Başdelege Fethiyle Cemal (?) Ferit ve belki de bizzat kendisi bulunacaktır. Fethi, şimdi tam zamanı olduğundan durumunu değiştirmesi için İngiltere Hükümetini sıkıştırmamı benden rica etti. Türkiye biz eski müttefiklerine karşı tabiatiyle öfkelidir, Fransa ile İtalya'ya ise bir dereceye kadar müteşekkirdir. Fakat bu iki devlete, bize olan güvenleri gibi güven duymamaktadır. Tarafımızdan dostane bir jest, gene de, bütün durumu lehimize çevirebilir... İcrası mümkün tek bir hal çaresi: Boğazları tarafsız hale sokmak, himayesini Müttefiklerin veya Milletler Cemiyetinin mandateri olan Türkiye'ye bırakmak (!)... Bolşeviklere veya başka hüviyette bir Rusya'ya karşı müdafaa hususunda Türkiye'ye güvenilebilir. Türkler Bolşeviklerden nefret ederler(!)"

Curzon; İngiliz basınındaki dedikodulara karşı koymak için 13 Eylül'de aşağıdaki tamimi Graham'a tebliğ etti[14]: "Türklerin son faaliyetlerinin mesuliyetini İngiltere Hükümeti'nin Fethi Bey'e karşı gösterdiği hareket tarzına yüklemek gibi mânasız ve zamanı geçmiş olan bir gayretkeşlik matbuatta çok geniş bir alana yayılmış olup bunun şiddetle reddi gerekir. Fethi Bey'in M. Kemal'in özel misyonu olarak geldiğine dair bize herhangi bir tebliğ yapılmış değildir... O, son Mart ayında neticesiz görüşmeler yüzünden birçok saatler kaybettiren Yusuf Kemal gibi Hariciye Vekili de değildir. L. George ile görüşmek için bir istekde bulunmadığı gibi Hükümetimiz onu kabulden imtina etmiş de değildir; tersine, hususî kâtibimle evvelce görüştükten sonra (4. 8.) hasta olduğum için keyfiyeti Sir William Tyrrell ve Mr. Linsay'e açıklaması ve tam izahatta bulunması zımnında Foreign Office'e davet edilince bu daveti yerine getirildi. Fethi'nin "Misakı Millî"(!) şartlarından başka hiçbir teklifte bulunmadığı belli olunca, Türk ve Yunan temsilcilerinin de bulunduğu Yüksek Komi-

[12] Ayn. yer. 4. 9.; Hâk. Milliye No. 608.
[13] Corresp. Turkey I No. 325 - 326.
[14] Ayn. yer. No. 354.

serler müşterek Konferansını tertiple yetindik; hem zaten M. Kemal ile bir tek devletin görüşmelere girişmesini öteden beri ittifaka bağlılık hesabına aykırı bir hareket telâkki ettiğimiz için de, meselenin böylece daha fazla kurcalanması lüzumsuz görüldü." Türklerin Boğazlar üzerinden geçmesini önlemek için Lloyd George üç gün sonra Dominyonları yardıma çağırdı[15]. Sir Arnold J. Toynbee Times'e gönderdiği 10 Ekim tarihli mektubunda Lloyd George'un isabetsiz politikasını ve bilhassa 21 Eylül tarihli nutkunu – ki Lloyd George bu nutkunda: "Bir harbin önüne geçmek istiyoruz... Yunanlılara asla metelik bile vermedik, onlara silâhla... asla yardım etmedik" demişti – ve ayrıca da Boğazlardan geçiş serbestisi lehine müdahalesini şu yolda tenkit etti[16]: "Misakı Millî'de (Boğazları kapamak salâhiyetine) dair bir tek kelime bile mevcut değil. Fethi Bey'in teklifi: Dört bölgenin askerlikten tecridi ile tarafsız bir hale konmasından ibarettir. O gene de İngiliz Hükümeti'nin bir üyesi tarafından kabul edilmeyi başaramadı. Lloyd George bu nutkunda (21. 9.) onun misyonunun gerektirdiği sözleri söylemedi... Yalnız Londra basınının 9 Ağustos'taki ilhamına uyarak: "Fethi Bey'in doğu işlerinin hallini görüşmek üzere bir vazife ile Londra'ya gelmediğini, Foreign Office de sadece sırf nezaket eseri olarak kıdemsiz memurlar tarafından kabul edildiğini söyledi." Tyrrell'in 11 Ekim'de karşılaşmasına Toynbee 12 tarihinde şu sözlerle mukabele etti[17]: "Lloyd George, Sir William Tyrrell'in Morning Post'ta Eylül 15 'te çıkan mektubundan – kendisinin 16 tarihli beyannamesinin neşri ve 21 tarihinde verdiği nutuk sıralarında – haberdar bulunuyordu... Fethi Bey'in teklifi hakkında ne düşünürse düşünsün, (Türk) tecavüzünü silâh kuvvetiyle... karşılamak için Büyük Britanya ile Dominyonlarını ve Küçük İtilâf (kuvvetlerini) davet ettiği bir sırada onun bütün söylediklerini ihmal ile geçiştirmeye hakkı yoktu." Times'in aynı no.sında Aubrey Herbert'in 12 Ekim'de şu mektubu çıktı: "... Diğer Nazırlar.... hasta değillerdi, (onu) pek âlâ kabul edebilirlerdi... Fevkalâde mühim olan sulh teklifi ile hiç meşgul olunmadı." Fethi de Roma'da: "Londra'da Doğu barışını yapmak için büyük bir arzu beslenmediği intibaına vardım." (The Daily Mail 15. 9. 1922).

[15] 15 tarihli Kabine kararı, 16. 9. tarihli çağrı : Nicolson 272; Ronaldshay III 301; Owen, L. George 635; Shuttleworth : JCAS XI 61.

[16] The Times 11. 10.

[17] Ayn. yer. 13. 10.

Fethi'nin, Misyonun başarısızlığa uğradığına dair gönderdiği bir telgrafın, M. Kemal'in taarruz emrini vermesine sebep olduğu efsanesi gerçeğe pek uygun değildir[18]; çünkü bu taarruz çoktan beri hazırlanmakta olduğu için Londra'dan gelecek bir haber yüzünden durdurulacak değildi. Buna ancak 5 Nisan 1922 tarihli Türk notasının mealine uygun kuvvetli bir İngiliz müdahalesi tesir edebilirdi[19], ama Britanya kabinesi de o zaman buna hazır değildi.

2. Anadolu'nun Kansız Tahliyesi Mümkün müydü ?

Amiral Webb Anadolu'nun karaya çıkan İtalyan ve Yunan kuvvetlerinden tahliyesini daha 17 Ağustos 1919'da teklif etmişti[20]. Ancak Yunanlılar tersine, Sakarya'da muzaffer yürüyüşleri son buluncaya kadar, memleket içine merhale merhale girmeğe devam ettiler. Eskişehir - Afyonkarahisar hattı önünde yeni bir cephe kurmayı bir defa daha başardılar. Fakat burada ne kadar tutunabilecekleri gittikçe bir mesele halini alıyordu. Atina'da, fakat aynı zamanda Londra'da da harbin bir pat dengesine ulaşması ümidine, her şeyin aksini göstermesine rağmen, sarılındı. M. Kemal'in içerde Enverist grupla müşkillere uğradığı ve sözde günden güne artan Kemalist ordu kaçakları hakkındaki haberlere istekle inanılarak büyütüldü[21]. İkinci (Paris) Revizyon Sulh Konferansında üç İtilâf Devletinin Yunanistan'ı her halde mecbur kıldıkları tahliyenin nasıl yapılacağı ilk defa ciddî olarak düşünüldü. Bunun için her iki tarafın Müttefiklerin kontrolları altında bulunmaları şartiyle[22] üç aylık bir mütareke teklifi yapıldı (23 Mart 1922). Mustafa Kemal Heyeti Vekile'ye cevap olarak: "mütareke teklifini prensip olarak kabul[23]" eylemelerini tavsiye etmesine rağmen bu yolda bir şartı, millî ordu adına reddetti. Times'in 24 Mart tarihli başyazısında: "Tahliyeye nezaret etmek hususunda Mareşal Foch'un tayini doğru yönde atılmış bir merhale teşkil eder" demesine rağmen henüz her şeyden önce söz konusunun tahliye olmayıp sırf yeni bir hücumun önlenmesi olduğu söylenmelidir. Hâtıra-

[18] N. II 172.
[19] Keza 158; Oriente Moderno I 650.
[20] Bk. yu. böl. IV not 120.
[21] Bk. yu. böl. V not 230.
[22] Giannini II 119; H. M. No. 463.
[23] N. II 156.

larında[24]: "Mart 1922... Paris'te Anadolu'nun Müttefiklerin kontrolları altında Yunanlılar tarafından tahliye edilmesi plânına mutabakatımızı bildirdik. Halen hazırladığımız plân ortada... Türkler razı olmadılar. Çok yazık... Batı Anadolu ile İzmir çöküntüsü kurtarılmış olurdu" diyen Harington da yanılmıştır. T.B.M.M. 5 tarihli Türk cevabî notasını 4 Nisanda kabul etti[25]. Nota'da şöyle denilmekte idi: "23 Mart tarihli nota ile teblig olunan mütareke şeraiti tahliyeyi ve harbin yeniden avdet etmemesini kâfil olmadığı gibi...ordumuz için uzun müddet devam edecek bir kontrol neticesiyle vatan müdafaai meşruasına gayrı müsait şerait altında yeniden girişmek mecburiyetini tahmil eylemektedir... Binaenaleh... Hükümetin, mütareke mebdeinden itibaren ilk onbeş gün zarfında (Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar) hattı umumisinin ve mütareke mebdeinden dört ay zarfında İzmir dahi dahil olduğu halde arazii meşgulenin tamamen tahliye edilmiş bulunmasını zarurî görmektedir; tahliye ve teslim... muhtelit komisyonlar marifetiyle ve Düveli Müttefikanın nezareti altında cereyan (etmeli)"... Üç Yüksek Komiser 15 Nisan tarihli cevabî notalarda bunun imkânsız olduğunun açıkladılar.[25a] Ancak İtalyanlar Menderes Vadisini müzakeresiz ve hiç haber vermeden 18 tarihinden itibaren boşalttılar[26].

6 Nisan 1922 tarihli Times, Arnold Toynbee'nin 2 Nisan tarihli bir mektubunu neşretti. Bu mektupta "İzmir'de bir Türk muhabirinin 9 Mart'ta Köşkün beş kilometre uzağında Karatepe'nin bir Yunan kuvveti tarafından 14 Şubatta kuşatıldığını... camilerin ateşe verildiğini... dörtyüz kişiden yalnız onbeş kadın ve erkeğin kaçtıklarını kendisine bildirdiği" yazılıyordu. "Londra Müslümanları Birliği" 8 Nisan'da bu hususta Foreign Office nezdinde şikâyette bulunduğu zaman Birlik şu cevabı almıştı[27]: "... resmî tekit alınmadı... İngiliz Hükümeti daima olanca nefretini izhar etmiştir... Buna binaen Foreign Office... takriben Mart 1921'de başlayan Pontos Rumlarının tehcirine dikkat nazarınızı çekmeyi haklı görmektedir..." Curzon böylece C. F. Dixon ile Johnson'un ayın altısında

[24] Harington 110.

[25] ZC XVIII 518; OM I 650: Fransızca metin.

[25a] N. II 158; Millî Nevsal II 237.

[26] Giannini II 132; bk. böl. IX, not 60.

[27] The Times 12.5.

yaptıkları tekliften[28], günü yaklaşmakta olan tahliye için *derhal kontrol subaylarının tayini* teklifinden pek esef edilecek bir şekilde dikkati başka yöne çekmeye çalışmıştır. 17 tarihli Times 15 tarihli Müttefikler Notasına, Rumların askerî faaliyetlerinin, Müttefiklerin kontrol işlerindeki beceriksizliğinin çok zavallı bir itirafı olarak işaret etmekte; Anadolu'daki bütün gelişmelerin gözönünde tutulması için kontrol subaylarının oraya gönderilmelerinin her zamandan daha fazla lüzumlu olduğunu da kaydetmektedir. Chamberlain 17 Mayıs'ta Avam Kamarası'nda şu açıklamada bulunmuştur: "Misilleme tehlikesine karşı koruma maksadiyle... İngiltere Hükümeti Müttefiklere ve Amerika Birleşik Devletlerine derhal Pontos ve İzmir havalisine subay gönderilmesine katılmalarını teklif eder" ve ayın yirmi ikisinde "Fransa ile İtalya teklifi kabul ettikleri halde Birleşik Amerika hâlâ teklife katılmamıştır. Bir Britanya misyonunun gönderilmesine dair şimdilik bir tarih tesbiti mümkün değildir[29]". Gerçi Sterghiades bile 28 Haziran'da[30]: "Yunan askerî makamlarının, katiyen kendisinin tamamen lüzumsuz addettiği, her bir köyü tahrip etmek istediklerini... Tahliye probleminin, büyük devletlerin yardımı olmaksızın halledilmesinin kabil görülmediğini" söylemekte ise de Balfour, "Anadolu'da yani Yunanlılarla Kemalistlerin işgalleri altında bulunan yerlerde yapıldığı iddia edilen mezalim ve tehciri tahkik etmek üzere"[31] Fransa, İtalya ve Birleşik Amerika ile müştereken iki komisyon teşkil etmeyi (subayları Yunan cephesine göndermekten) daha mühim telâkki etmekteydi. Balfour bu meselede Milletlerarası Kızıl Haç'ın buna katılmasını istemektedi. Mr. Lancelot Oliphant bu maksatla 7 Temmuz'da "Britanya Kızıl Haç" sosyetesine yazı ile müracaat etmişti. Cenevre'de "Milletlerarası Kızıl Haç Komitesi" ayın on üçünde prensip itibariyle hazır olduğunu ifadeden sonra "teklif edilen tahkikatın politik mahiyeti sebebiyle" sakıncalarını beyan ediyordu. Bundan dolayı Balfour meselenin bir yardım işi olduğuna, Kızıl Haç'ın bir aydan beri Atina ve Ankara ile müzakere halinde bulunduğuna dair, 2 Ağustos'ta Paris, Roma ve Washington Büyükelçiliklerine talimat verdi. Hattâ Henderson 27 Temmuz'da bu hususta bir metin

[28] Keza 15. 4.

[29] Keza 18., 23. 5. 1922.

[30] Corresp. X No. 20.

[31] Corresp. Turkey I No. 12.

müsveddesi gönderdi. Tahmin edileceği gibi bu müzakereler daha başlamadan düştü. Kızıl Haç Başkanı G. Ador 8 Ağustos'ta Foreign Office'e şöyle yazıyordu: "Milletlerarası Komite (Kızıl Haç), Misyon'larının memlekete seyahat etmeleri ve serbestçe faaliyette bulunmaları için gereken müsaadenin alınması hususunda Atina ve Ankara Hükümetleri nezdinde teşebbüse girişmiştir... Maalesef matbuatın boşboğazlığı yüzünden bu Hükümetler tavavvur edilen misyonların dürüst rol ve hususiyetlerini tanımayarak, kabul etmek üzere oldukları zannını vermek istedikleri muvafakatlerini vermeyi reddetmişlerdir." Buna rağmen M. Schlemmer 18'de, (kendisinin de 23'te dediği gibi) bir Cenevre komisyoniyle 15 Eylül'de Ankara'ya gitmek zımnında oradan gelecek müsbet cevabı beklemek üzere İstanbul'a geldi[32]. Başkumandan Muharebesi onu bu zahmetten kurtarmıştır.

Türk şehir ve köylerinin, Yunan ordusunun çekilişini karakterize ettiği veçhile, duman tüten harabeleri bilhassa Amiral de Brock'un öfkesini mucip oldu[33]. Bundan kaçınılmanın mümkün olduğunu *Bursa*'nın teslimi isbat etmiştir. Rumbold 8 Eylül'de rapor vermektedir[34]: "Bursa'nın da, Eskişehir ve Uşak'ın akıbetine uğramasından korkmak için sebep vardır. Pellé Yunanlıların Bursa'yı yakmak niyetinde olduklarını Fransız konsolosluğu ajanı'nın bir telgrafından öğrenmişti... Üç müttefik subayından mürekkep bir misyonunun Bursa'ya gönderilmesini muvafık gördük. Müttefik Devletlerin, Yunanlıların hareketlerinden doğabilecek misilemelerden dolayı azınlıkların akıbetleri için hiçbir mesuliyet kabul edemeyecekleri hususunda Yunan Valisine çok sert ihtarlar yapıldı." 18'de Harington Rumbold'a tam bir karışıklık içinde bulunan Mudanya'ya ayın onunda gelen H. G. Howell'in 15 tarihli raporunu takdim etti: "Bursa yolu üzerindeki köyler yanıyordu; Yarbay Ciampi ve deniz binbaşısı Oliveur General Soumelas ile temas halinde idi. Öğleden sonra saat 8'de Yunanlılar Bursa'dan temizlenmişlerdi (clear of B.). Caddeler boğuk sesler çıkararak çığlık atan ve bayraklarını sallayan Türklerle dolmuştu. Saat 8.20'de Türk başıbozuk alayının şefi Püskülsüz otele gelerek büyük alkışlarla karşılandı... öğleden sonra saat 8.45'de bütün ateş etmeler kesilmişti... Saat 9.30'da komisyon Türk kıtala-

[32] Keza No. 39, 80, 101, 114, 133, 146, 157.
[33] Keza No. 595; krş. böl. IV not 152 ve böl. V not 231.
[34] Keza No. 286.

rının öncüleriyle buluşmaya gitti: 1. Fırka (Albay Nafiz Bey)... sonra General Şükrü (Naili) Paşa... Hıristiyan halkı himaye için her türlü yardımı vadetmişdi. Paşa orada bulunuşumuz sayesinde Bursa yağmadan kurtulduğu için bize çok müteşekkirdi ... Yunan kıtalarının kuvvei maneviyeleri fena halde bozulmuştu ... Kemalist kıtalar iyi zapt ve rapt altında bulunuyorlardı."

Plastiras'ın 1 Ekim'de ilân etmiş olduğu 60 000 kişilik *Trakya* müdafaa kıtasından hiçbir şey kalmamıştı; çünkü ayın 11 inde Mudanya'da mütareke yapıldı; Yunanlılar da ister istemez buna katıldılar. Ayın 3. ünde Rumbold: "Müttefiklerarası üç komisyonun ifrat hareketlerini ve hâdiseleri önlemek için Tekirdağ, Lüleburgaz ve Edirne'ye gitmek üzere bugün İstanbul'dan ayrıldıklarını" bildirdi. Ayın onbeşinde Harington, Charpy ve Mombelli Trakya'yı kendi kontrol bölgelerine şu yolda üçe ayırdılar: Tekirdağ Britanyalıların; Edirne Fransızların ve Çorlu ise İtalyanların kontrolüne verildi. Lindley[35] ayın yirmidokuzunda Yunan Hariciye Nazırının bildirdiğine göre "General Harington'un, mükemmelen neticelendirilen başarılı tahliyeden dolayı General Nider'i hararetle tebrik ettiğini" rapor etti. Ayın 31 inde Edirne Valisi Şakir (Kesebir) şu beyannameyi imza etti : "Allahın lûtfüne şükürler olsun; sevgili Trakyamızın fiilî kurtuluşu bugün başlıyor[36]". Edirne şehrinin idaresi 25 Kasım 1922'de deruhte edildi[37]. Eğer Müttefikler (iki tahkik komisyonunun delice projesini takip edecek yerde) kontrol subaylarını Yunan cephesine göndermiş olsalardı kuvvei maneviyeleri bozuk olan düzensiz askerler güruhunun mânasız ve maksatsız intikam hareketlerine mani olunmuş olurdu.

G. Ward Price M. Kemal'le yapılan bir mülâkatı haber veriyor[38]: Kemal zaferinin yarattığı yeni durumu nasıl görmekte olduğunu bana şu yolda anlattı (12. 9.): "Daha fazla dövüşmek için hiçbir sebep mevcut değil. Ben ciddî olarak barış istiyorum. Bu son taarruzu başlatmak arzusunda değildim.... fakat Yunanlıları Anadolu'yu tahliyeye ikna için başka çare yoktu. Zaferde gösterdiğimiz itidal; Yunanlıların sefilane âvâre yıkılışı ile bir çelişme teşkil etmektedir."

[35] Keza No. 343; Harington 136.

[36] Keza No. 542; 1. ve 2. 11. 1922 tarihli basın.

[37] H. M. No. 675.

[38] The Daily Mail 15. 9. 1922; Le Temps 16. 9.; Price, Extra- Special Correspondent (1957), 127.

3. Mehmet Vahideddin'in tahttan İnmek İstemesi

Son Sultan'ın karakterinde; zamanın son derece kritik icaplarına karşı mevcut kifayetsizlik şuuru ile, biraz modası geçmiş olsa da, müsbet hükümdarlık gibi dikkate şayan iki zıt kanaat çarpışma halinde bulunmakta idi. İlki tahta çıktığı sırada Musa Kâzım Efendiye karşı beyanatında, ikincisi ise Hüseyin Rauf ile görüşmelerinde iki kere tekerrür eden çıkışmalarda kendini göstermişti[39]. Aynı çelişme erken tezahür eden tahtını kaybetme korkusu ile bu tahtı bırakmamak hususunda göze çarpan anudane iradede meydana çıkar. Enver Paşa'dan korktuğu gibi[40] M. Kemal'in, hareketinin başlangıcında daima tekrar edegeldiği sadakat beyanlarının gerisinde yalnız kendisini tahtından indirmek gayesinin mevcut olduğunu da kabul etmekte idi. Calthorpe 23 Temmuz 1919'da[41]: "Yeni kabinenin istifasını istemek için 21 Temmuz gecesi siyasî bir miting yapıldığını, Sultan'ın tahttan indirilmesi için sözler sarfedildiğini" bildiriyordu. Kendisini çok telâşlı bir duruma sokan[42] Erzurum Kongresinin nihayet bulmasından sonra Damat Ferit vasıtasiyle Webb'den şahsının korunmasını rica etmişti. Webb'in vaadinden sonra, Curzon da, iç politikaya müdahale etmemek ihtirazî kaydı ile, bunu tasvip etmişti[43]. Damat Ferit düşmesinden kısa bir zaman önce kendi hesabına mazeret olarak Sultan'ın durumunu ileri sürmüştü[44]: "Kendisi çekilmeye hazırdı; ama bu çekiliş, Sultan'ın da feragati mânasına gelecekti; o Sultan ki, kendisine çok ıztırap ve hakaretlere sebep olan bir siyasî partiden bir sadrıâzamı ve bir kabineyi işbaşına çağırmaktansa saltanatı terk etmeye kararlı bulunuyordu". Paşa çekilmeden iki gün önce de Robeck'e sormuştu[45]: "... acaba Sultan'ın hayat ve hürriyetini temin için teşebbüsde bulunabilir misiniz?" Ona Sultan'ın sıhhat ve selâmetini temin için her türlü tedbir'in alınacağını vaadetti ... Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında da Sul-

[39] Bk. yu. böl. I not 2 ve V not 207.

[40] Belleten XXXI 122.

[41] Br. IV. No. 465.

[42] Keza 474; bk. yu. böl. V not 173.

[43] Keza 489; böl. V not 176.

[44] Keza 513.

[45] Keza 529; böl. V not 185.

tan'ın tahttan indirilmesine dair rivayetler dolaşıyordu; fakat bu zaman içinde İngilizlerin Türk siyasetine müdahalede bulunmamak için ne kadar çalıştıklarını Webb'in 8 Ekim 1919 tarihli bir raporu da gösterir: "Millî Parti karar verdiği takdirde Sultan'ın tahttan indirilmesine mani olunması mümkün görülmemektedir" [46]. Hohler'in 4 Kasım tarihli Memorandum'unda şöyle denilmektedir [47]: "...şimdiki Padişah Nasyonalist Parti'nin iş başına gelmesine tamamiyle muhaliftir... Yıldız'da titreyerek oturmaktadır."

Damat Ferid'in Bâbıâlî'ye 5 Nisan 1920'de İngilizlerin baskısı ile geri dönmesinden sonra Sultan'ın kendini daha emniyet içinde gördüğü zannı hasıl olabilirdi. Hakikati halde ise kendisinin de "ölüm hükmü" gibi gördüğü barış şartlarını kabul edeceğine inanılması onu o derece sıkıyordu ki, de Robeck'in 22 Temmuz 1920'de bildirdiği gibi "bir hayatiyet göstermemekte, kayıtsız, ya da kurnazca hareket etmekte idi. Onunla Damat Ferit arasındaki sempatinin de azalır gibi olduğu görülüyordu [48]." Damat Ferid'in yeniden düşmesi tehlikesi hasıl olunca tekrar ürkekleşti. De Robeck'in 1 Ekim'de bildirdiğine göre: "Ferit istikbal hususunda kuşkuludur. O, Nasyonalist renk taşıyan bir Hükümetin iktidara gelmesi halinde kendi şahsının, Sultan'ın ve onun siyasetinde birleşenlerin selâmetleri ile ilgilidir." Ayın dördünde Sultan ile müzakereden sonra de Robeck'e demiştir ki: "... Sultan, tahammülünün son haddine gelmiş bulunduğundan nasyonalist temayüllü bir hükümet ile çalışmağa rıza göstermektense, muhtemeldir ki, Saltanatı bırakacaktır". Curzon ayın altısında de Robeck'e şu talimatı göndermiştir: "Sultan'ın Saltanattan ayrılmaması için bütün kuvvetinizle tesir ediniz". Ayın onbirinde görüşmesinin (de Robeck ile) hususî kısmında bir nasyonalist hükümet iktidara geldiği takdirde Saltanattan feragat edeceği hususunda çok açık konuştu; Saltanattan vazgeçme düşüncesi ve başlıca ondan sonraki durumu ile ilgili hususlarla kafası dopdolu idi." Curzon ayın yirmisinde, yani Damat Ferid'in katî istifasından dört gün sonra, de Robeck'e bir defa daha telgraf çekti [49]. İngilizler hakikî mânasiyle bir Kemalist hükümetinin iktidara gelmesine müsaade edemeye-

[46] Keza 538; böl. V not 195.
[47] Keza 578; böl. I not 16.
[48] Br. XIII No. 101.
[49] Keza 147, 150, 153, 155, 157.

ceğinden Sultan'ın aşırı korkusu cidden hayret vericidir. Kimbilir, vaktiyle Ankara'da dolaşan rivayetlerden bazıları kulaklarına kadar gelmişti; zira T.B.M.M.'de Veliahd taraftarlarının fikirleri katiyen tamamiyle gizli tutulmuş değildi. Mustafa Kemal'in şu sözlerine sahne olan Meclisin gizli celsesi çok enteresandır[50]: "... bugünkü Halife ve Padişah... haindir. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır... (Fakat) diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü Halife ve Sultan hukukundan feragat etmeyerek İstanbul'daki kabinesiyle... makam ve idame-i faaliyete devam edebileceğine nazaran, millet ve Meclis-i Âlî... halifeler dâvasiyle mi uğraşacak? Alî ile Muâviye devrini mi yaşayacağız?" Basit halk tabakası içinde yalnız Abdülmecid'e karşı değil, fakat aynı zamanda Vahideddin'e karşı da büyük sempati beslenmekte idi. Buna; M. Kemal ile T.B. M.M.'nin sık sık üzerinde durmaları ve Padişah lehine köylülerde mevcut hissiyata denk gelen sadakat gösterileri de yardım ediyordu. Sir Harry Luke da 1922'de geçmiş olan bir konuşmayı şöyle anlatmaktadır[51]: "1922'de idi. Bir Türk dostum bu duyguda bir köylüye Mustafa Kemal hakkındaki düşüncesini sordu. Köylü safiyane bir takdir ile: "Padişah'ın sadık bir hizmetçisidir." V. A. Gurko-Krajin'in yazdıkları okunduğu zaman bize daha da inanılmaz gibi gelmektedir: [52]"Anlattıklarına göre İzzet Paşa 1920 Aralığında Ankara'ya geldiği zaman Hamdullah Suphi gûya Padişah'ın manevî varlığı, yüzünde terütaze aksettiği için İzzet Paşa'ya sarılıp öpmüş." İzzet Paşa'nın, 1921 de İstanbul'a döndüğü zaman Sultan'ın Anadolu'da pek çok dostları bulunduğunu sık sık tekrar etmesi bunu pek iyi anlatmaktadır. 1922 Kasımına kadar da cami minberlerinde, Hutbe kürsüsünden Padişahın adı okunuyordu[52a]. 30 Eylül ve 10 Ekim 1920 tarihli "Öğüt" adındaki Konya gazetesinde Sultan'ın resmi altında şu yazılar bulunmaktadır: "1 — İngiliz ve Yunan toplarının tehdidi altında efkârı hümayunlarını izhardan memnu bulunan sevgili Padişah Halife-i ruyi zemin Sultan Mehmed Han-ı Sadis Hazretleri" 2 — "Kuva-yı Milliye ve Meclis-i Millînin teşekkülü arzu ve evamir-i hafiye-i (!) hümayunlarına müstenit bulunan Halife-i Müslimîn ve Padişah-ı Âlempenah Altıncı Sultan Mehmed Han Hazretleri." He-

[50] N. II 96 (25. 9. 1920).

[51] Luke I 216.

[52] Gurko-Krajin, Vostok i Derjavi (1925), 103.

men aynı tarihlere tesadüf eden "Açık Söz" (Kastamonu) 23 Aralık 1920'de şu soruyu sorabiliyordu: "Zatı Şahane terk-i Saltanat mı ediyor?". Bir taraftan Mustafa Kemal "İnkılâpçı" olarak da baştanberi hedefi "Türkiye Cumhuriyeti"ni kafasında yaşatırken öbür yandan da yavaş bir tempo ile mukadder olan merhalelere bağlı neticeye doğru yol alıyordu. "Büyük diplomatlara has" sanatiyle kalbinde "bir millî sır" olarak beslediği fikirlerini gizlemeyi de her zaman başarmakta idi[53].

Eğer Sultan aşağı-yukarı M. Kemal gibi basiret sahibi olsaydı, Mustafa Kemal'in, 28 Ocak 1921 'de ve en geç olarak da hattâ 21 Şubat 1922'de, yani İngilizlerin, çoktan beri koflaşan "hükümdarlık haklarım" "memleketin hakikî sahibi" olan T. B. M. M.'ne karşı müdafaaya hemen hemen hiç temayül göstermediği bir tarihte kendisine yaptığı tekliflerle ayakları altına sermiş olduğu "altın köprü"ye adımını atmış olurdu[54]. Hamid; İngilizleri aldatmak için 23 Ekim 1921 'de tercüman Matthews'e[55] şu sözleri söylemişti: "... T.B.M.M. İstanbul ile beraber memleketin her tarafından seçilmek (ve sonra da) Sulh Muahedesini tasdik etmek üzere bir Kurucular Meclisi seçimini tertibine koyduktan sonra kendi kendisini dağıtacaktır. Nasyonalistlerin hiç bozuşmadığı şimdiki Sultan'a karşı hiçbir harekette bulunulmayacak olması" çok dikkat çekicidir. Diğer taraftan Times gazetesinin 8 Aralık 1921 tarihli nüshasının başyazısında: "... Sultan'ın, Müttefiklerin esiri olduğu teorisinin doğru olmadığı[56]" üzerinde ısrarla duruluyordu. Halbuki Sultan, sadece "asi" telâkki ettiği ve ergeç kendisini azledeceklerini sandığı Kemalistlerin idaresi altında olmaktan ise, Müttefiklerin himayesinde bulunmaktan huzur duyuyordu. Hal bu merkezde iken Rumbold 17 Mart 1922 tarihinde, "Franklin - Bouillon'un Ankara'da iken Ankara - İstanbul ikili sisteminin yıkılmasını müdafaa ettiğini, Mustafa Kemal'in de ona hitaben bunun, ancak İtilâf Devletlerinin bir esiri bulunan ve memleketine ihanet eden Sultan'ın tahtından indirilmesiyle mümkün olabileceğini söylediğini"[57] bildirmiştir.

[53] N. I 12.
[54] Bk. yu. böl. V not 234, 236.
[55] Corresp. IX No. 14.
[56] Krş. böl. V not 67.
[57] Corresp. X No. 58.

Sultanlık ile Halifeliğin birbirlerinden ayrılması, daha doğrusu *hükümdarlık salâhiyeti olmaksızın bir halifelik* kurulması fikrini M. Kemal –zaten onun daha 28 Ocak 1921'deki teklifinin mânası buydu– ilk defa 12 Eylül 1922'de Ward Price ile görüşmesinde ortaya atmış görünmektedir[58]: "Türklerin İstanbul'da daimî bir Halifesi bulunmalıdır. Ancak şimdiki Sultan Mehmed VI.'in düşmanlariyle birlikte entrika çevirmekte olduğunu gördüklerinden, muhtemeldir ki, T.B.M.M. onu azledecektir." 28 Eylül'de "Yeni Gün" muhabiri (sansür dolayısiyle kapalı bir dil ile) şu telgrafı çekmişti[59]: "Büyük biraderiniz hâmileri ile birlikte gitmek için hazırlık görmektedir. Canı cehenneme!" Gazete buna 1 Ekim'de katıyor: "Türk Nasyonalistlerinin zaferi hain Padişah'ın taç ve tahtını bırakmasına sebep oldu;... kendisi İngilizlerle kaçmak üzeredir... Vahideddin selâmlık resmine İstanbul'a gelen Malta Valisi Mareşal Plumer'in himayesi altında götürülmektedir". Rumbold 3 Ekim'de[60], İzzet Paşa'nın; Reuter Ajansının bir temsilcisinin "Sultan'ın tahtını bırakmak üzere olduğu"nun doğru olup olmadığı hakkındaki bir sualine: "Bir tek kelimesi dahi doğru değil" cevabını verdiğini bildiriyordu. İzzet Paşa 9 Ekim'de onu şu sözlerle müdafaa etmekte idi[61]: "Sultan işlerin sonunu görmek istemektedir... Nasyonalistler onu İngilizlerin dikte ettiği bir siyaset takip etmekle suçlamaktadırlar; fakat bunun bir tek kelimesi dahi doğru değil;... tamamiyle memleketinin refah ve saadeti mülâhazası kendisine rehber olmuştu." İstanbul halkının 19 Ekim'de Refet Paşa'ya kabul için gösterdiği muazzam tezahüratı Rumbold ayın 24 ünde şöyle anlatmaktadır[62]: "Sultan'a gelince; yaveri Ali Nuri'yi şu mesajla gönderdi: "Zatışahaneleri adına sizi selâmlarım". Basına verilmiş olan cevap: "Yüksek Hilâfet makamına dinî bağlılık hislerimizin iblâğı"[63] olmuştu. Refet Paşa Veliahd Abdülmecid'in mesajına da şu cevabı gönderdi: "Veliahd... yüksek Halifelik makamının varisidir. Ta baştan beri müteahhidi bulunduğumuz gayelerimizden

[58] Daily Mail 15. 9.

[59] Corresp. Turkey II No. 350.

[60] Keza No. 134.

[61] Keza No. 211.

[62] Keza No. 350.

[63] 20. 10. 1922 tarihli basın: "Makam-ı Muallâ-yı Hilâfete hissiyat-ı ubudiyetkârane ve hissiyat-ı tazimkârane-i dindaranemi aynen iblâğ etmenizi rica ederim"; YT III 257, 261, IV 377.

biri de Halifeliğin kurtarılmasıdır. Kendilerine teşekkürlerimizi sunuyorum." Rumbold, Refet'in 21 Ekim'de Üniversitedeki nutku için de şunları kaydediyordu: "Refet Paşa Sultan'ı doğrudan doğruya zikretmemeye çok dikkat etmektedir ... Belki... Halifelik vazifesini kabule ikna edilebilir mi, diye... Kemalistler şimdilik müsamahalı davranıyorlar, ama korkarım ki, başarabilecekleri bir duruma geçince onu başlarından atmaları pek muhtemeldir."

O günlerde herkesi meşgul eden bu meselenin aydınlanması, "Sadrıazâm'ın tertibi eseri olarak" *Refet Paşa*'nın *29 Ekim*'de Sultan tarafından dört saat süren huzur görüşmesiyle mümkün olacaktı. Times muhabiri bu meseleyi 4 Kasım'da şöyle anlatıyor:[64] "Şu izahatı elde ettim...: *Sultan*, kabinenin meşrutî mahiyeti olduğu için Ankara'nın teklifi gereğince istifa ettirilmesi hususunda ısrarda bulunmaya salâhiyettar olmadığını, alelâcele seçilen Ankara Meclisinin milleti temsil etmediğini beyan etti... *Refet Paşa:* "Ankara'nın fikir bilânçosunda Padişahlığın kaldırılması ve bir Halifenin seçilmesi terviç edilmektedir. *Sultan:* "İslâmlığın menfaatlerine en derinden tesir eden bir meselede hiçbir karar alınamaz ... Ankara Meclisi payitahtın kontrolünü kesin surette üzerine alıncaya kadar hükümet vazifesinde kalacaktır. *Refet:* "Eğer Nazırlar halkın iradesine muhalif olarak vazifelerinde kalmakta devam edecek olurlarsa bu hepsinin de ipe gelmesi demek olur." *Sultan*'ın 6 Kasım'da vedaı münasebetiyle Rumbold'u huzuruna kabul ettiği zaman *bizzat söyledikleri* hususî alâkayı haizdir[65]: "Huzura kabul edilmeyi ilk isteyen Refet Paşa olmamıştır. Sultan'm da onu davet için herhangi bir sebebi yoktu. İhtimal ki, Refet, nutuklarının uyandırdığı yanlış tesiri zâhiren silmek için huzura kabul edilmesini, ondan sonra da kendisinin (Refet Paşa'nın) bir hafta sonra fiilen başardığı mahiyette bir emri vakiin, bizzat Sultan tarafından yaratılması fikrini onda uyandırmak istemiş olabilir... Sultan küçük meselelerin uyutulmasının elbette münasip olacağını, fakat bunun büyük bir mesele olduğunu cevaben bildirmiştir. Refet Paşa giderken Sultan'm yeniden buluşmak imkânından bahsetmesi üzerine Paşa, Ankara'daki düşmanlarının kendisine karşı hücuma zemin[66] bulmak için bir çareye başvuracaklarını söyleyerek bunu dikkate almak istememiştir.

[64] The Times 31. 10., 6. 11. 1922.

[65] Corresp. Turkey II No. 547.

[66] Filhakika H. M. No. 649 tarafından bildirilen Refet Paşa'nın bu ziyareti

Refet Paşa'nın bu son beyanı, Sultan'ın vereceği kararı kolaylaştırmak için üzerine almış olduğu vazifeyi[67] biraz genişce yorumlamış olduğuna ihtimal veriyor. Herhalde Sultan gerek İngilizlerin himayesine, gerekse T.B.M.M. 'indeki hocalara haddinden fazla kıymet vermiş olsa gerek. Hocaların öneminin ne derece büyük olduğunu Rıza Nur'un 307 No.lu kararına, oylamadan kaçınarak, mani olmaları isbat etmiştir; mamafih bu karar, Mustafa Kemal'in ustaca nutku sayesinde 308 No.lu karar halinde kabul olunmuştu[68]. Sultan çarnaçar boyun eğmek zorunda kaldı; ama hiçbir zaman Halifelikten vazgeçmek istemedi. Bu meselede Foreign Office dosyalarının söyledikleri çok ilgi çekicidir. *Tevfik Paşa* 4 Kasım sabahı 1) Hükümet'in çekilmesi lâzım gelip gelmediğini; 2) Lausanne'a Murahhaslar Heyeti'nin gönderilip gönderilmemesi hususlarında fikrini söylemesini Rumbold'dan rica etti. Rumbold şu cevabı verdi: "Haşmetlû Kırallık Hükümeti başka devletlerin içişlerine müdahalede bulunmaz". Ona evvelsi sene Londra'da geçen prosedürü hatırlatınca bana: "İstanbul Müttefiklerin işgali altında bulunduğundan Ankara Hükümetinin İstanbul Hükümetini devralamayacağı intibaını taşıdığını söyledi." Fakat aynı gün öğleden sonra da Pellé'ye: "Ankara'ya telgraf göndererek istifaya hazır olduğunu[69], Hükümeti kime teslim etmesi gerektiğini sorduğunu, Padişah'ın ise kendisinin istifası için bir sebep görmediğini söylediğini" anlattı. Tevfik Paşa'nın Ryan'a ayın beşinde yaptığı beyanata göre "istifa meselesi sarayda 3 Kasım'da müzakere edilmişti. Padişah yeni bir hükümet teşkilinin imkânsız olduğuna işaret etmişti, ama kabine gene de istifaya karar verince Padişah cari işlerin görülmesi için nazırlara emir vermiş,... Tevfik Paşa sözüne devamla... Refet'in Belediye Başkanına giderek başkanın Belediye Meclisi tarafından yeniden seçilmesi gerektiğini söylediğini... bunun üzerine isteği kabul edilerek başkanın yeniden ve resmen seçildiğini[69a]... Padişahın makamını bırakmak niyetinde olmadığı

sonradan tamamen inkâr edilmiştir. Krş. İnal 1742:"...Refet P. huzura girip birkaç saat kalarak saltanatın Millet Meclisi'ne intikal edeceğini ve kendi uhdesinde yalnız hilâfet kalacağını tebliğ eylemesi üzerine Padişah'ın bu surete razı olmadığı... rivayet olundu"; Krş.F. R. Unat : YT IV 377 de.

[67] Bu sözlerin aslı nedir? İstanbul veya Ankara'da buna ait dosya var mı?

[68] ZC XXIV 293, 297, 305, 315; N. II 186, III Vesika. 264.

[69] Metin şimdiye kadar yayımlanmadı.

[69a] İkdam 5. 11. 1922.

için feragati hakkındaki bütün haberlerin yalanlanması hususunda kendisine yetki verdiğini ve Padişah'ın yarın kendisini görmek (Ryan'-dan) istediğini" anlatmıştır [70].

Ali Kemal'in 5 Kasım'da tevkif edildiği haberi Yıldız'da ve İngiltere Sefaretinde bir bomba gibi patladı [71]. Ertesi günü *Padişah* Rumbold'a şöyle dert yandı [72]: "Sultan beni Mr. Ryan ile yalnız görünce özel kabullerine has şahsî hususiyetlerini tamamen ortaya koydu; Bolşevik(!) olarak sıfatlandırdığı Kemalistlerin içinde bulundukları durumu yeniden gözden geçirdi. Onların bir çeşit silâhsız hükümet darbesi yaparak hükümeti devirdiklerini anlattı... Kemalistlere muhalefet eden ve Müslüman olmayan tebaasının kötü durumundan söz etti... Bütün bu halkın himayesini bize bırakmak mecburiyetinde(!) olduğunu söyledi. Uzun uzadıya Hilâfet konusunu ele aldı. Oradaki insanların sadece kendisinin memleketindeki cismanî kuvvetini değil, aynı zamanda Türkiye dışındaki bütün Müslümanların haklarını ayaklar altına aldıklarını söyledi... Kendisinin Osmanlı tahtından vazgeçmesini temin etmek için her türlü çareyi araştırdıklarını, böyle bir adımı düşündüğü zamanlar (1919, 1920) olduğunu, fakat (şimdi) son çaresizlik hariç, böyle bir vazifenin bırakılmasının düşünülemeyeceğini, yakın bir tehlikenin tahttan feragati mazur gösterebileceğini, ama bunun dışında ehliyetli bir halef olmadan makamını bırakmayacağını, vazifelerini bir Meclis lehine asla terk etmeyeceğini... söyledi. Ondan sonra Müttefiklerin bu meseledeki vaziyetleri üzerinde uzun boylu konuştu: Kemalist darbe, dedi, görünüşte milletin bir iç işidir; ama gerçekte ise Müttefikleri büyük mikyasta ilgilendirir ...; ortada iki mesele var: 1 — Müttefikler Ankara Hükümeti'nin meşruluğunu tanıyacaklar mı? 2 — Barışın neticelenmesine kadar Ankara Hükümetinin İstanbul'a ait iddialarını kabule yanaşacaklar mı? Kemalistlerin azınlıkta oldukları üzerinde ısrarla durdu... Ben bir İstanbul Hükümeti'nin artık mevcut olmadığını... söyledim; Konferansta herhangi bir hükümetle müzakere etmek zorundayız... İstanbul'da, Müttefiklerin işgali devam ettiği sürece bir hükümetin yetkili olması lâzımdır, dedim. Padişah; Kemalistlerin şimdilik Halifelik müessesesine el atmaya herhalde

[70] Corresp. Turkey II No. 409, 412, 414.
[71] İnal 839, 2058.
[72] Corresp. Turkey II No. 547.

temayül göstermediklerini, ama... onun etrafına ağ öreceklerini, yani Sultan sarayında eski bekçi ve muhafızları yerine kendi kölelerini koyduklarını tekrar etti... Britanya makamlarının yakın bir tehlike vukuunda şahsını korumak için herşeyi yapacaklarına dair 1920'de (de Robeck tarafından) yapılan vaadi hatırlattı... o, ya tahtından vazgeçecek ya da feragat etmeksizin emin bir yere çekilecekti... Sordu : Acaba o zaman kendisini götürecekler mi? Nereye, Mısır'a mı, yoksa Kıbrıs'a mı ? Mısır'a. ... imkânsız, dedim. Geçici olarak herhangi bir yere gidebilirdi (10 - 15 kişiyle). Kendisini tekrar görüp görmeyeceğimi de sordu. Görmek istediğimi, ama beni öyle çarçabuk adam gönderip aratmamasını rica ettim... Kemalistleri bir emri-vakile karşı karşıya bırakmaları imkânı mevcut olduğunu ima etti. Acaba ne kastediyordu? Kimseyi incitmeden çekilip gitmek mi, yoksa kendi lehine bir tepki yaratmak mı? bu, katiyyen belli değildi... Maceramsı projelere girişmek için Padişah'a cesaret verecek herhangi bir şey söylememek için bütün dikkatimi harcadım. Mükâlemenin cereyanı sırasında Müttefik Yüksek Komiserlerinin siyasî sebeplere dayanan tevkiflere karşı şiddetle protestoda bulunduklarını kendisine bildirdim." ... Sultan'ın insanlık duyguları hesabına gerçekten hoşa gidecek bir manzara değil!

İstanbul'un günlük gazeteleri 6 Kasım'da Başmabeynci Ömer Yaver Paşa'nın şu yalanlamasını neşretti: "Halife'nin kaçmak için plân tasarladığı baştan başa yalandır". Le Temps gazetesi de ayın yedisinde Tevfik Paşa'nın beyanatını bildiriyordu. Bu beyanatta: "Zatı şahaneleri katiyen Saltanattan feragat niyetinde değildir" deniyordu. "Kendisini suçlandırdıkları için millet huzurunda nefsini tebriye etmek istemektedir". Diğer taraftan ayın sekizinde Times gazetesi: "Sultan şimdi bir Britanya harp gemisinin bordasında sığınmış bulunmaktadır... 100 den fazla Müslüman, aralarında Mustafa Sabri olduğu halde, Britanya Büyük Elçiliğindedir" demektedi. 7 tarihli İkdam'da da şu satırlar okunmakta idi: "Altıncı Mehmed Han henüz feragat etmemiş ise de maiyeti erkânı birer birer T.B.M.M.-ine biat etmektedirler." Bilhassa Ali Kemal'in katli ile ilgili ve Sultan'ın emniyet ve selâmeti hususunda da huzursuz olması hasebiyle Rumbold'un, Britanya Büyük Elçiliğine davet etmiş olduğu Müttefik Komiserlerle Generallerin bir toplantısında (9. 11.) "Mombelli ile Charpy Sultan'ın hayatını katî surette emniyete almak yolundaki güçlükleri ehemmiyetle kaydettiler. Mombelli onun himayesi için

gereken kuvvet miktarı üzerinde durdu... Bu, bende Sultan'ın himayesi mesuliyetini bölüşmek için asla istekli olmadığı intibaını uyandırdı.[73]"

Sultan'ın kaçmasına dair Rumbold ve Henderson'un raporları ile Harington'un hâtıraları ortada mevcuttur. Bunlar ayrı ayrı tam bir fikir vermektedir. Ancak ondan önce M. Kemal ile irtibat kurmak için son derece dikkati çeken bir teşebbüsten bahsedilmelidir; Sultan 13 Kasım'da Başmabeyncisi Ömer Yaver Paşa'yı Refet Paşa'ya şu vazife ile gönderdi: "M. Kemal ile muhabere etmek istiyorum. Bir emin adamını memur etsin. Bunun için kendisine açık telgraf mı çekeyim, mektup mu yazayım, yoksa siz mi cevap verirsiniz? "Mustafa Kemal Refet Paşa'ya: "Vahideddin evvel emirde bu arzusunu yazılı olarak yapsın, ondan sonra görüşebiliriz" diye cevap verdi. Refet bu haberi ayın 15 inde Ömer Yaver'e gönderdi ve ayın onaltısında aynı haberi Fahri (Engin) vasıtasiyle tekrarladı, fakat başka bir haber almadı. Acaba Padişah M. Kemal'e ne yazmak istemişti? Bunu tasavvur etmek güçtür[74].

Fahri Engin'in beyanına göre[75] Harington onu 13'te yanına çağırarak demiş ki: "Vaziyet Türkiye'de gittikçe fena bir şekil alıyor. Padişah arzu ederse, kendisini Malaya harp gemimizle Malta'ya nakledebiliriz. Durum düzelince memlekete dönerler.(?)" Buna mukabil Rumbold 20 Kasım tarihli, Lausanne'da yazılan bir raporda şöyle anlatıyor[76]: "...Sultan bana 6 Kasım'da etrafında güvenebileceği yalnız iki kişinin bulunduğunu, bunlardan birini sık sık irtibat vasıtası olarak kullandığını, fakat... daha şimdiden hüviyeti belli olduğundan kendisine mesaj getirip götürmek hususunda faydalı olamayacağını, diğerinin ise Sarayın yüksek bir memuru olduğunu söylemiştir. (Sultan) daha az göze çarpan bir kişi bulmayı vadetmiştir... Mamafih ayın on dördüne kadar bu maksatla herhangi bir kimse göstermedi. Binaenaleyh ayın on dördünde Mr. Ryan'ı Sultan'a bir mesaj göndermek hususunda salâhiyetli kıldım... Ben... gelecek günde ayrılacaktım. Zatı Şahane General Harington'a haber göndermek üzere birini bildirecekti.... Mr. Ryan bu mealde kısa ve imzasız

[73] Keza No. 500.
[74] Cebesoy, Siyasî Hâtıralar I 138, 142.
[75] YT III 385.
[76] Corresp. Turkey II No. 649.

bir mesaj yazarak aynı akşam evvelce haberleşme hizmetini gören kişi vasıtasiyle gönderdi. Ertesi sabah bir cevap geldi. Sultan kendi küçük memurları muhitinden şimdiye kadar böyle bir vazifede kullanmadığı bir kimse vasıtasiyle Harington'a müracaat edecekti. İtalya'dan geçerken memnunlukla öğrendiğime göre zuhur edecek ilk münasip fırsattan faydalanmaya birdenbire karar vermişti. Ankara'dan gelen bir habere göre Padişaha karşı hiyanet muhakemesine dair T.B.M.M. nin kararı şüphesiz kendi dilekçesini hızlandırmıştı. Türkler bizimle birlikte çalışmak yollarını arayan bir hükümdarın hayat ve hürriyetini korumak hususunda Büyük Britanya'nın Doğudaki en iyi geleneklerine sadakatle bağlı kaldığımızı umumiyetle hissedeceklerdir."

T.B.M.M.inin burada zikredilen kararı Hacı Şükrü (Diyarbekir)nün 30 Ekim tarihli takririn ta kendisidir ki, şöyledir: "Şeytandan, Lloyd George'dan daha şeni alçak (olan) ... Vahdeddin'in ... besmele ile taşlanmasını teklif ederim." Başkan Vekili Musa Kâzım Efendi bu teklifi oya koydu: "Padişah'ın hakkında muamele-i kanuniye yapmak esasını kabul edenler lûtfen ellerini kaldırsın; kabul edilmiştir; Efendim, nasıl yapılacağını ayrıca mevzuu bahsetmek lâzımdır. Esas itibariyle haklarında muamele-i kanuniyenin tatbikini kabul buyurdunuz." [77]. 16 Kasım'da Tevhidi Efkâr [78] 30 Ekim tarihli müzakerenin bir hulâsasını çıkarmıştı ki Sultan'ın bunu okumuş olması muhtemeldir.

Henderson 17 Kasım'da [79] şu raporu veriyordu: "Ayın onbeşinde öğleden sonra Zeki Bey'den bir haber aldığını Harington bana bildirdi. Bu haberde Zatı Şahane hayatının tehlikede olduğunu düşünerek Generalden yardım istemekteydi. Harington ve ben, haberin doğru olması halinde Zatı Şahaneye yardım etmekten başka türlü hareket edemeyeceğimizde mutabık kaldık. Sultan'ın doktoru olup Damat Ferit Paşa'nın azimetinden [80] sonra Zatı Şahane ile bu Yüksek Komiserlik arasında tek vasıta olan Reşad Paşa akşamlayın bir Britan-

[77] ZC XXIV 291, 294; Kanun No. 2, 29. 4. 1920; krş. "Türkoğlu" (Bolu) 8. 10. 1922 ve "Küçük Mecmua" (Diyarbekir) 23. 10. 1922 = Ziya Gökalp, Yeni Hayat (1941). 45.

[78] Krş. The Times 17. 11. (C. C. 16).

[79] Corresp. Turkey II No. 663.

[80] 22. 9. 1922: İnal 2066.

ya harp gemisinin güvertesine götürülmekte idi. Hizmette bulunan birinci tercüman Matthews, Zeki Beyin mesajının mevsuk olup olmadığına emin olmak için geminin yanaştığı iskelede doktorla buluşmalarını istedim. Reşad Paşa Sultan'ın hayatı için endişe etmekte olup buradan ayrılmak isteğinde olduğunu teyit etti. Matthews, Zeki Bey'le üç saat müddetle bir mülâkat yaptı. Buluşmanın sonunda Padişah... çok daha müsait bir fırsatın çıkması için... Cuma sabahına kadar beklemeyi... arzu etti(!). General Harington son tertiplere başvurmadan önce Sultan'dan *yazılı bir talep* alınmasının lüzumu üzerinde müdebbirane ısrar etti[81]... Bu yazı ertesi sabah General Harington'a verildi. General'in irtibat istimbotuna (Yıldırım'a) bindik ve doğrudan doğruya "Malaya" İngiliz zırhlısına çıktık:... Orada Zatı Şahane Akdeniz Başkumandanı Amiral Sir Osmond (de Beauvoir) Brock tarafından donanmanın saygı töreniyle kabul edildi... Ben Kıral adına Sultan'ı Britanya topraklarına ayak basması münasebetiyle selâmladım. Zatı Şahane bana teşekkürle beraber ikisi de Kıral olduklarından[82] Majesteleri Kıral George Hazretlerinin sempatilerini beklediğini, Britanya himayesini isteyişinin Majestelerinin pek çok Müslüman tebaasının hükümdarı bulunmalarından ileri geldiğini söyledi(!) ... Tahtından vazgeçmek niyetinde de olmadığı hususundaki ısrarını birçok defa tekrarladı. İstanbul'u terketmekle şerefini kurtardığını, hayatı için ehemmiyet vermediğini(!) söyledi."

4. Türk Dostluğunun Değerini Anlayan İngiltere

Fevkalâde sert ve haysiyet kırıcı olan Sèvres Barışı şartları; bilhassa Lloyd George tarafından, Türkiye'nin Almanlar cephesinde harbe girmesiyle harbi iki yıl daha uzattığı ve İngiltere'ye büyük can ve mal kaybına sebep olduğu gerekçesine dayandırılmıştı. Bu hususta hakşinasça bir hüküm Harold Bowen'in "British Contributions to Turkish Studies" (1945) s. 47 adlı kitabında şu yolda yer almış bulunuyordu: "İngiliz - Fransız Centilmen anlaşması (Entente Cordiale) ve onu takiben 1907 deki İngiliz - Rus anlaşması esasen daha önce akdedilmiş bulunuyordu. Fakat Çar Hükümeti... Türkler aleyhindeki emellerinden katiyen vazgeçmemişti. Bundan dolayı

[81] Resim: Harington 125 ve Bıyıklıoğlu 49.

[82] Bk. yu. böl. I not 7.

Türkler "İttifakı Müselles"in taraftarları arasında âdeta sakınılması imkânsız bir surette itilmiş bulundu." [83]

Halbuki Balfour; Türklerin eski dostluğu yenilemek için göstermeleri muhtemel gayretlerinin herhangi bir suretle desteklenmemesi için açıktan açığa etrafını uyarıyordu. Bizzat âdil düşünceli Sir Wyndham Deedes gibi bir subay bile "Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti"nin sözcüsü olan Sait Molla'ya: "Herhangi bir Türkün kafasında Türkiye'nin sert cezaya çarptırılmasının hasıl edeceği izden başka bir şeyin bulunmasını istemiyoruz [84]" diyebilmişti. John Godolphin Bennett; Sir George Milne; Fransız, İtalyan Başkumandanları ve Üç Yüksek Komiserlik temsilcileri ile bir arada siyah mermer masada oturdukları zaman (60 kadar Türk Kurmay Subayına izinsiz İngilizce dersi vermek) teşebbüsü yüzünden Milne tarafından azarlanınca Büyüklerdeki bu idrâk kıtlığı karşısında hayal kırıklığına uğramıştı... Bir saat sonra... (Milne ile görüşmek için emir almıştı) ona Türk Ordusu'nun Britanya Ordusu ile yeniden dost olmak istediği hakkındaki kanaatinden söz açmıştı...; Milne sükûnetle dinledi ve kendine mahsus meşhur sert tonu ile ansızın sözünü keserek: "Müttefiklerden vazife aldım, İzmir'e gidiyorum, Yunanlılar ile Türkler arasındaki huzursuzluğun mahiyetini anlamaya çalışacağız. Şahsî tercüman subayım olarak benimle gelmek ister misin?" diye sormuştu, Bennett de bunu hiç ses çıkarmadan kabul etmişti [85]. Alfred Rawlinson'un da başından "Büyüklerin idraki"ni deneme bakımından buna benzer daha acıklı bir macera geçmiş, amcası Lord Curzon bile ona bu meselede yardımda bulunamamıştı.[86]

1918 yılının canı gönülden inançlı az sayıda Türk dostlarından biri General Townshend'di. Esirliği zamanında gördüğü iyi muameleden dolayı kendini teşekküre mecbur hissetmekte idi. Herhalde Amiral Calthorpe'un Mondros'ta Rauf'a: "Siz centilmen bir milletsiniz [87]" dediğini duyarak ayrıca da bu hususta bir fikir edinmiş olmalıydı. Deniz Binbaşısı A. Dixon da insan kırımı etrafında dörtbir tarafa yayılmış olan peşin kanaatten uzak sıkı bir tarafsızlık göstermek

[83] Krş. N. III No. 165: "Rusların İtilâf Hükümetleri yanında ahz-i mevki etmiş olması bizim seyirci kalmamıza asla müsait değildi."

[84] Bk. yu. böl. I not 8, 84, 85.

[85] Bennett, Witness (1962), 25.

[86] Bk. yu. böl. III not 40.

[87] Türkgeldi I 66; Belleten XXVIII 151.

azmiyle İzmir'e gelmişti; orada daha Kasım 1918'de taşkınlıklardan kaçınılması hususunda uyarıcı faaliyetlerinden dolayı Yunanlıların takaza ve tenkitlerini üzerine çekti[88]. Calthorpe da, kendisine verilen talimatı olağanüstü bir çekingenlikle, bütün yanaşma taşebbüslerine karşı titizlikle takibe çalışmasına rağmen, 15 Mayıs'ta Helen Efzonlarının alçakça disiplinsizliğini müşahede etmiş oluyordu; Churchill de bunu daha sonra şu sözlerle ifade etmişti: "Adalet muhalif kampa geçti[89]". 7 Kasım 1918'de kurulan "İngiliz - Osmanlı Cemiyeti[90]" 5 Ocak 1918 beyanatına uyarak adaletin yerini bulması lehinde bulundu[91]; fakat bu cemiyet tıpkı "Londra Müslümanlar Cemiyeti" gibi "Anglo - Helenik Cemiyeti"[92]ne karşı çıkışlarında Britanya Hükümeti'nin sırf Türkiye'yi cezalandırmak istediği müddet zarfında muvaffak olamamıştı. Bazı devlet adamları, ancak Kemalist millî hareketinin kuvvetlenmesiyle, Britanya menfaatine aykırı apaçık yürütülen politikanın doğruluğundan şüphe etmeye başladılar (Hindistan ve ticaret!). Böylece mücadele eden partilerin görüşleri birbirlerine karşı tartışıldı. Yunanlıların; Anadolu'da ilerledikçe, askerî kudretleri ve halis vatanseverlikleriyle kelimenin tam mânasiyle hayat mücadelesine girişmiş olan Türkler karşısında, malzemece muazzam üstünlüklerine rağmen, katî zafere ulaşmaları imkânı olamayacağı anlaşıldı. Nitekim Russel 31 Ağustos 1919'da Atina'dan bildiriyordu[93]: "Yunanlının şahsiyeti çekici değildir; halbuki Türk karakteri, Asaletmeabınız pek iyi bilirler ki, ekser İngilizin duygularını kuvvetle okşamaktadır." Lloyd George'da tabiî ancak Türkiye muahedesinin kaleme alınması için yapılan nihaî müzakerelerde "Türke karşı eski sempatinin hattâ Britanyada ortaya çıktığını" teessürle tesbit etmişti[94]; mamafih "Türkiye'nin iç politikasına müdahale etmeme" devresi ancak kısa bir müddet devam etmiş, yerini Kemalist "asilere" karşı azçok açık müdahaleye terketmişti. Onları hikmeti vücudundan mahrum kılmak için sadece Anadolu'nun boşaltılmasının yeteceğini kabul etmek

[88] Bk. yu. böl. III not 53.

[89] Keza IV not 102.

[90] Ezcümle Major - General J. B. B. Dickson: Écho de l'Islam No. 3; Gaillard 93.

[91] Bıyıklıoğlu 2.

[92] Bk. yu. böl. III not 51.

[93] Br. IV. No. 500; bk. yu. böl. IV not 178.

[94] L. George 1284.

büyük bir hata idi[95]. Bunun için Millî Misak'ın tanınması lâzım gelmekte idi; halbuki İngiltere buna Başkumandan Muharebesine, hattâ Lausanne sulh müzakerelerinin ikinci kısmına kadar tahammül edememişti.

Türkiye ile dostluğun yenilenmesi isteği veya daha ihtiyatlı bir ifade ile, hakikî bir sulh isteği, bidayette çok çekinerek de olsa, Venizelos'un düşüşünden sonra ortaya çıktı. General Townshend'in 22 Aralık 1920'de Avam Kamarası'nda "Mustafa Kemal'e yaklaşmalı ve Fransızlarla elele yürümeliyiz "demesine karşı Lloyd George: "Âsi bir General... ile mi.... Hem de mutlaka sulha varmak için elde garanti olmadan?" Halbuki Churchill 14 Haziran 1921 'de "Türkiye ile hakikî ve sürekli bir barış" istiyordu. Curzon da 24 Kasım'da "dost bir Türk Devleti'nin cenahımızda" olması[96] lüzumundan bahsediyordu, ama nasıl? Feldmarşal Wilson 14 Aralık 1921 tarihiyle Harington'a yazdığı bir mektupta bu hususta şu faraziyeleri ileri sürmüştü: "Aziz Tim, biz İstanbul'dan tası tarağı toplayıp gidinceye kadar nasıl iyi bir iş yapmış olmayacaksak, Türklerle dost oluncaya kadar da elbette faydalı bir iş yapmış olmayacağız[97]". Harington İstanbul'a geldiği günden beri (8. 11. 1920) Sir Horace Rumbold ile beraber İstanbul'da ve mümkünse Ankara'da Türklerle dostane münasebetler kurmak için çalışmıştı. "İngiliz Kızılhaç Cemiyeti" vasıtasiyle Müslüman mültecilere yardım etmek ve "hayırsever baloları"[98] tertip etmek, "siyasî ıklimin" iyileşmesi mânasına gelmekte idiyse de henüz "yüksek politika" mânasında bir dostluk ifade etmemekte idi. Bu maksadla Britanya Hükümetinin ehemmiyetli bazı tavizler daha vermesi gerekiyordu. Yusuf Kemal İstanbul'da L'Aurore gazetesi temsilcisine haklı olarak diyordu ki: "... Büyük Britanya'nın Türkiye'ye karşı dost olmak menafii iktizasından olduğunu anlayacağı güne kemali merak ile intizar ediyoruz."[99]. Daha sonra (Paris'ten dönüşte) 29 Mart'ta Sofya'da: "... Müttefiklerin (Trakya'ya ait) gayretleri müşkilleri çözmek için gerçek bir teşebbüs olmaktan ziyade hafifletici mahiyette gözükmektedir. (Eminim ki) İngiltere ile Türkiye

[95] Bk. yu. böl. IV not 177.
[96] The Times 23, 12. 1920, 15. 6., 25. 11. 1921.
[97] Harington 87.
[98] The Times 13. 1., Peyam-ı Sabah 8. 2. 1922; Harington 105.
[99] İkdam 28. 2. 1922.

arasında daha iyi münasebetler tedricen husul bulacaktır[100]". Ryan ile uzun bir görüşmede (5 Temmuz) Hamid: "Ankara Hükümeti... *Büyük Britanya'yı (bir) dostluğa zorlamayı* arzu etmektedir[101]" demişti. Ryan ayın sekizinde bunu Henderson'a bildirmiş, o da gülümsemekle yetinmişti. Herhalde Yunan ordusunun uğradığı felâketten sonra gülümsemesi zail olmuş olsa gerek. İmdi G. Ward Price 12 Eylül'de İzmir'de bizzat M. Kemal'den şu sözleri duyacaktı: "İnanıyorum ki, Britanya milleti Türkiye ile ticarete ve dostane münasebete yeniden başlıyacaktır. Britanya devlet adamlarının olaylara şimdi tamamiyle hâkim olmalarına binaen hareket hatlarını tamamiyle tadil edeceklerini sanmaktayım." [102] Dr. Nihad Reşad 15 Ekim'de Londra'dan ayrılırken bir gün önce Lloyd George'un nutku hakkında: "Hiçbir şey söylememeyi... bu memlekette misafir olduğum için... tercih ederdim... İntibaım: Ortaçağ zihniyeti; ama bugünkü Türklerin canlandırdığı zihniyet hiçbir suretle Ortaçağ zihniyeti değildir, olabildiği kadar moderndir... Mr. Lloyd George gibi kabiliyetli ve nüfuz sahibi bir devlet adamının Türk halkının ölüm kalım mücadelesinin hakikî mânasını anlamak hususunda hatalı fikirlere düşmesi esef vericidir... Buradaki ikametim müddetince efkârı umumiyenin büyük bir kısmının ve matbuatın; Nasyonalist Türkiye'ye ve onun, Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostane münasebetler için yeni bir devre açılması bakımından büyük ümitlere müsait olan emellerine karşı sempatik bir tavır takındıklarını görmekle çok bahtiyar oldum"...[103] Harington hâtıralarında: İsmet Paşa'dan "arkadaşınız" işaretli müteaddit mektup ve telgraflar aldığını hikâye etmektedir. "İstanbul'dan ayrılmadan önce (2. 10. 1923) 15 bin Türkün huzurunda Türk bayrağını selâmladığım zaman hepsi de dost ve sevinçli idiler... İsmet Paşa'ya şu mektubu göndermiştim: "İngiliz ve Türk orduları arasında mevcut bulunmuş olan mutlu ve sürekli geleneklerin yeniden doğacağını düşünmekle bahtiyarım... Müşkil bir devreye karşılıklı işbirliği yapmak suretiyle başarı ile istikamet verdik". Neville Henderson; İsmet Paşa'nm yazdığı cevabı Londra'ya Harington'a gönder-

[100] The Times 31. 3. 1922.

[101] Corresp. Turkey I No. 46.

[102] The Daily Mail 12.9.

[103] The Times 16. 10.

mişti: "Tanıştığımızdan itibaren hakkınızda daima dostluk ve samimiyet duyguları besledim. Mudanya'da tanıştığımız zaman durumun yüklediği ağır vazifelere rağmen aramızda samimî şahsî münasebetlerin yaratılmış olması mesleğimizde nadir bir misal teşkil eder. Memleketlerimiz arasındaki dostluğun gelişmekte devam etmesini samimiyetle arzu ederim." [104]

[104] Harington 136, 139; bk. yu. böl. V not 232.

SON: BÂBIÂLÎ ARŞİVLERİNDEN TAM FAYDALANMANIN ÖNEMİ

Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmayı: "Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı"nda çıkan önceki özel ve yarı resmî tetkikleri ile "Erkânı Harbiye-i Umumiye Talim ve Terbiye Dairesi"nin Arşivlerine dayanarak kaleme alman bazı münferit çalışmalardan sonra pek büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kendi çalışmaların sonucu "*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*"nde mevcut olup burada Millî Mücadele devrine ait bütün belgeler (Yıl 1, sayı 1: Eylül 1952; yıl 18, sayı 67: Mart 1969) hem de Türk-Lâtin alfabesiyle faksimile olarak neşredilmiştir. Sıra ile numaralama, münferit dokümanların zikri bakımından çok faydalı olmuştur; ancak sayıları pek çok olduğu için Dizinin neşredilmesi arzuya şayandır; çünkü kronolojik bir tasnife tâbi tutulmamış, her defasında dosyasının bulunduğu dolap veya gözlerden çıkarılıp alınmıştır. Türk İstiklâl Harbi'nin etraflı olarak yazılması için verilen karar çok sevindiricidir. 1962 den beri yayımlanan (seri: 1) de şu konular işlenmiştir :

C. I : Yazan: Tevfik Bıyıklıoğlu : Mondros Mütarekesi ve tatbikatı ;

C. II : Batı Cephesi; henüz tamamlanmamıştır;

C. III : Yazan : Hüsameddin Tugaç : Doğu Cephesi;

C. IV : Yazan : Ahmed Hulki Saral: Güney Cephesi;

C. V : Yazanlar : Saim Besbelli ve İhsan Göymen: Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı;

C. VI : Yazan : Rahmi Apak : İç Ayaklanmalar.

Hariciye Nezareti Dosyalarının bu konuya ait muadil neşriyatı mevcut değildir. Gerçi Faik Reşit Unat, Tevfik Bıyıklıoğlu, M. Tayyib Gökbilgin ve Yusuf Hikmet Bayur, meselâ "Meclisi Vükelâ mazbataları" gibi Bâbıâlî arşivinin mühim vesikalarını neşretmişlerse de Bâbıâlî'nin (Hariciye Nezareti)nin Yüksek Komiserlerle teati ettikleri notalar –mümkünse Fransızca orijinal metinleriyle– henüz tamamen mevcut değildir; halbuki Karadeniz Ordu Başkumandanlığının Harbiye Nezaretine yazdığı mühim yazılarla onun cevapları Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay'ı vasıtasiyle bugün tanınmış bulun-

maktadır. Foreign Office dosyalarındaki boşluklar, bilhassa Mustafa Kemal'in 30 Nisan 1919'da tayini ile Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah'ın Fetvasına ait eksikler ancak bu neşriyatın yapılmasından sonra kapanabilecektir. Belki Dışişleri Bakanlığı arşivinde mevcut olan, Heyeti Vekile celseleri muhaberatı ile, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün arşivinde kısmen mevcut olan, belki de aynı zamanda şartına riayet edilerek ancak 1988'de açılabilecek olan Atatürk'ün Ziraat Bankası'ndaki metrukâtı içinde bulunan daha önceki Heyeti Temsiliye'ye ait dosyalar da büyük önemi haizdir. Mevcudiyeti 14 Mart 1955 te tesbit edilen[1] Atatürk'ün hususî mektupları da buna dahildir. Atatürk'ün mühim kararlarının doğuşları hakkında tenvir edici enteresan malûmatın bulunması gereken T.B.M.M. gizli tutanaklarının bulunmayışı da tarihî tetkiklerin en mühim eksikleri arasına dahildir.[2]

Foreign Office'in tetkikleri için serbest bıraktığı dosyalar Millî Mücadele olaylarının bir haylısını aydınlatmakta ise de daha birçokları ve bilhassa hakkında ilk olarak Yusuf Hikmet Bayur'un "Yeni Türkiye Devleti'nin Haricî Siyaseti" (1934) adlı kitabında haber verdiği ve yine Narkomindel'in muhtelif dosyalarında ayrıca malûmat verdiği T.B.M.M.nin Doğu politikası da henüz karanlıklar içinde bulunmaktadır[3]. Bu bapta Türkiye'ye ait henüz pek çok eksikler vardır; zira Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Cebesoy başlıca kendi şahıslarına ait hâtıralarını nakl ile yetinmişlerdir. Nasıl ilk Büyük Harpte Kuzey Fransa'da 1914 seferinin Marne meydan muharebesine kadar olan kısmı o harbin önemi en büyük safhasını teşkil ediyorsa, yeni Türkiye'nin birçok enteresan problemleri sinesinde toplamış olan tarihinde de Kurtuluş Savaşı monografik ilimî araştırmalar hususunda en cazip bir konu teşkil etmektedir[4].

[1] G. Jäschke "Die Türkei in den Jahren 1952 - 1961" (1965), 46.

[2] Bk. Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, II (1968), 592 v. d.

[3] G. Jäschke, "Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919 - 1939" ve "Zu den russisch-türkischen Beziehungen 1920 - 1922", Die Welt des Islams, N. S., vol VI 203 ve VIII 35.

[4] Tevfik Bıyıklıoğlu'nun "Trakya'da Millî Mücadele" I - II (1955 - 1956) buna örnek bir misal teşkil eder.

EK: BELGELER

1. *Amiral Sir Arthur Calthorpe'un Lord Balfour'a hususî mektubu* 10th, January, 1919:

... A very respectable English gentleman had a long conversation with the Sultan... He had always been pro-British. He placed his whole hopes now on the British... He was very emphatic in declaring that while he wished to be perfectly good friend with all the Allies, it was to England alone that he looked for any real assistance and eventual friendship. Was there no method by which he could get into touch with the High Commission? ... Was is the intention of His Majesty's Government to support him in his possession of the Caliphate or not?... He attached the utmost importance to this matter.

2. *Mehmet Vahideddin'in 15 Temmuz 1919 günlü demeci* (The Morning Post, 26th, July, 1919):

... My beloved father, Sultan Abdul Medjid, was a great friend of England, and was an ally of that country and France. I have always admired England, and supported a pro-British policy, and we hope that in their sentiments of equity and humanity the noble English nation and Government will help us to secure justice...

3. *Mehmet Vahideddin'in Associated Press muhabirine demeci* (The Times, 17th, December, 1919):

The peace of the East can only be maintained if Turkey is left independent... It is my desire and wish to secure the civilizing help of the Great Powers. I believe sincerely in the new Turkey, in her regeneration, and in her social progress, if we are able to secure general education for our people, and also modern means of prosperity... Turkey reconstructed will be the focus of peace and progress in the East... One big field open to us is the emancipation of Turkish women. I believe it is through our religion that we can best accomplish this by giving them the status of their American sisters...

4. *Tevfik Paşa'nın Lord Curzon'a demeci* (Sir Horace Rumbold'a 2 ve 15 Mart 1921 günlü talimat):

His Imperial Majesty was deeply convinced that the only hope for his country and his throne lay in a revival of the old relations between Turkey and Great Britain, to which he was ready to agree in any manner that might be thought best. ... He was exceedingly anxious ta fortify the closer co-operation with Great Britain by a separate alliance or agreement.

5. *Veliaht Abdülmecid'in İngiliz Kıralına mektubu* (Calthorpe'un 25 Mayıs 1919 günlü raporu) :

Sa Majesté le Roi d'Angleterre et Empereur des Indes

Londres (Tuğra!)

Je m'adresse à Votre Majesté, à l'Auguste Souverain de la grande nation Anglaise pour La prier de vouloir bien défendre l'existence de la Turquie contre les entreprises ambitieuses des petits peuples qui visent à sa destruction. J'espère que mon appel trouvera un écho dans le cœur magnanime de Votre Majesté et que Sa Haute intervention permettra au pays si cruellement éprouvé d'entrer dans une ère de paix et de prospérité, assurant à Votre Majesté ainsi qu'à Son Peuple l'éternelle reconnaissance de la Nation Ottomane.

Le Prince Héritier Ottoman
Abdul Medjid

6. *Yüksekkomiser Amiral Sir Arthur Calthorpe'a verilen 9 Kasım 1918 günlü talimat :*

1 — You will be the official channel of communications between His Majesty's Government and the Ottoman Government in regard to the execution of the armistice and the protection of the British interests in Turkey...

2 — ... Contre-Admiral Sir Richard Webb as Asistant High Commissioner, Mr. T. B. Hohler as Chief Political Officer, Mr. A. Ryan as Second Political Officer...

4 — ... All questions pending between the Allicd Governments and Turkey must be left to the decision of the Peace Congress.

5 — You should, however, furnish full reports as to the general tendencies of Turkish opinion, as to the economic and political situation in the interior and as to the dispositions and movements of leading Turkish personalities and politicians.

6 — You should keep in close contact with your French, Italian and United States colleagues and endeavour to co-operate with them.

7. *Lord Balfour'un Calthorpe'a 9 Kasım 1918 günlü hususî mektubu :*

3 — You will certainly find that the Turks will make every effort to save their face in true oriental fashion and to create an impression throughout the Moslem world that the present armistice is not the consequence of defeats in the field, but of their own willingness to come to terms with us. They are already pretending them that the armistice terms have been especially favourable in their case... You must also be prepared to find that the Turkish Ministers ... will endeavour... to represent themselves as having always been sincerely pro-English, they will spare no efforts to enlist your sympathies and those of other Allied officers and officials on their behalf, and they may even have recourse to manœuvres calculated to create ill-feeling or difficulties between us and the other Allies in regard to Turkey. I feel you will be able to counter all such endeavours by a firm refusal to be drawn into discussion, and by consistently adopting the attitude that ... you are not empowered to commit His Majesty's Government in any way in regard to the eventual peace adjustment.

4 — Your social relations with the Sultan and other Turkish dignitaries should be of a strictly official character, and any friendly overtures on their part should be met with polite reserve. ...

7 — ... The present Turkish Government is merely a façade behind which hides the Committee Union and Progress. Djavid and Jemal(?) are no less pernicious than Talaat and Enver.

8 — (bak : Belleten, Cilt: XXX, sa.: 118).

9 — One of the main questions is the economic condition. As regards matters of finance Sir Adam Block is now proceeding to Constantinople as representative of the British bondholders. His experience will be of great value to you...

10 — (Mr. Hohler) You can repose full confidence in his knowledge and judgment. As regards the protection of British interests in Constantinople and Smyrna, you may rely entirely upon the advice of Mr. Ryan.

13 — ... The above indications will convey to you a general impression of the manner in which His Majesty's Government regard your mission.

8. *Amiral Calthorpe'un 6 Haziran 1919 günlü raporu:*

In accordance with the instructions, both written and verbal, which the members of this High Commission have received, it has been our consistent attitude to show no kind of favour whatsoever to any Turk, and to hold out no hope to them, but that the treatment to be meted out to the Ottoman Empire as the result of the war is likely to be of great severity.

9. *Mareşal Sir Henry Wilson'un General Sir George Milne'e 19 Kasım 1918 günlü talimatı:*

... We regard their (i. e of the Turks) procrastination in Cilicia and Medina, and their machinations in Azerbaijan, as part and parcel of deliberate attempt to evade the consequences of their defeat by clumsy efforts to deceive us... His Majesty's Government... will have no hesitation in resuming hostilities should this become necessary ... The armistice was granted to the Turks by victors on the minimun terms for which we consented to withhold our attacts.

10. *Amiral Calthorpe'un 3 Nisan 1919 günlü raporu:*

... The Turks cannot fail to remain as a factor, and a very important one, which has to be reckoned with ... Whilst seeking to be just to the Christians, it is most necessary not to be unjust to the Moslems, and, further, to do this would be most unwise... The Turks certainly are not a negligible quantity, ... and if the principle of self-determination is too entirely set aside in their case, there can be no lasting peace in the Near East ...

11. *General Sir George Milne'in War Office'e 6 Şubat 1919 günlü raporu* :

... For the moment the Administrative Council (at Kars), representing nothing but Moslems, is getting on fairly well with the (British) Military Government, but they refuse to permit the several thousands of Armenian refugees ... to return. The nationalist Moslem attitude must be either changed or overcome. In any case we must be prepared ... to allow the Armenians to return..., and afford them protection will certainly be not possible without a show of force.

12. *Lord Granville'in 17 Kasım 1918 raporu:*

... Dodecanesus, Cyprus, Thrace, the Western coast of Asia Minor, ... many also request Constantinople and the Northern coast of Asia Minor...; looking at the question from the point of view of the real interests of the populations, it may be doubted whether the Greeks, who have not shown extraordinary ability hitherto in governing their present territories, are capable of undertaking the wise and beneficent government of all these extra millions ... I am told that at least the rich merchant-class Greeks of Symrna have no desire whatever to be taken over by their mother country...

13. *Sir Wyndham Deedes, Ian Smith ve Philip P. Graves'ten mürekkep bilirkişi komisyonunun Amiral Calthorpe'a verilen Nisan 1919 raporu:*

... If you want a new war that (i. e. a Greek occupation o Smyrna) is the way to get is. (Graves, Briton and Turk, London 1941, p. 197).

14. *Amiral Calthorpe'un 14 Mayıs 1919 günlü ikinci notası:*

14th May, 1919 Your Excellency,

I have to inform you that it has been decided by the Governments of the Allies that under clause 7 of the Armistice with Turkey Smyrna shall be occupied by Greek Military forces.

2 — The above decision has been communicated to the Ottoman Government. (?)

3 — The transports conveying these forces are expected to arrive at Symrna at 8 a.m., local time, tomorrow, 15 th May, and disembarkation will commence at once. Greek Naval detachments will be landed at 7 a.m. to occupy the wharves and their approaches in preparation for the disembarkation.

4 — I request that in order to avoid the possibility of any unfortunate incidents the Turkish troops may remain in their barracks tomorrow morning until the Greek Military authorities have communicated their wishes regarding them. The Turkish troops posted at the Douane and in the vicinity of Pounta shall be withdrawn before 7 a.m. and collected in the central barracks.

5 — As Y. Excellency is no doubt well aware, an event of this nature may possibly create excitement or unrest in Smyrna and the surrounding district. I, therefore, most earnestly impress upon you

the absolute necessity of using all means at your command to maintain the calm. The telegraph office will be occupied early tomorrow morning by a British Naval detachment in order that no one may be able to send news of an alarmist nature into the interior. This will not prevent official Turkish telegrams being sent if handed to the Censor.

6 — I trust that the presence of the powerful Allied Fleet which is now lying in the harbour may exercise a restraining influence.

15. *Bilinmiyen bir emekli genç subayın 14 Mayıs 1919 günlü demeci:*

(Izmir Konağı önünde Mr. Morgan ve Mr. Ian Smith'e karşı)

I want you to know that we are a big nation and that we are not dead. We may appear to be sleeping but shall awake. England is a big Moslem power and, being a Great Power, could have prevented Smyrna from going to Greece. I want you to let it be known that we had hoped at least to be under a Great Power and we cannot stand for the present disposal of our country. We are not dead. There will be trouble. We may die and others may die too.

16. *Mehmet Vahideddin'in 15 Temmuz ve 18 Eylûl 1919 günlü demeçleri:*

(The Morning Post, 26 th. July, Le Journal des Débats, 22 Septembre)

a — It is becoming difficult to keep my people quiet before the humiliations and atrocities of which they are the victims. Our men there will struggle to try to save their honour, their lives, and their homes... I am the Father of my people, and ... I must try to save them.

b — ... Je revendique la liberté aussi pour mon peuple dont je suis ... devant Dieu le dépositaire responsable de ses destinées... Le nom de Smyrne retentit dans nos lointaines provinces et s'inscrit au plus profond de notre cœur comme une injure et une menace que mon peuple ni moi ne peuvent accepter.

17. *Lloyd George'un 16 Ağustos 1921 günlü söylevi:*

... Who would have suggested that we should have sent an army to the mountains area of Asia Minor.. to force Turkey to come to terms? Impossible! There was only one other alternative: to leave both of them to fight it out... War has one merit, in that it does in the end teach a respect for facts.

18. *Lloyd George'un 4 Ağustos 1922 günlü söylevi :*

... The Greeks showed a military superiority in every pitched battle...

19. *Amiral Calthorpe'un Osmanlı Hariciye Nazırına 21 Nisan 1919 günlü mektubu :*

Your Highness,

I have the honour to inform Your Highness that the military situation in the districts of Erzeroum, Erzinjan, Baiburt and Sivas is very unsatisfying.

2 — When the retreating IX th Turkish Army fell back across the old frontier, part of it settled down into the villages along the roads between the frontier and Erzeroum and Erzinjan, the rest remained along the coast road between the frontier and Samsoun. During the spring there have been repeated reports of the political activity along the frontier of General Chefki Pasha who commanded this Army, in consequence of which instruction was given by the General Officer C.-in-C., British Salonica Force, to the Ottoman Minister of War for his removal.

3 — I am now informed from several sources that *Shuras* have been set up throughout the districts of Erzeroum, Erzinjan, Baiburt and Sivas and that these *Shuras* are levying troops, nominally distinct from the Turkish Army, but practically under military control. This evasion of the instructions issued by the General Officer C.-in-C. is highly undesirable, and if it is not stopped at once, may create a serious situation.

4 — I beg to bring this grave state of affairs to the notice of Your Highness, and to request that orders may be issued immediately to the competent Authorities forbidding the levying of troops by the *Shuras* in question.

5 — I desire to be informed at the earliest possible moment of the steps taken to deal with the situation.

20. *Hariciye Nezaretinin 25 Mayıs günlü cevabı :*

... En réponse à la note verbale (du 27 (?) avril) :

1 — Les 11e, 12e, 9e et 3e divisions ottomanes du Caucase, appartenant au front russe, avaient, après l'évacuation de la Caucasie et de l'Azerbaydjan, pris position respectivement: la 11e division

dans le secteur de Van et de Bayezid, la 12e entre la frontière et Khorassan, la 9e dans le secteur d'Erzeroum et Hassan-Kalé, et la 3e entre Tortoum et la frontière. La 15e division, revenant de Batoum, est dans le secteur Samsoun-Amassia. La 5e division du Caucase a 4 bataillons entre la frontière et Trébizonde, le reste se trouve en route entre Trébizonde et Samsoun et se dirige vers le sud de Sivas. Le Quartier Général du Général Milne est informé de toutes ces positions et de tous ces mouvements.

2 — La IXe armée a été dissoute. Le Commandant de cette armée, Yacoub Chevki Pacha, souffrant, est arrivé le 26 avril à Constantinople. Il est en traitement à l'hôpital de Haidar Pacha, ce dont le Q.- G. du Général Milne a connaissance.

3 — Il avait été, ces derniers temps, procédé à l'appel des insoumis, exemptés et de ceux dont l'appel avait été remis des classes 310 à 313. Sur la demande des Autorités Britanniques, l'appel de ces derniers a cessé, en vertu de l'ordre transmis le 16 avril 1335. Les renseignements nécessaires ont été fournis là-dessus au Général Deedes, le 28 avril, par les soins du Quartier-Maître-Général de l'Etat-Major ainci que le Chef du Département de l'Armée au Ministère de la Guerre.

4 — J'affirme que la nouvelle, selon laquelle certains conseils procéderaient à l'appel des recrues pour des formations en dehors de l'armée ottomane, mais sous le contrôle et la surveillance de l'armée, est absolument fausse. En dehors des formations dont le Q.- G. du Général Milne connaît le nombre et la position, il n'éxiste aucune formation militaire, pas plus qu'il n'est procédé à quelque appel. Les demandes formulées par le Q.-G. du Général Milne au sujet de l'application de l'armistice sont toutes exécutées. Seulement, la lenteur que l'on rencontre dans l'application de ces clauses est due au manque des moyens de transport et de correspondance, et la meilleure volonté ne peut rien là contre. Les fusils, dont le nombre dépasse un chiffre déterminé, sont démontés, les culasses des canons enlevées, et les mitrailleuses qui se trouvaient dans le même cas sont transportées à Constantinople. Les officiers britanniques de contrôle savent ces particularités. Nous avons appris l'existence à Kars d'un 'Conseil Musulman', mais il convient de spécifier que nous n'avons avec lui aucune relation, ni morale, ni matérielle. Ce Con-

seil a été dissout par les Autorités britanniques, mais s'est reconstitué depuis et un autre l'a remplacé avec leur consentement.

5 — Dans la province de Van, ni dans celle d'Erzeroum, il n'est pas commis un seul acte de brigandage jusqu'à ce jour. A part quelques cas de rapine, rien ne s'est également produit dans les provinces de Trébizonde et de Sivas. Seulement un grand nombre de bandes grecques se livrent à Samsoun à des vols. Mais dans les provinces orientales, il ne s'est pas passé le moindre incident politique ni d'acte de brigandage de nature politique.

6 — Quoiqu'il soit certain que, même à l'état embryonnaire, aucune organisation de ce genre n'existe, le Gouvernement Impérial, pour prévenir tout attentat à l'ordre, a nommé le Général de brigade Moustapha Kémal Pacha, ancien Commandant d'armée du groupe d'armées Yildirim, inspecteur-général des troupes ottomanes se trouvant dans ces régions.

7 — J'ajoute aux renseignements qui précèdent mes propres considérations que voici: Toutes ces accusations et tous ces bruits sont l'œuvre des Arméniens, qui craignent d'être déçus des décisions du Congrès de la Paix et tâchent, par des intrigues, de fomenter des troubles pour parvenir à leurs fins, Les plaintes infondées font partie d'un plan préconçu. Maintenant que la fonte des neiges commence dans les provinces orientales, la saison est favorable aux mouvements des bandes arméniennes. Pour avoir les coudées franches, il est nécessaire que les bandes arméniennes ne puissent être poursuivies. L'affaiblissement et l'éloignement des garnisons des provinces de Trébizonde, Van, Erzeroum et Sivas rentrent dans leur plan. Ils espèrent atteindre leur but en faisant croire que la présence de nos troupes dans les provinces orientales pourrait être dangereuse pour le Caucase, et ainsi amener l'évacuation de ces contrées.

21. *General Milne'in Mustafa Kemal üzerine ilk şüphesi:*

General Headquarters, Constantinople, 19th May, 1919
Your Excellency,

I have the honour to inform you that it is not understood why an Inspector General, 9th Army Troops, and Chief General Staff 9th Army with a large staff should be proceeding to Sivas, as it is understood that the 9th Army as a formation has been abandoned.

Will you be kind enough to explain what duties these officers are to perform and what is the nature of the organisation it is proposed to set up.

Duncan, Maj. General
for General, Commanding-in-Chief, Army of the Black Sea

22. *General Milne'in M. Kemal'in İstanbul'a dönmesine dair mektubu:*

General Headquarters, Constantinople, 6th June, 1919
Your Excellency,

I have the honour to inform you that I consider the presence of General KEMAL Pasha and his Staff in the provinces to be undesirable.

It is unsettling to public opinion at this juneture that a distinguished General and Staff should be travelling about in the country, and I see no necessity for their labours from a military point of view.

I request that you will order the *immediate* return to Constantinople of General KEMAL Pasha and his Staff.

G. F. Milne, General,
Commanding-in-Chief, Army of the Black Sea

23. *Amiral Calthorpe'un M. Kemal'in dönmesine dair ilk notası:*

British High Commission, 8th June, 1919
To His Excellency, the Minister for Foreign Affairs

I have the honour to inform Your Excellency that news of a disquieting nature has reached me from the Sanjak of Samsoun, where, it would appear certain ill-disposed persons are attempting to stir up trouble and cause disturbance.

2 — Moustapha Kemal Pasha is stated to be playing a leading part in this movement.

3 — Instructions have, therefore, been issued to the Turkish Minister of War by the General Officer Commanding-in-Chief, Army of the Black Sea, to relief Moustapha Kemal of his post.

4 — I desire to call Your Excellency's attention to the very grave consequences which would arise from any disturbances in the interior, particularly if they partook of an inter-racial and-religious character.

5 — I request, therefore, that instructions be issued immediately to all civil officials concerned to the effect that they will be held per-

sonally responsible should any trouble ensue in the districts under their charge.

6 — I further desire that I be kept closely informed of the situation obtaining in the Province of Sivas.

I have the honour to be Your Excellency's obedient Servant,

A. Calthorpe, High Commissioner

24. *Amiral Calthorpe'un 17 Haziran günlü ikinci notası:*

...3. This scheme (i. e. division of Anatolia into 10 zones ... ... under a general ... ensuring the maintenance of order) does not meet with my approval. The mission of General Moustapha Kemal to the Sivas region has already led to deplorable results. 4. I have the honour to request, therefore, that the Ottoman Government shall at once issue categorical orders ... for the immediate recall to Constantinople of General M. Kemal together with the whole of the retinue of officers by which he is accompanied.

25. *General Milne'in Amiral Calthorpe'a 30 Haziran günlü mektubu:*

(Harbiye Nazırına verilen mektubun kopyası)) :

Your Excellency,

I have the honour to inform you that, from reports I have received, there appears to be a serious movement in the districts of Sivas and Konia with a view to the formation of armed bands, and to actions against the interests of the Allies.

2 — This movement appears to be directed by agents of the C.U.P., and aims at action independent of the Ottoman Government. So far the movement appears to be confined to propaganda.

3 — The principal instigators of the movement are General M. Kemal Pasha at Sivas, and General Djemal Pasha at Konia. Both these officers were appointed Inspectors of Army Groups.

4 — On the 6th June I requested the Ottoman Minister of War to remove General M. Kemal from his appointment. The order was despatched by the Ottoman Minister of War on the 8th June, but so far this officer has not complied with the order. Owing to the importance of checking this movement before it develops further, I shuld like you to approach the Ottoman Government with a view to the above-mentioned officers being recalled forthwith to Constantinople....

26. *Amiral Calthorpe'un, 2 Temmuz, üçüncü notası:*

İşbu notanın metni, Hariciye Nazırının cevabı ile "Documents on British Foreign Policy, 1919 - 1939, First Series, Vol. IV, No. 460" adlı kitaba dercolunmuştur.

27. *Lord Curzon'un İkinci Paris Konferansında 25 Ocak 1921 günlü demeci:*

... The Turkish Government at Constantinople is feeble in the extreme, ... bankrupt in purse and reputation. M. Kemal is the real ruler... (But) the proposals of the Turkish Nationalists are quite unacceptable. ... Steps might be taken to bring (them) into line by compromise. ... (He envisaged a conference attended by Turks from Constantinople and from Angora ... to reach a settlement as speedly as possible.) The situation is going from bad to worse.

28. *Mehmet Vahideddin'in Sir Horace Rumbold'a 21 Mart 1921 günlü demeci:*

... The Angora leaders are men without any real stake in this country, with which they have no connection of blood or anything else. M. Kemal is a Macedonian revolutionary of unknown origin. His blood might be anything Bulgarian, Greek or Serbian, f.i. He lookes rather like a Serb. ... There is not a real Turk among them. ... The real Turks are loyal to the core, but ... intimidated or hoodwinked by fantastic misrepresentations like the story of my own captivity. These brigands are the men who think my submission. They looked for external support and found it in the Bolsheviks. ... Moslem Turks can have nothing to do with Bolshevism, for it is incompatible with their religion, but if it would be imposed on them by force, what then? ... I was asked to make my submission to a handful of rebels. I am prepared to make any personal sacrifice, but I cannot sacrifice my honour, imperil my heritage, or compromise the interests of my throne by a submission so shameful. I indeed desire unity, but it can only be on the basis of submission of the rebels to the lawful authority, and yet I find myself completely impotent to assert that authority.

29. *Mehmet Vahideddin'in Sir Horace Rumbold'a 6 Nisan 1922 günlü demeci:*

...The revolutionary military organisation at Angora is merley a reincarnation of the old C.U.P. It has disguised itself under the

mask of Nationalism which enabled it to hoodwink the people by exploiting the feeling produced by the Greek invasion. Ninety per cent of the people are at heart opposed to the Angora gang, but they are kept under by the repressive methods of men who stuck at nothing and have got everything into their own hands. The ambition of these men is to transfer their authority to Constantinople. ...

(Sir Horace said that the Allies were confronted by a dual system in Turkey. Their hope was that a peace settlement, which would include the evacuation of Asia Minor, would deprive Angora of its raison d'être, and that the Allies would find themselves face to face with a single Turkish Government, which would naturally be that of His Majesty...).

30. *Mehmet Vahideddin'in Sir Horace Rumbold'a 7 Ağustos 1922 günlü demeci:*

... The National leaders are not a Government, but a collection of rebels and revolutionaries. They are a reincarnation of the C.U.P., who, under various names, of which "Nationalists" is the last, have sought for selfish ends to dominate this country. They exploited the good faith and patriotism of an innocent people. In policy and conviction they are nothing else but Bolsheviks. ... I myself and my Government are ready to make peace and to make sacrifices in order to attain it. ... The essential condition is that the peace should assure Turkey of her independence and of her standing in the Moslem world. ... There is now disunion at Angora. The Allies should take a strong line ... The strength of the Nationalists is exaggerated. Such as it is, it rests on the fact that the Greeks remain in occupation of Turkish territories, and that the Central Government is deprived of the means of asserting its authority. The antidote would be that the Greeks should leave, but the evacuated territories should be handed over gradually to the lawful Government ... The situation is one of growing gravity. ... It is exactly parallel to the situation at the time of Mehmed Ali Pasha's revolt. ... He was, however, less vulnerable than the Kemalists. ... They are holding the people of Turkey in duress. ... They represent me as an ally of the Greeks and a servant of Great Britain. Their vindictiveness is due to personal spite because they have asked me to recognise, as Caliph, the legitimacy of the G.N.A. I have steadfastly refused.

My duty as Caliph is not to accept, but to reject any such proposal. Honour does not admit of any compromise between Myself and the rebel leaders.

31. *Mehmet Vahideddin'in Ocak 1919'da hususî bir görüşmede demeci:*

(Amiral Calthorpe'un Lord Balfour'a 10 Ocak günlü mektubu)

... I am ready to cause the arrest and pubishment of every single person (the British) might desire, and in accordance with their desire. Only I fear that if I take action on a large scale it will provoke a revolution, and I myself will be overthrown and probably killed...

32. *Amiral Calthorpe'a verilen 5 Şubat 1919 günlü talimat:*

You should instruct the Turkish Government to take immediate steps to hand over to you or the nearest Allied Commander such Turkish officers or officials as you or the Commander concerned consider should be surrendered for the following reasons: 1 — Failure to comply with the Armistice terms. 2 — Impeding execution of the Armistice terms. 3 — Insolence to British Commanders and Officers. 4 — Ill-treatment of prisoners. 5 — Outrages to the Armenians or other subject races both in Turkey and Transcaucasia. 6 — Participation in looting, destruction of property etc. 7 — Any other breaches of the laws and customs of war. Military Courts are being formed in Transcaucasia, Mesopotamia and Syria for trial of those Turks who have committed offences in occupied territory and in Transcaucasia. His Majesty's Government are unable to consent to trial and punishment by the Turkish Authorities of Turks accused as above in parts of the Ottoman Empire outside Allied occupation. You should, therefore, insist that such offenders be handed over to us to be sent to a detention camp at Malta, to be tried and punished in such manner as the Allies may subsequently decide upon. No decision has at present been taken as regards the procedure, but this question is to be discussed at Paris.

33. *Amiral Calthorpe'un 30 Mayıs 1919 raporu:*

... it became necessary to revert immediately to the idea which has already received the approval of His Majesty's Government some three months ago of deporting these people and removing them to some spot whence they could not escape, but where they would

be within the reach of ripe and deliberated justice. Chance favoured this necessity, as I found myself able to appropriate H.M.S., 'Princess Ena' for this purpose. In accord with the British Military Authorities, who were fully alive to the urgency of the matter, the prisoners were placed on board on the 28th May and the ship sailed that night.

34. *Agreement for the immediate release of prisoners (16 III 1921) bak: Ek.*

35. *23 Ekim 1921 günlü İstanbul mübadele anlaşması:*

Je soussigné, Hamid Bey, agissant au nom du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie siégeant à Angora, déclare accepter l'échange des prisonniers britanniques de toute race se trouvant en Anatolie contre les prisonniers ottomans de toute catégorie détenus à Malte sur la base du "tout pour le tout", et conformément aux conditions posées dans les mémoires en date du 1er, du 10 et du 21 octobre, dans la lettre en date du 4 octobre 1921 que m'a remis Son Excellence le Haut Commissaire de Sa Majesté Britannique à Constantinople.

Constantinople, le 23 octobre 1921 A. Hamid

36. *Hariciye Vekili Yusuf Kemal'in esirler mübadelesine dair mektubu:*

Article 1. Our Commission for the Exchange of Prisoners will be at Ineboli on October 30th.

Article 2. I beg you to inform me of the names and ranks of the Presidcnt and of the other members of the British Exchange Commission which will arrive on board the Battleship "Zemrez" ("Centaur" olacak).

Article 3. Although your telegram contains no information regarding the vessel on which our prisoners will be transported, we understand that they will be landed at Ineboli. We are of opinion that some of our prisoners, the number and identity of which will be stated by us, will be disembarked at Trebizond against Rawlinson and his companions, and that the remainder of our prisoners will be taken to Ineboli.

Article 4. The prisoners at Zonguldak will wait there.

Article 5. Capt. Campbell and Maltass will be at Ineboli.

Article 6. The competent authority has stated that there is no

information regarding the seven Indians whose names you communicated. At the time of the Bekir Sami Bey Agreement, the British asked for these persons, but after investigation it was found that we had no prisoners of the names given.

Article 7. One of the three dragomans mentioned is a certain Poliakoff, a Russian subject and one of the officials of the Soviet Legation at Angora. Naturally it is not possible to send him.

Article 8. George Volla, a railway employé, is at Ak Serai and his family at Bordur. If he desires he can go to Adalia with his family or to Ineboli alone. Permission has been given to two Indian Moslems at Bordur and to one Indian Moslem at Adalia to go, in accordance with their desire, to their country via Adalia.

Article 9. Investigations have proved that there are no Indians, refugee or not, who are being kept by us against their will. You can speak in this sense. In this connection, we have made every possible enquiry up to date. You are very well aware of the actual state of our country. If, after this exchange, any British subjects should be discovered in any place, they will be given every facility for departure. There can be no reason for suspecting our good faith in this matter.

Angora, 20th October, 1337 (1921)

Youssouf Kemal

37. *Dr. Nihat Reşad'ın 15 Ekim 1922 günlü demeci* (The Times, 16th October):

I should have preferred to say nothing... being a guest in this country...; my impression: spirit of the Middle Ages ..., (but) the spirit which animates the Turks of to-day is by no means medieval, it is intensively modern... It is to be regretted that so talented and influential a statesman as Mr. Lloyd George should be misled as to the real signification of the deadly struggle of the Turkish people. ... During my stay here I have been very happy to see that a great section of public opinion and of the Press has had a sympathetic attitude towards Nationalist Turkey and its aspirations, which allowed of great hope of the inauguration of a new era of friendly relations between Turkey and Great Britain...*

* 15 Mayıs 1919 olayına dair krş.. Bekir Sıtkı Baykal, İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali... (Belleten, Cilt. XXXIII, sa. 517-575).

Sa Majesté le Roi d'Angleterre et Empereur des Indes
Londres

Je m'adresse à Votre Majesté, à l'Auguste Souverain de la grande nation Anglaise pour La prier de vouloir bien défendre l'existence de la Turquie contre les entreprises ambitieuses des petits peuples qui visent à sa destruction. J'espère que mon appel trouvera un écho dans le cœur magnanime de Votre Majesté et que Sa Haute intervention permettra au Pays si cruellement éprouvée d'entrer dans une ère de paix et de prospérité, assurant à Votre Majesté ainsi qu'à Son Peuple l'éternelle reconnaissance de la Nation Ottomane.

Le Prince Héritier Ottoman

Bak.: s. 13, 262.

AGREEMENT

FOR THE

IMMEDIATE RELEASE OF PRISONERS.

------oOo-----

Article 1.

All British prisoners of war and other British nationals or members of the British forces, who are held in Turkey against their will, shall immediately be released and conveyed to Constantinople. The conveyance of such persons shall be effected by and at the expense of the Turkish authorities in whose hands they now are.

Article 2.

The repatriation of Turkish prisoners of war and interned civilians now in the hands of the British authorities shall commence at once and shall continue as quickly as possible. This will not apply, however, to persons whom it is intended to try for alleged offences in violation of the laws and customs of war, or for massacres committed during the continuance of the state of war in territory which formed part of the Turkish Empire on August 1st, 1914. The British Government may make it a condition of the release of any particular individuals that they shall not visit Constantinople before the restoration of a state of peace, and shall have the right to arrest and detain them in the event of this condition being violated.

Bak.: s. 188 v. d.

Article 3.

This agreement shall come into force on the date of signature, and its execution shall be proceeded with as quickly as possible.

ANNEX 1.

List of persons who are known to His Majesty's Government as being held in Turkey against their will and are to be released under Article 1. This list is not exclusive, and the fact of an individual not being mentioned on it does not affect his right to release.

---------oOoOo---------

~~Mr.~~	~~John Medlicott~~	Civilian, understood to be at Caesarea in failing health.
Lieutenant-Colonel	A. Rawlinson	Royal Garrison Artillery.
Captain	C.L. Campbell	Argyll and Sutherland Highlanders.
~~Lieutenant~~	~~J.R. Bowring~~	~~Royal Field Artillery.~~
Private 975075	H. Carter	85 Machine Gun Corps.
Private 129401	A. Hillyer	" " " "
Private 59194	R. Leadbetter	" " " "
~~Private EMT/44405~~	~~T.J. Mahoney~~	~~1158 Company Royal Army Service Corps.~~
Lance-Corporal 135424	H.T. Ankers	766 Company Royal Army Service Corps.
Private 33952	T. Galloway	1st Gordon Highlanders
~~Acting Bombardier 20237~~	~~F.A. Oriordan~~	~~10th Brigade Royal Field Artillery.~~
Sepoy 1637	H. Hakumatmi	24th Punjabis.
Sepoy 1896	Hakimsmah	" "
Sepoy 2219	H. Katarsing	" "
Sepoy 43279	C.D. Rsaijiway-Amr	" "
Sepoy 43761	Gangapeshad	" "
9069	Bhisti(Name unknown)	Machine Gun Corps.

		Bhisti Ramgoo	Royal Garrison Artillery.
"Interpreter	897	Polskof	
"	766	Guragossian	
"	930	Kudodoian	
"	657	Chekakydes.—	

----------oOoOo----------

ANNEX 2.

List of persons whom His Majesty's Government are prepared to release under Article 2.

------oOoOo------

2675 Hussein Djahid Bey.
2682 Tewfik Hadi Bey.
2684 Yussuf Riza Bey.
2689 Fethi Bey.
2691 Rahmi Bey.
2692 Ismail Djambolat Bey.
2693 Midhat Bey.
2697 Mumtaz Bey.
2702 Atif Bey.
2703 Ferid Bey.
2705 Hussein Kadri Bey.
2708 Haidar Ahmed Bey.
2709 Sami Bey.
2713 Aziz Jehangirov.
2715 Hassan Khan Jehangirov.
2716 Muhammed Bey Ali Bekov.
2717 Ibrahim Bey Jehangirov.
2718 Zekeria Bey.
2720 Mussa Bey Slaahkova.
2721 Yussuf Yussupof.
2722 Dan Uddin Ha or Tauchitgan Mamlejeff.
2725 Rachinski Matroi.

27272..

2727 Muklis Mainedov.

2728 Selah Djimdjoz Bey.

2731 Ubedullah Bey.

2735 Ibrahim Pirizade Sahib Bey.

2736 Ahmed Nessimi Bey.

2739 Hadji Ahmed Pasha.

2740 Hamid Riza Bey.

2742 Zulfi Bey.

2752 Fakhri Pasha.

2754 Abbas Halim Pasha.

2755 Said Halim Pasha.

2756 Midhat Shukri Bey.

2757 Hadji Adil Bey.

2759 Zia Geuk Alp.

2760 Halil Bey.

2762 Alif Munif Bey.

2763 Ahmed Shukri Bey.

2764 Ahmed Agayeff, alias Agha oglu Ahmed.

2765 Hussein Tossun Bey.

2767 Arif Bey.

2770 Mursel Pasha.

2772 Djemal Pasha.

2773 Djevad Pasha.

2775 Essad Pasha.

2776 Hussein Reouf Bey.

2777 Shevket Bey.

2778 Vassif Bey.

2779 Mehmed Sheref Bey.

2780 Faik Bey of Adrianople.

2781 Numan Usta.

2782 Ali Said Pasha.

2784 Suleiman Nazif Bey.

2785 Djelal Nuri Bey.

2786 Islam Ali.

2787 Ahmed Emin Bey.

2788 Mehmed Muammer Bey.

2791 Evis Avni Aka Kudus.

2793 Kel Ali Bey.

2794 Ali Seyid.

2797 Abdus Selami Pasha.

2803 Shevki Pasha.

2805 Ali Djenani Bey.

----------oOoOo----------

ANNEX 3.

List of persons whom His Majesty's Government are prepared to release under Article 2 on condition that they shall not visit Constantinople without previous agreement between the Two Parties.

-------oOoOo--------

2772 Djemal Pasha.

2773 Djevad Pasha.

2777 Shevket Bey.

2803 Shevki Pasha.

------oOoOo------

S. Baltzy

Robert Granville Curtis

March 16. 1921

DİZİN

Abalıoğlu, Yunus Nadi 113n, 117n, 130n, 136n, 138n, 141n, 156n, 176, 179, 180n, 183n.

Abbas Halim Paşa, 190.

Abbas Hilmi (Halim?), 181.

d'Abernon, Lord, 182n.

Abdullah Paşa, Harbiye Nazırı, 29, 30n.

Abdülâziz, Sultan 19.

Abdülhalim, Şehzade, 16.

Abdülhamid II, Osmanlı Sultanı, 6, 244.

Abdülmecit, Sultan 4, 5.

Abdülmecit, 12-20, 243, 245. Ayrıca bk.: *Veliahd.*

Abdürrahim Efendi, Prens, 69, 74n.

Abdüsselâmi Paşa, 190.

Accord Tripartite, (Üçüzlü Anlaşma), 208, 209, 212, 213, 218-220, 228.

Act of presence - (hazır bulunma), 107.

Açık Söz, (Kastamonu, gazete), 244.

Açıksözcü Hüsnü, 194n.

Adana, 32, 46, 47, 166, 168, 211-213.

Adıvar, Dr. Adnan, Reis-i Sani, 192.

Adıvar, Halide Edip, 39n, 82n, 118n, 151, 166, 179n.

Âdil, Dahiliye Nazırı, 138.

Adnan, Dr., bk.: *Adıvar, Dr. Adnan.*

Ador, G., Kızıl Haç Başkanı, 239.

The Aftermath, (Churchill) XI.

Afyonkarahisar, 92, 135.

Agayeff, Ahmet, bk: *Ağaoğlu, Ahmet.*

Ağaoğlu, Ahmet, (Agayeff) alias Aghaoğlu Ahmed, 182, 190.

Aharonian, 41.

Ahmet Cevdet (İkdam gazetesi sahibi), 167.

Ahmet Efendi, Kaymakam, 127.

Ahmet Emin, bk.: *Yalman. Ahmet Emin.*

Ahmet İzzet, (*Kambur*) *İzzet*, Aydın vâlisi, 48, 65, 66, 74, 76-78, 80.

Ahmet İzzet Paşa, bk.: *Furgaç, Ahmet İzzet Paşa.*

Ahmet Muhtar, Hariciye Vekili, 18n, 186.

Ahmet Nesimi Bey, 176, 190.

Ahmet Reşit bk.: *Rey, Ahmet Reşit.*

Ahmet Rıza, Âyan Reisi, 66n, 166.

Ahmet Rüstem, (*Bilinski*) 166.

Ahmet Şükrü Bey, 190.

Ajax, İngiliz harp gemisi, 192.

Aka Gündüz, Enis Avni, 190.

Akdeniz, 60, 208.

Aker, M. Şefik, 88n, 217n.

Akın, (İçel, gazete) 109n, 118n.

Aksalur, İzzet, 16,

Al Bayrak (Erzurum, gazete) 15n, 16n.

Aldrovandi Marescotti, 4n, 68n, 216n, 217n, 220n.

Alemdar, (gazete), 54n, 82n, 117n.

Ali, (Halife), 17, 243.

Ali, Yzb., A. Fuat Paşa'nın kardeşi 101.

Ali Cenani Bey, bk. *Cenani, Ali.*

Ali Fuat, bk.: *Türkgeldi, Ali Fuat.*

Ali Fuat Paşa, bk. *Cebesoy, Ali Fuat.*

Ali Galip Bey, 144.

Ali İhsan Paşa, bk. *Sâbis, Ali İhsan Paşa.*

Ali Kemal, Dahiliye Nazırı 9, 10. 130-132, 248, 249.

Ali Münif, bk. *Yeğena, Ali Münif.*

Ali Nadir Paşa, 75, 76, 78, 81n, 114.

Ali Nuri, (*Tevfik Okday*), Yaver, 245.

Ali Rıza Paşa, 9, 10, 25, 152.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, 143, 146, 241.

Ali Said Paşa, General 190.

Ali Seyid, 190.

Âlî Şûra, 13, 41, 70-71, 73-76, 84-89, 137, 159, 154, 196, 198-200, 210, 217, 223.

Ali Şükrü, Trabzon mebusu, 186.

Allenby, General, 31, 32, 34, 46, 185, 216.

Alman Kıralı, (doğrusu *İmparatoru*) 13.

Alman Kronprinz'i 13.
Alman (lar) 2, 33, 97, 98, 109, 112, 133, 167, 172, 183, 252.
Almanya 12, 27, 70, 97, 173, 182, 195.
Almanya Barış Sözleşmesi XI, 173, 202.
Almanya Hükümeti 172, 173.
Almanya İmparatorluğu 187.
Altın Köprü 161.
6. Ordu 34, 184.
Amasya 103, 105, 122, 127, 129, 131, 133, 144.
American Tobacco Company, (Samsun'da) 103.
Amerika Birleşik Devletleri 6, 53, 70, 74, 166, 196, 198 - 200, 238.
Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti 21, 22, 36, 103, 199.
Amerika Birleşik Devletleri Senatosu 196, 199.
Amerika Dışişleri Bakanlığı 11.
Amerikalı (lar) 6, 62.
Amerikan Delegeler Heyeti 200.
Amerikan Heyeti (Merzifon) 127, 128.
Amerikan Misyonerleri 63.
Amerikan Yüksek Komiserliği 93n.
Amet, Amiral (Fransız Yüksek Komiseri) 72, 75n, 102, 197, 221, 223.
Amirallik Dairesi, 227.
Amphitriti, (Hastane gemisi) 65, 68.
Anadolu 6, 11, 16, 17, 41, 50, 53, 55, 60-64, 68, 70, 74, 80n, 82, 85, 88, 89, 91-94, 98, 112, 113, 115, 117, 118, 123, 128n, 129, 137, 138, 140, 142, 148-150, 152, 154, 161-163, 188, 193, 195-198, 202-205, 207, 208, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 226, 236, 240, 243, 254.
Anadolu, (gazete, İzmir) 77n, 79n.
Anadolu Cumhuriyeti 142.
Anadolu Demiryolu 145, 147.
Anadolu İsyanı 155.
Anadolu Müttefik Kıtaları Başkumandanlığı (Milne) 225.
Anadolu Türkleri 20.
Anafarta cephesi 99.
Anayasa 44, 138, 139, 156, 158n, 204.
Anglo-Helenic Ligası (Londra) 48, 254.
Anılmış, Nihat Paşa 31, 32, 46.
Ankara 9, 11, 16 - 20, 26, 47, 90 - 92, 108, 110, 122, 135, 147, 148, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 162-164, 187, 188, 194, 205, 206, 209, 212, 213, 216, 218, 219, 231, 233, 238, 239, 243, 244, 246, 251, 255.
Ankara Hükümeti 94, 157, 191, 203, 214, 231n, 234, 239, 256. Ayrıca bk. *T.B.M.M. Hükümeti*
Ankara Meclisi, bk.: T.B.M.M.
Ankers, H. T. (Erzurum) 189.
Antalya 60, 68, 69, 74, 133, 168, 174, 192n, 208, 216-219.
Anti-Kemalistler 94.
Anzavur, Çerkes 154.
Apak, Rahmi 66n, 79n, 258.
Arabistan 21.
Arap Devleti 208.
Arap (lar) 23, 35, 53, 196, 207.
Arar, İsmail 166n.
Arda, Hacı Adil Bey 190.
Ardahan 42.
Arıburnu, Kemal 3n, 82n, 99.
Arif Bey 190.
Arizona, U.S. harp gemisi 74, 80n.
Arlotta (İtalyan Yüksek Komiseri) 205, 215n, 221.
Arnavutluk 50, 82
Asir 8, 34.
Askerî Komisyon (İstanbul) 228, 229.
Associated Press 6, 12.
Asya 5, 54, 62, 159, 162, 196, 230.
Asya Türkiyesi 222.
Aşkun, Vehbi Cem 170n.
Atabinen, Reşit Saffet 167.
Atatürk, Mustafa Kemal 9, 11, 12, 15-18, 26, 27, 31, 34, 47, 53, 58, 59n. 81n, 86, 90, 91-93, 96-102, 106-119, 121-153, 155-157, 159-161, 163-166, 169-172, 181, 187, 191, 192, 197,

205-215, 218, 219, 221, 229, 231, 233-236, 240-245, 247, 250, 255, 256, 259.
Atay, Falih Rıfkı 81n, 96n, 97n, 98n, 100n, 101n, 102n, 109n, 110n, 113n, 115n-118n, 130n, 173n, 179n.
Atıf, Kaymakam, Eskişehir 145.
Atıf Bey 190.
Atina, XII, 39, 50, 57, 76, 92, 94, 141, 162, 236, 238, 254.
Atina Hükümeti, bk.: *Yunan Hükümeti.*
Atman, Ahmet 68n, 69n, 75n, 77n, 81n, 136n.
L'Aurore (İstanbul dergisi) 20, 255.
Avam Kamarası 11, 58, 92, 95, 158, 206, 208, 219, 231, 233, 238, 255. Ayrıca bk. *İngiltere Parlâmentosu.*
Averoff (Yunan kruvazörü) 29, 68, 217.
Avni Paşa, Bahriye Nazırı 101.
Avrupa 5, 42, 45, 51, 53, 54, 57, 58, 62, 63, 66, 67, 82, 83, 93, 138, 159, 162, 166, 231.
Avrupa Türkiyesi 52, 222.
Avrupa Yüksek Şûrası (Paris) 45.
Avusturya 27n.
Âyan, bk : *Heyet-i Âyan.*
Ayasofya 20, 28, 52, 55.
Ayasoluk (Selçuk) 217.
Aydemir, Şevket Süreyya 77n, 130.
Aydın Vilâyeti 60, 62, 67, 69, 75, 83, 88, 89, 185.
Ayıntab, (Gazianteb) 28, 47, 211, 212.
Aykut, Mehmet Şeref, Edirne mebusu 190, 192, 213.
Ayvalık 65, 82, 85.
Azerbaycan 31, 104, 175, 182.
Azerbaycan Cumhuriyet Hükümeti, 44.
Azerbaycan Sovyetler Şûrası Hükümeti 187.
Azmi, İstanbul Polis Müdürü 174.
Azmi Bey, bk.: *Cemal Azmi*

Bâbıâlî 23, 46, 51, 78, 100, 113, 116, 117, 124, 125, 132, 152, 192, 205, 242, 258.
Bâbıâlî Arşivleri 197, 258.
Bafra 103,
Bağdat 144.
Bağdat Başkumandanlığı 182.
Bağlar 153.
Bahaeddin Şakir, Dr. 172 - 174.
Bahriye Nezareti 29, 115.
Baily, W. Lewis, (Midilli) 48.
Baird, Albay (Askerî Ataşe) 194.
Baker, Ray Stannard 61n, 73, 214n.
Bakû 31, 44, 187.
Bakû, Mürsel Paşa 190.
Baldwin, Oliver 42n.
Balfour, Lord 4, 21, 36, 51, 53, 56, 60, 62n, 63, 73, 84, 86, 88, 167, 173, 177, 178, 196n - 198, 208, 216, 217, 233, 238, 253.
Balıkesir Valiliği 154.
Balkan Kıtaları 224.
Balkan (lar) 36, 62.
Baltazzis, Yunan Dışişleri Bakanı 56, 91.
Baltzer, Kapt. - Ltn. 165n.
Bandırma 56, 66n, 90, 107.
Bandırma vapuru 117.
Barış Konferansı, bk: *Paris Sulh Konferansı*
Barış Murahhaslar Heyeti 124, 130.
Barış Muahedesi, bk.: *Sulh Muahedesi*
Barış sözleşmesi, bk.: *Sèvres Muahedesi*
Barker, Binbaşı G. G. 167.
Barutçuzade Faik Ahmet 57, 58.
Basri 120.
Basra Körfezi 144.
Başkumandan Muharebesi 20, 157, 159, 229, 239, 255. Ayrıca bk: *İstiklâl Harbi*
Başkumandanlık 24, 103, 107, 131.
Büyük Devletler 6, 66, 73. Ayrıca bk. : *Müttefik Devletler.*
Batı Anadolu 50, 56, 65, 69, 89, 137, 237.
Batı Anadolu Rumları, 52.
Batı Hıristiyan Devletleri 138.
Batum 42, 44, 58, 103, 105, 139, 171.
Bayburt 104.
Baydur, Hüseyin Ragıp 166, 232.
Bayezit 105.

Baykal, İsmail, (Veliahdin Mabeyncisi) 16.
Baykurt, Cami 166.
Baysal, Tevfik Hadi 190.
Bayur, Yusuf Hikmet 34n, 77n, 98n — 100n, 258, 259.
Beach, General (Tiflis) 43, 139.
Bedirhaniler 144.
Bedri 172, 174.
Bekçilik Sistemi 107.
Bekir Sami Bey 16, 158. 188, 190, 191, 213, 218.
Bekirağa Bölüğü 113, 179n, 181.
Bele, General Refet 98, 126n, 128, 136, 137n, 147, 245 - 247, 250.
Belger, Dr. Nihat Reşat 166, 191, 233, 256.
Benedikt XV., Papa 18, 59n.
Bennett, John Godolphin 11, 17, 18n, 111, 117n, 253.
Berlin 12, 20n, 173, 174.
Bern 31.
Berry, R. L. (U.S.S. Manley) 74n.
Berthelot 55, 58, 152, 200, 212, 227.
Besbelli, Saim 258.
5. Kafkas Tümeni 105.
Beyanname-i Hümayun 137, 138, 141, 153.
Beyoğlu 29, 30, 49.
Beyrut 210.
Beyşehir 147.
Bıyıklıoğlu, Tevfik 46n, 56n, 57n, 96, 97n, 102n, 103n, 108n, 111, 119n, 121n, 125n, 138n, 139n, 144n, 151n, 153n - 155n, 160n, 166n, 181n, 182n, 209, 211n, 258, 259n.
Bilecik 147.
1927 yılı Nutku. Ayrıca bk: *Nutuk,* Büyük *1897 Uzlaşması* 51.
Birdwood, General (Gelibolu) 99.
Birinci Ordu Kıtaatı Müfettişi 108n.
Birlik Cephe (Lausanne) 221.
Bitlis 110
Bleda, Mithat Şükrü, 190
Bliss, Amerikan Generali 73.
Block, Sir Adam 22, 157.
Boghos Nubar Paşa 41, 46.
Boğazlar 27, 29, 30, 53, 56, 90, 158, 199, 220, 226, 229, 234, 235.
Bolayır, Enver 173n.
Bolşevikler 162, 163, 200, 232-234, 248.
Bolşevizm 167.
Bolu Sancağı 119.
Bonin, İtalyan Paris Büyükelçisi 218.
Borden, Sir Robert 84.
Bowen, Harold 252.
Bowring, Teğmen 192n.
Bozkurt, Mahmut Esat 166.
Börekçi, Mehmet Rifat, Ankara Müftüsü 153.
Brémond, General, Kilikya İdarî Şefi 46.
Brest-Litovsk Barış Sözleşmesi 42.
Briand 211, 212.
Bristol, Amerikan Amirali 75, 80n, 81n, 85n, 87.
Britanya. Ayrıca bk.: *İngiltere* 4, 9-11, 19, 23, 38, 39, 42, 50, 52, 103, 156, 183 - 186n, 188, 189n, 191-194, 196, 201, 203, 206, 213, 216, 222, 224-229, 231, 232, 235, 236, 238, 249, 251, 252, 254-256.
Britanya Amirallik Dairesi 72, 73.
Britanya Barış Murahhaslar Heyeti 53.
Britanya Başkumandanı (Milne) 11.
Britanya Başkumandanlığı 227.
Britanya Büyükelçiliği, Ankara'da, XII
Britanya Büyükelçiliği, Paris'te 173, 228, 238.
Britanya Deniz Kuvvetleri, Çanakkale'de 49.
Britanya Genel Karargâhı (Milne) 120.
Britanya Genel Kurmayı 83, 151, 167, 201
Britanya Hariciye Nezareti, bk : *İngiltere Hariciye Nezareti.*
Britanya Hükümeti, 4, 7, 10, 11, 12, 15, 18, 19, 21, 22, 25-27, 33, 34, 36-38, 40, 41, 45, 46, 49, 52, 53, 55,

56, 60, 63, 67, 74, 77, 83, 84, 87-89, 98, 99, 101, 105, 128, 135, 136, 144, 150, 154, 158, 159, 160, 173, 175, 176, 180, 182, 184-189, 191, 192n, 193, 195, 198, 202, 207, 219, 220, 222, 226, 229, 233, 240, 254. Ayrıca bk.: *İngiltere Hükümeti, Kırallık Hükümeti.*

Britanya Kızıl Haçı 238.

Britanya Kumandanlığı, Asya'da 222.

Britanya Liderliği 10.

Britanya Ordusu 12, 111, 225, 253, 256.

Britanya Paris Delegasyonu 10.

Britanya Selânik Kuvvetleri Başkumandanlığı 104. Ayrıca bk: *Karadeniz*

Britanya Washington Büyükelçiliği 173, 238.

Britanya Yüksek Komiserliği 24, 37, 40, 51, 99, 111. Ayrıca bk: *Yüksek Komiserler*

Britanyalı-Fransız kıtaları 210.

Britanya'nın Tiflis Elçiliği 187.

British Contributions to Turkish Studies 252.

British Museum, (London-Colindale) XI

de Brock, Sir Osmond (de Beauvoir) 159, 160, 239, 252

Buchanan (İngiliz Büyükelçisi) 215, 216.

Bulgar(lar) 27n, 188n, 226.

Bunoust, Fransız Generali 30.

Burdur 174, 215.

Burrows, Dr. R. M. 48.

Bursa, 51, 90, 154, 239, 240.

Butler, Sir Rohan XII.

Büyük Britanya, bk: *Britanya, İngiltere*

Büyük Erkânı Harbiye-i Umumî Karargâh Başkanı 105.

Büyük Ermenistan Cumhuriyeti 41, 44, 152

Büyükada (İstanbul) 185.

Büyükelçiler Konferansı 200.

Caclamanos, Yunan Elçisi 48n.

Cafer Tayyar, bk: *Eğilmez, Cafer Tayyar.*

Caio Duilio (İtalyan harp gemisi) 69, 70, 74n, 217,

de Caix, Robert 211, 214.

Callwell, Sir Charles 71n, 72n, 152n

Calthorpe, Sir Arthur Somerset Gough (Yüksek Komiser) 4, 8, 9, 13n, 14n, 21, 23, 24, 28-34, 36-38, 40-46, 48, 49, 52n, 61, 64-66n, 68, 69, 72-76, 78-82, 85-88, 102-104, 106-108, 113, 119n, 120n, 124-126, 129, 131n-134, 136, 138, 140, 151, 167-169n, 172n-178, 180, 181, 183, 184-186, 198, 221-224, 241, 253, 254.

Cambon, Paul (Londra Büyükelçisi) 31, 149, 226n.

Cami, bk.: *Baykurt, Cami*

Campbell, Tuğgeneral 188.

Campbell, Yzb. *C. L.* 148, 181, 187-189.

Canik (Samsun Sancağı) 102, 110.

Cassel, General (Bağdat) 33.

Cavit Bey (Sabık Maliye Nazırı) 22, 176,

Cebesoy, Ali Fuat 96, 101, 102n 108n, 114n, 122, 138n, 140n, 145n, 147, 211, 259.

Cecil, Lord Robert 36, 208, 219.

Celâl Nuri, bk.: *İleri, Celâl Nuri*

Celâleddin Arif 16

Cemal, Konya Valisi 135, 143, 177

Cemal Paşa, Ahmet 22, 165, 167, 172, 174

Cemal Azmi, Trabzon Valisi 172, 174

Cemal (doğrusu *Damat* veya *Ahmet*) *Ferit* 117, 234.

Cemaleddin Efendi, Prens 69, 118.

Cemil Paşa, bk.: *Topuzlu, Cemil Paşa*

Cemiyet-i Akvam 42, 53, 70, 167, 177, 191, 198, 213, 232, 234.

Cenani, Ali 190.

Cenevre 167, 238, 239.

Centaur, İngiliz harp gemisi 52.

Centilmen Anlaşması 221.

Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi (Kars) 44.

Cercle d'Orient 101, 108.
Cevat, (İstanbul'un sabık merkez kumandanı) 185.
Cevat Paşa, bk: *Çobanlı, Cevat.*
Cevdet, 13. Kolordu Komutanı 34.
Cevdet Kerim, bk.: *İncedayı, Cevdet Kerim.*
Ceyhan nehri, 31, 212.
Chamberlain, Sir Austen 58, 158, 159, 195, 219, 238.
Charnaud, Percy (Mondros) 64.
Charpy, General 221, 229, 240, 249.
Chilton, Bahriye Yüzbaşısı 29, 34, 43.
Chirol, Valentine 39.
Chrysanthos, Metropolit (Trabzon) 56, 58.
Chrysostomos, Ephesus Metropoliti 52, 80.
Churchill, Randolph S. 24n, 62n, 63n, 83, 84n, 85n, 95n, 151n, 158, 160.
Churchill, Winston St., XI, 195, 205, 254, 255.
Ciampi, Yarbay (Bursa) 239.
Cihad 3, 17, 123.
Cihangiroğlu İbrahim Hükümeti 44, 190.
Cimcoz, Salâh 190.
Clark, General (Şam) 31.
Clemenceau, Georges 3, 14, 41, 50, 69-71, 86, 167, 173, 197, 199, 209, 210, 216, 217, 223, 225.
Constantinides, C. G. (Pontosçu) 56.
Coşar, Ömer Sami 57n, 77n, 79n, 80n, 119n, 146n, 216n.
Crawford, Captain (Trabzon) 58.
Crowe, Sir Eyre 84, 89, 147, 170, 173, 185.
Cumhuriyet, (gazete) 16n, 17, 110n, 117n.
Curzon, Lord 10, 11, 24, 25, 36, 42, 48, 52-55, 62, 63, 68, 82-86, 89, 93, 106, 107, 129n, 140-143, 145, 148-150, 154, 158-160, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 179n, 185, 186, 187, 191, 194n, 195, 197-206, 208, 213, 216, 218, 219, 221, 226-229, 233, 234, 237, 241, 242, 253, 255.
Çakmak, Mareşal Fevzi 68, 92, 108n, 109, 118, 131, 132, 152, 214.
Çamlıca (Veliahdin köşkü) 17.
Çar Hükümeti 252.
Çanakkale 2, 27, 49, 229, 232.
Çanakkale Türk Kumandanı 160.
Çatalca 83, 229.
Çerkes(ler) 94.
Çetinkaya, Ali 190.
Çiçerin 187,
Çine 217.
Çobanlı, Cevat 43, 108, 115, 116, 118, 120, 130-132, 136, 147, 150, 190.
Çorlu 240.

Dahiliye Nezareti 111, 119, 123.
The Daily Mail 3, 98, 233, 235, 240n.
Damadian, Mihran (Adana) 47.
Damat Ferit Paşa, Sadrıâzam 1, 2, 4, 5n, 6, 8-12, 14, 15, 19, 23, 25, 26, 34, 38, 41, 49, 68, 69, 76, 78, 81, 82, 86, 107-116, 118, 119, 121-124, 131, 132, 137-139, 141-145, 153-155, 157, 161, 169, 170, 173, 177, 179, 181, 182, 185, 196, 197, 199, 201-204, 210, 216, 241, 242, 251.
Damat Ferit Paşa Kabinesi 138, 142.
Damad Ferid'in Tamimi 114n.
Danglis, Yunan Generali 91.
Dayton, J. H., Captain 74, 80n.
Deedes, Sir Wyndham (Ataşe Militer) 3, 24, 39n, 69, 105, 111, 117, 126, 131, 132, 136, 167, 253.
Defrance, Fransız Yüksek Komiseri X, 14, 74, 75, 138, 150, 185, 200, 204, 205, 210, 218, 221, 224, 227.
Değmer, Şefik Hüsnü 167n.
Demirci Mehmet Efe 88n, 215.
Deniz İstasyon Komandosu (İtalyan, Rodos) 217.
Deniz Kontrol Komisyonu Başkanı 228, 229.

Denizli Sancağı 75.
Derby, Lord, Paris Büyükelçisi 24, 64, 95, 150, 176, 223.
Derince 158n, 216.
Dersaadet 130, 136, 137, 139, 140.
Devleti Aliye, Devleti Osmaniye 13, 34, 202, 211. Ayrıca bk: *Osmanlı İmparatorluğu, Türk İmparatorluğu*
Devletler Hukuku 51, 207.
Dışişleri Bakanlığı arşivi 259.
Dickson, J.B.B., General 166.
Dixon, A., Commander (Deniz binbaşısı) (İzmir) 48, 64, 66-69, 253.
Dixon, C. F. 237.
Divan-ı Harp(ler), Divan-ı Harb-i Örfî 154, 174, 179.
Diyarbekir 33, 110, 144, 213.
Docteur, Kumandan (İzmir) 66.
Doğu 6, 11, 21, 34, 70, 106, 136, 137, 211, 235.
Doğu Anadolu 41.
Doğu Demiryolu 55.
Doğu Hıristiyanları 51.
Doğu ordusu 225.
Doğu Trakya 52, 56, 62.
Doğu ve Batı Trakya 162.
Doğulular 149.
9. Ordu 102, 104, 105, 120.
9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği 12, 109, 110n, 120, 125, 130.
9. Tümen 104, 105.
Dolmabahçe Sarayı 17, 82.
Dominyonlar 235.
Dorotheos 52. Ayrıca bk: *Mamelis.*
Dörtyol 45.
Dörtler Meclisi, bk: *Âlî Şûra.*
Dörtler Şûrası, bk: *Âlî Şûra.*
Dufieux, General (Adana) 47.
Dumesnil, Amiral 160.
Duncan, Tuğgeneral 120, 180.
Dursunoğlu, Cevat 44n, 57n, 107n, 166n.
Dutasta, Paris Barış Konferansı Genel Sekreteri 86.
Duvauroux, Visamiral (İzmir) 74.
Duygu, (Gazete, İzmir) 77n.
Dünya Savaşı II, 98.
Dürrizade Abdullah, Şeyhülislâm 153, 259.
Düveli İtilâfiye-i Muazzama 124, 136, 219, bk: *İtilâf Devletleri, Müttefik Devletler.*
Düveli Müttefika, bk: *Müttefik Devletler.*

Echo de Paris (gazete) 226.
Eden, Sir Anthony XI.
Edirne 90, 154, 166, 168, 192, 200, 213, 232, 234, 240.
Edmonds, W. E. 106, 178, 179n, 185.
Edward VII, Kıral 8,
Ege Denizi 39, 61.
Ege Orduları Başkumandanı, (Müttefiklerin) 72.
Eğilmez, Cafer Tayyar Paşa 10.
Ekbez, Meydanı E. İstasyonu 213.
Elgün, Nakiye Hanım 54n.
Elis, William, Amerikan muhabiri 169.
Elliot, A. C., Captain 103, 126.
Elliot, Britanya'nın Atina Ortaelçisi 60.
Elviye-i Selâse (Üç Sancak) 42, 43.
Engin, Fahri, Deniz Subayı 250.
Enis Avni, bk: *Aka Gündüz.*
Enver Paşa 12, 22, 98, 101, 109, 129, 165, 169-174, 182, 185, 241.
Enverci, Enveristler 159, 171, 236.
Enzeli 43.
Erbaa 133n.
Erdek 61.
Erdoğan Fahrettin 43n,44n.
Ereğli, (Karadeniz) 210, 218, 225.
Ergani 182, 213n.
Erivan Ermeni Hükümeti 41.
Erkânı Harbiye, Erkânı Harbiye Reisi, (İstanbul) 109, 114.
Erkânı Harbiye-i Umumiye Talim ve Terbiye Dairesi Arşivleri 258.
Erkmen, Zeki 16.
Ermeni Cumhuriyeti 57, 135.
Ermeni Lejyonu (Kilikya'da) 45, 47.

Ermeni Patrikliği 51, 123, 153.
Ermeni - Rum Seksiyonu 39.
Ermeni (ler) 4, 32, 33, 36, 37, 40-47, 55-58, 66, 102, 106, 115, 121n, 123, 124, 128, 137, 139, 140, 151, 166, 168, 170, 172, 173, 175, 178, 179, 183, 184, 193, 196, 207, 208, 211, 212, 221.
Ermenistan 22, 41-43, 45, 58, 71, 90, 106, 139, 152, 155, 157, 198, 199, 201, 210.
Erzincan 104, 110, 135.
Erzurum 15n, 16n, 39, 42, 102n, 104, 105, 106, 110, 113, 119, 127, 133, 135, 148, 149, 155, 166, 181, 191, 200, 202.
Erzurum Kongresi 139, 140, 141, 145, 149, 209, 241.
Erzurum ve Sivas Beyannameleri 170n, 208.
Esat Paşa, Göz Doktoru, bk: *Işık, Esat.*
Eskişehir 91, 92, 142, 143, 145, 239.
Eskişehir-Afyonkarahisar hattı 236.
Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar cephesi 93, 237.
d 'Esperey, Franchet (İstanbul'da Başkumandan) 31, 55, 64, 175-178, 186, 210, 221-227.
Evans, Laurence 23n, 87n.
Evis Avni Kudus (doğrusu *Enis Avni "Aka Gündüz"*), bk: *Aka Gündüz.*
Evrengzib (Aurangzeb) 39.

Fago, İtalyan Binbaşısı 214, 215.
Fahri, Havza Kaymakamı 122, 127.
Fahri (Engin), bk: *Engin, Fahri*
Fahri Paşa, Fahrettin Paşa 35, 190.
Faik Bey, Edirne'li 190, 192.
Falih Rıfkı, bk: *Atay, Falih Rıfkı*
Farrère, Claude 166.
Fas 46, 221. Ayrıca bk : *Mısır.*
Fatih Camii 20, 49n.
Ferit, Ahmet, bk: *Tek, Ahmet Ferit*
Ferit Paşa, Damat, bk: *Damat Ferit Paşa*
Ferit Paşa, Harbiye Nazırı 133, 135, 136
Fethi Bey, bk: *Okyar, Fethi*
Fetva (lar) 3, 10, 153, 179, 259.
Fevzi Paşa, bk: *Çakmak, Fevzi.*
Filistin 27, 39, 196, 210.
Fitzmaurice, Commodore Maurice S. 74, 85, 88, 182.
Fleuriau, M. de, Büyükelçi 203, 225.
Foch, Mareşal 186, 201, 226, 236.
Foça topçu birliği 74.
Fontaine, bk : *La Fontaine*
Foreign Office XI, 7n, 12, 13, 23, 35, 44, 53, 56, 67, 73, 76, 88, 99n, 100, 102-104, 120n, 124n, 131, 139n, 152, 153, 185, 187, 192, 196n, 204, 217, 231, 233-235, 237, 239, 247, 259
Forestier-Walker, General (Tiflis) 43.
Frangulis 50n, 56n, 61n, 94n.
Franklin-Bouillon 213, 219, 232, 244.
Franks, Tuğgeneral (İstanbul) 194
Fransa 1, 5, 12, 19, 22, 27, 55, 60, 63-65, 74, 90, 143, 152, 157, 166, 177, 184, 195, 197, 202, 205, 208-213, 218, 221, 222, 224, 228, 234, 238.
Fransa Başkumandanı 224.
Fransa-Britanya muahedesi (5. 9. 1914)213.
Fransa Hariciye Nezareti 46, 183n.
Fransa Hükümeti 13, 55, 150, 157, 176, 177, 202, 203, 205, 207, 212, 222, 223, 225, 231.
Fransa Reisicumhuru 13.
Fransa'nın Bern Büyükelçisi 31.
Fransa'nın Londra Büyükelçiliği 225.
Fransız-Ermeni maksatları 168.
Fransız Kıtaları (Suriye'de) 210.
Fransız Kumandanlığı 46, 225.
Fransız Parlâmentosu 202.
Fransızca 258.
Fransız (lar) XI, 2, 8, 12, 21, 29, 32, 45 - 47, 62, 67, 72, 74, 88, 98, 143, 180, 189n, 200, 208, 210-212,

215, 216, 218, 222, 224-229, 239, 240, 253.
Fuat (Divaniye mebusu) 30.
Fuat Efendi. Bk: *Zübeyroğlu* (Havza) 126n, 127.
Fuat Selim, Bern Elçisi 172n.
Fuller, Deniz Yzb. (Paris) 72, 73.
Fuller, Jandarma Generali 30.
Furgaç, Ahmet İzzet Paşa, Sadrâzam 2, 8, 11, 27, 31, 33, 34, 98, 99, 157, 162-165, 187, 188, 193, 219, 243, 245.

Gaillard, Gaston 15n, 151n, 153n, 154n, 156n, 179n, 202n, 212n.
Galip Kemali, bk: *Söylemezoğlu, Galip Kemali.*
Garganof (Kars) 44.
Garroni 218, 219, 221, 229.
Gaulis, Berthe-Georges 166.
Gehri, Maurice (Kızılhaç) 52n.
Gelibolu 54, 67, 97, 150.
Gelibolu Muharebesi 222.
Genç Türkler 106, 165, 177.
George V, Kıral 2, 7, 8, 12, 13, 26, 252.
Gerede, Hüsrev 117n, 129, 209.
Germanos, Samsun Metropoliti 126.
Germanos V., Patrik 51.
Getchell, Merzifon 126n, 127.
Giannini 203n, 212n, 218n, 220n, 236n, 237n.
Gladstone 84, 85.
Gontaut-Biron, R. de 211, 213.
Gounaris, Başvekil 92.
Gouraud, Yüksek Komiser 210, 211
Gökalp, Ziya, bk: *Ziya Gökalp*
Gökberk, Şükrü Naili Paşa 240.
Gökbilgin, Tayyib X, 9n, 14n, 37n, 49n, 69n, 80n, 82n, 87n, 88n, 110n, 111n, 115n, 122n, 123n, 128, 130n, 133n, 135n-138n, 146n, 214n, 258.
Göksu 31.
Gönüllü Ermeni Lejyonu 46.
Göymen, İhsan (Genelkurmay) 258.
Graham, Sir R. 225, 234.
Grahame, Sir George (Paris) 218, 227.
Granille, Lord 50, 51, 55, 63, 64, 76n, 185.
Graves, Philip P. (İstanbul) 69, 70n.
Graves, Robert W. (İstanbul) 39n, 151n, 158n, 161n, 224n.
Gregoryen Ermeni Patriği, bk: *Ermeni Patrikliği*
Grenet, İtalyan Yzb. (İzmir) 66.
Grey, Lord 199.
Gurkha taburu 136.
Gümrü Barış Sözleşmesi 45.
Gümüşhane Piskoposu 58.
Güney-Batı Anadolu 63, 208.
Güney Cephesi 47n.
Güney-Doğu Avrupa 62.
Güney Trakya (Rus mıntakası, 1915) 207.
Güntekin, Reşat Nuri, 81n.
Gürcü(ler), 115.
Gürcistan 90

Hacı Âdil Bey, bk: *Arda, Hacı Âdil*
Hacı Ahmet Paşa 190.
Hacı Hamdi Efendi 127.
Hacı Hasan Paşa, İzmir Belediye Reisi 79, 80, 94.
Hacı Şükrü (Diyarbekir mebusu) 251.
Hacin 28.
Haçlılar Seferi 168.
Hâdisat, (Gazete, İstanbul) 14n, 77n, 79.
Hadjianestis, Başkumandan 94.
Hadkinson, C., Teğmen 119.
Hadkinson, P., Yzb. 215.
Hafız Mehmet (Trabzon) 30.
Hahambaşı 153.
Hâkimiyet-i Milliye, (Gazete) 92n, 96n, 156n, 232n, 234n.
Halep 118n, 144, 184.
Halide Edip, bk: *Adıvar, Halide Edip*

Halife 12, 17, 18, 20, 122, 153, 161, 243, 249.
Halifelik 245, 247. Ayrıca bk: *Hilâfet.*
Halil Bey, bk: *Menteşe, Halil Bey.*
Halil Paşa (Kut) 171, 181.
Halit Paşa, Damat 16.
Halk Hükümeti 214.
Hamdullah Suphi, bk: *Tanrıöver, Hamdullah Suphi.*
Hamelin, General (Adana) 46.
Hamid Bey (Kızılay) 192-194, 256.
Hamid Rıza Bey 190.
Hanbury, General 88n.
Hanedan-ı Âli Osman Umuru Kararnamesi 19.
Hanedan-ı Saltanat Meclisi 19, 20.
Harbiye Nazırı 34, 99, 102, 134.
Harbiye Nezareti 12, 29, 30, 32, 64, 87, 104, 110, 111, 115, 120-123, 125, 126, 135, 139, 197, 227, 258.
Harbiye Nezareti Ordu Dairesi 105.
Harbord, U. S. Generali 146, 170, 196.
Hardinge, Lord 25, 61, 63, 229.
Hariciye Nazırı 27, 125, 134, 152, 153, 205.
Hariciye Nezareti 68, 104, 106, 172, 180, 214, 233, 234, 258.
Hariciye Nezareti Dosyaları 258.
Harington, Sir Charles 20, 39, 91, 95n, 99, 156, 158-160, 170, 188n, 192, 193, 221, 228-230, 237, 239, 240, 250-252, 255, 256, 257n.
Harmost (Sterghiades) 94.
Harmsworth 158.
Harp Canileri 174.
Harp Divanı, bk.: *Divanı Harp(ler)*
Harp Şûrası 222.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi 258.
Hasan Tahsin Recep, bk.: *Osman Nevres*
Hasankale 105.
Hassan Khan Jehangirov 190. Ayrıca bk: *Cihangiroğlu.*
Hatipoğlu, Ubeydullah 179, 190.
Hattı-Hümayun 42n, 153, 161.
Hava Komisyonları Başkanlığı 228, 229.
Havza 112, 122, 123, 126-129, 133.
Hayat, (Dergi) 117n.
Haydar Ahmed Bey 190
Haydar Molla 35.
Haydarpaşa 105, 184, 216, 226.
Haydar Rüştü, bk.: *Öktem, Haydar Rüştü.*
Hayri Efendi, Şeyhülislâm 3, 176, 185.
Helen Efzonları 254.
Helen Kırallığı 57, 61.
Helenizm 91.
Helen(ler) 48, 62, 67, 68, 81, 85, 93. Ayrıca bk.: *Yunanlılar*
Henderson, Sir Neville 159, 161n, 163, 171, 230, 238, 250, 251, 256.
Henry, Binbaşı 191, 193.
Herbert, Aubrey 93, 166, 235.
Hewart, Gordon 183.
Heyet-i Âyan 32.
Heyeti Müşavere 12.
Heyeti Nasıha 37, 69, 118.
Heyeti Temsiliye 146, 148, 209, 259.
Heyet-i Temsiliye Reisi 9.
Heyeti Vekile, Ankara 192, 236, 259.
Heyet-i Vükelâ, İstanbul 12, 31, 78, 126 141.
Heywood, Albay *T. G. G.* 98.
Hıristiyan(lar) 38, 39, 51, 52, 55, 84, 92, 94, 102, 107, 119, 178, 195, 196, 240.
Hicaz 35. Ayrıca bk: *Medine*
Hilâfet 167, 245, 248. Ayrıca bk: *Halifelik.*
Hilâfet Ordusu 154.
Hind Müslümanları 22, 54, 103.
Hindistan 53, 54, 254.
Hindistan İmparatorluğu 39.
Hind(li) 41, 103, 145, 194.
Hindli Britanya Askeri 103.
Hoca Ali Galip 176.
Hohler, T. B. 6, 21-23, 32, 140, 142, 144-147, 169, 170, 242.
Hollanda 2.
Horasan 105.
Howell, H. G. (Bursa) 239.

Hukuku Beşer, (Gazete, İzmir) 80.
Hurst, Yzb. *L. H.*, Samsun'da yardım subayı 103, 119, 120, 126, 128.
Huseinov, Azerbaycan Hariciye Komiseri 187.
Hükümeti Seniye 130. Ayrıca bk: *İmparatorluk Hükümeti*, *Sultan Hükümeti*
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 66, 101, 138.
Hürriyeti Ebediye Tepesi (İstanbul) 164.
Hüseyin Cahit, bk: *Yalçın, Hüseyin Cahit.*
Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Meb'usân Meclisi Başkanvekili 153, 190.
Hüseyin Ragıp, bk : *Baydur, Hüseyin Ragıp.*
Hüseyin Rauf, bk: *Orbay, Hüseyin Rauf.*
Hüseyin Tosun Bey 190.
Hüsrev, bk: *Gerede, Hüsrev.*
Hythe Konferansı 90.

Illari, Luigi (Sivas) 214n.
L'Illustration (Paris dergisi) 2.
Intelligence Service (Genel Kurmay İstihbaratı) 113, 167, 182.
Ionia 75, 84, 93.
Ionia Devleti 93n, 94.
Irak 21, 32, 33, 175, 196, 198, 232.
Iron Duke, (zirhlı) 74, 76.
Isaacs, Teğmen 127.
Islahat, (Gazete, İzmir) 77n.
Istituto Coloniale (Milano) 219.
Istranca 229.
Işık, Esat Paşa (Göz doktoru) 166, 181.

İade ve Teslim Sözleşmesi 172.
İbrahim (İstanbul, nazır) 176.
İbrahim Bey, Jehangirov 44, 190.
İbrahim el-Haydarî, Şeyhülislâm 3,
İbrahim Pirizade Sahib Bey 190.
İç Anadolu 200, 216.
İdrak, (Gazete, İstanbul) 137n, 138n.
İğdemir, Uluğ 170n.
İkdam, (Gazete) 20n, 110, 121, 130, 143n, 169n, 204n, 219n, 232, 233, 249.
İkinci Paris Revizyon Sulh Konferansı 236.
İleri, Celâl Nuri Bey 190.
İmparatorluk Hükümeti 2, 5, 14, 18, 26, 35, 69, 106, 138. Ayrıca bk: *Hükümet-i Seniye, Sultan Hükümeti*
İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl 97n, 138n, 153n, 154n, 175n, 177n, 180n.
İnan, Âfet, 115n, 119n.
İnanç, Kâzım, General 110, 115, 120.
İncedayı, Cevdet Kerim, 209n.
İnebolu 17, 18, 194, 231.
İngiliz-Fransız Centilmen Anlaşması (Entente Cordiale, 8. 4. 1904) 252.
İngiliz-Fransız görüşmeleri, 159.
İngiliz-Fransız Konferansı 200.
İngiliz Garnizonu, Kafkasya'da 44.
İngiliz Genel Kurmayı, bk. *Britanya Genel Kurmayı*
İngiliz Harbiye Nezareti İstihbarat Dairesi 106.
İngiliz-Hind kıtası, 119, 136.
İngiliz İstihbaratı, bk: *İntelligence Service.*
İngiliz Kabinesi 160.
İngiliz Karargâhı 140.
İngiliz Kızılhaç Cemiyeti 255.
İngiliz Muhipleri Cemiyeti (İstanbul) 3, 100n, 123, 253.
İngiliz Orduları, bk. *Britanya Ordusu*
İngiliz-Osmanlı Cemiyeti (Londra) 254.
İngiliz-Rus Anlaşması (31. 8. 1907) 252.
İngiliz Yüksek Komiserleri, bk: *Britanya Yüksek Komiserliği*
İngilizce 78.
İngiliz(ler), XI, XIIn, 2-6, 9-11, 13, 15-17, 20, 21, 23-26, 29, 31-33, 39, 43-48, 52, 53, 58, 64, 74, 88, 89, 96, 98-101, 103, 108, 109, 111, 113, 117, 119, 121-124, 130, 133, 141, 143, 144, 148, 152-154, 157-160, 166, 167, 169, 174, 179, 180n, 184, 186, 187, 192, 193, 196, 198, 208, 209, 216, 223, 226n, 230, 232, 234, 236, 242-244, 245, 247.

İngiltere 1-6, 8-12, 16, 19, 21, 23, 25, 26, 41, 47, 48, 60, 79, 90, 95, 100, 143, 144, 146, 148, 149, 155, 157, 158, 159, 181, 184, 195, 207, 208, 212, 213, 218, 221, 228, 232, 252, 255. Ayrıca bk: *Britanya*

İngiltere Amirallik Dairesi, bk: *Britanya Amirallik Dairesi.*

İngiltere Devleti Fahîmesi Mümessili 125.

İngiltere Kırallık Hükümeti 5, 8, 9, 10, 18, 22, 23, 32, 38, 58, 63, 64, 75, 145, 155, 160, 173, 174, 175, 180, 185, 189, 190, 204, 222, 234, 235, 237, 238, 247. Ayrıca bk: *Britanya Hükümeti, Kırallık Hükümeti.*

İngiltere Parlâmentosu 203, 205. Ayrıca bk: *Avam Kamarası, Lordlar Kamarası.*

İngiltere Harbiye Nezareti 44, 63, 64, 102, 109, 140, 145, 159, 182, 185, 222, 225 - 228.

İngiltere Hariciye Nezareti 29, 31, 109, 126, 129, 144, 145, 156, 161, 182, 184, 192, 219, 222, 228.

İngiltere Kıralı ve Hindistan İmparatoru 12, 13.

İngiltere Kıralının Yüksek Komiseri 193.

İngiltere Savunma Bakanlığı XII, 222.

İngiltere'nin Roma Büyükelçiliği 174, 228, 238.

İnkılâpçı 244.

İnönü, İsmet 3n, 91, 112, 160, 197, 256.

İnönü Zaferi (İkinci) 91.

İnzibatî işgal 227.

İrade-i Milliye, (Gazete) 15, 122n, 141n, 170n.

İrade, İrade-i seniye 16n, 35, 107, 109, 110, 116, 134, 140, 156, 174, 203.

İran 202, 221.

İrlandalı 189n.

İskenderiye 182.

İskenderun 31, 32, 41n, 45, 46.

İskoç Presbiteryen Kilisesi 100n.

İslâm Ali 190.

İslâm Şûrası (Kars) 43, 44.

İslâm(lar) 2, 21, 28, 79, 115, 127, 163 178n, 209, 225.

İslâmlık 22, 90.

İsmail, bk: *Baykal, İsmail.*

İsmail Canbolat Bey 190.

İsmail Fazıl Paşa 101, 108.

İsmail Hakkı Paşa 174.

İstanbul, XI, 2, 3n, 9, 10, 15-18, 20, 22, 26-31, 33, 34, 37, 41, 47, 49, 50, 52-57, 63, 67, 70, 75, 76, 78, 81, 82, 85, 86, 90, 92n, 94, 97-99, 101, 102, 105, 107, 112-114, 116-118, 121, 122, 125, 130, 132, 133-137, 140, 143, 147-152, 155-159, 161, 162, 165, 170, 172, 174, 175, 180-182, 185-190, 193, 194, 198-200, 202, 203, 207, 208, 210, 214-216, 218, 219, 221-223, 225-231, 234, 239, 240, 243-245, 247-249, 252, 255, 256.

İstanbul Boğazı 226.

İstanbul Hükümeti 86, 138, 156, 163, 219, 220.

İstanbul Müttefik Kıtaları Kumandanlığı 224, 225.

İstanbul Nasyonalistleri 149.

İstanbul mitingleri 3, 55, 82, 146.

İstanbul Türkleri 72.

İstanbul Üniversitesi 15,

İstanbul'da Fransız ve İtalyan Temsilcileri 229.

İstanbul'un Fethi 56.

İstihbarat Bürosu (Milne'in) 103.

İstikbâl, (Gazete, Trabzon) 57, 58n, 114n.

İsveç Orta Elçiliği, Londra'da 184.

İsviçre 31, 167, 233, 238, 239.

İtalya 28, 60, 63, 70, 74, 84, 89, 101, 166, 191, 193, 205, 208, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 228, 234, 238.

İtalya Hükümeti 22, 61, 64, 215, 218-220, 222.

İtalyan Delegeler Heyeti 220.
İtalyan Kolonisi (İzmir) 66.
İtalyan-Türk Anlaşması 219.
İtalyan-Yunan Yarışması 63, 87
İtalyan(lar) 22, 48, 62, 63, 64, 65, 67-75, 88, 89, 101, 117, 135, 168, 197, 210, 214n-217, 220, 225, 228, 229, 230, 236, 237, 240, 253.
İstiklâl Harbi, İstiklâl Mücadelesi 79, 232, 258, 259. Ayrıca bk.: *Başkumandan Muharebesi, İnönü Zaferi, Millî Mücadele, Sakarya Muharebesi.*
İtilâf Devletleri 7-9, 29, 34, 48, 57, 58, 64, 65, 78, 93, 116, 122-124, 144, 152, 161, 168, 178, 197, 204, 207, 236, 244. Ayrıca bk.: *Düvel-i İtilâfiye, Müttefik Devletler.*
İtilâf Devletleri Mütareke Komisyonu 30.
İtilâf Devletleri Yüksek Komiserleri, bk.: *Yüksek Komiserler*
İtilâf ve Hürriyet Fırkası, bk.: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*
İttifakı Müselles 253.
İttihat ve Terakki Ahali Sovyet Fırkası (Enver, Batum) 171.
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 12, 22, 37, 51, 100, 101, 112, 129, 133, 134, 140, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 175, 178, 179, 180, 186, 223.
İttihat ve Terakki Hükümeti (İzzet Paşa Kabinesi) 167.
İttihat ve Terakki Komitesi, bk: *İttihat ve Terakki Cemiyeti*
İttihatçılık Karakoncolosu 170.
İzmir 3, 12, 19, 22, 28, 39, 48-50, 52-54, 60-74, 76-79, 81-89, 91-96, 114, 116, 118, 122-124, 127, 128, 133, 134, 139, 141, 143, 146, 151, 155, 160, 163, 166, 168, 169, 179, 186n, 197, 199, 200, 205, 208, 210, 213, 216-218, 221, 223, 232, 234, 237, 238, 253, 254, 256.
İzmir-Aydın demiryolu 216.
İzmir Konferansı (Mudanya yerine) 234.
İzmir Kongresi (Mart 1919) 65, 66.
İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 66, 75, 79, 166.
İzmir Müslümanları 94.
İzmir Sancağı 85, 89.
İzmir Şehitleri 146.
İzmir'e Doğru (Gazete, Balıkesir) 156n.
İzmirli Rumlar 66, 71.
İzmit 154, 158, 160, 215, 229.
İzmit-Haydarpaşa demiryolu 225.
İzzet Paşa, bk: *Furgaç, Ahmet İzzet Paşa.*
İzzet Paşa Heyeti 157.

Jäschke, G. 9, 10, 12, 20n, 42n, 52n, 102n, 165n, 199n, 259n.
Jandarma 66. Ayrıca bk : *Fuller.*
Janin, Raymond 51n, 52n.
Japonya Hükümeti 229.
Jehangirov, Aziz 190. Ayrıca bk : *Cihangiroğlu.*
Johnson 237.
Johnston, A. B., Ian Smith'in temsilcisi 74.
Le Journal des Débats (Paris) 2, 141n.
Jön-Türk(ler) 51, 53, 168.

Kadıköy 178.
Kafkas Ordusu, Osmanlı 104.
Kafkasya 42, 43, 47, 72, 102, 104, 106, 107, 162, 175, 182, 222.
Kağızman, Millî Şûra. 44.
Kahire 23, 35, 144, 182, 185.
Kakolidis, Amiral 30.
Kalikratya-Sinekli sınırı 229.
Kâmil (doğrusu *Kemal*) *Paşa* 120.
Kandemir 119n.
Kansu, Mazhar Müfit 15, 259n.
Kanunu Esasî 137, 141.
Kara Vasıf 152, 190.
Karabekir, Kâzım 58n, 79n, 97, 102, 110n, 115, 119, 121, 122n, 129, 138n, 139, 140, 148, 153n, 162n, 171n, 181n, 186, 211, 259.
Karabiber (İzmir) 93n.
Karaburun 74.

Karacebe, Nizamettin 8on, 168n, 217n.
Karadeniz 58, 112, 208, 229.
Karadeniz Britanya Ordusu Kumandanlığı, (Başkumandanlığı) XII, 12, 225.
Karadeniz Britanya Ordusu Karargâhı 111.
Karadeniz Ereğlisi 210, 218, 225.
Karadeniz Ordusu Başkumandanlığı 125, 258.
Karadeniz Ordusu İstihbarat Heyeti 102, 135.
Karahisar 145.
Karal, Enver Ziya 3n, 79n, 141n, 142n.
Karaman, Sami Sabit 171n.
Karamanlılar 59. Ayrıca bk: *Türk Ortodoksları.*
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 118n.
Karatepe 237.
Karay, Refik Halit, Posta ve Telgraf Başmüdürü 142.
Karesi (Balıkesir) 131.
Kars 42 - 45, 102, 105, 111.
Kars Hükümeti 129.
Kastamonu 110.
Katchaznouni, H. 45n.
Katırcıoğlu, Mahmut Muhtar Paşa 166, 167.
Kavak 128.
Kayser, Jacques 52n, 227n.
Kayseri 103, 111, 189, 211.
Kâzım (Özalp), bk: *Özalp, Kâzım.*
Kâzım (İnanç), bk: *İnanç, Kâzım.*
Kel Ali Bey, bk: *Çetinkaya, Ali.*
Kemal, Boğazlıyan Kaymakamı 178, 179.
Kemalist Hükümeti 158. Ayrıca bk: *T.B.M.M. Hükümeti.*
Kemalist Türkiyesi 192.
Kemalist Türkler 187.
Kemalist(ler) 135n, 148, 157-159, 161-164, 170, 183, 203, 204, 215, 219, 232, 236, 238, 240, 242, 244, 246, 248, 249, 254.
Kemalistan 93.
Kennworthy 166.
Kerr, P. H. 87.
Kesebir, Şakir, Edirne Valisi 240.
Kezrak, Salih Hulûsi Paşa 144, 152, 153.
Kıbrıs 50, 249.
Kırallık Hükümeti, İngiltere 185, 189, 204, 247, Ayrıca bk: *Britanya Hükümeti, İngiltere Kırallık Hükümeti.*
Kırım Harbi 4.
Kırzıoğlu, M. Fahreddin 43n, 44n.
Kız Kulesi (İstanbul) 118.
Kızıl Ordu 187.
Kızılhaç 65, 238, 239.
Kızılhaç İstasyonları 67.
Kidston, G. 13n, 73, 85n, 129, 178, 216n.
Kilikya 31, 32, 41, 45-47, 210-213.
Killing, Albay (Diyarbekir) 33, 34.
Komisyon, (Amphitriti hastane gemisiyle gelen) 68.
Komnen İmparatorluğu 57.
Konstantin, Kral 39, 91, 92, 205, 221.
Konya 46, 108n, 133-135n, 143, 147, 148, 181, 187, 192, 214, 216.
Konya Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği 120.
Kopenhag Uzlaşması (12. 2. 1920) 187n.
Kösten Adası (İzmir) 74.
Kudüs 55.
Kurmay Heyeti (M. Kemal'in) 114.
Kurtuluş Savaşı, bk: *İstiklâl Harbi.*
Kurucular Meclisi 244.
Kuşadası 220.
Kuvayı İnzibatiye 154.
Kuvay-ı Milliye 9, 86-88, 118, 132, 152, 153, 243.
Kuzey Anadolu 210.
Kuzey-Batı Anadolu 228.
Kuzey Fransa 259.
Kuzguncuk (İstanbul) 101.
Küçük Asya 28, 36, 41, 92.
Küçük Asya Devleti 94.
Küçük İtilâf kuvvetleri 235.
Küçük Talât (Batum) 171.
Külçe, Süleyman 103n, 109n, 118n, 119n, 124n.

Kürdistan 123, 144.
Kürt dâvası 208.
Kürt(ler) 45, 139, 144, 145, 155, 170.
Kütahya 181.

Lâdik 122.
La Fontaine, Yzb. E. 178n.
Lamb, Sir Harry, Başkonsolos (İzmir) 95.
Lansing 200.
Larcher, M. 208n.
Lausanne 42, 166, 197, 221, 255.
Lausanne Murahhaslar Heyeti 247, 250.
Law Officers of the Crown (Saray Hukukçuları) 182, 183, 191.
Lawrence, Albay *T. E.* 144, 202.
Le Bon, General (Paris) 73.
Ledoulx, Başterciiman 15.
Légion d'honneur 224.
Légion d'Orient bölgesi 210.
Lenin 139.
Lepsius, Johannes 173n.
Levien, Captain (Samsun) 127.
Leygues, Başbakan 205, 212.
Lindley, Ortaelçi, (Atina) 94, 240.
Lindsay, Büyükelçi (Washington) 199, 233, 234.
Litvinov 187.
Lloyd George, David 2, 3, 9, 11, 13, 36, 37, 39, 41, 48, 50, 52, 53, 58, 60n, 61, 70, 71, 73n, 82-84, 90, 92, 93, 95, 96, 113n, 149, 150, 165, 167, 196-199, 206, 208, 210, 216, 217, 225, 226, 227, 231, 233-235, 251, 252, 254-256.
Locum Tenens (Dorotheos) 51.
Lodifé, İtalyan Yüksek Komiser Vekili 215n.
Londra XI, 8, 9, 11-13, 28, 31, 33, 36n, 43, 44n, 48, 52, 54, 58, 60, 78n, 88, 94, 101, 103, 124, 143, 147, 149, 157, 158, 160, 167, 175, 183, 184, 188, 197, 200, 202, 205, 208, 215, 221, 225, 232, 233, 235, 236, 247, 256.
Londra Barış Tadil Konferansı 157, 188.
Londra Hükümeti, bk.: *Britanya Hükümeti*
Londra Konferansı 10, 90, 149, 152, 201, 218, 226.
Londra Müslümanlar Cemiyeti 237, 254.
Lordlar Kamarası 93, 194n.
Loti, Pierre 15, 166.
Lozan Konferansı 42.
Luke, Sir Harry 26, 84, 85n, 100n, 149, 151n, 156n, 181, 187, 205, 222n, 224, 243.
Lüleburgaz 240.

Macaristan 27n.
Magliano (Yüzbaşı) (İzmir) 74.
Mahmut Esat, bk.: *Bozkurt, M. Esat.*
Mahmut Muhtar Paşa, bk.: *Katırcıoğlu, Mahmut Muhtar Paşa.*
Mahoney, T. J. (Erzurum) 189.
Maïssa 214n, 215n, 221, 227.
Makedonya 2, 27, 107.
Makedonya'lı 161.
Makri (Fethiye) 61, 67.
Malatya 144.
Malaya, İngiliz zırhlısı 250, 252.
Maliye Komisyonu 204, 229.
Mallet, Sir Louis, Esbak İstanbul Büyükelçisi 184.
Malta 10, 35, 44, 101, 112, 129, 130, 140. 175, 177, 179, 181, 182-186, 191, 192, 193, 223, 250.
Maltalılar 183.
Mamahatun 135.
Mamelis, Dorotheos 51.
Mamuretülâziz 110, 213.
The Manchester Guardian 233.
Manfredi, Cavaliero (İtalyan delegesi) (İzmir) 65.
Manisa 67.
Maraş 111, 150, 211, 212.
Mardin 212.
Marmara Köşkü (Ankara'da) 115.

Marne meydan savaşı 226n, 259.
Marshall, General (Bağdat) 33.
Marsilya 57, 231.
Marsilya Kongresi 57.
Marten, Dr. (Merzifon) 127.
Martino, De, Büyükelçi 61, 219.
Matthews, İlk tercüman vekili 193, 244, 252.
Maverayı Kafkas (Kafkas Ötesi) 42, 43, 47, 102, 107, 175, 182.
Mavroudis, Captain 64-67, 74, 78, 80.
Mazhar Bey, bk: *Kansu, Mazhar Müfit*
Mc Andrew, General (Halep) 184.
Mc Coy, Amerika'lı General 146, 170.
Mears, Eliot Grinnell 113n.
Mecidiye nişanı 154.
Meclis-i Âlî, bk. *Meclis-i Umumî*
Meclis-i Mebusan 30, 64n, 156, 209, 212. Ayrıca bk: *Meclis-i Umumî, Osmanlı Parlâmentosu.*
Meclis-i Millî 243.
Meclis-i Umumî 17, 141, 149, 151, 152, 156, 186, 238, 243. Ayrıca bk: *Meclis-i Mebusan, Osmanlı Parlâmentosu, Heyet-i Âyan.*
Meclis-i Vükelâ, (Osmanlı) 110, 111, 123, 126, 128, 130-132, 136, 138, 258. Ayrıca bk: *Heyet-i Vükelâ.*
Medine 8, 31, 34, 35.
Medlicott, John 189, 192n.
Mehmet VI, Sultan Vahidettin 1, 2, 11, 97, 116 , 161, 162, 204, 243, 245, 249-251.
Mehmet Asım, bk: *Us, Mehmet Asım*
Mehmet Bey, Askerî kumandan 127.
Mehmet Ali, Dahiliye Nazırı 81n, 101, 108, 111, 115, 116.
Mehmet Arif 66n, 112n.
Mehmet Muammer Bey 190.
Mehmet Nabi, bk: *Nabi, Mehmet*, Hariciye Nazırı
Mehmet Rifat, bk: *Börekçi, Mehmet Rifat*
Mehmet Şeref Bey, bk: *Aykut, Mehmet Şeref*
Mehmet Şerif Paşa. Damat, Dahiliye Nazırı 16.
Mekke 55.
Meletios IV. Metaxakis Konstantin, Patrik 52.
Memaliki Osmaniye 153, 209.
Memleket, (Gazete, İstanbul) 15, 65n.
Memorandumlar 36, 41, 50, 51, 144, 149, 151, 156, 168, 183, 193, 196, 201, 204, 207, 212, 225, 242.
Menderes Vadisi 237.
Menteşe, Halil 176, 190.
Meriç 232.
Merkezî Hükümet 162, 163.
Mersin-Sivas sınırı 208.
Mersinli Cemal Paşa 22, 46, 108n, 134, 135, 144, 147, 190, 216.
Merzifon 103, 122, 127, 128, 146.
Metaxas Yunan Generali 91.
Mevlânazade Rifat 118n.
Mezopotamya 198.
Mısır 22, 23, 165, 168, 249.
Mısır ve Fas Anlaşması (8. 4. 1904) 221.
Midilli 48, 63, 64.
Milano (İstituto Coloniale) 219.
Miles, Yzb. (Samsun) 127.
Miliotes, General 89.
Millerand 90, 200, 202, 205, 212, 218, 226, 227.
Mithat Bey 190.
Mithat, Dahiliye Nezaretinden 119.
Mithat Şükrü Bey, bk: *Bleda, Mithat Şükrü*
Millet Yolu (Bursa gazetesi) 155n.
Milletler Birliği 177.
Milletler Cemiyeti, bk: *Cemiyeti Akvam*
Milletler Cemiyeti'nin Statüsü 196.
Milletlerarası Kızıl Haç Komitesi 238, 239.
Milletlerarası Kontrol ve Askerî Teşkilât Komisyonu Başkanı 228.
Millî Hareket 143, 218.
Millî İhtilâl Hükümeti 148.
Millî Kongre 137, 166. Ayrıca bk: *Işık, Esat.*

Millî Müdafaa Partisi 140, 166, 167.
Millî Mücadele 7, 9, 10, 12, 86, 118, 119, 130, 207, 258, 259. Ayrıca bk: *İstiklâl Harbi.*
Millî Nevsal 94n, 154n, 202n, 237n.
Millî Ordu 229.
Millî Pakt (Misakı Millî) 159.
Millî Parti, Millî Müdafaa Partisi, Nasyonalist Parti 146, 242.
Millî Savunma Ligası, (Rumlar'ın) 94.
Millî Yurd, (Pontos Rumları için) 57.
van Millingen, Binbaşı (İstanbul) 111.
Milliyet (Le Milliet) (Gazete) 96n.
Milliyetçiler 92, 93, 147, 149, 157, 170.
Milne, Sir George 4, 17, 31, 34, 40, 41, 43, 44, 55, 65, 67, 68, 87-90, 102, 103, 105, 107, 110, 111, 113, 115, 120, 124, 125, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 145, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 168, 175, 176, 179-182, 184, 187, 200, 202, 216, 221-229, 253.
Minber, (Gazete, İstanbul) 99, 100.
Misak-ı Millî, 136, 148, 151, 159n, 203, 209, 213, 234, 235, 255.
Misyonlar 205, 236, 239.
Mizzi, Dr. L. F., Avukat 183, 184.
Mombelli, General 221, 229, 240, 249.
Mondros 184.
Mondros Mütarekesi 11, 27, 64, 112, 165, 172, 181, 253.
Montagu, İngiliz Nazırı 159.
Morgan, James (İzmir) 69, 74, 75, 78, 80n, 89.
The Morning Post 5, 8n, 12n, 18, 49n, 57n, 87, 95n, 232, 233n, 235.
Muâviye, (Halife) 17, 243.
Mudanya 56, 239, 240, 257.
Mudanya Konferansı 159, 160, 234.
Muhtar, bk: *Ahmet Muhtar.*
Muhtar-el-Kevkebî (Cenevre) 167.
Murahhaslar Heyeti, (Parise gidecek heyetler) 14, 51, 52.
Murphy, Yarbay (İstanbul) 29, 43.
Musa Kâzım Efendi, Şeyhülislâm 1, 241, 251.
Mussolini 220.
Mustafa Fevzi Paşa, bk: *Çakmak, M. Fevzi Paşa.*
Mustafa Kemal, bk: *Atatürk, Mustafa Kemal.*
Mustafa Sabri, Şeyhülislâm 86, 87, 132, 136, 161, 179, 249.
Mustafa Reşit Paşa, Hariciye Nazırı 8, 23, 30, 34, 37, 233n. Ayrıca bk; *Reşit Paşa.*
Musul 31-33, 210.
Müdafaa-i Hukuk-u Milliye 133.
Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye, (İzmir) 94.
Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti Umumî Merkezi, 167.
Müftüler, Lütfü (Denizli) 66n.
Mümtaz Bey 190.
Münih (Cemal ve Talât Paşalar) 167.
Mürsel Paşa, bk.: *Bakû, General Mürsel Paşa*
Müslüman Şûrası (Kars) 105, 129.
Müslümanlar 38, 39, 41, 44, 45, 49, 55, 61, 62, 79, 81, 82, 102, 103, 126, 127, 128, 135, 137, 159, 165, 200.
Müstakil Kürdistan 123.
Mütareke, bk.: *Mondros, Mudanya.*
Mütelif Demokrat Devletleri 57.
Müttefik Başkumandanlığı 228, 229.
Müttefik Devletler 7, 10, 21, 23, 28, 30, 35-38, 42, 49, 51-53, 56, 60, 61, 63, 69, 70, 72, 75, 77, 78, 86, 88, 90, 91, 96, 98, 101, 107, 112, 113, 118, 133, 143-146, 150-152, 155, 156, 158, 159, 162, 163, 165, 174-176, 180, 181, 187, 188, 191, 198, 200-203, 205, 206, 212, 215, 218, 222, 223, 228, 229, 234, 236,-

240, 244, 246, 247. Ayrıca bk.: *Düveli İtilâfiye, İtilâf Devletleri*
Müttefik Devletler Harp Şûrası 43.
Müttefik Devletler Yüksek Komiserleri 111, 117, 249.
Müttefik Kıtaları 224, 225, 229, 230.
Müttefikler Umumî Karargâhı 113.
Müttefiklerarası Kontrol Komisyonları 227.

Nabi, Mehmet, Hariciye Nazırı 27.
Nadir Paşa, Ali 75, 76, 78, 81n. 114.
Nafiz Bey, Albay (Bursa) 240.
Nahcivan 44.
Nakiye Hanım, bk.: *Elgün, Nakiye Hanım.*
Nansen, Fridtjof 42.
Nasyonalist Parti, bk. : *Millî Parti.*
Nasyonalist(ler) 19, 92, 143, 144, 145, 147, 150-152, 154, 157, 158, 161, 163, 183, 187, 188, 193, 200, 202-205, 215, 216, 242, 244, 256.
Nasyonalizm 162, 167.
Nazım, Dr. (Esbak Maarif Nazırı) 171, 172, 174.
Nazım Paşa, Harbiye Nazırı 138, 139, 140.
Neuilly Barış Sözleşmesi, XI.
Neşet, Yzb. 117n.
The New York Herald (Gazete) 169.
Nicolson, Harold 53, 54n, 62n, 70, 83, 84n, 95n, 112, 160n, 168n, 170n, 197n, 235n.
Nider, Yunan Generali 88, 168n, 240.
Nihat Paşa, bk: *Anılmış, Nihat Paşa*
Nihat Reşat, Dr., bk : *Belger, Dr. Nihat Reşat.*
Nikola II, Çar 207, 208.
Niksar 133n.
Noel, Yzb. Edward 144.
Numan Usta (İstanbul mebusu) 190.
Nur, Rıza, Sinob mebusu 54n, 209, 247.
Nurettin Paşa (İzmir Valisi)64-66, 114.
Nusaybin 34, 184, 213.
Nusret, Bayburt Kaymakamı 182.
Nutuk, Büyük 113, 122, 192.

Odesa faciası 168.
Oeconomos, Pontos Ligası Başkanı 57.
Okday, Ali Nuri Tevfik 245.
Okday, İsmail Hakkı Tevfik 117n.
Okyar, Fethi Bey 113, 182, 190, 231-236.
Oliphant, Lancelot 238.
Oliveur, Fransız Deniz Binbaşısı (Bursa) 239.
Oltu Millî Şûra Hükümeti 44, 129.
15. Kolordu 102, 110, 121.
15. Tümen 103, 105.
11. Tümen 104, 105.
Oniki Ada(lar). 50, 64, 217.
12. Tümen 104, 105.
Onlar Şûrası 50, 61.
13. Kolordu 34.
17. Kolordu 65n, 68.
Orbay, Hüseyin Rauf 8, 9, 15, 27, 28, 42, 114, 117, 122, 129, 136-139, 148, 151, 159, 171, 190, 194, 209, 241, 253.
Ordu Müfettişlikleri 110, 123, 126, 129, 134.
Orlando, Başbakan 72, 73, 74n, 82, 217.
The Orient News (İstanbul) 139, 204n.
Orta Avrupa Devletleri 27, 172.
Ortaçağ fikirleri 7, 256.
Ortaçağın Küçük Ermenistan Krallığı 41.
Ortadoğu 62, 211.
Ortodoks Başkilisesi (İzmir'de) 78.
Ortodoks Kilisesi 51, 67.
Ortodoks Pontoslu Rumlar 57.
Osebyan, Ermeni (Kars) 44.
Osman, Sultan 39.
Osman Nevres, takma adı: *Hasan Tahsin Recep* 80.
Osman Nizami Paşa, Roma Büyükelçisi 234.

Osmanlı Delegeler Heyeti (Heyeti Murahhasası) 132, 157, 200.
Osmanlı Genel Kurmayı 114.
Osmanlı İmparatorluğu 1, 5, 8, 14, 22, 24, 29-31, 33, 37, 45, 47, 51, 52, 60, 76, 77, 81, 113, 129, 133, 134, 144, 165, 172, 173, 175, 195, 196, 208. Ayrıca bk: *Devleti Aliye, Türk İmparatorluğu.*
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, bk: *İttihat ve Terakki Cemiyeti, Fırkası.*
Osmanlı Millet Meclisi, bk: *Meclis-i Mebusan*
Osmanlı Misyonu (Ankara'ya) 203, 204, 205.
Osmanlı Parlâmentosu 138, 149, 151, 152, 203 - 205. Ayrıca bk: *Meclis-i Mebusan, Meclis-i Umumî, Heyet-i Âyan*
Osmanlı Rumları 62, 69.
Osmanlı Sülâlesi (Hanedanı) 16.
Osmanlıcılık 165.
Osmanlı(lar) 5, 6, 13, 14, 21,23, 27, 30, 31, 37, 41, 51, 65, 67, 76 81, 99, 106, 165, 173, 193, 196, 209, 248.
Owen, Frank 84, 85n, 235n.
Owen, H. Collinson, Muhabir 49.
Öğüt, (Konya gazetesi) 243.
Öktem, Haydar Rüştü (İzmir) 79n.
Ömer Faruk, Abdülmecid'in oğlu 16, 17, 18, 20.
Ömer Kâzım 20n.
Ömer Naci 176.
Ömer Yaver Paşa 34, 249, 250.
Önal, Sami 129n.
Özalp, Kâzım (İzmir'de) 79.

Pace, Muharrir 80n, 216n - 218n.
Padişah, 1 - 6, 9-12, 14, 17, 19, 20, 23, 26, 35, 37, 66, 69, 82, 87, 96, 97, 100, 112, 113, 122, 130, 137-140, 142, 143n, 146, 150, 151, 153, 158, 162, 178, 179n, 202, 242, 243, 245-247, 248-252. Ayrıca bk: *Mehmet VI, Sultan.*
Padişah Hükümeti 18, 161.
Paléologue, M. 207n.
Panislamizm 19, 22, 165.
Pantürkizm 165.
Papasian, K. S. 45n.
Papoulas, General 91, 92, 94.
Paraskevopoulos, General 89, 90, 154.
Paris 10, 11, 12, 14-16, 25, 31, 41, 58, 64, 69, 71, 73, 74, 82-85, 87-89, 106, 124, 132, 137, 143, 147, 154, 162, 168, 175, 183n, 196, 197, 199-202, 210, 213, 217, 220, 221, 223, 226n, 228, 232, 233, 236, 237, 238, 255.
Paris Hükümeti, bk: *Fransa Hükümeti*
Paris Konferansı. 36, 41, 49, 53, 61, 81, 86, 137, 158, 178. Ayrıca bk: *Paris Sulh Konferansı*
Paris Memorandum'u 58n.
Paris Sulh Konferansı 216, 225.
Paris Uzlaşması (15. 9. 1919) 46.
Patrikhane 51, 59, 107n, 122, 124.
Patriyotik Komiteler 169.
Payas. Ayrıca bk: *Suriye.* 213.
Pech, Edgar 18n, 49n, 82n, 130n, 152n, 153n, 158n, 175n, 177n, 178n, 204n.
Pellé, General 160, 221, 229, 230, 247.
Perapalas Oteli, İstanbul 98, 112.
Pernot, Maurice 18n, 141n.
Perring, J. S., Britanya'lı subay (Samsun) 103, 119, 133.
Le Petit Parisien (Paris gazetesi) 12.
Petrograd Anlaşması (1916) 207, 209, 212.
Peyam, (Gazete, İstanbul) 131.
Peyam-ı Sabah, (Gazete) 20n, 91n, 141n, 161n, 231-233n.
Pichon, Hariciye Nazırı 13, 223.

Picot, Georges, Yüksek Komiser 210, 211, 212.
Piemonte (Harp gemisi) 63.
Plastiras, General 240.
Plumer, Lord, Malta Valisi 184, 245.
Poincaré, Başkan 13, 159, 230, 231.
Polakoff, Poliakoff, Polskof 189n, 194.
Polk, U. S. Delegesi 199, 200.
Pollock, Sir E. 173, 174, 183.
Polverista (Malta) 184.
Pont-Euxin (Karadeniz) 56.
Pontos Cumhuriyeti 52, 57, 58, 90, 103, 119, 135, 152, 238.
Pontos Gazetesi (İstanbul) 57.
Pontos Rumları 57-59, 95, 237.
Posta-Telgraf Dairesi (İstanbul) 142, 227.
Pozantı 31, 32, 46, 211.
Prax, M. (Fransız muhabiri) 12.
Presland, John (=Gladys Skelton) 24n, 117n.
Preziosi, İtalyan Delegesi 68.
Price, Clair, Muhabir 51n, 113.
Price, G. Ward, Daily Mail Muhabiri 3, 8, 98, 100, 240, 245, 256.
Princess Ena (Gemi) 180.
Progrès Libéral (Hürriyet ve İtilâf) 66.
Protektora 6.
Puaux, René, Muhabir 66.
Punta, (İzmir) 77.
Püskülsüz, Türk başıbozuk alayının şefi (Bursa) 239.
Pye, Amerikan (Merzifon) 127.

Quai d'Orsay 209.
Quem deus perdere vult, eum dementat 95.

Rahmi Bey 179, 182, 185, 186n, 190.
Rasim Ferit, Dr., bk: *Talay, Dr. Rasim Ferit.*
Rauf Bey, bk: *Orbay, Hüseyin Rauf.*
Rattigan, M., İngiliz Maslahatgüzarı 170, 193.
Rawlinson, Alfred (Yarbay) 39, 40n, 45, 58n, 59, 103, 111n, 128, 139, 140, 141, 148, 155, 156n, 181 186-189n, 191-194, 202, 253.
Raynaud, Robert, Muhabir 2, 87n, 141.
Reddi İlhak Cemiyeti 79, 123, 133.
Refet Bey, bk. *Bele, General Refet.*
Refik Halit, bk.: *Karay, Refik Halit*
Renin (Gazete, İstanbul) 142.
Resulzade, Mehmet Emin 43n, 44n.
Reşat Nuri, bk: *Güntekin, Reşat Nuri.*
Reşat Paşa, Sultanın Doktoru 251, 252.
Reşit Paşa, Padişah Hükümetinin siyasî temsilcisi 30n, 32, 35, 36, 191, 205.
Reşit Saffet, bk: *Atabinen, Reşit Saffet*
Reuter (Telgraf Ajansı) 57.
Rey, Ahmet Reşit, Dahiliye Nazırı 10, 17, 100n, 116n, 153, 169n, 175, 202, 204.
Rıza Nur, bk: *Nur, Dr. Rıza*
Rıza Paşa, Topçu feriki 202.
Richard, Yzb. (Samsun) 127.
Rifat, Sabık Âyan Reisi 176.
Rifat (doğrusu *Refet*), bk: *Bele, General Refet*
Rifat Paşa, Berlin Büyükelçisi 172.
Riviera 143.
de Robeck, Sir John, Amiral (İstanbul'da Yüksek Komiser) 7, 9, 10, 16, 25, 39, 48, 55, 84, 85n, 89, 142, 145-147, 150, 152, 153, 155, 156, 174, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 199, 200, 203-205, 215, 221, 226, 227, 241, 242, 249.
Rodd, Roma Büyükelçisi 63n, 216n.
Rodos 62, 64, 174, 217.
Roma 12, 63n, 66, 73, 158, 174, 191, 214, 215, 219, 222, 228, 232, 233, 235.

Roma Hariciye Nezareti 183n.
Romanos, Yunan Paris Elçisi 90.
Romieu, Albay (Adana) 45.
Ronaldshay, Earl of 11, 53, 54n, 62n, 86n, 95n, 159, 195, 197n, 235n.
Rum Patrikhanesi 50, 153.
Rum Pontos Hükümeti 58.
Rumbold, Sir Horace, Yüksek Komiser 19, 25, 26, 39, 91, 93, 157-163, 166, 171, 188, 193, 194, 205, 215, 218, 221 239, 240, 241, 244-247, 249, 250, 255.
Rumca 57.
Rum(lar) 30, 36, 37, 39, 44n, 47-52, 55-59, 61, 62, 64-66, 68, 69, 71, 75, 80, 81, 82, 87, 94, 95, 102-104. 106, 114, 115, 119, 126-128, 134, 151, 166, 168, 170, 183, 186n, 196, 198, 207, 221, 237, 238.
Rus Emperyalizmi 90.
Rus Hükümeti 60.
Rus(lar) 41, 104, 167, 194, 208, 252.
Russel, İngiltere'nin Atina maslahatgüzarı 141, 254.
Rustow, Dankwart A. 118n.
Rusya 42, 208, 221, 234.
Ryan, Sir Andrew 15, 19, 21, 22, 26, 108n, 109, 125, 131, 132, 144, 152, 156, 161, 162, 193n, 204, 247, 248, 250, 256.

Sabah (Gazete) 65n, 77n, 82n, 131n, 137n, 143n.
Sabiha, (Sultan'ın kızı) 17.
Sâbis, Ali İhsan 33, 34, 98, 130, 134n, 184, 185, 193.
Sabri Efendi, Şeyhülislâm, bk: *Mustafa Sabri.*
Sadaret 8, 111, 153.
Sadık Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Başkanı 9, 137, 138.
Sadrıâzam 9, 34, 68, 75, 76, 107, 113, 123, 124, 125, 136, 142, 153, 161, 178, 204.
Sadullah, Kurmay Yarbayı 29.
Safa Bey, Hariciye Nazırı 134, 152, 205.
Saint-Germain Barış Sözleşmesi XI.
Sait Halim Paşa, Prens 176, 180-184, 190.
Sait Molla 2, 3, 24, 123, 253.
Sakariari, Dr. (Milano) 219.
Sakarya Muharebesi 19, 92, 158, 236.
Sakız Adası 64.
Salâh Cimcoz Bey, bk: *Cimcoz, Salâh*
Salandra, İtalyan Başbakanı 214n.
Salih Münir Paşa, (Cenevre) 167.
Salih Paşa, Salih Hulûsi Paşa, bk: *Kezrak, Salih Hulûsi Pasa*
Saltanat Şûrası 9, 12, 14, 82, 131, 202.
Salter, Captain (Samsun) 119, 126, 127.
Sami Bey 4, 190.
Sami Sabit, bk: *Karaman, Sami Sabit*
Samson, L. L. R. Yarbay (Edirne) 168.
Samsun 58, 96, 102 - 106, 108, 109, 113, 115, 118-122, 126-128, 136, 146, 231.
Samsun-Amasya bölgesi 105.
Samsun Sancağı 103, 110, 121, 125.
San Remo Konferansı 25, 42, 90, 201.
San Stefano Muahedesi (1878) 201.
Sancak Kalesi (İzmir) 74.
von Sanders, Liman, Osmanlı Mareşali 186.
Sapanca 154.
Saraçoğlu, Şükrü 166.
Saral, Ahmed Hulki 258.
Scala Nova (Kuşadası) 217.
Schlemmer, Kızılhaç Delegesi 239.
Scialoja, İtalyan Başbakanı 150, 214.
Selâmlık resmi 24, 117.
Selânik 60, 62, 64, 114.

Selânik orduları 222.
Selek, Sabahattin 112n, 118n, 168n, 175n.
Self-denying Ordinance 218.
Selim, Şehzade 16.
Selimiye liman ağzı (İstanbul) 29.
Sèvres Muahedesi (sözleşmesi) 10-12, 16, 18, 47, 49, 89, 91, 145, 155, 156, 180, 182, 183, 190, 191, 195, 203, 206, 207, 212, 213, 218, 228, 232, 252.
Seyhan nehri 31.
Sforza, Conte Carlo, Yüksek Komiser 72, 74, 100, 101n, 158, 159, 205, 214, 215, 218-221.
Sherrill, Charles H., Büyükelçi 96, 116.
Shuttleworth, General 152, 235n.
Sırb (lar) 161.
Simavi, Lûtfi 3n, 42n, 66n, 69n, 97n, 143n, 153n, 169n, 177n, 180n.
Sinop 103, 208.
Sis 28.
Sisam Adası 64.
Sivas 15, 102-106, 110, 115, 120, 121n, 123, 125, 127, 129, 133, 135, 144, 148, 155, 209-211, 213, 214n.
Sivas Kongresi 9, 15, 141, 142, 143, 145, 149, 166, 169.
Sivas ve Erzurum Beyannameleri 170n, 208.
Smith, Heathcote (İstanbul) 39n, 40.
Smith, Ian (Yarbay) 65, 66, 69, 74, 75, 78, 80, 85n, 143.
Smith, S. Armitage 50n, 83, 88.
Smokinli (Devlet adamı) 73.
Solly-Flood, General (Eskişehir) 145.
Sonnino 60, 61, 72, 73, 217.
Sonyel, Selâhi R. 12n.
Soumelas, Yunan Generali 239.
Sovyet Elçiliği Heyeti, Ankara'da 194.
Söke 220.
Söylemezoğlu, Galip Kemali 24, 30n, 81n, 82, 151n, 166, 214, 215.
Söz (Gazete, İstanbul) 100.
Spa Konferansı 202, 203.
Spuler, Bertold 214n.
St. Jean de Maurienne (1917 Konferansı) 60.
La Stampa (Gazete, Torino) 20.
Sterghiades, Yüksek Komiser 48, 88, 94, 238.
Subaşı, Yakup Şevki Paşa (9. Ordu Kumandanı) 43, 102, 104, 105, 126, 130, 181, 190.
Sulh Kongresi, bk: *Paris Sulh Konferansı.*
Sulh Muahedesi 154, 201, 202, 204, 244.
Sultan 2, 4, 5-9, 11-13, 15, 17, 19, 22, 23, 35, 42, 66, 76, 96, 97, 100, 109, 111, 114, 116, 122, 124, 129, 131-133, 140-143, 145-147, 149, 154-158, 161-163, 169, 174, 177, 200, 202, 205, 207, 228, 241-244, 246, 247, 249-251. Ayrıca bk: *Mehmet VI*, Padişah.
Sultan Ahmet Camii 146.
Sultan Hükümeti 11, 156, 183. Ayrıca bk: *Hükümet-i Seniye, İmparatorluk Hükümeti*
Sultanahmet meydanı 54, 82, 154.
Sultanahmet mitingi, Büyük 3.
Sultanlık 6, 13n.
The Sunday Times (Gazete, Londra) 202n.
Superb (Zırhlı) 23.
Suriye 21, 32, 46, 175, 196, 198, 209, 212, 221.
Süleyman Fethi, Albay (İzmir) 68.
Süleyman Nazif Bey 166, 190.
Sykes-Picot (1916) *Uzlaşması* 60, 208.

Şakir Paşa, Harbiye Nazırı, Müşir 68, 76, 78, 102, 108, 109-111, 113, 115. 121, 216.
Şakir (Kesebir), Edirne Valisi, bk: *Kesebir, Şakir.*

Şapolyo, Enver Behnan 96n, 98n, 99n, 115n, 116n, 118n, 179n.
Şefik Hüsnü, bk: *Değmer, Şefik Hüsnü*
Şehsuvaroğlu, Halûk Y. 117n.
Şehzadebaşı faciası (1920) 152.
Şeriat 114.
Şerif Hükümeti (Şam) 210.
Şevket (doğrusu *Şevki)*, bk: *Subaşı, Yakup Şevki.*
Şevket Bey (*Galatalı*) 190.
Şevket Turgut Paşa, Harbiye Nazırı 121, 123-126, 128-130, 132, 179n.
Şişli 101. Ayrıca bk: *Atatürk.*
Şûra'lar 104, 105, 121.
Şûray-ı Saltanat, bk: *Saltanat Şûrası.*
Şükrü, Esbak Maarif Nazırı 176.
Şükrü, bk: *Saraçoğlu, Şükrü.*
Şükrü, Naili Paşa, bk: *Gökberk, Şükrü Naili Paşa*

Takvim-i Vakayi (resmî gazete) 109.
Talât, Küçük, bk.: *Küçük Talât.*
Talât Paşa 1, 22, 165, 167, 172-174.
Talay, Dr. Rasim Ferit 99.
Talimat, Talimatname, (Mustafa Kemal ile ilgili) 102, 107, 110, 111, 113.
Tamim(ler), (Mustafa Kemal ve onunla ilgili) 110, 121, 123, 124, 133, 136, 137, 140, 146.
Tampon Kıtası (Anadolu'da) 89.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 54n, 209, 243.
Tarih Dünyası (Dergi, İstanbul) 16n.
Tarik (Gazete) 139n, 141n, 181n.
Tatar Müslüman unsurları 45.
Teceddüt Fırkası 100, 165.
Tek, Ahmet Ferit 190, 231.
Tekirdağı 56, 240.
Temperley, H. W. V. 11, 80n.
Le Temps 1, 57n, 66n, 75n, 141n, 212n, 240n, 249.
Tengirşenk, Yusuf Kemal 93, 158, 162, 192, 194, 234, 255.
Terme 133n.
Tevfik Hadi Bey, bk.: *Baysal, Tevfik Hadi.*
Tevfik Paşa, (Okday) Sadrâzam 8-11, 14, 15, 19, 25, 29, 34, 161-163, 176, 201, 204, 205, 247, 249.
Tevhidi Efkâr (Gazete, İstanbul) 251.
Thompson, General (Bakû) 43, 44.
Thwaites, General 67, 186.
Tiflis 187.
Tiğrel, Zülfi 190.
Tim, bk: *Harington.*
The Times, XI, 1n, 3n, 6n, 8n, 15n, 16n, 18n, 20n, 29, 37n, 39n, 48n, 52n, 56n, 58n, 67, 90n, 92-94n, 137, 142, 155, 156n, 158n - 160n, 168, 170, 180, 187, 188, 191n - 194n, 206n, 215n, 219, 220n, 232, 233n, 235-238, 244, 246.
Tittoni, İtalyan Hariciye Bakanı 217.
Tittoni-Venizelos Anlaşması 87.
Topal Rifat (Sabık Âyan Reisi) 176.
Topuzlu, Cemil Paşa 10.
Toroslar 189n. 212,
Tortum 105.
Toscano, Mario, Muharrir 60n, 208n.
Townshend, General 2, 8, 166, 185, 253, 255.
Toynbee, Sir Arnold J. 48n, 57, 79n, 95, 209n, 235, 237.
Trablus (1911 harbi) 70.
Trabzon 30, 41n, 56, 57, 103, 105, 106, 110, 114n, 127, 135, 166, 169, 186, 191, 192, 194.
Trabzon İmparatorluğu 56.
Trabzon Metropoliti 52.
Trabzon Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti 57.
Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti 57.
Trabzon'da Rum Cumhuriyeti 57.
Trakya 19, 36, 50, 52, 55, 56, 62, 69, 93, 94, 207, 218, 232, 240, 255.
Trianon Barış Sözleşmesi XI.
Tripartite Anlaşma, bk: *Accord Tripartite*

Trotzki 139.
Tugaç, Hüsameddin 258.
Tunaya, Tarık Zafer 3n, 43n, 44n, 57n, 65n, 79n, 100n, 165, 167n.
Tuozzi, İtalyan Delegesi 219.
Turancılık, Turanizm 165, 170.
Türk Ansiklopedisi 65n.
Türk-Ermeni mukatelesi 179.
Türk Ermenistanı 58.
Türk Genel Kurmay arşivi 126n.
Türk Halifesi 18. Ayrıca bk: *Halife*
Türk Havas-Reuter Ajansı 233.
Türk Hükümeti (Devleti) 10, 21-23, 26, 28, 33, 35, 51, 55, 67, 108, 112, 117, 137, 149, 152, 172, 175, 177, 180, 183, 184, 187, 191, 203, 210, 211, 220, 223.
Türk İmparatorluğu 188, 199. Ayrıca bk: *Devleti Aliye, Osmanlı İmparatorluğu.*
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü 259.
Türk İstiklâl Harbi, bk: *İstiklâl Harbi*
Türk Kültürü (Dergi, Ankara) 12n.
Türk-Latin alfabesi 258.
Türk Nasyonalistleri 92, 245.
Türk Ocağı 82.
Türk Ordusu 88n, 91, 104, 137, 253, 256.
Türk Ortodoks Kilisesi 52, 59.
Türk Parlâmentosu 10, 150. Ayrıca bk: *Meclis-i Mebusan, Meclis-i Umumî*
Türk-Yunan cephesi, ihtilâfı, harbi 89, 158, 220.
Türkçe 5, 7, 21n, 77, 173, 175n, 192.
Türkçe İstanbul, (Gazete) 3.
Türkgeldi, Âli 27n, 28n, 42n, 160n.
Türkgeldi, Ali Fuat, 1, 8n, 12-14n, 76n, 82n, 130, 135, 136, 138n, 143n, 151n, 153n, 175n, 177n, 179n, 180n.
Türkiye 3-13, 18-27, 30, 32, 35-38, 42, 47, 51-54, 62, 66, 68, 70, 71, 74, 77, 81, 96, 109, 112, 127, 131, 143, 144, 146, 147, 149-151, 157, 158, 161-168, 170, 172, 173, 175, 176, 178-180, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 191, 195, 197-203, 207-209, 211-214, 218, 219, 221, 222, 227, 231, 232, 234, 250, 252-256, 259.
Türkiye Asyası 62.
Türkiye Avrupası 222.
T. B. M. Meclisi 17, 122, 152, 161, 162, 186, 192, 203, 209, 213, 218, 231, 237, 243, 244, 245, 247, 249, 251, 259.
T.B.M.M. Hükümeti 156, 157, 194. Ayrıca bk: *Ankara Hükümeti.*
T.B.M. Meclisi'nin Doğu Politikası 259.
Türkiye Cumhuriyeti 244.
Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmayı 258.
Türkiye Devletinin haricî siyaseti 259.
Türkiye Hıristiyanları 107.
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 167n.
Türkiye Ortodoks Rumları 51, 59.
Türkiye Rumları, bk: *Rum(lar)*
Türk(ler) 2-6, 8-10, 12, 13, 17, 19-25, 27-30, 32, 36-43, 45, 47-60, 62-69, 71, 72, 74-77, 79-81, 83, 84, 86-93, 98, 100, 101, 103, 107, 111, 116, 117, 119, 123, 124, 126, 129, 137, 138, 141, 142, 144-151, 154, 156, 158n, 159, 160, 161, 165-169, 172, 175-179, 181, 183n, 185, 187, 188, 191-196, 198-200, 202, 204-206, 208, 210-215, 217-219, 221, 223, 225-228, 230-232, 234-237, 239, 242, 243, 245, 252-256.
Tütenk, A. Akif (Denizli) 66n, 69n, 79n.
Tyrrell, Sir William 233-235.

Umum Şark Orduları Müfettişi Umumîliği 110.
Ubeydullah Bey, bk: *Hatipoğlu, Ubeydullah.*
Umumî Ermeni Komitesi, 47.

Umumî Harb, Birinci Dünya Savaşı 146, 187.
Umumî Kongre, 141. Ayrıca bk: *Sivas Kongresi*.
Unat, Faik Reşit 92n, 110n, 111n, 136n, 197n, 258.
Uran, Hilmi, Mutasarrıf 43, 113n.
Urfa 211, 212.
Urla 67.
Us, Mehmet Asım 118n.
Ushida, Japon Büyükelçisi 193.
Uşak 239.
Uşaklıgil, Halit Ziya 177n.
Uzunköprü 55.

Üç Büyükler 63, 71, 82, 85, 149.
Üçler Meclisi (Paris), bk: *Üçler Şûrası*.
Üçler Şûrası 61, 70, 73, 76, 210.
Üçüncü Askerî Bölge 134.
3. Kolordu 102, 110, 124.
3. Tümen 104, 105.
Üçüzlü Anlaşma, bk: *Accord Tripartite*.
Ünye 133n.
Üresin, Yümnü, Veliahdin Yaveri, 1952'-de Ulaştırma Bakanı 16n, 17n.
Üsküdar 216, 225.

V. A. Gurko-Krajin, Muharrir 243.
Vahdeti Milliye Heyetleri, 166.
Vahideddin, bk: *Mehmet VI*.
Vakit, (Gazete) 79n, 81n, 99, 139n.
Van 105, 106, 110.
Vansittart, Robert 83, 89, 190, 233.
Vansittart-Bekir Sami Mübadele Uzlaşması 158, 278.
Vasıf Bey, bk: *Kara Vasıf*.
Vassilios, İznik Başpiskoposu 52.
Vehbi Efendi (Konya) 192.
Veliahd 12, 14, 15, 17-20, 243. Ayrıca bk: *Abdülmecit*.
Vellay, Charles, Muhabir 75.
Venedik Konferansı 233, 234.
Venizelos 50, 52, 55, 56, 60-65, 69-73, 76, 78, 81-85, 87, 89-91, 95, 147, 155, 157, 205, 213, 217, 221, 228, 231, 255.
Véou, Paul du 46n, 47n, 212n, 213n.
Versailles Barış Sözleşmesi 173, 190, 226.
Vertanes, Charles V., Muharrir 42n, 208n.
Vezirköprü 103, 122.
Vilâyet ve Belediye Meclisleri 5.
Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 166.
Vittorio Emanuele III, Kıral 13, 14n.

War Office 21, 27, 33, 43, 46, 65, 67n, 89, 107, 111, 145, 185, 196n, 222.
Webb, Amiral, Yüksek Komiser Vekili 5n, 8, 21, 23, 32, 35, 37, 38, 40, 47, 48n, 50, 52, 55, 64n, 67, 69n, 73, 74n, 75, 76, 81, 84, 89, 102n, 103, 104, 107, 116, 119n, 135n, 140, 144, 146, 150, 168, 174, 176-180, 182n, 184, 185, 197, 199, 201, 202, 215, 221, 223, 236, 241, 242.
Webster, D. E., Muharrir 156n.
White, Dr. (Amerikan, Merzifon) 127.
Wilson, Harold (Başbakan) XI.
Wilson, Sir Henry, Mareşal, Genel Kurmay Başkanı 31, 32, 61, 70-73, 90, 141, 151, 156, 186, 196, 205, 222, 223, 255,
Wilson, General Henry F. M., (İstanbul Başkumandanı) 29, 30, 222, 223, 224, 227.
Wilson, Woodrow, A. B. D. Cumhurbaşkanı, XI, 3, 14n, 36, 42, 45, 50, 52, 70, 73, 75, 82, 85, 165, 167, 196-201, 208, 210, 217.
Wilson Birliği 166.
Wingate, R., Kahire Yüksek Komiseri 23, 35.

Yahudi Maşatlığı (İzmir) 79.
Yahudi(ler) 55.

Yakın Doğu 39, 85, 98, 195, 220.
Yalçın, Hüseyin Cahit Bey 182, 190.
Yalman, Ahmet Emin Bey 181, 190.
Yeğena, Ali Münif Bey 176, 190.
Yakup Kadri, bk: *Karaosmanoğlu, Yakup Kadri.*
Yakup Şevki Paşa; bk: *Subaşı, Yakup Şevki Paşa.*
Yemen 8, 34.
Yeni Ermenistan Hıristiyan Cumhuriyeti 45.
Yeni Gün (Gazete) (İstanbul, 1920'den Ankara) 66n, 245.
Yeni İstanbul (Gazete) 2, 34n.
Yeni İttihatçılık 169.
Yeni Türkiye 6.
Yeşil Bölge 60. Ayrıca bk.: *Accord Tripartite.*
Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği 46, 108n.
Yıldırım Orduları 106.
Yıldız Sarayı 116, 147, 242, 248.
20. Kolordu Kumandanı 108.
23. Fırka 135.
Yudeniç ordusu (1916) 207.
Yunan-Arnavut Komisyonu (Paris) 82.
Yunan Efzon alayı (İzmir) 80.
Yunan Fırkası (İzmit) 158.
Yunan Hükümeti 30, 67, 93, 94, 239.
Yunan Kızılhaçı 67, 168n.
Yunan Ortaelçiliği, Londra'da 48, Paris'te 90.
Yunan-Türk Harbi 52, 157, 229. Ayrıca bk.: *İstiklâl Savaşı.*
Yunan Vâlisi (Bursa) 239.
Yunan Yüksek Komiseri (İstanbul) 76.
Yunanistan 3, 47, 50, 60, 66, 68, 75, 78, 82, 86, 89, 91, 92, 93, 95, 195, 205, 213, 221, 236.
Yunanlı(lar) 11, 12, 27-30, 39, 47-53, 55, 56, 59, 61-96, 116, 117, 121, 123, 128, 131, 132, 135, 139, 141, 146, 147, 152, 154, 155, 158-160, 162, 163, 168, 169, 197-199, 201, 203, 208, 210, 213, 214, 216-218, 223, 225, 229, 231-240, 243, 253, 254, 256. Ayrıca bk.: *Helenler.*
Yunanlılık 30.
Yunus Nadi, bk.: *Abalıoğlu, Yunus Nadi*
Yusuf Franko Paşa, Hariciye Nazırı 37.
Yusuf Kemal, bk.: *Tengirşenk, Yusuf Kemal.*
Yusuf Rıza Bey 190.
Yusuf Yussupof 190.
Yüksek Komiserler, İstanbul'da. Ayrıca bk.: *Amerika Yüksek Komiserliği, Britanya Yüksek Komiserliği*, XI, 23, 47, 63, 67, 224, 237, 258.
Yüksek Meclis, (Müttefiklerin, Pariste), bk.: *Âli Şûra.*
Yüksek Şûra, bk.: *Âlî Şûra.*
Yümnü Üresin, bk.: *Üresin, Yümnü.*

Zafer (Gazete, Ankara) 118n.
Zafiriou, Albay (İzmir) 80, 81, 85.
Zekeriya Bey 190.
Zeki Bey, Binbaşı, Sultanın yaveri 251, 252.
Zeytun 28.
Ziemke, Kurt 42, 152n, 158n, 218n.
Ziraat Bankası 259.
Ziraat Plânları 219.
Ziya Gökalp 179, 182, 190.
Zongıldak 192.
Zübeyroğlu, Mehmed Fuat (Havza) 122n, 123n, 126n, 127, 129n.
Zülfi Bey, bk.: *Tiğrel, Zülfi Bey.*

(Dizini hazırlayan : Özden Umut)

DÜZELTMELER

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
5	17	Belediye	ve Belediye
8	not 23	TİHI	TİH I
10	sondan 6	istekte	istemekte
12	not 43	Prisien	Parisien
16	6		siliniz: 58
28	5	teşebüste	teşebbüste
31	sondan 2	isteklerin	isteklerimizin
33	6	ile	ise
35	3-4	tanımada isteksiz davrandığını anlattıktan	tanımak istemediğini" bildirdikten
	6	ketsizliğinin	ketsizliği
40	22	bilmemektetedir	bilmemektedir
43	16	Şevket (böyle!)	Şevki olacak
44	17	Thomson'un	Thompson'un
45	5	ilin'nin	ili'nin
46	son	garnizon'unun	garnizonu'nun
		garnizonun'dan	garnizonu'ndan
50	not 62	orgenisateur	organisateur
52	14	hoymak	koymak
	not 70		ekleyiniz: vc 46, 1970, 225).
54	5	fursattan	fırsattan
60	16	âdil	komşu âdil (krş.: sf. 208)
	20	Mayıs	Mayıs 1916
	sondan 3	Sonino	Sonnino
65	14	temsilci	temsilcinin
	sondan 7	gittkçe	gittikçe
68	son	malûmat	malûmatını
72	4	Sonino	Sonnino
	7	müttefika	müttefike
73	20	buna sebep oldu	önlenilmiştir
74	2	kendisine	Foreign Office'e
	sondan 5	kaybedecektir	kaybetmiştir
	sondan 4	İradeyi	İ. okuduktan sonra Calthorpe'un
75	8	Osmanlı Müdafaai Hukuk	Müdafaai Hukuku Osmaniye
77	6	Türkleri	onları
79	not 72	T. C. Cumhuriyeti	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
80	not 76	sok	çok
81	son	İmir	İzmir
83	sondan 14	mukabi'inde	mukabilinde
84	sondan 3	Gladston'a	Gladstone'a
87	16	14	14 Temmuz
92	6	içlerine	ekle: 1071 yılından beri
	11	güçleşmektir	güçleşmektedir
93	1	tarafındanyok	tarafından yok
	not 142	"İonya Devlet'i"	"Ionya Devleti"
95	not 153	Ronaldshary	Ronaldshay
96	1	Sherill	Sherrill
97	13	Padişah!"	Padişah!" demiştir
98	9	hakkında	hakkındaki sorusuna
		Heywood'a dair	Heywood:
100	not 18	313).	313; Atay 94.)
110	9	5 Mayıs'ta	ekleyiniz: Genel Kurmay Başkanlığına
	not 35	79.	79.)
114	16	Ferit'in	Ferid'in
115	15	rapor	şifre
117	17	biran	bir an
	not 71	Benett'in	Bennett'in
121	not 89	I 296	I, 1949/50, 296
129	4	yazısını	yazısının M. Kemal tarafından
134	3	Osmanlı	6.6.'da Osmanlı
135	12	olduğunn	olduğunu
139	sondan 9	Mile'nin	Milne'in
140	7	telşâlanmış	telâşlanmış
141	3	Atina da	Atina'da
	not 181	Tarık	Tarik
	not 182	5.9.1919	24.9.1919
146	14	H.: "M. öyle ki	Hohler : "M. Kemal ...
150	5	ek	müşterek
	9	bakmayı	bakmayı ve karşı olanlara
151	15	işaret ederek (28 Ocak)	(28 Ocak) işaret ederek
152	16	şimdi	hükümetin şimdi
	17	bulundukları	bulunduğu
156	10	kendi eliyle yazdığı	imzaladığı
157	sondan 8	değişik	farklı
159	16	temsilcisi	aracısı
	17		siliniz : 230
163	1		siliniz : 237
	8	vere	vere-

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
164	not 238a	Belgeler	Belgelerle
	not 239	Le Journal	Le Journal d'Orient
165	10	yılına	gününe
	not 3		ekleyiniz : Zaman 6.11.1918.
166	8	Şarkıye	Şarkiye
168	sondan 5	etmişlerdir,	etmişlerdir [12],
	sondan 3		siliniz : 12
175	2	Calthorpe	Calthorpe'un
	sondan 4	6 smdal	6 smda
179	sondan 5	Milne'inde	Milne'in de
186	not 31a	düşman	düşmanı
189	4	haps	hapis
190	sondan 3	Békir Sami	S. Békir
197	sondan 9	şöyle	8.3.'da şöyle
	son	şu	Webb'e şu
	not 13b	Nieolson	Nicolson
198	12	maruz	ile maruz
	13	ile hem	hem
201	16	bir Yunan	umumî durumu ıslah etmeyen bir Yunan
	18	ıhtıraslarının	ihtiraslarını doğuracağı
202	14	ilk defa	ancak
204	(402 değil!) 10	gitmesini gerektiriyor	gönderilmeden önce olmalıdır.
212	1	Mayıs'ta	30 Mayıs'ta
	sondan 13	vatanserverlik	vatanseverlik
214	sondan 2	mesaisini	mesainizi
215	19	çekiyordu [41]	çekiyordu
	20	temsilcileri	temsilcileri [41]
217	4	giz'i	gizli
219	19-20	ak-dedilecek	akd- edilecek
221	sondan 12	suret e	surette
222	1	Milne'nin	Milne'in
	sondan 3	sıkı şbirliği	sıkı işbirliği
233	sondan 2	Londra seyahatinden	Londradan ayrılmasından
234	sondan 4	Linsay	Lindsay
235	1	serler	serler (?)
	6		siliniz : Sir
236	4	bir	daha müsait bir
237	18	olduğunun	olduğunu
241	başlık	İstemesi	İstememesi
	sondan 2	tedbir'in	tedbirin
243	1	ceğinden	ceklerinden
	ekleyiniz : not 52a		L'Echo de l'Islam, No. 31

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
246	9	"Sadrıazâm'ın	"Sadrıâzam'ın
248	sondan 6	arını	larını
	not 70		ekleyiniz : Rumbold'un raporu: 5.11.
	not 72		ekleyiniz : Rumbold'un raporu; 7.11.
256	12	nutku	verdiği nutku
259	sondan 2	ilimî	ilmî
261	9	Was is	Was it
262	5	ta	to
265	13	o	of
	14	get is	get it
270	sondan 4	and-religious	and -religious
271	sondan 3	shuld	should
274	6	pubishment	punishment
276	not	krş... Cilt.	krş.: Cilt:
282	son	27272	2727

Not. Bu eser basıldıktan sonra şu kitap çıktı : *Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series, Vol. XVII: Greece and Turkey, January 1, 1921 - September 2, 1922.* London 1970. Bu önemli kitabın yardımı ile eserimin birkaç eksiği gediği doldurulabilir.